

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

СТАРИНАР

ОРГАН АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА III-IV / 1952-1953

УРЕДНИК

Академик ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ

управник Археолошког института Српске академије наука

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Ђурђе Бошковић, д-р Миодраг Грбић, д-р Радослав Грујић, Александар Дероко,
д-р Лазар Мирковић, д-р Светозар Радојчић

Примљено на XI скупу Одељења друштвених наука 27-XII-1952 године

Научна Књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ

ГРАФИЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „АКАДЕМИЈА“, БЕОГРАД — КОСМАЈСКА 28 ТЕЛ. 24-701
1955

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

STARINAR

REVUE DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE

NOUVELLE SÉRIE

VOLUME III-IV / 1952-1953

RÉDACTEUR

VLAD. R. PETKOVIĆ

Membre de l'Académie
Directeur de l'Institut Archéologique

COMITÉ DE RÉDACTION

Djurdje Bošković, d-r Miodrag Grbić, d-r Radoslav Grujić, Aleksandar Deroko,
d-r Lazar Mirković, d-r Svetozar Radojčić

Présenté à la XIe séance de la Classe des sciences sociales
de l'Académie serbe des Sciences, le 27-XII-1952

BEOGRAD
1955

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ

Д-р Милоје М. Васић	Кличевачка некропола	1
Д-р Бранко Б. Гавела	Винча и Илири	17
Д-р Растислав Марић	Прилози античкој историји Србије	25
Д-р Владимир Р. Пећковић Борђе Бошковић	Манастир Велуће	45
Д-р Светозар Рadoјчић	Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке у Призрену	77
Мирјана Ђоровић-Љубинковић	Две лечанске иконе Богородице Умиленија	83
Д-р Лазар Мирковић	Денсис крушедолског иконостаса	93

ИЗВЕШТАЈИ

Д-р Милуштин В. Гарашанин	Неолитско насеље у Жаркову	107
Д-р Драга Гарашанин	Ископавање на Царичином Граду 1949 — 1952 године	127
Борђе Мано-Зиси	Базилика са криптом на Царичином Граду	169
Арх. Невенка Сиремо-Петровић	Ужички град	181
Арх. Иван М. Здравковић	Стара црква у Липљану	186
Арх. Драгољуб М. Јовановић	Стамбол капија у Београду	191

ПРИЛОЗИ И БЕЛЕШКЕ

Д-р Милуштин В. Гарашанин	Поводом праисториских и раносредњевековних налаза из једног тумула у Клинцима	197
Д-р Миодраг Грбић	Две римске бронзане маске	199
Д-р Рadosлав М. Грујић	Археолошке и историске белешке из Македоније	203
Александар Дероко	Београдска икона Богородице у Цариграду	217
Д-р Сергије Троицки	Два рукописа манастира Манасије	223
Д-р Јован Ф. Трифуноски	Старе тврђаве у сливу Маркове Реке	227
Арх. Драгољуб М. Јовановић	Извлачење воде из дубоких бунара у старим тврђавама	231

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Поводом једне књиге: Gordon Childe, L'aube de la civilisation européenne. — (М. М. Васић)	233
H. Breuil — R. Lantier, Les Hommes de la pierre ancienne. — (Б. Гавела)	241
L. Zoltz, Altsteinzeitkunde Mitteleuropas. — (Б. Гавела)	242
Reinecke Festschrift. — (Д. Гарашанин)	244
М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији — (Ј. Корошец)	249
М. Garašanin, Hrolologija vinčanske grupe. — (Ф. Старе)	251
A. Benac, Prehistorisko naselje Nebo i problem butmirske kulture. — (М. Гарашанин)	252
J. H. Gaul, The Neolithic Period of Bulgaria. — (М. Гарашанин)	255
Ch. Delvoye, Remarques sur la seconde civilisation néolithique du continent grec et des îles avoisinantes. — (М. Гарашанин)	257

F. Holste, Horftunde Südosteuropas. — (Д. Гарашанин)	259
J. Korošec, Prezgodovinska naselbina na Ptujskem Gradu. — (М. Гарашанин)	261
B. Gavela, Keltski oppidum Židovar. — (М. Грбућ)	266
Antikna skulptura u Hrvatskoj. — (М. Грбућ)	269
J. Keim — H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing. — (М. Гарашанин)	270
A. Grabar, Martyrium. — (Н. Спремо-Петровић)	272
J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. — (М. Ђоровић-Љубинковић)	274
E. Stikas, L' église byzantine de Christianou. — (Б. Б.)	276
'Α 'Ορλάνδος, 'Αρχαῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. — (Б. Б.)	276
Radovan, portal katedrale u Trogiru. — (А. Стојаковић-Мандарић)	276
C. Fisković, Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća. — (Б. Храбак)	277
D. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću. — (Б. Храбак)	280
C. Fisković — K. Prijatelj, Prilozi povijesti umjetnosti u Dubrovniku. — (В. Ђурић)	285
A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, La Basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano. — (Б. Б.)	287
А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. — (Б. Вуловић)	287
N. Dobrović, Urbanizam kroz vekove I, Jugoslavija. — (Д. Јовановић)	289
N. Dobrović, Urbanizam kroz vekove II, Stari vek. — (Д. Јовановић)	291
В. Симић, Историјски развој нашег рударства. — (М. Гр.)	292
Споменици културе. — (С. Ненадовић)	292
Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII. — (Р. Марућ)	293
Зборник заштите споменика културе I. — (С. Ненадовић)	294
Рад војвођанских музеја I. — (Д. Гарашанин)	295

IN MEMORIAM

Lubor Niederle. — (М. Грбућ)	299
Марија Славнић. — (М. Грбућ)	300
Gabriel Millet. — (Б. Бошковић)	300

SOMMAIRE

ETUDES

D-r Miloje M. Vasić	La nécropole de Kličevac	1
D-r Branko B. Gavela	Vinča et les Illyriens (Vinča und Illyrer)	17
D-r Rastislav Marić	Contributions à l'histoire de la Serbie dans l'antiquité (Beiträge zur antiken Geschichte Serbiens)	25
D-r Vladimir R. Petković Djordje Bošković	Le monastère de Veluče	45
D-r Svetozar Radojčić	Une scène du roman de Barlaam et Josaphat dans l'église de Notre-Dame de Ljeviša à Prizren	77
Mirjana Čorović-Ljubinković	Deux icônes de la Vierge du monastère de Dečani	83
D-r Lazar Mirković	La Déesis de l'iconostase de Krušedol	93

RELATIONS ET RAPPORTS

D-r Milutin V. Garašanin, D-r Draga Garašanin	La station néolithique de Žarkovo	107
Djordje Mano-Zisi	Les fouilles de Caričin Grad en 1949—1952	127
Nevenka Spremo-Petrović	La basilique à crypte de Caričin Grad	169
Ivan M. Zdravković	Le château fort d'Užice	181
Ivan M. Zdravković	L'ancienne église de Lipljan	186
Dragoljub M. Jovanović	Stambol Kapija (Porte de Stamboul) à Beograd	191

APERÇUS ET ARTICLES DIVERS

D-r Milutin V. Garašanin	A propos des découvertes préhistoriques et du haut Moyen-âge dans un tumulus de Klinci (Zu den vorgeschichtlichen und frühmittelalterlichen Funden aus einem Grabhügel bei Klinci)	197
D-r Miodrag Grbić	Deux masques romains en bronze (Two Roman Bronze Masks)	199
D-r Radoslav M. Grujić	Notes archéologiques et historiques de Macédoine	203
Aleksandar Deroko	L'icône de la Vierge de Beograd à Constantinople	217
D-r Sergije Troicki	Deux manuscrits du monastère de Manasija	223
D-r Jovan F. Trifunovski	Anciennes fortifications dans la vallée de Markova Reka (Old Castles in the Basin of the Markova Reka)	227
Dragoljub M. Jovanović	L'élévation de l'eau tirée des puits profonds dans les anciennes forteresses	231

CRITIQUES ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

A propos d'un livre: V. Gordon Childe, L'aube de la civilisation européenne. — (M. M. Vasić)	233
H. Breuil — R. Lantier, Les Hommes de la pierre ancienne. — (B. Gavela)	241
L. Zoltz, Altsteinzeitkunde Mitteleuropas. — (B. Gavela)	242
Reinecke Festschrift. — (D. Garašanin)	244
М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији. — (J. Korošec)	249
M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe. — (F. Stare)	251
A. Benac, Prehistorisko naselje Nebo i problem butmirske kulture. — (M. Garašanin)	252
J. H. Gaul, The Neolithic Period of Bulgaria. — (M. Garašanin)	255

Ch. Delvoye, Remarques sur la seconde civilisation néolithique du continent grec et des îles avoisinantes. — (M. Garašanin)	257
F. Holste, Hortfunde Südosteuropas. — (D. Garašanin)	259
J. Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem Gradu. — (M. Garašanin)	261
B. Gavela, Keltski oppidum Židovar. — (M. Grbić)	266
Antikna skulptura u Hrvatskoj. — (M. Grbić)	269
J. Keim — H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing. — (M. Garašanin)	270
A. Grabar, Martyrium. — (N. Spremo-Petrović)	272
J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. — (M. Čorović-Ljubinković)	274
E. Stikas, L'église byzantine de Christianou. — (Dj. B.)	276
'A. 'Opλάνδος, 'Aρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς 'Ελλάδος. — (Dj. B.)	276
Radovan, portal katedrale u Trogiru. — (A. Stojaković-Mandarić)	276
C. Fisković, Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća. — (B. Hrabak)	277
D. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću. — (B. Hrabak)	280
C. Fisković — K. Prijatelj, Prilozi povijesti umjetnosti u Dubrovniku. — (V. Djurić)	285
A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, La Basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano. — (Dj. B.)	287
A. Дероко, Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. — (B. Vulović)	287
N. Dobrović, Urbanizam kroz vekove I, Jugoslavija. — (D. Jovanović)	289
N. Dobrović, Urbanizam kroz vekove II, Stari vek. — (D. Jovanović)	291
B. Симић, Историски развој нашег рударства. — (M. Gr.)	292
Споменици културе. — (S. Nenadović)	292
Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII. — (R. Marić)	293
Зборник заштите споменика културе I. — (S. Nenadović)	294
Рад војвођанских музеја I. — (D. Garašanin)	295

IN MEMORIAM

Lubor Niederle. — (M. Grbić)	299
Марија Славнић. — (M. Grbić)	300
Gabriel Millet. — (Dj. Bošković)	300

КЛИЧЕВАЧКА НЕКРОПОЛА

У целом позађу јонских колонија на обалама Црнога Мора, у области јонске културе, од свих засада познатих нам налазишта, Винча се истиче својим непосреднијим контактом с Јонијом, а примљени културни елементи су у Винчи многобројнији, разноврснији и јаснији. То потврђују и предмети из Кличевачке некрополе које ћу овде поново прегледати и проучити у вези с новим археолошким налазима и новим научним резултатима на овом пољу.

О предметима из Кличевачке некрополе говорио сам већ у два маха*, а на овом месту зауставићу се само на урезаној претстави на једној урни, затим на „постољима“, на *χρυσίου*-у и, најзад, на Кличевачком идолу.

I. УРЕЗАНА ПРЕТСТАВА НА УРНИ

Урна (сл. 1 а, б), заједно с Кличевачким идолом и са свима осталим предметима из Кличевачке некрополе, страдала је у 1914 години од првог топовског метка с аустриског монитора.

Урна је имала на трбуху четири вертикалне ушице, између којих су постојале истоветне претставе, које сам објаснио као балдахине¹, испод којих се налазе хералдичке групе двеју животиња (волова?) с обе стране стилизованог дрвета. Говорећи, другом приликом², о убијању вегетационог демона и о његовој вешању о дрво, навео сам, по А. Brückner-у, као паралелу аналогну претстави из Троје³ заједно с другим аналогним претставама на једном резаном камену микенског доба, на које је указао А. Brückner⁴. Моје тумачење ове претставе на урни усвојили су и други научници⁵. — Балдахин (пореклом из Египта) и едикула-наискос (пореклом из Месопотамије) карактеристична су појава у култу Кибеле (Magna Mater).

Они је, по Val. K. Müller-у⁶, управо одвајају од осталих божанстава, и имају се сматрати као израз специјалне одлике у карактеру саме богиње, јер они (балдахин и едикула) изражавају њено „одвајање“ од слободног отвореног простора. И само име богиње потиче од назива пећине („*κρύβελος*“)⁷. Под балдахиним или у едикули Кибела је претстављена и на хетитским цилиндрима за печатење из доба око 1600 године пре Хр. Тако је она, можда, претстављена и у Кносу, на Криту, у оној „Hut-Urn with figure of Minoan Goddess“ из протогеоометриског доба, до 1200 године пре Хр.⁸

У вези с тим потребно је скренути пажњу на рељеф из Винче⁹, на којем је претстављена куротрофна женска фигура с дететом у едикули. Ја сам тај рељеф објаснио као сепулкрални¹⁰, и упоредио га с грчким надгробним стелама из IV и III в. пре Хр.

Рељеф је нађен у културном слоју на дубини ∇-4,70 м. Он је, према томе, стратиграфски старији од хеленистичке (т. зв. „панонске“) керамике у Винчи, која се најраније појављује на ∇-3,90 м.¹¹ Овој врсти припада и овде описана урна. Статиграфски подаци из културног слоја у Винчи помажу да се одреди и релативно стратиграфско доба претставе балдахина (едикуле) на овој урни.

Конструктивни делови балдахина (едикуле) израђени су или од саме плетенице, или је хоризонтални (?) део — епистил — украшен плетеницом. Од таквих плетеница израђен је и балдахин (едикула) на једном хетитском цилиндру, који наводи Val. Müller¹². Не мислим да због тога треба датovati нашу урну у доба хетитског цилиндра, јер се њено доба боље и поузданије може одредити и на основу самог орнаменталног мотива плетенице.

Познато је да се плетеница често налази на хетитским споменицима¹³, али њена употреба није, ни локално ни хронолошки, ограничена

* Revue archéologique, 1902, I p. 172—190; Starinar 1907, стр. 1 и даље; 1911, стр. 1 и даље.

¹ Revue archéologique 1902, I стр. 174, 179.

² Павле Поповић, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. V (1925), стр. 202.

³ О постојању овога обичаја и у тако зване секте *παλιχάνα* у Тракији, у XVIII веку, упореди Marsigli, *Stato militare dell' imperio ottomano incremento e decremento*, I Naya e Amsterdam, 1732, стр. 24.

⁴ B. Doerpfeld, *Troja und Ilion*, стр. 564; упор. Ch. Picard, *Éphèse et Claros*, Paris, 1922, стр. 454 п. 2.

⁵ B. Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, стр. 286.

⁶ *Athenische Mitteilungen* Bd. XLIII (1918), стр. 160.

⁷ C. Friedrich, *Athenische Mitteilungen*, Bd. XXXI (1906), стр. 82.

⁸ A. Evans, *Palace of Minos*, vol II, стр. 128, fig. 63.

⁹ П(реисториски) В(инча), II стр. 152, сл. 322 = П. В. III, стр. 121, сл. 556.

¹⁰ П. В. III, стр. 119.

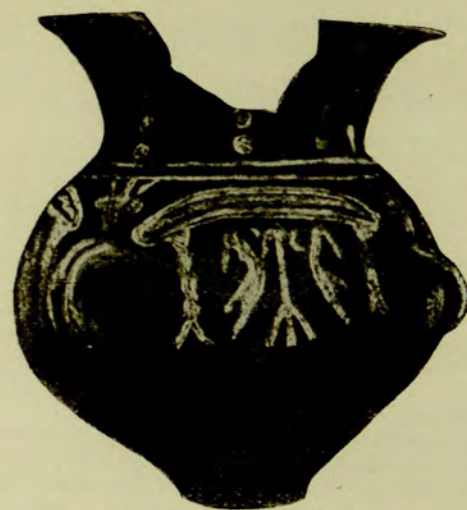
¹¹ П. В. II, стр. 152; П. В. III, стр. 121 сл. 556; Јонска колонија Винча, Зборник Филозофског факултета I стр. 178.

¹² *Athenische Mitteilungen*, Bd. XLIII стр. 157, fig. 2 к.

¹³ Ibid., стр. 162.

Сл. 1 а. Урна из Кличевца
Fig. 1 а. Urne cinéraire de Klčevac

Сл. 1 б. Урна из Кличевца
Fig. 1 б. Urne cinéraire de Klčevac

само на уметност хетитске области. Плетеница се, без обзира на њено порекло (асирско?, феничанско?), појављује као карактеристичан орнамент, поред других врста споменика, и на сликаним вазама „родско-милетског ориентализирајућег стила“¹⁴. Милет је, вели Е. Pfuhl, употребљавао у великој маси керамику овог стила и распростра је, у најмању руку, до Понта.

Е. Pfuhl мисли да је VII век пре Хр. доба цветања овог стила, а његови почеци припадају раном добу VIII в. пре Хр.¹⁵

Ови нови подаци не говоре против мојег ранијег датовања Кличевачке некрополе у гвоздено доба Дунавске долине, после X века пре Хр., на што ћу се доцније вратити.

Друго је питање о тачнијем објашњењу саме урезане претставе на урни, тј. питање да ли су под балдахином претстављене живе животиње, хералдички постављене поред стилизованог дрвета, или су то убијене па о само дрво обешене животиње, или су, најзад, оне само пластичке претставе (статуете, рељефи итд.) које су замењивале животиње и биле о дрво обешене. У сваком случају, међутим, претстава стилизованог дрвета и животиње под балдахином има се довести у везу с веровањем и ритуалом у религији или магији вегетационог демона. А у погледу на саму употребу ове претставе на урни, у којој су били остаци спаљеног покојника, довољно је навести ону претставу из култа вегетационог демона на сликаном саркофагу из Хагиа Триада, па да смисао и значење те претставе постану јасни и разумљиви.

Fernand Chapouthier¹⁶, говорећи о претставама на т. зв. „plaquettes danubiennes“, које доводи у везу с култом Диоскура и једне

богиње, вели да он не зна шта да мисли о „сценама где три жене седе око округлог стола, а једна фигура веша о дрво главу овна“, Ти споменици припадају у долини Дунава првим вековима после Христа и сведоче о постојању тога култа и ритуала и у том добу.

II. ЕСХАРА — ЖРТВЕНИК

Е. Potier¹ говори о употреби постоља (incitega, ἐγγυθίχη) на која су, у стварном животу, постављане поједине врсте ваза у Грчкој². Тако би се, можда, могла, али у мањем броју случајева, објаснити постоља нађена у насељима без гробова. Међутим су и у домаћем култу подземних богова морала бити употребљавана ова цеста постоља, па се не може у сваком појединачном случају утврдити права употреба у кућама нађених постоља, у толико мање што су покојници и у Грка сахрањивани и у кућама. С тога ћу овде говорити само о постољима као жртвеницима уопште, без обзира да ли су она нађена у насељима (у кућама) или у гробовима и на њима.

Ἐσχαράν, вели Харпократион³, φησὶ καλεῖσθαι τὴν μὲν ἔχουσαν ὄψος ἐστίν, ἀλλ' ἐπὶ γῆς ἱδρυμένην καὶ λυγρῇ. „Есхаром, кажу, зове се она која нема висину жртвеника, него је на земљу постављена шупљина (тј. цев)“. — Е. Rhode⁴ објашњава ово место: „То је, дакле, нека врста ниже цеви без дна, непосредно на земљу постављена. Ако се у њу успе крв жртвоване животиње или течна жртва у облику пића, она се слива непосредно у земљу ка покојницима који су у њој положени.“

¹ Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines s. v. incitega, стр. 456.

² Упор. Старијар, 1911, стр. 28 и даље.

³ Harpokrationis Lexicon ed. Dindorfius. Oxford 1853, стр. 137—138.

⁴ Psyche, II Aufl., Bd. I, стр. 35; упор. и стр. 242; J. A. Hild, Dictionary, s. v. Heros, стр. 148.

То су вазе шупље и без дна — појединачне или двојне, какве познајемо с налазишта у нашој области, тј. у области јонске културе.

У Кличевачкој некрополи нађена су два цела „постоља“⁵ (сл. 2 а, б) и фрагменти других двају примерака⁶. — Један фрагмент нађен је и у насељу Жуто Брдо⁷ исте врсте као и ова из Кличевца.

То су „постоља“ α-облика⁸. Аналогна и идентична „постоља“ нађена су у Ковину⁹ и у Дубовцу¹⁰. — И у Тракији су нађена „постоља“ α-облика у телу Мечкуру и у телу Костијево¹¹. У првом телу нађен је, поред осталог, и један прстен од гвозђа¹² као и орнаменталан мотив меандра¹³.

У Троји је такође нађено „постоље“ α-облика из доба прелаза између Троје VI и Троје VII¹⁴. Овај примерак има, у зиду вазе, правоугаоне отворе којима, на примерку из Ковина (сл. 3), одговарају четири пара округлих отвора. Оба примерка треба да буду постављена с отворима ближним земљи. У том погледу су им слична „постоља“ из Беотије¹⁵. — У Јонској некрополи на Самосу нашао је J. Boehlau „постоља“ од стакла¹⁶. — Помињем, јер је интересантно за облик ове врсте „постоља“, и оно из гроба у Милатосу на Криту, гроба који је садржавао керамику из времена гвозденог доба на Криту¹⁷.

Проучавајући ову врсту ваза у Дунавској долини, ја сам навео и друге варијетете у овој области и у средњој Европи¹⁸.

Овом приликом навешћу и овде налазишта: Триполе и Петрењи, Cucuteni, Sultana, Ruginoasa, Vadastra, (Măgura Fetelor и Măgura Cetate) и Erősd¹⁹.

Двојна „постоља“, исте намене и употребе, тзв. „Binocle-vasen“, нађена су у Трипољу, Петрењи, Cucuteni и на многим местима. Она су вероватно употребљавана у култу Диоскура као и проста „постоља“, о чему ћу доцније говорити.

⁵ Revue archéologique 1902, I, стр. 175 № 10 (fig. 15); № 10 (fig. 17, 18).

⁶ Ibid., стр. 174 № 8 (fig. 11, 12, 13); № 9 (fig. 14).

⁷ Старијар 1907, стр. 22, сл. 45.

⁸ Старијар 1911, стр. 3 и даље.

⁹ Moritz Wosinsky, Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit, Berlin, 1904, Taf. CXI.

¹⁰ Ibid., Taf. XCIII, XCIV, C.

¹¹ Bulletin de correspondance hellénique, t. XXX, стр. 401 № 316—317; стр. 410, № 432—434; стр. 425 № 46—52.

¹² Ibid., стр. 394 № 172.

¹³ Ibid., стр. 417, № 518—527 е.

¹⁴ Hubert Schmidt, Heinrich Schliemanns Sammlung trojanischer Altertümer, Berlin, 1902, № 3230.

¹⁵ J. Boehlau, Jahrbuch des Institutes, Bd. III (1888), стр. 341 и даље.

¹⁶ J. Boehlau, Aus ionischen Nekropolen, Leipzig, 1898, стр. 161, Taf. XV № 16; упор. и даље стр. 46, 48.

¹⁷ Archaeologia, vol. LIX (1905), part II, стр. 486, fig. 105 А; упор. стр. 521; A. Evans, Palace of Minos, vol. II, стр. 131 и даље.

¹⁸ Старијар 1911, стр. 3 и даље.

¹⁹ Dacia, I стр. 16, pl. VII.

Сл. 2 а. 'Εσχαρά из Кличевца
Fig. 2 а. 'Εσχαρά de Klčevac

Сл. 2 б. 'Εσχαρά из Кличевца
Fig. 2 б. 'Εσχαρά de Klčevac

У истом циљу употребљене су и вазе друкчијег облика с пробушеним дном. Надгробне вазе геометриског стила у Атици имају пробушена дна²⁰ и објављена су као ἔσχαρα. —

Сл. 3. 'Εσχαρά из Ковина
Fig. 3. 'Εσχαρά de Kóvin

На насељу Жуто Брдо²¹ нађен је фрагмент с првобитно пробушеном рупом на дну вазе. А на истом насељу нађени су и фрагменти од τράλεζαι²², што је значајно (види даље стр. 9). — У Lengyel-у су пробушене зделе на високој шупљој нози, нађене скоро у сваком тамошњем гробу. — У Herpal-у нађена је ваза на шупљој нози с пробушеним дном.

²⁰ Athen. Mitteilungen, Bd. XVIII (1893), стр. 155.

²¹ Старијар 1907, стр. 19, сл. 28 в.

²² Старијар 1907, стр. 19, сл. 27 а, 6.

У Gumelnița нађена су два сточића с рупом на табли, које треба такође објаснити као жртвенике (*εσχαρά*).

О употреби *εσχαρά* расправљао је и М. Р. Nilsson²⁴ па је закључио да су оне, у миноско-микенском добу, употребљаване да приме у се либације било у култу „Змиске Богине“ било у култу мртвих. Он је, даље, закључио да је то посуђе, и кад на њему нема пластичне претставе змије, служило истом циљу. Али М. Р. Nilsson није тада усвојио Zahn-ово објашњење тих ваза из грчког доба, и мисли да у овом добу употреба није била иста и да је веза између прегрчких и грчких примерака само површна²⁵. Доцније, у свом делу²⁶, Nilsson је покушао да објасни везу између претстава и веровања о Зевсу на Криту с једне и о Диоскурима с друге стране.

Претставе на *εσχαρά* с Родоса из доба геометриског стила и на примерку из Атине с претставом Харона у млађем стилу црних фигура говоре за то да су *εσχαρά* стављане и у гробове грчког доба у истом циљу. У том истом смислу имају се објаснити и *εσχαρά* из Кличевачке некрополе које су се, изгледа, налазиле поред сваке од тамо нађених урни (5 комада). То је њихова култна употреба.

Међу керамичким облицима у стратуму који хронолошки одговара добу кличевачког идола и хеленистичке керамике која га прати, појављују се још два специјална, не мање карактеристична, облика који, изгледа, нису без икаква значаја. — То су, пре свега, двојни судови²⁷, какви су нађени и у Соџофени, а затим *vase à deux figures*²⁸. Оба ова керамичка облика нашао је проф. Della Seta, 1926²⁹ и 1927 године на острву Лемносу, у некрополи код Хефестиеје³⁰. Покојници су и овде спаљивани. „Ови и други нађени предмети³¹ одређују, изгледа, доба ових некропола које датирају из VIII до IX в. пре Хр.“ Della Seta закључује да оне припадају раси која је одржавала јаке везе с микенском цивилизацијом, али раса није била грчка, и да се она може, можда, идентификовати с „Тирено-Пелазгиском“³² популацијом, која је држала острво све до освојења од стране Атињана³³.

С друге опет стране, баш на Лемносу срећемо се с најстаријим подацима о Кабирима³⁴, који су, почев од хеленистичког доба, идентификовани с Диоскурима³⁵. — „Култ Диоскура“, вели М. Р. Nilsson³⁶, „сложен је од разних елемената; веома важан и можда првобитан елеменат је домаћи култ... Облик њихова култа је *theoxenia*... Њихова света животиња је змија, док се други симбол састоји из две амфоре, свака обавијена змијом; то је само претстава Диоскура у облику змија које долазе да учествују у гозби или *ranspernia*, која им се служи у амфорама. То веома јако личи на цевасте вазе обавијене змијама из миноског домаћег култа. Диоскури су, даље, довођени у свезу с предгрчком религијом; Јелена је њихова сестра и култна другарица, коју Зевс обљуби у облику птице — лабуда.“

И Кабири³⁷ и Диоскури³⁸ су заштитни богови пловидбе на мору. L. R. Farnell³⁹ мисли да су Диоскури добили ту функцију под утицајем трговачког Аргоса, чији су заштитници били. Њихов култ се распростре из Лаконије у VII веку. У прилог Farnell-ова мишљења говоре, изгледа, и друге околности.

Култ Диоскура био је распрострањен и на обалама Црнога мора. — Они су у Томи, у Тракији, били удружени у култу с Мајком Богова⁴⁰. Они су били и заштитни богови појединих градова на црноморским обалама⁴¹. Али овом приликом ваља нарочито истаћи да су Диоскури били заштитни богови и града Истроса (*Histria*), на чијим се новцима, из доба око 300 године пре Хр., налазе младићске главе Диоскура⁴². Истрос се налазио јужно од ушћа Дунава, а основали су га Милећани око половине VI в. пре Хр.⁴³

Истрос је био најближа јонска колонија Дунавској долини. Ја сам већ проучио однос Истроса према Винчи и према Дунавској долини и показао сам његову посредничку улогу између Јоније и Дунавске долине, односно Винче. Истичем, међутим, да је Г-ђа М. Lambrino установила у Истросу два културна стратума: први архајски јонски, а други хеленистички, којем припада и претстава глава

Синтима, поменути у Одисеји (Od. VIII, 294), и да предложи азиско порекло *Hephaistos*-а.

²³ Упор. G. Fougère, *Les civilisations primitives*, Paris 1926, стр. 254.

²⁴ O. Kern у Pausanias, *Real-Encyclopädie s. v. Kabeiros*, 1420.

²⁵ A. Furtwängler у Roscher's *Mythologisches Lexikon s. v. Dioskuroi*, Sp. 1163; Bethe у P.-W. *Real-Encyclopädie s. v. Dioskuren*, Sp. 1097; C. Friedrich, *Athen. Mitt. Bd. XXXI* (1906), стр. 72, 81 и даље; L. R. Farnell, *Greek Hero cult*, Oxford, 1927, стр. 186.

²⁶ The Minoan - Mycenaean Religion, стр. 470.

²⁷ Kern, P.-W., *Real-Encyclopädie s. v. Kabeiros* 1430.

²⁸ Furtwängler, Roscher's *Lexikon s. v. Dioskuri*, Sp. 1163; Bethe, *Real-Encyclopädie s. v. Dioskuren*, Sp. 1096.

²⁹ *Greek Hero Cults* стр. 183.

³⁰ M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung*, Leipzig, 1906, стр. 421.

³¹ Bethe, P.-W., *Real-Encyclopädie s. v. Dioskuren* Sp. 1107; Farnell, *Op. cit.* стр. 188.

³² Ibid., стр. 220.

³³ Brandis, *Real-Encyclopädie s. v. Danubius*, Sp. 2018.

Сл. 4 а. Постоља с две оштећене фигуре и *εσχαρά* из Винче

Fig. 4 a. Lit à deux figures humaines et l'*εσχαρά* fragmentée de Vinča

Диоскура на новцима Истроса. Томе добу треба приписати и најранију појаву хеленистичке (тзв. „панонске“) керамике у Винчи, која је карактеристична и за Кличевачку некрополу, али се у великом броју налази у јужној Русији и у Дунавској долини⁴⁴.

Сасвим поуздано су Диоскури били заштитници града Диоскурије, чије се оснивање, по миту, доводи у свезу с Аргонаутима. Tomaschek, говорећи о оснивању овога града, вели да су Милећани у својим поморским пловидбама ишли за својим претходницима Карцима, Лелезима и Лиқијцима, па да се с тога сме нагађати да су још пре Милећана становници Егејских обала пловили до Колхиде. Такво нагађање поткрепљивали били лингвистички подаци у називима појединих градова на обалама Црнога Мора. Не сме се, међутим, заборавити да је међу становницима Милета било и Караца⁴⁵.

О култу Диоскура говорио је и Vasile Pârvan⁴⁶. Међу боговима на трачком Понту, тј. у земљи Гета, истичу се на прво место „богови коњаници“. Њихова имена су разна: Диоскури, Кабири итд., али култна садржина остаје иста. Сам, или у друштву с другим, бог на коњу је *Θεὸς Σωτήρ*. Он обезбеђује бесмртност својим обожаваоцима, а његов култ је мистичан. Грци из градова на трачком Понту обожавају божанство у облику двеју фигура под именом Диоскура. Њихова светишта у приморским градовима су *Σαμωτράκειον*, храм „великих богова са Самоотраке“. Култ ових богова је веома распрострањен у

⁴⁴ П. В. II стр. 135; П. В. III. стр. 161.

⁴⁵ P.-W., *Real-Encyclopädie s. v. Dioskuren*, Sp. 1123.

⁴⁶ П. В. IV, стр. 153.

римском добу у Тракији, али се он појављује и у Дакији на врховима планина и у Ердељу. Он је констатован и у долини Нишаве, у Нишу (Naissus)⁴⁷ из 223 год. по Хр.

Познавање култа Диоскура или Кабира сме се претпостављати и на другим местима, где су налажена постоља (*εσχαρά*), појединачна или двојна.

Ejnar Dyggeve⁴⁸, цитирајући претставу т. зв. Трачког коњаника на једном надгробном споменику, вели да „претстава коњаника, уколико види, значи уопште усвојени израз хероизирања покојника, израз који се одомаћио нарочито у Тракији и у суседним областима“.

Ово тумачење таквих претстава не може се усвојити без резерве, али га треба знати.

Намерно сам навео ове податке о култу Диоскура на обалама Црнога Мора, јер се њима могу објаснити не само двојни судови из Дунавске долине, него и позната двојна „постоља“ (*Binocle-Vase*) из области која се налази источно од Карпата. Те „*Binocle-Vase*“ су, изгледа, по својој намени и употреби, сличне, ако не истоветне, с двојним судовима (двема амфорама) у Дунавској долини и на Лемносу, а с друге стране у Шипеницу на Пруту⁴⁹, у Хородници⁵⁰ и у Билце Злоте (источна Галиција)⁵¹. Таква „постоља“ нађена су и у области источно од Карпата и у насељима и у гробовима, што одговара и њиховој употреби у домаћем сепулкралном култу у Егеји и у Дунавској долини.

Сл. 4 б. Постоља с две оштећене фигуре и *εσχαρά* из Винче

Fig. 4 b. Lit à deux figures humaines et l'*εσχαρά* fragmentée de Vinča

Ed. Meyer⁵² погрешно мисли да је обичај спаљивања постао најпре у тој карпатској области, из које је пренет и у Егеју. Боље и правилније мишљење је J. G. Frazer-а⁵³, по којем је спаљивање покојника пореклом из области Хетита и Феничана. Није ми, нажалост,

⁴⁷ Dacia, I (1924), стр. 276 и даље.

⁴⁸ Das Laphrion. Der Tempelbezirk von Kalydon, København, 1948, стр. 333.

⁴⁹ Kaibndi, *Jahrbuch der K. K. Zentralkommission*, N. F., Bd. II (1904), стр. 44, fig. 54.

⁵⁰ M. Hoernes, *Urgeschichte d. b. Kunst*, 1915, стр. 313.

⁵¹ Ibid., стр. 315.

⁵² Geschichte des Altertums, Hälfte II, 2 (1909), стр. 513 Упор. Mau, P.-W., *Real-Encyclopädie s. v. Bestattung*.

⁵³ The Golden Bough, 1st edit. III, part IV (1907), стр. 85 и даље.

²³ Childe, *The Danube*, стр. 83.

²⁴ Martin P. Nilsson, *The Minoan - Mycenaean Religion and its survival in greek Religion*, Lund, 1927, стр. 271 и даље; стр. 385. — За друкчије, мање оправдано објашњење ових предмета упореди Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, Bd. II, Abt. I (1928), стр. 198 и даље. За претставе змија на моделима кућа из Бет-Шана у Палестини упор. S. Smith, *Early history of Assyria*, London, 1928, стр. 67 и даље.

²⁵ M. P. Nilsson, *The Minoan - Mycenaean Religion*, стр. 387.

²⁶ Ibid., стр. 470 и даље.

²⁷ Старијар 1910, стр. 159.

²⁸ Старијар 1911, стр. 14 и даље.

²⁹ *Journal of Hellenic Studies*, vol XLVII (1927), стр. 259; П. В. III, стр. 75.

³⁰ *Archäologischer Anzeiger* 1927, стр. 394; J. H. St., vol. XLVIII (1928), стр. 191.

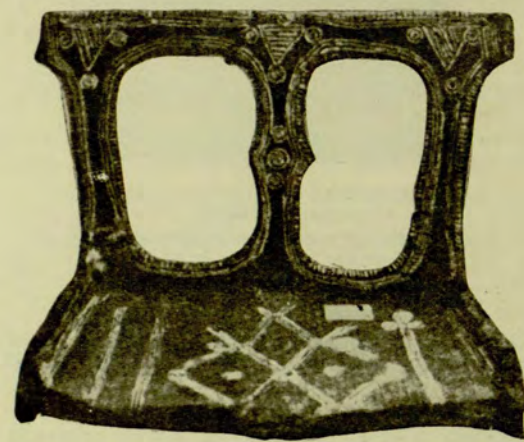
³¹ J. H. St., vol XLVIII стр. 192.

³² Резултати ископавања у Хефестиеји дали су повод Ferd. Robert-у да их у свом делу „Homer“, *Presse universitaire de France*, 1950, стр. 151, доведе у везу са

на расположењу чланак R. Koldewey-a о спаљивању покојника у Месопотамији⁵⁴.

У Винчи су у истом добу покојници сахрањивани и спаљивани⁵⁵, али се *ἔσχαρα* не појављује у старијем делу слоја иако се тамо налазе урне с остацима спаљених покојника, а нема их, колико се сада зна, ни у слоју хеленистичке керамике у Винчи, где бисмо их, после тако многобројних утврђених елемената грчке (јонске) културе, смели очекивати.

Али на боље очуваним фрагментима теракота из Винче, које претстављају хероизирани покојнике на постелима, налазе се испред људских фигура цевасте шупљине (*ἔσχαρα*) за приношење течних жртава⁵⁶ које су се у Грка састојале у мешавини меда и млека, вина,

Сл. 5 а и 5 б. Фрагменти котарице (*kanōn*) од теракоте из Кличевца
Fig. 5a. et 5b. Fragments d'un *kanōn* de terre cuite de Kličevac

воде, а преко свега тога посипало се бело брашно. Тако је, по упутству Кирке, поступио Одисеј при жртви „за мртве“ на улазу у Ад (подземно царство)⁵⁷.

Најјаснија је претстава на фрагменту теракоте, објављене у П. В. III стр. 107 сл. 512, ▽-5,8 м. — Испред лежеће фигуре, од које је очуван само доњи део тела, види се оштећено цевасто удубљење, које је у нижем нивоу од саме фигуре⁵⁸. Постеља има четири ножице, а њена површина је нижа од обода. Стране постеље су украшене урезаним деловима меандра. Она се од *τράπεζα* разликује отсуством пластичних глава на угловима изнад ногу постеље.

На другој теракоти, објављеној у П. В. III стр. 107 сл. 513 с ▽-5,7 м. постеља је квадратна с површином нижом од обода. Она има четири ножице. На површини се види лева пластична нога оштећене фигуре, преко

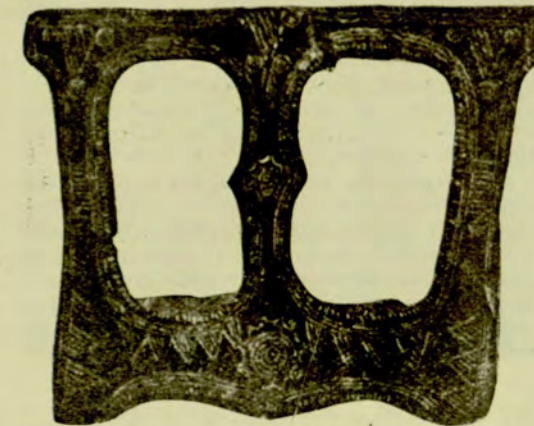
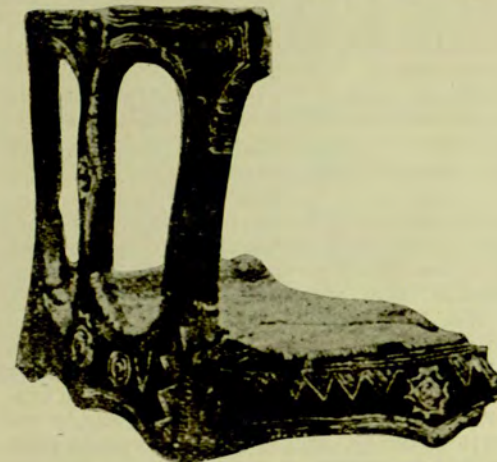
које је убудима, као и на фигури у слици 510 с ▽-6 м. претстављено одело. Испред ногу фигуре је, нешто оштећено, округло цевасто удубљење (*ἔσχαρα*). Цела површина постеље и очуване ноге фигуре била је превучена беличастом превлаком, на којој су остаци сада жућкасте боје. На странама постеље урезане су угласте, наизменично обојене, траке.

На трећој теракоти ове групе (сл. 4 а, б) објављеној у П. В. III стр. 107, сл. 514 с ▽-4,8 м. постеља је правоугаоног облика с четири ножице. Површина постеље је нижа од обода. Спољашња површина цеви, постеље и остатака двеју фигура превучене су белом превлаком без сјаја. На странама постеље

урезани су меандрасти мотиви, наизменично црвено обојени. У урезима је беличаста маса. Ближе једној ужој страни постеље је цев (*ἔσχαρα*), чији је горњи, слободни део висок 2,4 см, а доњи део цеве дубок 3,2 см. — На супротној страни од цеве су остаци двеју паралелно лежећих фигура. Оне су јако оштећене, па се, нажалост, не може ништа више рећи о њима. Оне су могле претстављати хероизирани брачни пар, иако је могуће да су то биле фигуре Диоскура, којима је, као хтонским божанствима, иста врста жртава приношена као и покојницима. Али, без обзира на карактер двеју фигура на овом постољу, потребно је потсетити да је у Винчи на ▽-6,6 м. (П. В. I, стр. 52, сл. 105) нађена пластична ваза (урна?) с два дијаметрално постављеним маскама, као и на претставе два лица на поклопцима с ▽-8,3 м. (П. В. II, стр. 70, сл. 115) и с ▽-7,7 м. (П. В. II, стр. 70, сл. 116). Према томе, на дубинама ▽-8,3 м, ▽-7,7 м, ▽-6,6 м. и, најзад, на ▽-4,8 м. културног слоја у Винчи налазимо претставе истог карактера, чије нам је значење засад непознато. Такви случајеви постоје у Винчи и у погледу на многе друге претставе.

Ако је фрагментована теракота објављена у П. В. III, стр. 106, сл. 509 с ▽-6,5 м. претстављала такође на постели лежећу фигуру испред које се налазила цев (*ἔσχαρα*), то бисмо у њој засада имали најстарију такву претставу из Винче. Извесно је, међутим, да се *ἔσχαра* најраније појављује на ▽-5,8 м. (сл. 512), па бисмо, према томе, морали закључити да је та претстава засада најстарија у Винчи.

У Винчи су, међутим, познати и гробови спаљених (у урнама с поклопцима још из доба земуница) и неспаљених (костурница с 9 скелета, затим згрчен скелет покојника с ▽-8,5 м⁵⁹), па настаје питање на који су начин њима приношене жртве. Питање је већ било решено проучавањем столова (*τράπεζα*) из Винче⁶⁰,

Сл. 5 с и 5 д. Фрагменти котарице (*kanōn*) од теракоте из Кличевца
Fig. 5c et 5d. Fragments d'un *kanōn* de terre cuite de Kličevac

које сам као такве објаснио њихним поређењем с мермерним *τράπεζα* с острва Тере из доба VII—VI в.

Хронолошки (статиграфски) однос *τράπεζα* према *ἔσχαρα* утврђен је у Винчи. *τράπεζα* се за сада појављује у Винчи у слоју од земуница па до ▽-6,3 м. Оне су старије од *ἔσχαра*, које се на теракотама с постелима најраније појављују можда на ▽-6 м, али извесно на ▽-5,8 м.

Између најмлађе теракоте с претставом *ἔσχαра* и двојнога суда с ▽-0,9 м. немамо засада у Винчи никаквих података о начину вршења оваквог ритуала сепулкралног култа. У том међувремену постале су, међутим, *ἔσχαра* из Кличевачке некрополе и из других суседних јој налазишта, али их у Винчи нисмо нашли.

Резултат досадашњег излагања је, да су тзв. постоља ових теракота у самој ствари „постеља“ с нарочитом врстом жртвеника (*ἔσχαρα*), који су били употребљавани у домаћем култу у кући сахрањених покојника или хтонских божанстава, као и у гробовима или

на њима у сепулкралном култу. Најбољи доказ за такву њихову употребу у овој области јонске културе пружају наведене теракоте из Винче. Оне, у исто доба, као и примерци *ἔσχαра* с Крита и из Грчке доказују непрекидно постојање тога обичаја и употребе ове врсте вазе почев с критско-микенским, па све до хеленистичког, а можда и доцнијег доба.⁶¹ С тога ауторима наведених теракота морамо бити захвални што су њихном претставом, иако мање реалном, али садржајно потпуно оправданом и разумљивом (хероизирани покојник на постели и њему принете жртве помоћу *ἔσχαра*), пружили аутентичне податке о употреби *ἔσχαра* у сепулкралном, а можда и у култу хтонских божанстава.

III. ΚΑΝΟΝ, ΚΑΝΗΣ

Утврђена појава *ἔσχαρα* у Винчи и у Кличевачкој некрополи допушта покушај да се на истим налазиштима утврди и постојање још једне врсте предмета, употребљаваних при жртвовању и у сепулкралном култу.

У некрополи је нађен фрагменат (половина?) једног предмета (сл. 5а, б, с, д), за који сам предложио објашњење као предмета „консекративних рогова“ („cornes de consécration“) тј., као жртвеника на којем су приношене бескрвне жртве и жртве првих плодова („*prémices*“).¹

За објашњење овог предмета из Кличевачке некрополе пружила су ископавања у Винчи паралелу у облику једног фрагментованог предмета с дубине ▽-5,4 м. испод површине. Ја сам га објавио у свом делу „Преисториска Винча IV“, стр. 94, слика 154.

Ваза је плитка, округла и дебелог зида. Дно је равно с ниским ободом. На ободу су остаци од одбијених делова, који су били или у облику вреса (види реконструкцију), или

⁵⁴ Revue archéologique 1929 II, стр. 315.

⁵⁵ П. В. I стр. 26; П. В. II стр. 9 и даље; стр. 35 и даље; П. В. IV, стр. 150.

⁵⁶ П. В. III стр. 102; стр. 106 и даље, сл. 511, 513, 514.

⁵⁷ E. Rohde, Psyche, II Aufl. Bd. I, стр. 56.

⁵⁸ Јонска колонија Винча, Зборник Филозофског факултета I, стр. 178 и даље сл. 67 а, в.

⁵⁹ П. В. II, стр. 35.

⁶⁰ П. В. II, стр. 158 и даље; Кроз културни слој Винче, Споменик САН С стр. 15 и даље.

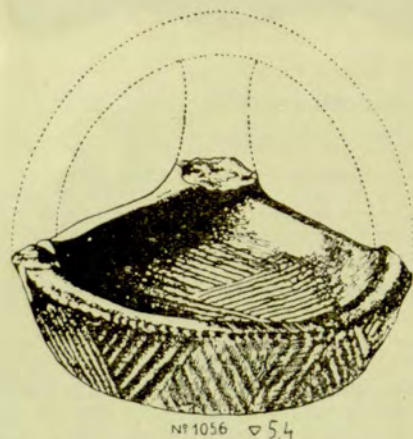
⁶¹ Упор. Dacia I, (1924), стр. 276 и даље.

¹ Revue archéologique I. 1902, стр. 175 №. 12; стр. 187, 188.

су се на тим местима налазиле главе или други какав пластичан украс. — На унутрашњој површини вазе су паралелна, коса удубљења разних правца (преплет?), а на спољашњој ивици обода су плитке нарезе (сл. 6)². — Предмет је, нажалост, загубљен или је упропашћен. Он се више не налази у Народном музеју, где се чувају раније прикупљени предмети из Винче.

Орнаментат канелура на овом предмету је тектонског порекла. Он је зависан од металног суда истог облика, који копира тектонске појаве на плиткој котарици исплетеној од прућа.

То би била копија од земље специјалне врсте плитких котарица, какве су Грци употребљавали а звали их *κάνοβν*, *κάνης*, *κάνισιον*. — E. Saglio³ описује ту врсту котарица као „широку, отворену, плитку котарицу“, која се разликује од других облика котарице. Оне су специјално служиле за ношење жртава и жртвеног оруђа. У већини текстова у којима се помињу тичу се култа, што потврђују и њихне претставе на очуваним споменицима. — Једна таква котарица ређег, а Кличевачком примерку ближег, облика види се на вази „сликара Пана“, на којој је претстављено спаљивање жртве.⁴ Такве котарице носе и *Canephora* у културним поворкама. Котарице су често претстављене на грчким вазама у рукама личности, које помажу при жртвовању или их држе сродници груписани око неког гроба. *Canephora* на једном пинаксу⁵ носе на главама овакве котарице, на чијим се споља-

Сл. 6. Котарица (*κάνοβν*) од теракоте из Винче
Fig 6. *Kanobvn* de terre cuite de Vinča

шњим површинама зидова налази орнамент који потсећа на преплет од прућа, као и на нашем примерку из Винче.

Такво посуђе, израђено од бронзе, помиње се још у Илијади, али и од злата и сребра.⁶

² П. В. IV стр. 94. сл. 154.

³ Daremberg-Saglio, Dictionnaire, s. v. canistrum, canum, стр. 890.

⁴ E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen, Bd. III, стр. 171, сл. 477; упореди и II стр. 487.

⁵ Dictionnaire, s. v. Canephora. стр. 877, fig. 1101.

Аутор примерка из Винче угледао се, можда, преко оваквих металних примерака, на првобитни облик котарице изведене од прућа. У оба случаја орнаментат на примерку из Винче је тектонског порекла. На фрагментима из Кличевачке некрополе сви орнаментални мотиви налазе се и на хеленистичкој, т.зв. „панонској“ керамици у долини Дунава као и на познатом идолу из Кличевца. Сва њихова орнаментика и формално и технички узета је из тореутике и подражава облике и орнаменте металних ваза и других предмета.

Оба суда, онај из Кличевца и овај из Винче, имају додатке, којима се при њиховој употреби може руковати као дршкама. Ти делови нису, међутим, битни, нити мењају основни облик, нити намену и употребу оваквог посуђа. „Випосле“-вазе (*ἑσχαρά*), обично немају држака, али на појединим од њих налазе се, на горњој страни, дршке. Такви додаци на облику *ἑσχαρά* не негирају њихну употребу као таквих. Ни ове разлике на котарицама не могу бити разлог против њихне одређене употребе, коју баш таквим додацима олакшавају.

Из Илијаде и Одисеје дознајемо да су из овакве котарице (*κάνη*) стављана зрна пшенице (?), комади хлеба и меса⁷. То су жртве у чврстом стању покојнику. *ἑσχαρά*, међутим, спроводи течне жртве (*αἷ χυαί*) покојнику под земљом. На тај начин, постојањем *κάνοβν*-а и *ἑσχαρά* у Винчи и у Кличевачкој некрополи, утврђује се постојање истих врста предмета у сепулкралном култу и код Грка и код становника негдашњег насеља у Кличевцу, а нарочито у Винчи. Засада су нам очувани само наведени примерци од печене земље, али котарице истог облика од прућа, које су морале бити многобројне, пропале су будући од пролазног материјала (прућа).

Наведени примерак из Кличевачке некрополе мора се стратиграфски датовати у доба хеленистичког слоја у Винчи. Он је млађи од оног примерка из Винче који припада слоју архајске јонске културе до око почетка III века пре Хр.

Примерак из Винче, колоније Јонаца, доказује, поред многих других карактеристичних и не мање важних појава у њеном слоју, да су се у њој налазили становници грчког порекла, док су предмети из Кличевачке некрополе у најмању руку доказ о утицају грчке културе на ту област и у хеленистичком добу.

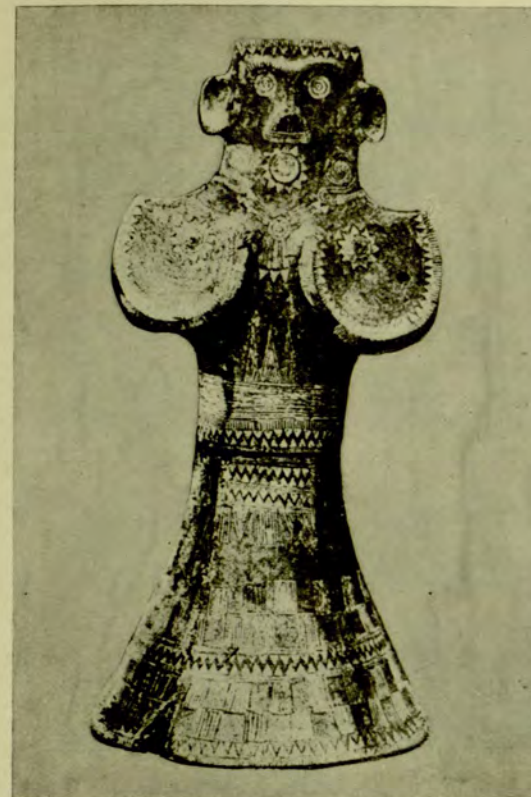
IV. КЛИЧЕВАЧКИ ИДОЛ

Кличевачки идол (сл. 7 а, б) заузео је у преисторијској пластици Дунавске долине с правом веома угледно место. М. Hoernes га је одмах класификовао и датовао у „неолитско“ доба, а други научници датују га данас у доба око 1300 година пре Хр.¹ Ниједно досадашње датовање није тачно.

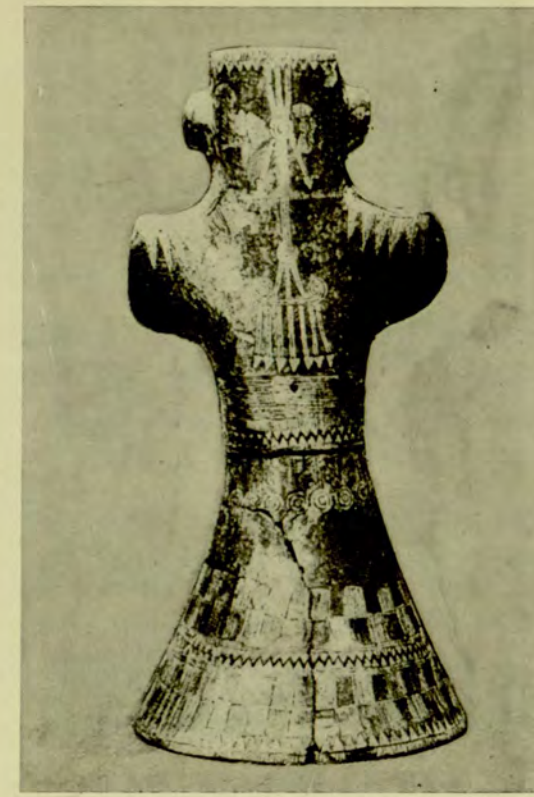
⁶ Dictionnaire, s. v. canistrum, стр. 890 напомена 2.

⁷ Dictionnaire, s. v. canistrum, стр. 890 напомена 2.

¹ B. G. Childe, The Danube, стр. 285; упореди табле стр. 418. Ferencz von Tompa, Ipek, стр. 19 и даље.

Сл. 7 а. Кличевачки идол en face
Fig 7 а. L' idole de Kličevac, en face

Сл. 7 б. Кличевачки идол с леђа
Fig 7 б. L' idole de Kličevac, au revers

Ја сам раније исцрпно проучио све карактеристичне појаве на Кличевачком идолу и навео паралеле и аналогije за њих². — Овом приликом допунићу своје раније излагање и навести још две теракоте овог типа из Дунавске долине, које тада нису биле познате.

Статуете овог типа нађене су у Петсофа на Криту из средњег Миноског доба I (М. М. I), чији је најбољи претставник статуета од фајанса из храмовне оставе у Кнососу (М. М. III). У ово доба датује А. Evans и статуете из Гурње (*Γουρνια*) и Прињаса (*Πρινας*) које имају облик статуета из светилишта двојне секире (*labrys*) у Кнососу, а које припадају још добу L. М. III. С примерцима из Прињаса упоређивао је Sam Wide Кличевачки идол³, а с примерцима из Кнососа А. Evans⁴. Тим примерцима ближи је по свом облику онај фрагмент из Корбова⁵ него сам Кличевачки идол.

Најмлађи примерци овога типа на Криту имају своје аналогije у Тиринсу, Микени, Науплији, Атини, Беотији и на Родосу (*Yalysos*)⁶. У 1906 години нађени су у Прињасу даљи примерци исте врсте, које је већ раније објавио

² Старијар 1910, стр. 46 и даље.

³ Athen. Mitteilungen, Bd. XXVI, стр. 252, п. 5.

⁴ B. S. A. № VIII, стр. 98, п. 1.

⁵ Старијар 1910, стр. 54.

⁶ Старијар 1910, стр. 54.

Sam Wide⁷. Примерци из Прињаса датовани су у VII в. пре Хр., а тамо су нађени и остаци помикенског доба, али микенског порекла, који припадају IX—VII в.⁸ G. Каго је истакао сличност између културне статуете из Прињаса и познатих статуа Бранхида из Милета.⁹

Али многобројне друге познате нам културне појаве из Егеје и Винче не допуштају нам да у доба VII века или још раније датујемо Кличевачки идол.

У Винчи је на ∇-7,445 м. нађен *Myres-pitos*¹⁰, који припада егејској групи питоса, „архитектонског стила“ из доба VII в., чију декорацију F. Courby¹¹ сматра као зависну од рељефа керамичке оплоте на дрвеним храмовима оног доба. Пластика овог стратума у Винчи позната нам је. Она није типа Кличевачког идола. У Кличевачкој некрополи нађена је, заједно с идолом, хеленистичка („панонска“) керамика, чије порекло познајемо, као што знамо да се у Винчи таква керамика појављује најраније на ∇-3,9 м, дакле у хеленистичком добу око почетка III в. пре Хр.

Ако се, међутим, посумњало у везу између теракота типа Кличевачког идола из Дунав-

⁷ Arch. Anzeiger 1907, стр. 107.

⁸ Старијар 1910, стр. 56.

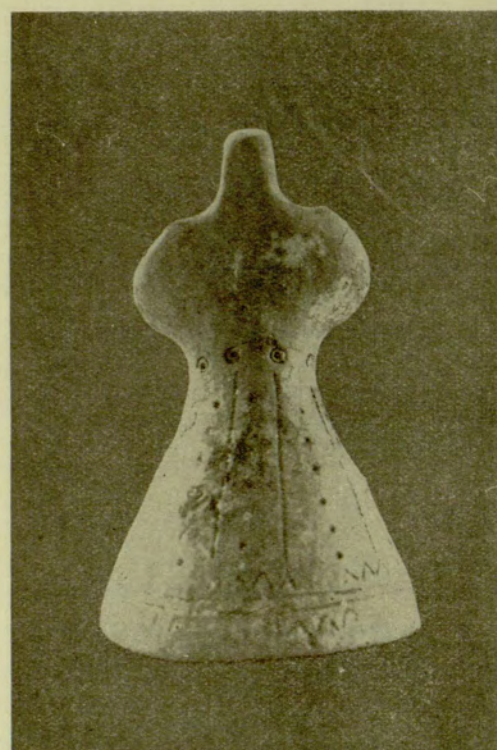
⁹ Archäol. Anzeiger 1908, стр. 125.

¹⁰ П. В. II, стр. 38, 40, 111.

¹¹ Les vases grecs à relief, Paris, 1922, стр. 48 и даље.

Сл. 8. Теракота из Вршца (Лудош) en face
Fig 8. Terre cuite de Vršac (Ludoš) en face

Сл. 10. Теракота из Вршца (Лудош) с леђа
Fig 10. Terre cuite de Vršac (Ludoš) au revers

Сл. 9. Теракота из Вршца (Лудош) с десне стране
Fig 9. Terre cuite de Vršac (Ludoš) vue de droite

Сл. 11. Теракота из Вршца (Лудош) с леве стране
Fig 11. Terre cuite de Vršac (Ludoš) vue de gauche

Сл. 12. Теракота у Загребу (Даљ) en face
Fig 12. Terre cuite de Zagreb (Dalj) en face

Сл. 14. Теракота у Загребу (Даљ) с леђа
Fig 14. Terre cuite de Zagreb (Dalj) au revers

Сл. 13. Теракота у Загребу (Даљ) с десне стране
Fig 13. Terre cuite de Zagreb (Dalj) de droite

Сл. 15. Теракота у Загребу (Даљ) с леве стране
Fig 15. Terre cuite de Zagreb (Dalj) de gauche

ске долине и оних из Егеје (Крита итд.), довољно би било сетити се да је Ch. Picard („Кроз културни слој Винче“, Споменик САН 1950, 24 и даље) показао везу између поми-кенских теракота типа „en croissant“ с оних теракотама истог типа из Јоније. Уосталом то исто потврђују и ἐσχαρά: (напред, стр. 8) по-ред многих других сличних појава.

Најзад, нека је допуштено навести једно тврђење Ch. Picard-а (op. cit. стр. 233): „Au vrai, la primitive religion crétoise n'a jamais disparu de la Grèce la plus classique: l'ère hellénistique intensifia les retours“.

Он поткрепљује ово своје тврђење на осно-ву дела А. W. Persson, Préhistorique religion, Grèce, p. 125 sq., које најалост нисам имао у рукама. Али стратиграфска хронологија у Винчи одређује доба Кличевачког идола управо у хеленистичко доба. То су чињенице с ко-јима се мора рачунати.

Шупље теракоте типа Кличевачког идола нађене су и на налазиштима у Румунији: Sultana, Gumelnița и Căscioarele („са сукњом“), Bontesti, Vadastra (Măgura Cetate) и Glina. Те-ракоте овог типа из гробова у Coțofeni прет-стављају на столици седеће фигуре. Сви ти примери доказују да је тај тип теракота распрострањен и у области доњег Дунава.

Значајне су, међутим, две теракоте овога типа из области северно и западно од Дунава.

Прва од њих, из околине Вршца (сл. 8—11)¹² нађена је на локалитету „Лудош“ у једном гробу с неспаљеним костуром. Друга ста-туета (сл. 12—15)¹³ случајно је нађена у Даљу (Осечки срез) на Дунаву, одакле је Народни музеј у Загребу добио као случајно нађене „старине из неолитског и бронзаног доба, а систематска ископавања упознала су нас“ пише В. Хофилер¹⁴ „са великом насеобином из хал-штатског и латенског доба“. В. Хофилер ипак усваја, у погледу на датовање поменутих идола Ноегнес-ово¹⁵ датовање, у чисто бронзано доба у Дунавској долини¹⁶.

Говорећи о урезаним претставама на тера-котама из Вршца и Даља¹⁷, В. Хофилер је скренуо пажњу на то да ове теракоте имају на својој десној страни много више урезаних претстава него на левој, која на теракоти из Даља остаје без икаквих претстава. — На вршачкој теракоти постоји на десној страни вертикална трака, која се на ниже проширује. Она је хоризонтално подељена у мања поља, у којима се вертикалне урезане линије завр-шују жигосаним круговима с означеним цен-тром. Веома је значајна урезана претстава на левој страни ове теракоте. То је претстава специјалног накита, веома сличног огрлице или којој другој врсти накита за прса. На овој статуети тај налит висе о појасу, а његово објашњење треба тражити у сличној прет-стави на предњој страни теракоте из Даља и

на оним претставама на статуетама и реље-фима из Егеје и Вавилонa.

На теракоти из Даља налазе се на десној страни, од појаса на ниже, четири пара хори-зонтално постављених концентричних кругова, између којих је по један хоризонталан орна-менат у облику цик-цак мотива.

Проучавајући једну статуету богиње Ки-беле, Val. Müller¹⁸ је указао на нарочиту врсту кулног накита или украса (περστυδίδιον)¹⁹ који се налази на статуама и статуетама разних божанстава у М. Азији и у Вавилону. Од женских божанстава такав налит имају Арте-мис у Ефесу, Кибела у Фригији, а сем осталих и Хера на Самосу²⁰. Такав култни налит имају и мушка божанства, а, засада најстарије, прет-ставе тога култа налазе се у Вавилону и да-тују се у IX в. пре Хр.²¹. Претставе тога на-кита појављују се још и на једном рељефу из Вавилонa, који R. Koldewey²² датије у VII в.

На споменицима, које је проучио Val Müller ова врста накита (περστυδίδιον) има разне облике. Н. Gressman усваја Müller-ово објашњење πε-ρστυδίδιον-а²³. Стога се разноликост у његовим претставама сме очекивати и на споменицима из Дунавске долине, што је одиста случај²⁴.

На предњој страни теракоте из Даља (сл. 12) овакав налит, у облику колута, обешен о два ланчића, висе испод појаса фигуре. То је најне-оспорнија аналогја налиту на статуи Adad-a²⁵, на којој о ланчићима висе три колута, који на статуи Мардука²⁶ висе о ланчићима обешеним о врат фигуре. — На левој страни вршачке теракоте (сл. 9) облик ове врсте накита је друкчији, али и он висе о појасу фигуре. Поред његова горњег дела, лево и десно, испа-дају лучни урези, који се налазе и на Марду-ковој статуи. Они су пореклом из облика ове врсте накита, који је претстављен и на фигу-рама на стели из Вавилонa, из VII в. пре Хр.²⁷.

На Кличевачком идолу (сл. 7а) такав се налит налази на предњој страни испод појаса фигуре. Због његова облика, ја сам га раније објаснио као претставу прегаче. Напуштајући сада то своје раније објашњење, сматрам да и ту претставу на Кличевачком идолу треба објаснити као претставу кулног накита ове врсте. За то говоре и она три троугла изнад појаса овог идола, троугла које, на статуети из Пријене, Val. Müller²⁸ тумачи као прет-

¹⁸ Römische Mitteilungen, Bd. XXXIV (1919), стр. 82 и даље

¹⁹ Ch. Picard, Ephèse et Claros, Paris, 1922, стр. 181 n. 7.

²⁰ Ibid., стр. 531.

²¹ Röm. Mitteilungen, Bd. XXXIV, стр. 98.

²² R. Koldewey, Das wiedererstehende Babylon, IV Aufl., Leipzig, 1925, стр. 160, fig. 102.

²³ П. В. I, стр. 128.

²⁴ Све ово није познавао Др. Никола Вулић, Biblio-тека Prehistorizna, том I, Poznan, 1930 стр. 2, којем су претставе на овим статуетама из Дунавске долине „de sim-ple ornements fantaisistes“, „une décoration de caprice“ (?).

²⁵ Röm. Mitteil. XXXIV, стр. 97, Abb. 5; Koldewey, op. cit., стр. 217, Abb. 134.

²⁶ Röm. Mitteil., Bd. XXXIV стр. 97, Abb. 4, Koldewey, op. cit. 217, Abb. 135.

²⁷ Röm. Mitteil., Bd. XXXIV, стр. 98, Abb. 6; Kol- dewey, op. cit., стр. 161, Abb. 102.

²⁸ Röm. Mitteil., Bd. XXXIV, стр. 93.

ставе тимпанона и акротерија на едикули, а на фигури Адада претстављен је, на дотичном месту, цикурат (Zikkurat). Помињем, најзад, узгред и облике ове врсте накита на статуе-тама из Ковина.²⁹

Један, случајно нађен, фрагмент теракоте ове врсте из Винче³⁰ доказује да су и ту биле познате у доба стратума хеленистичке кера-мике. У 1924 години нађена је при ископа-вању једна фрагментована теракота овог мно-гобројно заступљеног типа на налазиштима на доњем Дунаву. Теракота је нађена на ▽-2,50 м. Она припада Винчину слоју хеле-нистичког доба.³¹ Али је њихова појава у Винчи значајна и у другом погледу.

Култни налит на наведеним теракотама претстављен је под утицајима из Вавилонa преко Мале Азије, какви су констатовани и на другим предметима из Винче, о чему све-доче претстављени додаци на глави Нуде-вазе (грифону), затим ноге трапезофора са животињским главама изнад њих (т.зв. „zo-omorphe Junktur“).³² Култни налит на овом типу теракоте био је, можда, повод да се на њима претставља онако разноврстан и богат налит којим се одликују све теракоте овог типа. Оне су или култни објекти — претставе бо-жанства, идоли — или су претставе покој-ника, на чије су гробове стављене. О томе се опширније говори на другом месту.³³

Најзад, ваља имати на уму још и друге околности које објашњавају разноврсне кул-турне елементе, констатоване у колонијама на Црном Мору и у Винчи, а пореклом с Ро-доса.

Али Родос, вели G. Fougères, са својим керамичким радионицама, својим ливницама бронзе, својим фабрикама оружја и бродо-градилиштима, својим риболовом, својом трго-вином вином, уљем, сухим грождем, смоквама, шафраном, мермером и агатом помрачавао је све друге својим многоструким богатством и својом сјајном активношћу.³⁴

А. М. Ramsay³⁵, цитирајући Polybios-а (IV, 38, 5), где се говори о становницима око Пон-та, вели: οἱ τὸν ἑσχαράντες, ποτὲ μὲν εὐχαίρας, διδόντες, ποτὲ δὲ λαμβάνοντες, тј. у погледу на жито они мењају, час на време дајући га, час при-мајући га. — Ramsay сасвим оправдано закљу-чује да је извоз жита из предела око Црног Мора зависио од добре жетве. — Друга жи-тарска област је, по Ramsay-у, Египат, где су, у годинама рђаве жетве у Русији, Егејци ку-

повали жито не само за потребу Егеје, него за потребу становника око Понта.³⁶)

Сличност облика ἐσχαρά с онима с Родоса (напред, стр. 6) објашњавао би се и наведе-ним податком о житарској трговини у Егеји. — K. F. Kinch³⁷ истиче пристаниште код Vroulia и друга пристаништа на Родосу, која се на-лазе на главном путу између Египта, Сирије и Кипра с једне, а Јоније, северне Грчке и егејских острва с друге стране. Тим морем код Родоса, а нарочито мореузом између остр-ва Карпатоса и Родоса, дувају од јуна до сеп-тембра дњу и ноћу етезиски ветрови (βορέαι ἐτήσιοι) који у то доба године олакшавају пловид-бу до Египта и до њему суседних обала Азије.

...Вруља је последње место где су лађе у старом добу пловећи из Архипелага према ушћу Нила или према Сирији, налазиле уто-чишта и снабдевале се водом, као што је Вру-ља и прво место на које лађе наилазе враћа-јући се из Египта и Сирије.

Тако је постојао сталан контакт између оних области на Југоистоку и ових око Црног Мора и Дунава, контакт који је у разну доба преносио поједине културне тековине с Југо-истока према Северу. Ми их овде често сре-ћемо, али су оне, посматране појединачно и без везе с културном средином у којој су на-ђене, још чешће завеле и најискусније испи-тиваче који су их датовали у много раније доба него што су у самој ствари.

С тим у вези наводим закључак Cl. Bosch-а, који говори о претставама на новцима I—III в. по Хр. — У тим stoleћима, вели, културни слој који је јеленизам распростра по земљи (тј. Малој Азији) ишчезава, а прастаро се свуда истиче, па тако омогућује наше продирање у дубље културне слојеве (ст. 430).

Главна садржина малоазиске религије је, вели Bosch, култ Велике Мајке, која је овде под најразличитијим именима и претставама обожаваана. Познато је да је овај култ поре-клом из Мале Азије, па је и историја овог божанства историја те земље. Да ли се она зове Ма, Кибела, Хеката, Артемис или света Текла, њено биће остаје исто, — и да ли Хе-тити, Персијанци, Грци, Римљани или Турци земљом владају, духовни свет аутохтона је увек исти... Ослонац за одређивање доба бо-гиње пружа, можда, једно од многобројних њених имена: Кубила, Кибела, које је веро-ватно фрижанска реч, коју су крајем II ти-суће пренела трачко-фрижанска племена. Али Magna Mater морала је бити у Малој Азији далеко старија... Стога се може на основу познатих неолитских кулtnих идола наслући-вати да је њен култ у најмању руку постојао још у III тисући пре Хр... На новцима се види како се свуда они стари култни идоли поново истичу и званично признају, они нас уче да познамо и облик ових старих кулtnих идола: груби каменови, обрађени комади сте-на, обучени у одела, неотесани или нешто мало дотерани комади дрвета. Сто седам градова сведоче својим новцима о постојању и обо-

³⁶ Ramsay, op. cit., стр. 126 и даље.

³⁷ Vroulia, стр. 6.

²⁹ M. Wosinsky, Die inkrustierte Keramik, Taf. XCII.

³⁰ Старица 1910, стр. 48, сл. 1.

³¹ Журнал за 1924, стр. 19.

³² Споменик САН С, 150, слика 16.

³³ Јонска колонија Винча, Зборник Филозофског фа-култета I, стр. 162 и даље.

³⁴ G. Fougères, Les civilisations primitives, Paris, 1926, стр. 376: „Mais Rhodes, avec ses ateliers de céramique, ses fonderies de bronze, ses fabriques d'armes et ses chantiers de constructions navales, ses pêcheries d'éponges et de poissons, ses commerces de vins, d'huiles, de raisins secs, de figues, vins, de safran, de marbre et d'agate, eclipsait toutes de multiples richesses et son activité rayonnante...“.

— Упореди P. Demargne, La Crète dédalique, Paris, 1947, стр. 309, 327, 333, 349, 352.

³⁵ Asiatic Elements in Greek Civilisation, стр. 119.

¹² Milleker, Старица 1923, стр. 1 и даље.

¹³ Viktor Hoffiler, Vjesnik hrvat. arheol. društva. N. S. XV стр. 249 и даље.

¹⁴ Vjesnik, стр. 249.

¹⁵ Urgeschichte², 408 и даље.

¹⁶ Ibid., стр. 410; Vjesnik, стр. 252, 253.

¹⁷ Ibid., 253.

жању таквог фетиша и о области докле је у земљи био распрострањен и сам облик култног идола богиње из Ефеса (Артемиде).

Беома је поучан резултат Bosch-ова проучавања. Усвајајући га, допуштам себи напомену да се то није дешавало само у I—III веку после Хр. Сваким даном, такорећи, откривају археолози у Малој Азији сличне и не мање важне појаве у култури Мале Азије³⁸.

Јонска колонија Винча је једно од налазишта, у чијој се култури налазе тако многобројни, али у Малој Азији и Егеји далеко старији, такорећи стални културни елементи, пренети у Винчу у много познијем добу. И у другој изворној области културе, у Египту,

срећемо се с веома дугим животом појединих културних елемената далеке прошлости. Ново царство у Египту саитске епохе нарочито се одликује ренесансом старије културе у Египту с којим је Јонија, преко Наукратиса, стајала у тесној културној вези.

Али, наравно, ја не кријем, него нарочито истичем и наглашавам да је у таквим случајевима велика обазривост више него потребна. Онај префињени и на дугом искуству основани осећај мере мора, пре него што буду свестрано проучене све околности потребне за поједине закључке, одлучивати у нашем раду на овом пољу.

Д-р МИЛОЈЕ М. ВАСИЋ

³⁸ Упор. Charles Picard, Les origines du polythéisme hellénique, t II, стр. 28 и даље, а нарочито стр. 42 и

даље; стр. 46 и даље; Ch. Picard, Les religions préhelléniques (Grèce et Mycènes), Paris, 1948, стр. 272 и даље.

LA NECROPOLE DE KLIČEVAC

La nécropole de Kličevac nous a fourni plusieurs objets qui, par leurs analogies, nous aident à les expliquer.

1. LES REPRÉSENTATIONS INCISÉES SUR UNE URNE

La surface de cette urne, divisée par quatre anses, montre quatre représentations identiques incisées (Fig. 1 a, b).

Sous la tresse d'un édifice, on voit un arbre stylisé et à côté de lui les figures stylisées de quadrupèdes ou d'oiseaux stylisés également. L'explication de ces représentations n'est pas encore sûre. Le baldaquin est d'origine égyptienne, tandis que l'édifice indique peut-être quelque rite du culte de Cybèle. La tresse, dit-on, est d'origine héthéenne. Les animaux aux côtés de l'arbre représentent peut-être les figurines suspendues à l'arbre, ou elles indiquent quelque rite du culte de démons de la végétation. Des analogies céramiques, trouvées à Vinča, nous aident à dater l'urne le plus tôt vers le commencement du III-e siècle av. J. Ch., c'est-à-dire à l'époque hellénistique.

2. ΕΣΧΑΡΑ (ESCHARA)

D'après Harpocraton, l'ἐσχάρα (Fig. 2 a, b, Fig. 3) est un court tuyau, servant d'autel pour les offrandes chthoniennes (αἱ χθονίαι). Ils peuvent être doubles („binocle-vases"), comme on en trouve souvent dans les contrées des Karpathes, mais aussi en Bulgarie.

A Vinča, à la profondeur de ▽-4,8 m. (Fig. 4 a, b), on a trouvé une terre-cuite qui représente un lit oblong à deux figures humaines couchées, malheureusement endommagées. Devant les pieds des ces figures, on voit un tuyau, servant comme ἐσχάρα, comme aux temps mycéniens et grecs classiques.

Della Seta avait découvert dans l'île de Lemnos les doubles vases qu'il explique comme appartenant au culte des Kabeirot, d'origine lemnienne, identifiés, depuis l'époque hellénistique aux Dioskouroi, protecteurs de la navigation, dont les têtes sont représentées sur la monnaie d'argent d'Histria au IV-e siècle.

C'est pourquoi, il n'est pas exclu que les deux figures couchées sur le lit de Vinča représentent les Dioscures, dieux chthoniens aussi, dont le culte est connu dans le pays derrière des colonies ioniennes sur les bords de la Mer Noire, et même jusqu'à Vinča.

L'autre fait, résultant de cette étude, n'est pas moins intéressant. On ne pourrait pas constater le même emploi de l'ἐσχάρα et de la τράπεζα dans le culte chthonien. Leur rapport chronologique peut être fixé à Vinča par sa stratigraphie. Ici les τράπεζαι apparaissent même aux

βέθηραι qui se trouvent à la plus grande profondeur de la couche de culture jusqu'à la profondeur de ▽-6,3 m. Les ἐσχάραι commencent par le lit cité à ▽-6 m., mais elles continuent d'apparaître aussi à l'époque hellénistique. Nous ne connaissons pas la cause de ce changement, mais il se manifeste aussi dans l'histoire de la plastique et de la céramique de cette contrée-ci.

3. ΚΑΝΟΥΝ, ΚΑΝΗΣ (?)

C'est ce nom que j'emploie pour désigner un objet de la même nécropole. On n'en a trouvé que la moitié (Fig. 5 a, b, c, d). Il est richement décoré dans le style de la céramique hellénistique („pannonienne") qui n'apparaît pas à Vinča plus tôt qu'à la profondeur de ▽-3,9 m.

Le κανούν de cette forme n'a pas été trouvé à Vinča, où un objet, fragmenté aussi et d'une autre forme, (Fig. 6), mais de même emploi, a été trouvé à ▽-5,4 m. Le κανούν de Vinča imite par sa forme et surtout par sa décoration des κανούν originales façonnés habituellement avec des verges, mais il en existait aussi en bronze, argent et or. Les κανούν dans les mains des Canephores sur les vases peints grecs sont plats et larges, sans anses, mais leurs présence à Vinča n'exclue pas son emploi indiqué.

4. LES TERRES CUITES DU TYPE DE KLIČEVAC

L'idole de Kličevac (Fig. 7 a, b) a déjà son histoire dans la littérature à cause de sa date, qui va du „néolithique" jusqu'à l'époque hellénistique, de laquelle je le date. Le nombre des exemplaires s'est considérablement accru tant pour les époques précédentes que pour l'époque postérieure.

Les terres cuites de ce type ont été trouvées en Crète, à Petsofa (M. M. I) et à Cnossos (M. M. III). Elles ont été trouvées à Gournia, à Prinias, à Tiryns, Mycènes, en Béotie etc., mais aussi à Yalyssos sur l'île de Rhodes (de l'époque du VII-e siècle). Dans la Vallée du Danube elles ne sont pas moins nombreuses, mais les exemplaires de Ludoš (contrée de Vršac) (Fig. 8 11) et celles de Dalj (Slavonie) (Fig. 12—15), quoique un peu différents, sont aussi importantes.

V. Hoffiller les a étudiées et les a attribuées, d'après Hoernes, à l'âge du bronze, contrairement aux résultats acquis par l'exploration de Vinča et de sa stratigraphie.

Il est superflu de comparer tous les détails de décoration, qui sont communs aux terres cuites citées. On les remarque à première vue. On ne doit pas non plus citer les explications des divers archéologues sur l'origine de cette décoration, puisque Val. Müller, étudiant une statuette de Cybèle, avait cité le προσηύδισον, qu'on re-

Сл. 1. Панонска керамика из Винче
Abb. 1. Pannonische Keramik aus Vinča

Сл. 2. Панонска керамика из Винче
Abb. 2. Pannonische Keramik aus Vinča

Сл. 3. Панонска керамика из Винче
Abb. 3. Pannonische Keramik aus Vinča

у Винчи не претставља одређену и природну фазу у развоју Винчине културе, него једну групу ваза која се јасно издваја од ранијег као и савременог јој Винчиног керамичког материјала. Због свега тога потребно је ревидирати и кориговати Шухартове тезе о Винчи, а решења за постављене проблеме тражити у оном правцу на који упућује место панонских ваза у Винчиној стратиграфији и положај ове керамике у преисториској прошлости средњоевропских и подунавских земаља.

1. BAND-КЕРАМИКА И ИЛИРИ

Однос између Band-керамике и илирске халштатске керамике навео је Шухарта на закључак да у носиоцима ваза са тракастом орнаментиком види Праирије и Илире². Он је у орнаментацији ових двеју керамичких врста нашао извесне стилске сродности, које је навео у својој расправи намењеној проблему Праирије и процеса њиховог „индогерманизације“ на бази података које је у том погледу пружила Винча³.

Међутим, Johannes Boecklau је нешто раније показао да орнаментика која се јавља у тракастој керамици подунавских земаља припада својим почацима једној нерасветљеној неолитској прошлости, због чега је, засада, још увек немогуће дати историски преглед развоја орнамената у Band-керамици, који чине једну од њених стилских одлика⁴. Самим тим немогуће је фиксирати одређени индоевропски етнички који би у тој прошлости био творца и носилац културе којој, поред осталог садржаја, припада као карактеристичан елемент и Band-керамика.

У тежњи да учврсти своју теорију о илирској обојености ове керамике, Schuchhardt је локализује на област подунавских и балканских Илира. Други подаци који говоре о територијалној и географској распрострањености ваза ове врсте не потврђују ни опште ни појединачне тезе ове теорије. G. Wilke нас обавештава да је Band-керамика распрострањена од Белгије и Француске на исток до доњег Подунавља и јужне Русије. На северу она је заступљена у области Елбе, Одре, Висле и Помераније, а као Шведска Band-керамика налази се и на подручју Bootaxt-цивилизације. На југу Европе, као што је показао A. Evans, Band-керамика се налази у најстаријем, неолитском материјалу у критској области⁵. Даље на исток ова керамика допире до Анау у Туркестану, „али се, — како каже Wilke — „слични примерци налазе се чак у Јапану“⁶.

Као што се види, у Европи је Band-керамика заступљена на подручјима на којима жи-

² Schuchardt, C., Vorgeschichte von Deutschland, Berlin, 1939, стр. 84.

³ Schuchardt, C., Die Urillyrier und ihre Indogermansierung, Preussische Akad. d. Wissensch., Berlin, 1937.

⁴ Boecklau Joh., Die Spirale in der Bandkeramik, Präh. Zeitschrift, Berlin, 1928, Bd. XIX, св. 1 и 2 стр. 54.

⁵ Evans, S. A., Palace of Minos, I, 41; У Македонији тракасти орнамент се налази у млађим периодама, упор. и Heurtly, W. A., Prehistoric Macedonia, Cambridge, 1939, стр. 249 и 250, сл. XVI, бр. 382 и сл. XVIII, бр. 427 и 449.

⁶ Wilke, G., Bandkeramik, Ebert, Reallex., s. v. § 1.

ве, у епохама млађим од неолита, не само Илири него и Келти и Германи, дакле народи који су припадали и кентумској и сатемској језичној групи, а упоредо с њима и разне преиндоевропске популације⁷.

У хронолошком погледу ова керамика такође не претставља искључиво обележје неолита, пошто је налазимо у бронзаном добу Италије. (Pertosa код Салерна) и Француске (Bois du Roc код Vilhonneur-Charente)⁸. На то указује и век Band-керамике у Винчи, која тамо траје од првог до последњег слоја, дакле и у метално доба.

Као што се види, стилске одлике заступљене на Band-керамици већине европских земаља не пружају потврду Шухарт-овој теорији. Сам тракасти орнамент не може се узети као полазна основа за утврђивање етничког карактера носилаца једне културе и цивилизације у чијем се садржају налази и Band-керамика. Ако су Илири у Винчи и њеној области аутохтони и самоникли, као што сматра Schuchhardt, како се могу у етничком погледу објаснити појава ове керамике и њени носиоци у области Рајне, где је ова врста керамике заступљена у многобројним типовима: Heidelberg T.; Friedberger T.; Eberstadter T.; Grossgartacher T. и др. А вазе са одликама рајнске Band-керамике P. Bosch Gimpera сматра да припадају аутохтоној омалијенској култури⁹.

Антрополошки подаци, добивени проучавањем скелета на насељима носилаца Band-керамике такође не претстављају ослонац Шухартовој теорији, пошто показују да је у питању исти тип — Homo europaeus — којему су припадали и носиоци Schnur-керамике¹⁰. Етничко обележје и ових других још увек није сигурно и одређено утврђено. Kossina, на пример, сматра да носиоци Schnur-керамике са Одре припадају Праиријама¹¹. Према подацима A. Schliz-а носиоци Band-керамике, који су своја насеља имали у средњој и југозападној Немачкој и суседним подунавским земаљама, припадали су јужним Индоевропљанима, који се у расно-антрополошком погледу разликују од северних и западних Индоевропљана. Они су сви произишли према Schliz-у, од истог етничког стабла, па је могуће да су првобитно говорили једним општим индоевропским језиком¹². На ту претпоставку наводи и језичка сродност између Келта и Илира, као и постојање читавог низа заједничких речи у индоевропским језицима. Археолошку основу Шухартовој хипотези чини присуство Band-керамике на готово целом подручју индоевроп-

⁷ Kossina, G., Ursprung und Verbreitung der Germanen, Leipzig, 1936, стр. 208.

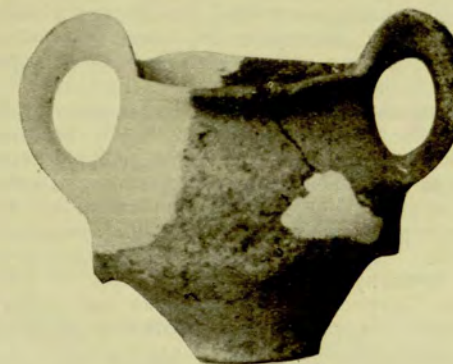
⁸ Hoernes Menghin, Urgeschichte der bildenen Kunst in Europa, Wien, 1924, стр. 396.

⁹ Bosch-Gimpera, P., Bandkeramik, 4, Ebert; Reallex. s. v. § 8.

¹⁰ Reche, Bandkeramiker, Ebert, Reallex. s. v. u. Prähist. Zeitschrift, 1912, Bd. 4, стр. 36.

¹¹ Kossina, op. cit. стр. 205.

¹² Schliz, A., Rassenfragen, Hoops, Reallex. d. germ. Altertumskunde, s. v. § 27, 3; § 43. M. Hoernes је у истом делу, s. v. Bandkeramik, покушао да утврди да су старији носиоци Band-керамике припадали медитеранцима, а млађи нордијанима.

Сл. 4. Панонска керамика из Винче
Abb. 4. Pannonische Keramik aus Vinča

Сл. 5. Панонска керамика из Винче
Abb. 5. Pannonische Keramik aus Vinča

Сл. 6. Панонска керамика из Винче
Abb. 6. Pannonische Keramik aus Vinča

ског становништва, у оној прошлости у којој се још нису издвојиле са јасним разликама једне од других велике етничке групе Илира, Келта, Германа, Протословена. Као што се види, ни антрополошки подаци не допуштају да се изведу позитивни закључци о примарном илирском карактеру носилаца Band-керамике, па следствено томе ни становника Винче, у фази у којој се тракаста керамика јавља у њеној стратиграфији у претежном броју примерака.

О времену кад су Илири дошли на Балканско Полуострво лингвистичка проучавања језичних односа преиндоевропских и индоевропских становника нису дала одређене термине. Schachermeyr је заступао гледиште да прва појава Илира у овом делу Европе пада под коначан трећег миленија, док Роконпу покрет Венета, које он држи за носиоце Urnenfelder-културе, датира под крај другог миленија.¹³

У комплексу ових проблема Jokl наводи да су Грци затекли Илире у северним областима Балканског Полуострва.¹⁴ Међутим, док Jokl ово време спушта до пред крај енеолита, М. Будимир појаву Илира на Балкану синхронизује са критско-микенском културом.¹⁵ У питању је други милениј у току којег се, паралелно са критско-микенском културом на источним обалама Грчке и Егејским острвима, одржавала на балканском копну енеолитска култура. Своју тезу о тако раној појави Илира у овој области М. Будимир доказује употребом система октоетија на Балканском југу пре дорске сеобе, а који је као што је то истакао Dottin, био познат јадранским Илирима.¹⁶

Међутим, појава Илира на Балкану не би се могла везати за ране периоде критско-микенске културе за дубоку прошлост другог миленија. Систем октоетија био је познат не само Илирима него и Етрурцима. Његови трагови, — као што то констатује М. Будимир, — сачувани су у систему индоевропског рачунања уопште.¹⁷ Други разлог због кога је тешко усвојити предложена датовања представља чињеница да илирски археолошки материјал не показује тако дуг век у балканским областима да би се његова појава смела датовати у почетке другог миленија, дакле у доба кад о Индоевропљанима, укључујући ту и Илире, немамо одређених и поузданих података.

Као што се види, археолошки, антрополошки и лингвистички подаци не пружају

ослонац теорији о илирском карактеру носилаца Band-керамике. Самим тим доведене су у питање Шухартове тезе о Винчи као оригиналном налазишту аутохтоне праилирске и илирске културе. Због тога ми сматрамо да проблем етничке детерминације носилаца Band-керамике остаје и даље отворен, док за питање доласка Илира у средње Подунавље и Балкан постоји могућност одређеног решења. Ту могућност пружа место панонске керамике у преисториској култури наведених области.

3. ПАНОНСКА КЕРАМИКА У ОБЛАСТИ БАЛКАНСКИХ ИЛИРА

Проучавајући проблем етничке и хронолошке детерминације панонске керамике у средњем Подунављу, указали смо на два основна момента: на време кад се ова керамика јавља у поменутој области и на Илире као носиоце цивилизације, чији културни садржај обележава присуство панонске керамике.¹⁸

Да се панонска керамика сме и може приписати Илирима, доказује чињеница о појави и постојању ове керамике у областима које су припадале Илирима, у средњој Европи и средњем Подунављу, у доба осветљено и археолошким и историографским споменицима и изворима.¹⁹ Ослањајући се на те изворе, ми смо показали у поменутом раду да се тезе о германском карактеру лужичке културе, уствари једне регионалне илирске групе, не могу одржати из више разлога. Међу њима ми смо навели само оне који указују на неоснованост и неодрживост археолошких и лингвистичких теорија о искључивом локализовању Илира на Балкану и њиховом дефинисању у смислу општег, више географског него етничког назива за народе Балканског Полуострва. Притоме смо нарочито пажњу посветили лужичкој керамици, за коју је G. Childe одавно утврдио да по својој археолошкој документацији носи илирско обележје.²⁰ Њен однос према панонској керамици показује да су у питању варијанте културних творевина истог етничког стратума. Поред сродности коју у том погледу индицирају археолошки објекти са подручја Лужице и из области Халштатских и балканско-подунавских Илира, те њихове међусобне везе потврђују и језички односи. У свом најновијем раду о етничким питањима преисториске Европе P. Bosch-Gimpera је показао да постоји могућност да су становници Подунавља и области лужичке културе говорили индоевропским језицима који су најсроднији илирским.²¹ P. Kretschmer је још много раније у својим лингвистичким студијама дошао до закључка да су носиоци панонске преисториске културе говорили илир-

ским језиком.²² То би, уколико се тиче језичког односа Лужице и Паноније, према нашем мишљењу могао бити језик прелазног доба у коме су се тек почеле да издвајају из првобитне индоевропске језичке заједнице групе илирског, келтског, германског и протословенског језика. На ту претпоставку указује и објашњење етничког обележја Urnenfelder-културе, коју, подједнако блиску и Келтима и Илирима, једни научници приписују Келтима, други Илирима.²³

Сл. 7 и 8. Ваза у облику птице из Винче

Abb. 7 und 8. Vogelgefäß aus Vinča

За оцену односа панонске и лужичке културе карактеристично је мишљење G. Childe-а, који кључ за решење „лужичког питања“ налази на материјалу панонске керамике. При решавању овог проблема Ghilde ни једну ни другу керамику не изводи из Band-керамике.²⁴ Иако је у својој студији о Винчи, односно „индогерманизацији“ Илира, ове везао искључиво за Балкан и средње Подунавље, и сам Schuchhardt је на једном месту показао да у источним областима Лужице има несумњивих доказа о присуству Илира.²⁵ Због тога се ми на овом месту нећемо задржавати на питању германског племена Семнона (Semnones) које Schuchhardt сматра за творце лужичке културе.²⁶ Елиминисању Илира из ове области Бранденбург и источни крајеви средње Европе противи се археолошко објашњење односа и карактера преисториских култура на подручју лужичке и панонске културе.

Наведени подаци су указали на теоретску и практичну неоправданост Шухартових теза, колико о Band-керамици толико и о лужичкој и панонској керамици. То се нарочито јасно види у примени његових теза на Винчу која је, како наводи Schuchhardt пружила „das Ori-

Meђутим, не постоји могућност да се оваква теза потврди односом панонске керамике према Band-керамици ни у лужичкој нити у подунавској области. У претходном поглављу смо видели да се панонска керамика нигде не појављује као фаза барокног цветања Band-керамике, која је географски далеко распрострањенија од илирске панонске керамике. Да панонска керамика и у Винчи не представља виши степен у еволуцији Band-керамике, доказ је чињеница што панонска керамика представља у целокупном садржају Винчине културе као и у слоју у коме је нађена сасвим одвојену и посебну керамичку групу, која нема никаквог афинитета са осталом керамиком овога и њему сродних локалитета. С друге стране, одсуство „славонске“ керамике у Винчи најсигурније побија Шухартову дефиницију панонске керамике. Везе између ових двеју керамичких врста су такве и толико тесне да је G. Childe с правом извео закључак да је панонска керамика у Мађарској директан наставак „славонске“ традиције.²⁷ У развојном процесу од Band-керамике до панонских ваза „славонска“ керамика би представљала прелазну фазу и карику која би спајала нижи и виши степен тога развитка. Међутим, то није случај ни у Винчи, ни на другим местима где су откривене инкрустиране „славонске“ вазе са дуборезним орнаментима. Ми смо раније изнели закључке о везама и сродности „славонске“ и панонске керамике, до којих су дошли го-

¹³ Подаци наведени према Budimir, M., Iliri i Prailiri, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Br. LIII, (1950—1951) Split, 1952, стр. 7 sqq уоп. и Kretschmer, P. Glotta, XXX, стр. 147. G. Childe сматра да су Венети, који су говорили илирским језиком, а у својим обичајима били веома сродни Келтима, водили као народ порекло из области „Urnenfelder“-културе v. Childe, G. The Bronze Age, Cambridge, 1930, стр. 244—245.

¹⁴ Jokl, Illyrier у Ebert, Reallex. s. v.

¹⁵ Budimir, M., op. cit. стр. 12; Kossina такође наводи, али без археолошке аргументације, да је из Средње Европе једна група Илиро-Габела отишла у Грчку. У „Aunjetizer Periode“, у почетку бронзаног доба, v. Op. cit. стр. 183 и 207.

¹⁶ Dottin, G. Anciens peuples de l'Europe, Paris, 1916, стр. 154.

¹⁷ Budimir, M., op. cit. стр. 12.

¹⁸ Gavela, B. B., Jedan priilog etničkoj i hronološkoj determinaciji panonske keramike, Rad Bojsohanskih Muzeja, sv. 2 Нови Сад, 1953.

¹⁹ P. Kretschmer је изнео разлоге због којих сматра да су носиоци панонске преисториске културе Илири. v. Einleitung in die Geschichte d. griechische Sprache, стр. 252.

²⁰ Childe, G., The Bronze Age, стр. 245.

²¹ Bosch Gimpera, R., Autor des problemes de toponymie celtique, Congr. intern. de Topon. et d'Antropologie, Bruxelles Louvain, 1951, стр. 498 и 505.

²² Kretschmer, op. cit. стр. 252.

²³ Unop. Kraft, G. Beiträge zur Kenntniss der Urnenfelder-kultur in Süd-Deutschland. Bonner Jahrbücher, 1927, стр. 209; Bosch-Gimpera, P. Les Celtes et la civilisation des Urnes en Espagne, Prehistoire, 1941, T VIII, 122 sq.; Two celtic waves in Spain, London, 1942, стр. 19—20; Childe, G. The Bronze Age, стр. 243.

²⁴ Buttler, W. Bericht d. Rom.-Germ. Kommission, (за 1931); Frankfurt a/M. 1933 стр. 198.

²⁵ Schuchhardt, C., Vorgeschichte von Deutschland стр. 172.

²⁶ Schuchhardt, C., Alteuropa, стр. 219.

²⁷ Schuchhardt, C., Vorgeschichte von Deutschland, стр. 172.

²⁸ Schuchhardt, C., Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung, стр. 16.

²⁹ Childe, G., The Bronze Age, стр. 145.

тово сви археодози који познају вазе и једне и друге групе, као и целокупни садржај одговарајућих цивилизација. Насупрот томе, однос тракастих ваза према „славонским“ не индицира никакву међусобну сродност двеју керамичких врста ни у погледу стилских и техничких одлика, нити у орнаменталним и типолошким карактеристикама.

Сл. 9. Панонска керамика из Винче
Abb. 9. Pannonische Keramik aus Vinča

Не налазећи археолошког као ни историског основа за усвајање Шухартове теорије о Илирима о добу и месту њиховог „индогерманизација“ сматрамо да се проблем панонских ваза у Винчи и односа Винчиног становништва према Илирима треба упутити у оном правцу на који указује појава панонске керамике у Подунављу уопште и њено место у развоју и смени преисториских цивилизација у овом делу Европе.

4. ОДНОС ВИНЧЕ ПРЕМА ИЛИРИМА

Проф. М. М. Васић је утврдио за панонску керамику у Винчи „да се одликује разним техничким процедурама, које су у Винчу пренели вероватно страни радници“.³⁰ Пре тога он је изнео још један закључак којим је јасно одредио место панонске керамике у Винчиној култури: „Панонска керамика је само једна новина у култури Винчаних становника. Њена појава нити битно мења нити прекида дотадашњу културу у Винчи“.³¹

Чињеница да се и после појаве панонске керамике у Винчи одржава континуитет њене оригиналне и аутохтоне културе показује с једне стране да је општа културна слика Винче, подразумевајући и њен етнички састав, остала непромењена; с друге стране, одсуство материјала који прати панонску керамику на илирским налазиштима потврђује да су панонске вазе нов, у Винчу импортован елеменат. Проф. М. М. Васић их приписује страним радницима, не одређујући ближе њихов етнички. Ми сматрамо да археолошка аргументација говори за Илире као њене творце. У Винчи група панонских ваза наговештава прве везе аутохтоних са илирским дошљацима. А релативно мали број ових ваза показује да те везе нису биле ни дуготрајне ни интензивне. У исто време у Винчи се и даље продужава, све до краја њеног насеља, процес еволуције њеног мате-

ријала, који показује културно једанство од најстаријих до најмлађих слојева.

Као спорадична појава у непромењеном културном садржају, панонске вазе у Винчи показују да овде још увек нема Илира као њених сталних становника. Али чињеница је да Винча као неилирски и преилирски културни центар свог доба и своје врсте постоји и у време кад се у средњем Подунављу и на Балкану јављају Илири као нов етнички стратум и носилац нове цивилизације. Да су у Винчи Илири аутохтони као што сматра Schuchhardt, они би морали дати своје обележје целокупном садржају Винчине културе и цивилизације. Винча би у таквом случају пружила исти материјал који налазимо на илирским локалитетима целе ове области. Међутим, Винча и поред те новије чува своје културно јединство, што истиче и сам Schuchhardt кад каже: „Wer war das Volk, um das es sich für diese lange Periode handelt und das so tapfer sein Schicksal meisterte?“³²

Међутим, његово објашњење: „Es können nach allen Hinweisen und Rückweisen der geschichtlichen Zeit nur die Illyrier sein“³³ засновано је на дедукцијама историских података, који су га одвели на погрешне закључке. При решавању етничког проблема Винче историја се не може претпоставити археологији и она не може дати одговор на Шухарт-ово питање.

При етничкој детерминацији Винче Schuchhardt није узео у обзир ни друге појаве које обележавају духовну и материјалну културу Илира. Начин сахрањивања у Винчи не одговара савременим јој погребним обичајима у осталим илирским областима — Лужице, Халштата и раније Urnenfelder — културе. Карактеристична Винчина пластика у потпуности се разликује од ретких статуета одређеног облика и стила на локалитетима панонске културе. Тезама о „индогерманизацији“ Винче, односно њених илирских становника противи се чињеница, да је у Винчи нађено више пластичних претстава нарочито антропоморфних, него у целој оној области из које су потекли нордски културни утицаји према југу. Ретка појава Lengyel — керамике коју Schuchhardt приписује северу такође указује на незнатне везе које је Винча имала са Севером.

Са тезом о нордским утицајима у Винчи не може се измирити ни чињеница да север у то доба не познаје култ предака („Der Norden kannte nicht den Ahnenkult“)³⁴, чији култ у Винчи претставља једно од најважнијих обележја њеног духовног живота, а свакако се јавља и као функција одређених облика друштвене организације или њихових традиција.

Археологији је, међутим познато да је култ предака и веровање у загробни живот на начин на који указују култни и ритуални објекти из Винче од најстаријих времена не-

³⁰ Schuchhardt, C., Urillyrier, стр. 16.

³¹ Ibidem, стр. 16.

³² Schuchhardt, op. cit. стр. 10. На овом месту Schuchhardt каже да је „Wintzsch bei Belgrad, in der altillyrischen Provinz Dardania“, иако се при летимичном погледу на карти античких области Балканског Полуострва види да се Винча налази у Moesia Superior.

гован и одржаван у медитеранским земљама, нарочито у његовим источним областима.

Недостатке и археолошку неоснованост теорије о процесу и начину „индогерманизација“ Винчаних Праирира показују тезе о променама које су наступиле као последица те „индогерманизације“, која је „као талас потекла из области Walternienburg—Bernburg и довела до потпуне промене у Чешкој, Шлезији, Мађарској и на Балкану. И то је било индогерманизација ових земаља!“³⁵ Ми у Винчи те потпуне промене нисмо могли утврдити. С друге стране, ако је Винча „das Original Illyrische“ а Илири су Индоевропљани, у чему је могла бити њихова „индогерманизација“? Раније смо показали да ни панонска керамика као стран елеменат не мења културно јединство Винче, тако да се промене које се тичу Чешке, Шлезије и Мађарске не могу саме од себе пренети и применити и на Винчу. А уколико има промена у осталим областима средњег Подунавља и Балкана, оне се не могу приписати таласу из Valtarnienburg-а и етничкој и културној асимилацији аутохтоних, него доласку Илира, који су као већ одређена индоевропска етничка и језичка група проширили своју област из средње Европе до Балканског Полуострва.

5. ЗАКЉУЧАК

Из свега што је досад речено следи закључак да Винча ни материјалном ни духовном културом не потврђује тезе о свом нордском „индогерманизацији“ као што ни њена Band-керамика не претставља никакво етничко обележје Илира. Самим тим и Шухартова теорија, као једно веће настојање за дефинитивним решењем проблема Праирира и Илира на бази Винче губи своју главну археолошку основу — „илирску“ Винчу.

Насупрот томе, панонска керамика у Винчи пружила је могућност да се утврди однос Винчаних становника према Илирима, карактер и величина тог односа као и његово доба. Оно одговара општем датовању панонске керамике у Подунављу и на Балкану. Проучавање односа панонске и лужицке керамике, нарочито шлеског и биланско-платеничког

периода, који је L. Niederle датовао све до латенске епохе,³⁶ као и ниже датовање бронзаног доба до краја VIII века у средњем Подунављу, у источној Мађарској, Ердељу и Румунији³⁷ омогућавају да се поред релативне изведе и апсолутна хронологија панонске керамике у Винчи. Поред наведених ваза, које уз остале одлике обележавају њихове ansae cognatae, то олакшава и пластична, орнитоморфна ваза са ∇ 2,3 м. Проф. М. М. Васић је као аналогију за ову вазу узео пример који наводи Maximova.³⁸ Међутим, орнитоморфна ваза из Petschkendorf-а³⁹, у Шлеској, дакле у области лужицке културе, својим стилским и морфолошким одликама претставља много ближе и непосреднију аналогију примерку пластичне ваза из Винче него оне вазе из Камироса које наводе Dragendorf и Maximova.⁴⁰

Ваза из Камироса претставља реалистичку слику патке, док су ваза из Petschkendorf-а и ова из Винче сумарније и стилизоване претставе једне веће птице. Ваза из Petschkendorf-а, заједно са осталим карактеристичним материјалом, датована је у VI Монтелиусов период, дакле у време које је млађе од почетка халштатског доба у средњој Европи. У Винчи је то датовање још ниже тако да се може везати за средину I половине I миленија, или за саму половину тог миленија, дакле за доба у коме се Илири већ јављају и живе у средњем Подунављу и на Балканском Полуострву. Њихова област, као што то показује и мали број панонских ваза у Винчи, вероватно није допирала у непосредну близину Винче, која је и поред Илира чувала и даље непромењен етнички састав и своју оригиналну културу. Усвајање хронологије коју је за млађе слојеве Винче дао проф. М. М. Васић повукло би за собом и датовање панонске керамике у другу половину I миленија, дакле упоредо са хеленистичким добом у Грчкој. Тако датовање, с друге стране, могло би се ослонити и на појаву панонских ваза и у латенском периоду, у коме се, као што смо видели код Нидерлеа, одржава и лужицка керамика биланско-платеничког типа.

Д-р БРАНКО Б. ГАВЕЛА

³⁵ Schuchhardt, Die Urillyrier, стр. 25.

³⁶ Niederle, L. Rukovět slovanske archeologie, Praha, 1931, стр. 9.

³⁷ Упор. Nestor, Jon, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, 1933, стр. 106, nap. 428. V. и Parvau, V. Dacia, Cambridge, 1928, стр. 5.

³⁸ Васић, М. М., Преисториска Винча III, стр. 166, сл. 355 а и б. Упор. Maximova, Les vases plastiques, Paris, 1927, pl. XII № 48.

³⁹ Reche, Schlesische Gefässe, u Ebert, Reallex. Bd. I, Taf. 109 и Kostrzewsky, J., Bemalte ostdeutsch-polnische keramik der frühen Eisenzeit, Ebert, Reallex. Bd. I стр. 408 sq.

⁴⁰ Dragendorf, Thera, II стр. 27.

³⁰ Васић, М. М., Преисториска Винча IV, Београд, 1936, стр. XV.

³¹ Васић, М. М., Преисториска Винча II, стр. 135.

VINČA UND ILLYRER

Der ethnische Charakter der Bewohner von Vinča (bei Beograd) ist bis jetzt noch nicht sicher bestimmt. Weder die materielle Kultur, der die Bandkeramik von Anfang bis zu Ende der Vinča—Siedlung als dominante Gruppe angehört, die die reichen und vielfältigen Terrakotten bezeichnen, indizieren die Illyrer als Begründer von Vinča und dessen ständige Bewohner. Auch in Vinča bestehen keine Zeugnisse der nordischen Indogermanisierung ihrer Bewohner. Damit verliert auch Schuchhardt's sehr interessante und originelle Theorie über die „illyrische“ Vinča ihren hauptarchäologischen Grund.

In Gegensatz dazu, hat die pannonische Keramik in Vinča die Möglichkeit geboten, dass das Verhältnis der Bewohner von Vinča zu den Illyrern, der Charakter und die Grenzen dieses Verhältnisses, wie auch seine Zeit, konstatiert werden können. Es entspricht der allgemeinen Datierung der pannonischen Keramik in den Donauländern und auch dem Balkan. Das Erforschen der Beziehung der pannonischen zur lausitzer Keramik, besonders aus der schlesischen bylanisch-platenischen Periode, die Niederle bis zur Epoche des La Tène datierte, wie auch die niedere Datierung der Bronzezeit bis zum Ende des VIII Jarhds., in den mittleren Donaugebieten, in Ostungarn, Siebenbürgen und Rumänien, ermöglichen, dass neben der relativen auch die absolute Chronologie der pannonischen Keramik in Vinča gestellt werden kann. Neben den angeführten Vasen, die ausser durch andere Charakteristiken durch ihre „ansae cornutae“ geken-

zeichnet sind, erleichtert dies auch die plastische ornithomorphe Vase von 2,3 m. M. Vasić hat als Analogie für diese Vase jenes Exemplar angenommen, das Maximova anführt. Die ornithomorphe Vase aus Petschkendorf in Schlesien, also im Gebiet der lausitzer Kultur, stellt jedoch mit ihren stilistischen und morphologischen Charakteristiken eine viel nähere und unmittelbare Analogie zum Exemplar der plastischen Vase aus Vinča dar, als jene aus Kamiros, die Draggendorf und Maximova anführen und M. Vasić für Vinča benützt.

Die Vase aus Kamiros stellt das realistische Bild einer Ente dar, während die Vasen aus Petschkendorf und aus Vinča stilisierte und flüchtigere Darstellungen eines grösseren Vogels sind. Die Vase aus Petschkendorf, zusammen mit dem übrigen charakteristischen Material, ist in die VI Montelius Periode datiert, also in eine Zeit, die jünger ist als der Beginn der Hallstätter in Mitteleuropa. In Vinča ist diese Datierung der pannonischen Keramik, die ornithomorphen Vase mit inbegriffen, noch niedriger, weil sich die pannonische Keramik in Vinča etwas später meldet, als im Gebiet der lausitzer Kultur. Dies entspricht auch der Zeit des Erscheinens der Illyrer im mittleren Donaugebiet und auch auf der Balkanhalbinsel. Das Gebiet der Illyrer reichte, wie dies die mindere Zahl der pannonischen Vasen in Vinča zeigt, wahrscheinlich nicht bis in die unmittelbare Nähe von Vinča, das neben den Illyrern auch weiter das unveränderte ethnische Element und dessen originelle Kultur hütete.

B. Gavella

ПРИЛОЗИ АНТИЧКОЈ ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ

Преримско доба Србије, као што је познато, проучава се углавном на основу археолошког материјала, иако грчки писци дају доста података који нас индиректно обавештавају о везама становника грчких колонија на обалама Црног Мора са становницима Подунавља¹, што је од важности за правилно разумевање и датовање археолошког материјала из нашег дела Подунавља и, преко њега, за хронологију преисториског доба средње Европе. Ти подаци, међутим, нису досада искоришћени у потпуној мери, чему је, донекле, узрок то што научници који су их проучавали нису били довољно упознати с топографијом предела на које се ти подаци односе, због чега се, чим би се појавиле тешкоће у њиховој интерпретацији, сматрало да они не одговарају стварности. Сем тога, ни језички материјал, — ту мислим на имена племена, често уствари грчка и римска етника чије нам је образовање добро познато, — која су ста-

новала на територији данашње Србије, није у потпуности искоришћен иако се из њега може дознати доста детаља. Исто тако, најзад, нису искоришћени ни сви податци који се односе на римско доба Србије. Тако су новци коришћени само као оставе док на натписе на неким типовима римског бакарног новца, кованог за потребе рудника у Србији², није била обраћана довољна пажња иако се и из њих могу извући закључци важни за познавање географије и рударства. У следећа четири рада изложио сам резултате до којих сам дошао проучавањем података грчких писаца о Подунављу, археолошког материјала, имена племена која су у преримско доба становала на територији Србије и натписа на новцу. Ти радови, држим, доприносе не само бољем разумевању писаних извора о нашој земљи и употпуњавају оно што већ знамо о њеној прошлости него стварају и могућност за решавање других досада недовољно проучених проблема.³

ПОДАЦИ ГРЧКИХ ПИСАЦА О ПОДУНАВЉУ И ПОЧЕТАК ГВОЗДЕНОГ ДОБА У СРБИЈИ

Најстарији подаци о нашој земљи састоје се, као што је познато, из имена река и планина која, на први поглед, не садрже никаква нарочита обавештења али из којих се, када се боље проуче, може дознати понеки детаљ о везама грчких колонија на обалама Црног Мора и становника наше земље преримског доба. Грци су, на име, Подунавље упознавали идући узводно Дунавом и оним његовим притокама које су за њих биле од неког интереса. Одређујући правце њиховог кретања у Подунављу — а време када су се они почели кретати неким правцем може се приближно установити према времену из којег су подаци које о томе имамо, — у стању смо да утврдимо зашто су они долазили у наше крајеве. Пошто су се Грци кретали од ушћа река

ка њиховим изворним областима, сасвим је природно да су они као једну реку сматрали оне речне токове који су их најлакше и најбрже водили циљу, услед чега се може десити да имена појединих река која су нам сачували антички писци не одговарају у потпуности данашњим називима. Сем тога, они су имена познатих им планина и река преносили и на удаљене планине и реке које су с њима биле у некој вези, без обзира како су их звали људи кроз чију су земљу протицале или у чијој су се области налазиле, што отежава локализацију географских назива које су нам сачували антички писци, јер се тако под ра-

² О њима в. мој рад Из Нумизматичке збирке Народног музеја, Старијар IV.

³ Овде објављене резултате саопштио сам на седницама Археолошког института и Античке секције Историјског института САН, в. Гласник САН II 1950, 167; III 1951, 148, 311.

¹ На постојање тих веза указано је пре доста деценија, в. В. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien 141.

зличитим називима може подразумевати једна иста река или планина исто онако као што једно име може означавати више река и планина. Само се по себи разуме да је у оваквим случајевима интерпретација географских података тешка и да понекад локализација уопште није могућа. Да ствар буде још компликованија, аутори који су сачували податке о Подунављу у преримско доба (Аполоније Рођанин, Страбон) не познају те пределе из аутопсије него по делима старијих писаца (Тимагета, Тимонокта, Посидонија...) која нам нису сачувана. Ти су писци, међутим, из разних времена, због чега обавештења која нам дају о појединим областима нису подједнако прецизна и сигурна, и то из два разлога. Грци су Подунавље упознавали постепено, прво крајеве ближе Црном Мору и оне који су их ма из ког разлога нарочито интересовали, па тек онда остале удаљеније области, исто онако као што су, у новом веку, Европљани прво истраживали оне земље које су их интересовале због њиховог богатства. Грчки писци бележили су оно што су њихови савременици знали о нашим крајевима и њихови су подаци утолико опширнији и детаљнији уколико су њихови извештачи били боље обавештени, па је сасвим природно да писци из каснијег доба имају више детаља него њихови претходници. Сем тога, сачувани подаци о Подунављу преримског доба обухватају период од најмање пет векова, за које су се време могле десити промене у географским називима не само као последица евентуалне промене у саставу становништва него и због промена у фонетици језика људи који су те називе употребљавали а од којих су их Грци могли дознати. Антички писци који су нам сачували податке о Подунављу преримског доба нису водили рачуна о овим чињеницама, него су просто ређали једно за другим обавештења из разних извора, из разних времена и са разним називима за исти или истим називом за различите објекте. Колико се далеко ишло у томе види се лепо из Страбонових података о Сави узетих из три различита извора који ову реку називају разним именима и из његових података о току Тисе, узетих из два извора. Ни данас се при локализацији античких географских назива у Подунављу ове чињенице не узимају увек у обзир па се, када се због тога појаве какве тешкоће, мисли да писци код којих налазимо те називе нису били добро обавештени. Као последица ове несигурности у локализацији географских назива настају тешкоће и у објашњавању тока догађаја који су се десили у Подунављу после друге половине IV в. ст. е. — например правца којим је Александар Велики ушао у трибалску земљу и места на коме је избио на Дунав. Да су ова запажања о подацима које антички писци дају о нашој земљи тачна види се из следећих примера¹.

Говорећи о притокама Дунава, Херодот вели да се у њега улива река *Марис* која из-

вире у области Агатирса.² Марис је, као што је одавно утврђено³ и као што се види и из самог имена, данашњи Мориш — у овом облику оно се јавља већ код Константина Порфиrogenита.⁴ Мориш је, међутим, данас притока *Тисе*, а не Дунава. Грци су се, очевидно, интересовали за области око извора Мориша, богате рудама и каменом згодним за израду разних алатки⁵, и зато су водени пут који их је од Дунава водио у њу сматрали једном реком исто онако као и доморочи чији су назив за њу задржали, док су народи који су се после Херодота са севера спустили у област око састава Тисе и Мориша и Тисе и Дунава пренели име Тисе, реке коју су познавали, и на речни ток између састава Тисе и Мориша и Тисиног ушћа у Дунав, после чега је Мориш постао притоком Тисе. То се десило, по свој прилици, пре I в. ст. е., јер Страбон зна већ да се Тиса улива у Дунав⁶, али исто тако бележи и податак да је *Мориш* притока Дунава⁷. Тиме се, у исто време, објашњава и чињеница да Херодот, који зна за Мориш, никако не спомиње Тису, из чега се, даље, може закључити да у Херодотово доба области око горњег тока ове реке нису биле од интереса за Грке, или бар да вести о њима нису биле допрле до становника грчких колонија на обалама Црног Мора код којих је Херодот могао добити обавештења о Подунављу. Исто тако су, по свој прилици, име Дунава, *Δανούιος*, Danuvius, ако је оно келтског порекла⁸, пренели Келти идући од његове изворне области на југ, јер се њиме у Старом веку означавала река само од извора до Ђердапа, докле су Келти дошли и одржали се у већим масама⁹. Овакав начин ширења имена *Danuvius* можда објашњава и чињеницу да се то име јавља тек код писаца I в. ст. е.¹⁰. Такав је исти случај и са Маргусом (Моравом) и Савом. Савом (*Σάος*, *Σάβος*) је, како изгледа, првобитно називана река само од извора до Зиданог Моста, па је тек доласком Римљана у наше крајеве — а они су, као што је познато, освојили Посавље идући

² Hist. IV 48: ἐκ δὲ Ἀγαθήρων Μάρις ποταμός ῥέων συμβαίνει τῷ Ἰστροῦ.

³ В. н. пр. Tomachek, Agathyrsoi, RE I 764 ил.

⁴ De adm. imp. c. 40.

⁵ Patsch, Die Völkerschaft der Agathyrsen, Anzeiger d. Wiener Akademie 1925 № XIIa, 69 ил.

⁶ Geogr. VII 5, 2 = 313: ...τῆς χώρας ταύτης ἡρήμασαν οἱ Δάκοι... φάσκοντες εἶναι τὴν χώραν σφέτεραν, καίπερ ποταμοῦ διέρχοντος τοῦ Παρίσου, ῥέοντος ἀπὸ τῶν ὄρων ἐπὶ τὸν Ἰστρον са Брандисовом коректуром Παρίσου у Παδίου, в. RE IV 1959.

⁷ Geogr. VII 3, 13 = 304: περὶ δὲ δι' αὐτῶν (sc. Δακῶν) Μάριος ποταμός εἰς τὸν Δανούιον.

⁸ Различита мишљења о порекалу имена Danuvius в. у Die Germania des Tacitus erkl. v. R. Much, 1937, 14.

⁹ Упор. Strab. VII 3, 13 = 304: καὶ γὰρ τοῦ ποταμοῦ τὰ μὲν ἄνω καὶ πρὸς ταῖς πηγαῖς μέχρι μέχρι τῶν καταρρακτῶν Δανούιον προσήγορον... τὰ δὲ κάτω μέχρι τοῦ Πόντου... καλεῖσιν Ἰστρον. Остале податке античких писаца о томе докле се Дунав звао Истро в. у Brandis, Danubius, RE IV 2107. По Апијану (III 22) Дунав се називао Ἰστρος све до изнад ушћа Саве: οἱ (sc. Δάκοι καὶ Βασάρνοι) πέραν εἰς τὸν Ἰστρον, λεγόμενον μὲν ἐνταῦθα Δανούιον, γιγνομένου δὲ μετ' ὀλίγον Ἰστρον. ἐμβάλλει δ' ὁ Σάος ἐς τὸν Ἰστρον.

¹⁰ Најстарији помен у Caes. Bell. Gall. VI 25.

низ ову реку, то име пренето на цео ток до ушћа у Дунав.¹¹ Маргус је, најзад, као што ћемо даље видети, била Велика Морава са Западном и тек у римско доба под тим се именом подразумевала Велика Морава са Јужном.¹² Пошто су се Келти у походу на Грчку кретали долином ове реке, то је, свакако, тада дошло до ове промене у значењу имена, ако га већ код староседелца није имало. Када се, најзад, локализују догађаји и географски називи које писци старог века доводе у везу с планином Хемом (*Ἄϊμον τὸ ὄρος*, Naemus) увек се они траже негде у Бугарској, око Старе Планине (Балкана), због чега се, понекад, антички називи не могу са сигурношћу локализовати. Позната је, међутим, ствар да су не само у Старом и Средњем веку него чак све до средине прошлог века све планине између Црног и Јадранског Мора називане *Хемом*,¹³ тако да би се неки географски називи досада локализовани између Црног Мора и Тимока могли тражити и западно од ове реке.

Ових неколико примера, држим, довољни су да покажу оправданост закључака изложених на почетку овог рада који, као што ће се даље видети, омогућавају објашњење најстаријих података о нашој земљи који досада нису могли бити правилно протумачени.

Говорећи о повратку Аргонаута из Колхиде, Аполоније Рођанин вели да су они, пловећи узводно Истром (Дунавом), прошли поред планине Ангуруна и стене Каулијака која се налази далеко од те планине а поред које се стене Истар раздваја па један његов крак тече на једну а други на другу страну¹⁴. Овај податак о Подунављу одавно је запажен и коментарисан, али су досада, колико ми је познато, дата свега два објашњења које би то планина и стена биле. По Парчу, Ангурон би био Ђердап, а Каулијак нека стена у близини Београда зато што би место на коме се Истар (Дунав) раздваја било у ствари ушће Саве, која је, после Драве, једина десна притока Дунава што са запада тече на исток.¹⁵ По Сарији, опет, место на коме се Дунав раздваја била би изворна област Љубљанчице, јер ту из исте планине (Пивке) на исток тече Савина притока Љубљанчица а на запад Тимав¹⁶, дакле онако као што веде и антички писци по којима Дунав подземним каналом има везу с Јадранским Морем¹⁷.

Као што се види, локализација планине Ангуруна и стене Каулијака зависи од локализације места на коме се Истар раздваја а

које Парч и Сарија траже негде у нашој земљи. Иако је Аполонијев податак јасан, тако да нема сумње да су се стена и планина налазиле негде у близини места на коме се Дунав раздваја, па један његов крак тече на исток а други на запад, ипак се он не може протумачити без схолија у којима су нам сачувани Аполонијеви извори за ове податке а на које, како изгледа, није обраћана пажња при решавању ових питања. Из схолија дознајемо да је Аполоније податке о Подунављу узимао из добрих извора (Тимагета, Тимонокта...) уз чија су дела, за објашњења у схолијама, искоришћени и списи писаца млађих од Аполонија. У тим објашњењима, сем података који се непосредно односе на Аполонијеve стихове, налази се и неколико података о Подунављу који до сада нису могли бити објашњени зато што није било са сигурношћу локализовано место на коме се Истар раздваја. Тако из схолиона за стих 323 четвртог певања у коме се спомиње планина Ангурон и стена Каулијак дознајемо да се Аполоније за то место послужио сада изгубљеним списом *О пристаништима* (*Περὶ λιμένων*) географа Тимагета, који је живео после Херодота, јер је употребио његов податак о извору Дунава, а пре Аполонија, вероватно средином IV в. ст. е.¹⁸ Из тог схолиона, даље, види се да је један његов крак текао на исток у Црно, а други на запад у Јадранско Море,¹⁹ услед чега Парчева локализација Ангуруна није тачна, јер се Дунав у Ђердапу не раздваја. Против његове локализације Ангуруна говорила би и чињеница да су Грци, судећи по једном Страбоновом податку, Ђердап просто називали *κατὰ ἄκταν*, онако као и брзак на Нилу.²¹ Ни Саријино објашњење да је изворна област Љубљанчице била место на коме се Истар раздваја не може бити тачно, јер ни ту стварно нема никаквог цепања речног тока у два дела који теку супротним правцима у два мора, као што Тимагет вели.

Грци су упознали Дунав и Подунавље релативно рано, јер се име ове реке налази код Хесиода (Theog. 339). Већ крајем VI или најдаље првих деценија V в. ст. е. грчким писцима је познат цео његов ток од извора до ушћа као и његове главне притоке — Херодот зна за његов извор у земљи Келта (Hist. II 33), али је ипак још и у IV и II веку било великих научника (Теопомп на пример)²² који верују да се Истар (Дунав) негде раздваја у два крака, од којих један тече на исток и

¹⁸ Упор. Schol. Apoll. Rhod. Arg. IV 282—91 b: οὐδεὶς δὲ ἴστωρ διὰ τοῦτου (sc. Ἰστροῦ) τοῦς Ἀργοναύτας εἰσπεπλευκέναι εἰς τὴν ἡμετέραν θάλασσαν ἔξω Τιμαγέτου, οὗ ἡκολούθηκεν Ἀπολλώνιος.

¹⁹ О Тимагету в. Гизингеров чланак у RE VI A 1071.

²⁰ Упор. Schol. Apoll. Rhod. Arg. IV 323—326 a: Ἀγγοῦρον ὄρος: Ἀγγοῦρον ὄρος πλησίον Ἰστροῦ τοῦ ποταμοῦ μνημονεύει δὲ αὐτοῦ Τιμαγέτης ἐν Λιμένει (fg. 3 M. IV 520)... φησὶ δὲ κατὰ τοῦτο τὸ ὄρος τὸν Ἰστρον διασχίζομενον τὸ μὲν εἰς τὸν Ἀδρίαν, τὸ δὲ εἰς τὸν Εὐερινόν ποταμὸν εἰσβάλλειν.

²¹ Упор. Strab. VII 3, 13 = 304.

²² Упор. Strab. VII 5, 9 = 317: Θεόπομπος... καὶ ἄλλα δ' οὐ πιστὰ λέγει... καὶ τὸ τὸν Ἰστρον ἐν τῶν σομάτων εἰς τὸν Ἀδρίαν ἐμβάλλειν.

улива се у Црно, а други на запад у Јадранско Море.²³ Веровање да Дунав има неку везу с Јадранским Морем, — Скилакс први говори о томе,²⁴ — одржало се врло дуго, чак и у доба када је он постао границом римског царства, али је тада она објашњавана подземним каналима који одводе воду из Дунава у Јадранско Море.²⁵ Узрок оваквом схватању, колико ми је познато, није тражен, а то би било и стварно објашњење где се налазило место раздвајања па, према томе, и где су биле планина Ангурон и стена Каулијак. Тај узрок није тешко наћи ако се пође од објашњења која сам дао на почетку овог рада. Грци су, наиме, приликом упознавања Дунава преносили име које је он имао у своме доњем току и за које су они прво и дознали, на цео ток за који су држали да с њим чини целину, исто онако као што су име Марис пренели од ушћа Тисе до извора Мориша, што је био најкраћи пут у рудне области Карпата. Дошавши до Саве, они су држали да је то она иста река којом су од мора дотле дошли те су и њој дали име *Ἰστρος* без обзира како су је називали људи кроз чију је земљу она текла, чиме се најлакше објашњава чињеница да се Сава под данашњим именом први пут спомиње тек у римско доба²⁶ иако је очевидно да су Грци морали за њу дознати пре него што су упознали Мориш. Када су открили цео ток Дунава и нашли његов извор, они су име *Ἰστρος* којим је он називан у доњем току употребили као назив за целу реку од њеног извора па до ушћа, али су при томе то име задржали и као име Саве. Због истог имена за ове две реке, од којих једна тече са запада на исток, у коме правцу теку обе после спајања лако је могло постати веровање да се Дунав на једном месту раздваја па један његов крак тече на исток а други на запад, и то тим пре што аутори код којих налазимо податке о овом раздвајању не познају Подунавље из аутопсије него из туђих података у којима су, можда, на исти начин препричана казивања људи који су били у тим крајевима. Сличан случај имамо и са Нилом, о чијим изворима стари народи нису имали тачна обавештења²⁷, због чега су о њима постојале различите претпоставке²⁸ па се, између осталог, причало како он истиче из неке бездани која се налази између два брда, Крофи и Мофи, међу Сијеном и Етефантином, из које тече и једна река на југ, у Етиопију²⁹. Исто тако је, најзад, због непознавања терена из аутопсије, било створено веровање да се и Волга у свом средњем току раздваја па се један њен крак улива у Азов-

ско а други у Касписко Море.³⁰ Да се Сава некада заиста називала *Ἰστρος* као и Дунав види се из неколико података самих античких писаца. Тако Страбон, говорећи на једном месту о Истру, вели да он извире у германским планинама око хиљаду стадија (око 177 км.) далеко од Кварнерског Залива, да у почетку тече на југ, затим са запада скреће право на исток према Црном Мору и тек при ушћу скреће мало на север.³¹ И правац којим ова река тече и положај њеног извора не одговарају никако току Дунава од извора до ушћа Саве, али се потпуно слажу с правцем тока Саве од њеног извора до ушћа и правцем којим тече Дунав од састава са Савом па до свог ушћа у Црно Море, тако да овај Страбонов Истар потпуно одговара Истру како сам малопререконструисао његов ток пре него што су Грци то име дали Дунаву од његовог извора до ушћа. Да Страбон под именом Истра уствари описује две различите реке види се и по положају који он даје његовом извору. Док на месту о коме сада говорим извор Истра ставља на висове западних огранака Германских планина око 1000 стадија далеко од Јадрана, дотле на друга два места говори како он извире близу области Свева, Херцинске Шуме и извора Рајне, дакле далеко северно од Јадранског Мора, много даље од раздаљине коју он даје.³² Пошто Страбон под Германским планинама подразумева Алпе и њихове огранке, међу које убраја и Апенине, тако да би се извор Истра у оба случаја могао налазити на истој планини, ипак се податак да је извор Истра на западним висовима тих планина, у близини Јадрана, може односити само на извор Саве, јер су Херцинска Шума и Свеви и по Страбону северно од тих планина, које се пружају према Илирији и Јадрану. Према томе, један Страбонов извор спомињао је Саву под именом Истро, али Страбон није знао да се под тим именом подразумевају две различите реке, него је држао да је то уствари Дунав, и зато их није раз-

²³ Hennig, Die Ursache 206; Herodots Weg zu den sibirischen Issedonnen 252.

²⁴ Упор. Geogr. VII 1 = 289: διαρεῖ γὰρ οὗτος (sc. Ἰστρος) ἅπασαν ὡς ἐγγυτάτω διχα τὴν λεχθεῖσαν γῆν, μέγιστος τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ποταμῶν, ῥέων πρὸς νότον κατ' ἀρχάς, εἰς ἐπιστρέφων εὐθὺς ἀπὸ τῆς δύσεως ἐπὶ τὴν ἀνατολὴν καὶ τὸν Πόντον. ἀρχεται μὲν οὖν ἀπὸ τῶν Γερμανικῶν ἄκρων τῶν ἐσπερίων, πλησίον δὲ καὶ τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀδριατικοῦ, διέχων αὐτοῦ περὶ χιλίουσιν σταδίους· τελευτᾷ δ' εἰς τὸν Πόντον οὐ πολὺ ἀπὸ τῶν Τύρα καὶ τοῦ Βορυσθένοους ἐκβολῶν, ἐκκλίνων πρὸς ἀρκτους.

²⁵ Упор. Geogr. IV 6, 9 = 207: ὑπερκαίεται δὲ τῶν Κάρνων τὸ Ἀπένινον ὄρος, λίμνην ἔχον ἐξείσαν εἰς τὸν Ἀτρεϊνὸν ποταμὸν, ὃς παραλαβὼν Ἀταγιν ἄλλον ποταμὸν εἰς τὸν Ἀδρίαν ἐκβάλλει. ἐκ δὲ τῆς αὐτῆς λίμνης καὶ ἄλλος ποταμὸς εἰς τὸν Ἰστρον ρεῖ, κλιθεὶς Ἰσάρας. καὶ γὰρ ὁ Ἰστρος τὰς ἀρχάς ἀπὸ τοῦτων λαμβάνει τῶν ὄρων πολυχιδῶν ὄντων καὶ πολ. κεφάλων. μέχρι μὲν γὰρ δεῦρο ἀπὸ τῆς Λυτικῆς συνεχῆ τὰ ὕψηλά τῶν Ἀλπεων διέτεινε καὶ ἐνὸς ὄρους φαντασίαν παρεῖχεν, εἰς ἀνεδέντα καὶ ταπεινωθέντα ἐξείρεται πάλιν εἰς πλεῖον μέρη καὶ πλείους κορυφάς. πρώτη δ' ἐστὶ τοῦτων ἡ τοῦ Ῥήνου πέραν καὶ τῆς λίμνης κεκλιμένη πρὸς ἑω ράχης μετρίως ὕψηλῃ, ὅπου αἱ τοῦ Ἰστρον πηγαὶ πλησίον Σοῖβων καὶ τοῦ Ἐρκονίου ὄρους· ἄλλαι δ' εἰσὶν ἐπιστρέφουσαι πρὸς τὴν Ἰλλυρίδα καὶ τὸν Ἀδρίαν, ὧν ἐστὶ τὸ τὸ Ἀπένινον ὄρος τὸ λεχθὲν καὶ τὸ Τοβλλον καὶ Φλугαδία, τὰ ὑπερκαίμενα τῶν Οὐνιδολικῶν, ἐξ ὧν ὁ Δούρας καὶ Κλάνης καὶ ἄλλοι πλείους χαραδράδες ποταμοὶ συμβάλλουσιν εἰς τὸ τοῦ Ἰστρον ρεῖθρον.

²³ Податке о томе сакупио Brandis RE IV 2120 ил.

²⁴ Peripl. 21.

²⁵ Brandis, RE IV 2122.

²⁶ Први је спомиње Plin. Nat. hist. III 128, 147, 148.

²⁷ Античка схватања о изворима Нила в. у Honigsmann, NII, RE XVII 556 ил.; друге примере сличног раздвајања в. у Hennig, Die Ursache des Glaubens an eine adriatische Mündung der Donau, Rhein. Mus. 81, 1932, 206.

²⁸ В. Honigsmann, RE XVII 556 ил.

²⁹ Her. II 28.

двајао. И податак Јована Лиђанина да се под Истром подразумева река од ушћа у Црно Море па до Паноније и Сирмијума говори за то да се и Сава некада називала Истро.³³ Да су антички писци под називом за Дунав подразумевали и Саву било да употребљавају име *Ἰστρος* или *Δαυοῖας* показивао би, најзад, и Страбонов податак да од Тергесте до Дунава (*Δαυοῖον*) има око 1200 стадија (око 212,5 км.)³⁴ јер је та раздаљина сувише мала за растојање од тог града до Дунава а мало већа од растојања у ваздушној линији до Саве, али пошто не знамо како је то растојање мерено и до које тачке на реци, изгледа врло вероватно да Страбон, односно његов извор, под Дунавом овде подразумева Саву.

Правац којим би текао западни крак Истра и по Парчу и по Сарији потпуно се слаже с оваквим објашњењем постанка мишљења да се Истар раздваја, само што њихова локализација места раздвајања није добра. И Хенигово мишљење да је веровање у јадранско ушће Истра постало зато што су Сава и Дунав били водени пут између обала Јадрана и Црног Мора³⁵ претпоставља да је Сава рукав Дунава који тече на запад, али оно не може бити у свему тачно. Размена робе између становника обала Јадранског и Црног Мора Дунавом и Савом могла је бити успостављена тек када су Грци обе ове реке добро упознали и када је, услед размене добара између Италије и обала Црног Мора, настала потреба да се међу њима успостави саобраћај најкраћим путем, из чега излази да су они прво Саву назвали Истром па се тек онда њом користили као воденим путем за запад, односно исток. Исто тако неће бити тачно ни његово мишљење да су код Наупорта лађе превлачене преко копна, пошто из Страбона знамо да је ту саобраћај обављан колима.³⁶

Једину тешкоћу мом објашњењу да је западни крак Истра-Дунава уствари Сава чини податак да краци Истра, после раздвајања, теку у супротним правцима, један на исток а други на запад. Ту тешкоћу осетили су, како изгледа, и антички географи, али је нису умели да уклоне. Уствари овакав правац тока западног крака Дунава-Истра само је логична последица податка о раздвајању ове реке, а не податак о стварном стању ствари. Пошто је, наиме, Грцима било познато да се ова река негде у своме току раздваја, а нигде се на западној обали Црног Мора не налази ушће тог крака нити, сем Дунава, постоји још нека река која се улива у то море, а тече са запада на исток, то су они оправдано морали закључити да он тече некуда на запад и улива се у Јадранско Море, јер је оно у томе правцу

најближе месту на коме се Истар раздваја. То се схватање могло одржати све док Грци нису добро упознали западну обалу Јадранског Мора, када су увидели да се ту не улива ниједна река која одговара том западном краку Истра. И до тог сазнања дошло се врло рано, јер Херодот не спомиње раздвајање Истра ни његово ушће у Јадранско Море иако је и код њега, као што ћу показати даље, Истар име и реке Саве.³⁷ То је онда био повод да се траже друга објашњења везе Дунава и Јадрана, па је тако постало схватање да се Дунав улива у Тиренско Море — њега налазимо код Тимагета,³⁸ — по коме би стварно Рона била тај западни крак Истра, и када је утврђено да ни та веза не постоји, створена је хипотеза о подземним каналима којима вода из Дунава отиче у Јадран. Аполоније Рођанин знао је за прва два схватања и комбиновао их је у своме спеву, као што је приметно и Гизингер,³⁹ али Тимагетово објашњење неће бити старије, како Гизингер мисли, него млађе, пошто је оно могло постати тек када су Грци увидели да на обали Јадрана не постоји ушће тог западног крака.

Као што се из свега досада реченог види, место на коме се Истар раздваја било је стварно ушће Саве, као што је и Парч претпостављао, те би ту негде требало тражити Ангурон и Каулијак. И доиста недалеко од ушћа Саве, као што и Тимагет вели, диже се Авала, планина у којој има руда гвожђа, живе, олова и сребра,⁴⁰ тако да је она уствари Тимагетов Ангурон. Тимагет је, судећи по осталим фрагментима његовог дела сачуваним у схолијама уз Аполонијев спев, био врло добро обавештен о области око ушћа Саве у Дунав, па не би било ништа необично да зна и име планине која се ту налази. Што је најважније, ископавања која је професор Васић вршио у Винчи показала су да је динабарит на Авали који се ту налази испод слоја гвоздене руде, био експлоатисан од VII в. ст. е. па до доласка Римљана у наше крајеве.⁴¹ Цинобер као боја био је врло тражен и скупоцен трговачки артикал, док је жива била неопходно потребна за позлаћивање, те се лако може схватити зашто су Грци знали где се налазила планина у којој има руде из које се добија цинобер и жива и зашто им је било познато њено име. У при-

³⁷ О томе в. даље стр. 32.

³⁸ Schol. Apoll. Rhod. Arg. IV 257—62b: Τιμάγετος δὲ ἐν α' Περί λιμένων (fig. 1 M. IV 519) τὸν μὲν Φάσιν <καταφύρεσθαι... τὸν δὲ Ἰστρον> καταφύρεσθαι ἐκ τῶν + Κελτικῶν + ὄρων, ἃ ἐστὶ τῆς Κελτικῆς, εἰς ἐκδιδομένης εἰς Κελτικὴν λίμνην, μετὰ δὲ ταῦτα εἰς δύο σχίζεσθαι τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ μὲν εἰς τὸν Εὐβεινον πόντον εἰσβάλλειν, τὸ δὲ εἰς τὴν + Κελτικὴν + θάλασσαν· διὰ δὲ τοῦτου τοῦ στόματος πλεῖσαι τοὺς Ἀργοναύτας καὶ ἐλθεῖν εἰς Τυρρηνίαν. κατακολουθεῖ δὲ αὐτῷ καὶ Ἀπολλώνιος.

³⁹ Упор. RE VI A 1071.

⁴⁰ О рудном благу Авале в. Б. Димитријевић, Авала. Минералошко-петрографска студија, Посебна издања САН LXXV 1931, 64 ил.; 136; М. М. Васић, Јонска колонија Винча, Зборник Филозофског факултета I, Београд 1947, 87. Рудник на Шупљој Стени и наласке из њега описао Вл. Милојчић у WPZ 30, 1943, 41 ил. који га датије од краја неолита до млађе бронзаног доба.

⁴¹ Упор. М. М. Васић, Преисториска Винча I, Београд 1932, 4 ил.; Јонска колонија Винча 85 ил.

³³ De magistr. II 324.

³⁴ Geogr. VII 5, 2 = 313: ὁδὸς δ' ἀπὸ Τεργέστε ἐπὶ τὸν Δαυοῖον σταδίων ὅσον χιλίων καὶ διακοσίων.

³⁵ Die Ursache 206.

³⁶ Geogr. VII 5, 2 = 314: ἡ δὲ Σεχρестική... ὑποπέτωκε γὰρ ταῖς Ἀλπεσιν, αἱ διατείνουσι μέχρι τῶν Ἀπόδων... ἐντεῦθεν δὲ καὶ ποταμοὶ ῥέουσι πολλὴν καταφέροντες εἰς αὐτὴν τὸν τε ἄλλον καὶ τὸν ἐκ τῆς Ἰταλίας φόρον· εἰς γὰρ Ναύπορτον ἔξ' Ἀκυληρίας ὑπερτείνει τὴν Ὀκράν εἰς στάδιοι τριακόσιοι πεντήκοντα, εἰς ἣν ἀρμύμαζαι καταφέρονται.

лог овоме говори и чињеница да у Европи нема много налазишта цинабарита и да је оно на Авали једно од најближих културних областама око источних обала Средоземног Мора.⁴²

Дунав се по Апологију Рођанину раздвајао поред стене Каулијака која је, по њему, била далеко од Ангулона. Схолије нам не наводе његов извор за овај податак, али се из њих види да је о тој стени говорио и периегет Полемон у своме спису *О оснивању градова у Италији и на Сицилији* (Κτίσεις ἰταλικῶν καὶ Σικελικῶν πόλεων) по коме би она била близу Истра у Скитији⁴³. Име Полемоновог списка, на први поглед, изазива сумњу у аутентичност овог податка, али када се има на уму да Суда међу делима овог писца спомиње и спис *О оснивању градова на Понту* (Κτίσεις τῶν ἐν Πόντῳ πόλεων)⁴⁴, сасвим је вероватно да је и Полемон спомињао ову стену. Полемон је, међутим, млађи од Апологија Рођанина⁴⁵, тако да га овај није могао употребити, из чега се може закључити да је још неки писца говорио о Каулијаку. Пошто је Апологије, судећи по схолијама, за детаље о Подунављу употребио Тимагета, то је, по свој прилици, и име стене узео из списка Περὶ λυμένων овог писца, чиме се је објаснило и чињеница да је по Апологију Каулијака био поред места на коме се Истар раздваја, док би по Полемону та стена била негде поред Дунава у Скитији. Како је ушће Саве било место на коме се Истар раздваја, то и ову стену треба тражити ту негде у близини. Над самим ушћем Саве, тј. над самим местом на коме се Истар раздваја диже се, међутим, стена на којој је саграђена београдска тврђава, која својим положајем потпуно одговара значењу речи σκόπελος „стена, високо место са кога је отворен видик надалеко“⁴⁶ јер се са ње види далеко и у Посавље и у Подунавље, због чега ће то уствари бити Апологијев Каулијака. Полемон, додуше, вели да се Каулијака налазио у Скитији близу Истра, због чега би се могло помислити да је он негде у доњем Току Дунава, у близини његовог ушћа, али се тај приговор не може одржати из два разлога. Из једног податка у схолијама уз спев Апологија Рођанина види се да се Истар раздвајао

у равници између Тракије и Скитије тако да му један крак тече у Јадранско а други у Црно Море. Тај је податак веома стар, можда старији од Херодота, јер се у њему вели да Истар извире у земљи Хиперборејаца⁴⁷, али је важан због тога што из њега дознајемо да су Грци некада и крај око ушћа Саве стављали у граничну област између Трачана и Скита, што није нимало чудно када се има на уму да грчки писци и у релативно позно доба не спомињу Дачане иако је већ у другој половини IV века кућна послуга у Грчкој била из Дакије⁴⁸. Полемон је био добро обавештен о стварима о којима је писао и зато не изгледа вероватно да он, у време када су Грцима били добро познати и Подунавље и Посавље, место на коме се Истар раздваја тако да му један крак тече на исток а други на запад ставља негде близу његовог ушћа у које су, по Херодоту (Hist. IV 49), били упловили грчки бродови за Даријевог похода на Ските, у близину грчких колонија на обалама Црног Мора и области где се заиста граниче Скити и Трачани. Пре ће бити да и он, као и други писци, на овом месту просто даје податак неког старијег аутора не улазећи у питање да ли је у његово доба у томе крају заиста било Скита. С друге стране, Дунав од Ђердапа до ушћа тече кроз равницу и ту, судећи по картама, нема ниједног места на које би се назив σκόπελος могао применити. Из већ наведеног Страбоновог податка види се да су Грци Ђердап називали просто καταράκται, тако да се назив Каулијака, Καυλιακὸς σκόπελος, који, уосталом, по своме значењу не одговара томе месту, не односи ни на Ђердап. Уз ова два разлога додајмо и чињеницу да се Истар ни у Скитији не раздваја тако да му један крак тече на исток а други на запад иако се ту налази његова делта у којој се његов ток дели у неколико рукава. Исто тако, као што је већ речено, Дунав се ни у Ђердапу не раздваја. Према томе једина стена која одговара подацима о Каулијаку је стена над ушћем Саве у Дунав на којој се сада налази београдска тврђава⁴⁹ а која је стварно завршетак једног огранка Авале, Тимагетовог Ангулона, због чега би Апологијев податак да се Истар раздваја код Каулијака био у складу с Тимагетовим податком да то бива близу планине Ангулона. Стена на којој се налази београдска тврђава, међутим, згодна је реперна тачка за оне који пловећи узводно Дунавом желе да уплове у Саву а не познају њено ушће. Таква тачка била је неопходно потребна пошто је Истром — Савом и Дунавом до његовог ушћа, водио водени пут који је

спајао области око северних обала Црног Мора с облашћу око северног дела Јадрана.

Чињеница да се и Сава у најстарије доба називала Истро исто онако као и Дунав помогла је да локализујемо Каулијака и Ангулон. Она нас може упутити и на објашњење неких досада необјашњених података које Херодот даје о Подунављу.

Херодот, као што сам већ рекао, набраја притоке Истра почевши са Моришем. Судећи по томе што имена неких од тих река имају и данас скоро идентичан облик (Μάρις = Мориш, Σκίος = Искр) и по чињеници да Херодот тачно описује изворну област и ток једне од тих река коју са сигурношћу можемо локализовати и која је своје име сачувала и данас у мало измењеном облику — он за Σκίος = Искр тачно вели да извире у Родопима и пресеца Хем, изгледа да је он био добро обавештен о хидрографским приликама у Подунављу. Па ипак је локализација појединих река које спомиње наилазила на велике тешкоће или због правца којим оне, по њему, теку или због области у којој се налазе, тако да су неки научници сумњали у исправност Херодотових података. Када се боље прегледају ти његови подаци, види се да се они односе на две групе по три реке (Ἄτλας, Ἀῤῥας и Τίβρις, Ἀῤῥος, Νόης и Ἀρτάνης), затим на две реке које су до данас сачувале скоро непромењено античко име (Μάρις и Σκίος), на реку Бронго с притоком Ангром и на две реке Κάρις и Ἀλπίς⁵⁰.

Херодот за сваку од ових река каже где извире, што би, наизглед, могло бити довољно за њихову локализацију, али остали подаци које о њима даје не слажу се привидно с подацима о њиховим изворним областима. Тако, за реке прве групе вели он да извиру из Хема и теку на север, из чега се сасвим оправдано може закључити да он под њима подразумева неке притоке Дунава које се у њега уливају источно од Тимока. У тој области, међутим, у којој треба локализовати и друге три Херодотове реке које по њему теку „кроз Тракију и област Трачана Кробиза“, нема толико великих река да би се могло локализовати свих шест Херодотових, а од њих само једна и данас има име које би се могло извести од једног имена које наилазимо у Херодота. Због ових тешкоћа неки су научници мислили да су реке прве групе леве притоке Дунава, и то, судећи по имену, Олта, Жиул и Тамиш.⁵¹ Иако су и Карпати у старом веку називани Хемом,⁵² што би се слагало с Херодотовим

податком да оне извиру на Хему, чињеница да ове три реке *теку на север* говори против те локализације, јер би из Карпата оне *шекле на југ*, а не на север. Сем тога, видели смо да су имена река које са сигурношћу можемо локализовати и данас сачувала скоро непромењен облик. *Олта*, међутим, распоредом консонаната не одговара облику Ἄτλας док име *Жиула*, како изгледа, нема никакве везе с именом Ἀῤῥας, те би и то био један разлог више да посумњамо у идентичност Атласа и Олте, Аураса и Жиула. Од Τίβρις би, додуше, могао постати облик *Тамиш*, али против идентичности Тибисиса и Тамиша говори чињеница да Тамиш *шече на југ* док Херодот изрично вели да Тибисис *шече на север*. Које би данашње реке биле Херодотове Атлас, Аурас и Тибисис мислим да се са доста сигурности може одредити с обзиром на чињеницу да су се имена река током времена мало изменила, да те реке могу бити и Савине притоке јер је и Сава у старом веку називана Ἰστρος, да су се под Хемом све до средине XIX века подразумевале планине између Црног и Јадранског Мора, а не само данашња Стара Планина — а и по Херодоту се Хем протеже даље на запад од Старе Планине пошто га Искр (Скије) *пресеца прско средине, међу схиζων τὸν Αἶμον* — и да једну од Херодотових притока Дунава, Скије, можемо са апсолутном сигурношћу локализовати. Пошто су подаци о другој групи река доста прецизни, прецизнији од оних о првој, истраживања ћу почети са њом.

Реке друге групе, Атрис, Ноес и Артанес, по Херодоту теку „кроз Тракију и област Трачана Кробиза“, који су, као што се види из података грчких писаца, становали у источном делу Балканског Полуострва, јужно од Дунава а западно од Црног Мора.⁵³ Говорећи да оне протичу *кроз Тракију* и област Кробиза он је, очевидно, хтео нагласити да све реке прве групе не теку кроз област Кробиза него и западно од ње, из чега се може закључити да он ове реке набраја идући са запада на исток, пошто тим редом спомиње области кроз које оне теку. Према томе, прва од ових река, Ἀῤῥος тече кроз Тракију, а последња, Ἀρτάνης, кроз област Кробиза, док би Νόης могао тећи и кроз једну и кроз другу. Судећи по овоме и по чињеници да се имена река нису много изменила од старог века до данас, изгледа да је Херодотов Атрис данашња Јантра, онако као што су мислили Киперт и Вулић,⁵⁴ а Ноес и Артанес реке које се источно од ње уливају у Дунав. Које би данашње реке биле ове две притоке Дунава засада не мислим одређивати. Западно од Јантре уливају се велике реке Осма и Искр, чија су нам античка имена позната. Херодот спомиње Искр, Σκίος док је име Осме, *Asemus*, познато из римског доба, сасвим различито од имена река у првој групи притока Дунава, те то не може бити ни Атлас ни Аурас ни Тибисис, због чега ове три реке треба тражити даље на запад. Прва велика река на за-

⁴² Налазишта цинабарита око обала Средоземног Мора и у Европи нису тако многобројна — сем овог на Авали и оних у Шпанији, Италији и Истри има их још у Пфалцу, Доњешком угљеном басену (Никитовка), у Малој Азији (Конија у средишту Анадола и Кара-Бурун код Смирне) и у Алжиру, затим у Босни, Далмацији и Албанији, в. Dr. E. Beyschlag — Dr. T. Krusch — Dr. J. H. Vogt, Die Lagerstätten der nutzbaren Mineralien und Gesteine nach Form, Inhalt und Entstehung², I Stuttgart, 1914, 535 ил.; Dr. H. Schneiderhöhn, Lehrbuch der Erz-lagerstättenkunde I, Jena 1941, 662 ил. (само налазишта данас од економског значаја).

⁴³ Schol. Apoll. Rhod. Arg. IV 323—26 а: Ἀγγουρον δὲ πλεονόν ὡς ἴστρον τοῦ ποταμοῦ μνημονεύει δὲ αὐτοῦ Τιμάγετος ἐν Διμήσειν (fig. 3 M. IV 520). ὁ δὲ Καυλιακὸς σκόπελος τῆς Σκωδίας πλεονόν τοῦ ἴστρον, οὗ μνημονεύει Πολέμων ἐν Κτίσειν ἰταλικῶν καὶ Σικελικῶν πόλεων (fig. 3 M. III 126) ... φησὶ δὲ κατὰ τοῦτο τὸ ὅρος τὸν ἴστρον διασχίζοντο τὸ μὲν εἰς τὸν Ἀδρίαν, τὸ δὲ εἰς τὸν Εὐξείνιον πεῖθρον εἰσβάλλειν.

⁴⁴ Упор. Bischoff, Perieget, RE XIX 728.

⁴⁵ О њему в. Pernice, Die literarischen Zeugnisse, Handbuch der Archäologie I 242 ил.; Bischoff н. н. м.

⁴⁶ Thes. l. gr. VII 425 s. v. σκόπελος.

⁴⁷ Schol. Apoll. Rhod. Arg. IV 282 b: τὸν ἴστρον φησὶν ἐκ τῶν Ὑπερβορέων καταφέρεισθαι καὶ τὸν Ριταίων ὄριον γενόμενον δὲ μεταξὺ Σκιδῶν καὶ Θρακῶν σχίζεσθαι, καὶ τὸ μὲν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς θάλασσαν ἐκβάλλειν πεῖθρον, τὸ δὲ εἰς τὴν Ποντικὴν θάλασσαν ἐκπίπτειν.

⁴⁸ Дачанин као име роба први пут се јавља у Менандровим комедијама, в. Brandis, Dacia, RE IV 1948.

⁴⁹ Сличност имена стене Каулијака (Καυλιακὸς σκόπελος) и племена Каулика (Καυλικοί) које је становало на Јадрану по свој прилици је случајна и зато не може послужити као основа за локализацију стене која се налазила на месту на коме се Дунав раздваја, као што неки мисле, в. RE Suppl. VI 163.

⁵⁰ Hist. IV 49: Ἐκ δὲ τοῦ Αἶμον τῶν κορυφῶν τρεῖς ἄλλοι μεγάλοι (sc. ποταμοί) ρέοντες πρὸς βορρην ἄνεμον, ἐσβάλλουσι ἐς αὐτόν, Ἀτλας, καὶ Ἀῤῥας καὶ Τίβρις· διὰ δὲ Θρηκῆς καὶ Θρηκῶν τῶν Κροβύζων ρέοντες Ἀῤῥος καὶ Νόης καὶ Ἀρτάνης ἐκδίδουσι ἐς τὸν ἴστρον· ἐκ δὲ Παιώνων καὶ οὐρεὸς Ροδόπης Σκίος ποταμὸς μέσον σχίζων τὸν Αἶμον ἐκδίδει ἐς αὐτόν. ἐξ Ἀλφειῶν δὲ ῥέων πρὸς βορρην ἄνεμον Ἀγγρος ποταμὸς ἐσβάλλει ἐς πεδίον τὸ Τριβαλλικόν καὶ ἐς ποταμὸν Βρόγγον, ὁ δὲ Βρόγγος ἐς τὸν ἴστρον οὕτω ἀμφοτέρους εὐόντας μεγάλους ὁ ἴστρος δέκεται· ἐκ δὲ τῆς καύπερδε χώρας Ὀμβρίκων Κάρις ποταμὸς καὶ ἄλλος Ἄλις πρὸς βορρην ἄνεμον καὶ οὗτοι ῥέοντες ἐκδίδουσι ἐς αὐτόν.

⁵¹ Упор. Tomaszek RE II 2119, 2425; Fluss RE XV 2361.

⁵² Упор. St. Byz. s. v. Ἀγάθουρα.

⁵³ Упор. Fluss, Krobzyoi, RE XI 1942.

⁵⁴ Упор. Vulli, Ieterus, RE IX 960.

паду од Искра је, међутим, Тимок који је до данас сачувао скоро непромењено античко име, *Timaeus*.⁵⁴ Оно је, с обзиром на прелаз *b u m* (Βάρυος: Μάρυος), блиско Херодотовом Τίβρις-у и судећи по тој сличности Херодотов Тибисис је, у ствари, Тимок, који је велика река онако као и Херодотов Τίβρις, и, што је нарочито важно, у његовом песку има злата док се у сливу ове реке налазе рудници злата.⁵⁵ Τίβρις — Тимок је последња река у првој групи Херодотових притока Истра и пошто се источно од њега налазе Скије-Искр и реке друге групе, то значи да и овде имамо исти случај као и код прве — Херодот набраја реке идући са запада на исток, тако да Атлас и Аурас треба тражити западно од Тимока. Идући од ушћа Тимока узводно Истром-Дунавом и Савом јер само у томе правцу можемо тражити Херодотове реке које извиру из Хема, теку са југа на север и уливају се у Истар, имамо више река — Пек, Млаву, Мораву, Колубару, Дрину, Босну, Врбас и Купу, али од њих само три — Млава, Колубара и Босна, долазе у обзир, јер су нам античка имена осталих позната, а она немају никакве сличности с именима која налазимо код Херодота. Пошто су по Херодоту Атлас и Аурас велике реке, то ће Атлас, као крајња западна река у првој групи, бити Босна, а Аурас Колубара или Млава, и то, с обзиром на величину, вероватније прва него друга. Није, међутим, искључена могућност да је АУРАС искварен облик имена Дрине, ΔΡΙΝΟΣ. После овога није тешко локализовати остале притоке Истра које Херодот спомиње. Западно од Босне теку две велике реке, Врбас (Плинијев *Uranus*) и Купа (Страбонев *Κέλαις*) чија се имена без великих тешкоћа могу извести од имена *Ἀλπίς* и *Κέραις*, нарочито ово друго, због чега је Карпис сигурно Купа, као што је и Пач мислио,⁵⁶ а Алпис Врбас. После свега овога није тешко локализовати ни Бронго. По Херодоту, „Ангро тече из Илирије на север и утиче у Трибалску равницу и у Бронго, а Бронго се улива у Истар. И Ангро и Бронго су, међутим, велике реке“.⁵⁷ Иако је овај податак јасан, научници се нису сложили које би то реке биле, По једнима би то били Ибар и Морава, по другима Јужна и Велика Морава, а по неким Нишава и Морава.⁵⁸ Херодот сасвим одређено каже да се једна од ових река улива у Истар-Дунав и Саву, а друга тече на север и улива се у прву која, према томе, пре састава с другом, не тече у правцу југ-север. На основу овога, прва река, Бронго, може бити, као што је мислио и Киперт, само Морава од извора Западне до ушћа Велике Мораве у Дунав — а то је једина још велика река између Тибисиса-Тимока и Аураса-Колубаре, односно Дрине, чије име нисмо досада нашли међу Хе-

родотвим притокама Дунава, док би Ангро био Ибар или Јужна Морава. И Ибар и Јужна Морава скоро су исте дужине и теку у истом правцу, те се, по томе, не би могло одредити која је од њих Херодотов Ангро, али би за Јужну Мораву говорио податак да она ушће у Трибалску равницу и реку Бронго — *Ἀγγρος ποταμὸς ἐσβάλλει ἐς πεδίον τὸ Τριβαλλικὸν καὶ ἐς ποταμὸν Βρόγγον*, а Јужна Морава заиста код Сталаћа из теснаца улази у равницу и одмах се састаје са Западном, док то није случај с Ибром.

Као што се види, Херодотови се подаци могу објаснити просто, без тешкоћа и мењања текста, те се не може говорити о његовој необавештености, као што неки чине. С тим у вези треба напоменути да, после свега овога, Јакобијево мишљење како је Херодот податке о Подунављу узео из Хекатејевог *Περίοδος γῆς*, не може бити тачно.⁵⁹ Херодот је обичао грчке колоније на обалама Црног Мора, где је сигурно добио обавештења о областима у залеђу тих градова, те му стога туђи, старији и сигурно непотпунији подаци нису били ни потребни.

Најстарији подаци о нашој земљи овако објашњени и проконтролисани приликама на терену показују да су се Грци интересовали за Подунавље и да тај интерес потиче још из најстаријих времена из којих имамо писане податке, из чега се може закључити да су их неки нарочито разлози руководили да упознају нашу земљу и одржавају везе с људима који су у њој становали. Податке о Подунављу сачували су, додуше, једним делом аутори који су се нарочито интересовали проблемима митске географије и локализацијом правца којим су се Аргонаути вратили из Колхиде (Тимагет, Тимонакт), али то није био главни разлог интересовања Грка за наше крајеве, јер писци који су се бавили митолошким проблемима нису долазили у нашу земљу да прикупљају податке о њој, него су их узимали од других, а затим било је и писаца који су писали о нашој земљи и били добро обавештени о њој а нису се бавили митолошким проблемима (Посидоније, на пример). Какве су биле побуде које су руководиле Грке да испитују нашу земљу види се такође из података које нам дају антички аутори.

Као што смо видели, Херодот је био добро обавештен о притокама Истра-Дунава и Саве, али одмах пада у очи да он, иако је знао где Дунав извири и да се у њега улива много река, од његових левих притока спомиње само Мориш док од десних само неке. Исто тако пада уочи да он зна за Босну, Уну, Купу, Колубару или Дрину и Мораву, реке у чијем се сливу налазе лежишта разних руда. Тако се, да почнемо са истока, у сливу Тибисиса-Тимока налазе лежишта злата и бакра, док је сама река златоносна.⁶⁰ У сливу Мораве, опет, налазе се копаоничка и рудничка рудне области које садрже руде сребра (Рудник) и гвожђа и бакра (Копаоник). Колубара и њене

⁵⁹ Упор. Herodotos, RE Supphd. II 258.

Сл. 1. Карта Подунавља. Грчким великим словима обележени подаци код Херодота, малим они код Страбона, латиницом подаци римских писаца, кирилицом данашњи називи

Abb. 1. Karte der Donauländer nach den Angaben griechischer Schriftsteller. Grosse griechische Buchstaben bezeichnen die Angaben Herodots, die kleinen jene Strabos. Mit lateinischen Buchstaben sind die Angaben der römischen Schriftsteller und mit kyrillischen die heutigen Namen gegeben

притоке воде из Посавља право у рудничку рудну област, док се у сливу Дрине налазе рудници сребра, а у сливу Босне, Уне и Купе велика лежишта гвоздене руде које има и у самој изворној области Истра-Саве. Ту се, најзад, налази и Авала на којој је већ у преримско доба био испрљен слој цинабарита. Рудно благо ових области било је експлоатисано у римско доба, нека, можда, и у преримско. Тако се економски просперитет Крајине у римско доба, који се огледа у густој насељености, доводи у везу с рудницима који се у њој налазе,⁶¹ док за експлоатацију рудног блага на Руднику имамо и писан податак из римског доба.⁶² Исти је случај и са рудним благом у областима даље на западу. И рудно благо копаоничке области било је експлоатисано не само у римско доба, како изгледа, већ и у преримско доба. Тако се у долини Ибра, код Валча, налазе остаци једног насеља које би, судећи по случајним налазима, одговарало млађим слојевима Винче,⁶³ а оно је у близини Трепче (око 9 км) исто онако као што се Винча налази у близини рудника цинабарита на Авали, док би на римско доба упућивао Трајанов новац за дарданске руднике,⁶⁴

нађен такође у долини Ибра у близини Трепче, сада у Нумизматичкој збирци Народног музеја. После овога намеће се сам собом закључак да су Херодотови подаци уствари путоказ за ове рудне области и да су реке које он спомиње биле водени пут са обала Црног Мора и из Подунавља у рудне области Карпата и наше земље, из чега се, даље, може закључити да су становници грчких колонија на обалама Црног Мора, нарочито Истра, преко којих су се грчки писци могли обавестити о Подунављу, знали за та налазишта и да су их посредно или непосредно експлоатисали, и лако је могуће да су становници наше земље прераду и употребу гвожђа научили баш од тих људи који су за грчке приморске градове вадиле руду и топили гвожђе, те би тако гвоздено доба у нашим крајевима могло почети најраније са оснивањем грчких колонија на обалама Црног Мора око ушћа Дунава. Грчка је, додуше, богата рудним благом, нарочито рудама гвожђа и бакра, али оно у Старом веку није било свуда експлоатисано зато што у Грчкој нема потребног горива за топљење руда, и то је разлог што се нека од тих лежишта ни данас не експлоатишу.⁶⁵

У вези с експлоатацијом рудног блага наше земље и Подунавља уопште за потребе становника грчких колонија на обалама Црног Мора морао је постојати више-мање редован саобраћај Дунавом као и размена добара, а то је морало оставити траг у материјалним оста-

⁶⁰ Упор. Fluss RE VI A 1062.

⁶¹ Да је рудно благо Рудника експлоатисано у римско доба види се из натписа CIL III 6313=8333 у коме се спомиње прокуратор Септимија Севера.

⁶² Упор. М. Гарашанин, Из првобитне историје Косова и Метохије, Музеји 3/4, 1949, 59 ил.

⁶³ Cohen, Trajan № 138.

⁶⁴ Упор. Orth, Bergbau, RE Supphd. IV 117.

⁵⁴ Спомиње га само Плиније, Nat. hist. III 149.

⁵⁵ В. Туфан, Златни рудници, Станојевић, Народна енциклопедија I 819; Рудници, Н. енциклопедија III 812.

⁵⁶ Упор. RE IV 362.

⁵⁷ Hist. IV 49.

⁵⁸ Упор. Fluss, Triballi, RE VI A 2393; Moesia RE XV 2360.

цима из преримског доба на основу којих се могу проконтролисати закључци створени према податцима грчких писаца. Наласци, истина ретки, из насеља и некропола, испитаних на обалама Дунава, Саве и Савиних притока (Винча, Орашје код Дубравице, Доња Долина, Сански Мост например) потврђују закључке створене на основу података античких писаца. Тако је у Винчи нађен фрагмент грчке вазе⁶⁵, а на Орашју, на поду једног ескарона, фрагмент вазе несумњиво импортоване из културних области на југоистоку⁶⁶. Из Доње Долине и Санског Моста, опет, потичу бронзани шлемови коринтског типа и бронзане доколене⁶⁷, а из Доње Долине је и сребрни варварски новац рађен по угледу на сребрне статере Филипа II⁶⁸. Што је нарочито важно, у Санском Мосту, у коме су нађени и предмети несумњиво импортовани из Грчке, нађени су и остаци топионица гвожђа⁶⁹ исто онако као што се у Винчи налазе уређаји за прераду цинабарита. Треба напоменути још и то да се на основу налазака из Доње Долине, насеља у коме је нађен новац кован крајем IV в. ст. е., објашњава и чињеница да Аполоније Рођанин не даје никакве податке о крајевима западно од

⁶⁵ Упор. М. М. Васић, Фрагмент јонске вазе из Винче, Старијар XIII 1938, 230 ил.

⁶⁶ О њему ће бити говора у раду о резултатима ископавања на Орашју. — Рукопис је већ био завршен за штампу када сам 1952 вршио ископавања на Орашју при којима је констатовано да је место на коме је нађен тај фрагмент устари ходник, ископан у лесу којим се, по свој прилици, слагало у гробницу с којом је у вези био тај ескарон. У томе ходнику нађено је још фрагмент вазе импортованих из културних области на истоку или југу који још нису проучени, док је изнад једног ботроса, као цев за приношење течних жртава (εὐχάρις) био постављен горњи део амфоре с грчким натписом писаном црвеном бојом, по свој прилици израђене на Роду. Ботрос припада најнижем и, за сада, најстаријем делу културног слоја испитаног на Орашју, в. извештај у Гласнику САН за 1952 II, и у њему је било фрагмент грчких ваза. [Припреме за штампање ове свеске Старијара трајале су дуже него што је било предвиђено и за то време двапут сам вршио ископавања на Орашју (1953 и 1954) при којима је констатовано да је ботрос у ствари био део једне дводелне гробнице неправилног кружног облика у којој се налазила урна с мало пепела и љуштурсма речних шкољки. Култ покојника сахрањеног у њој, вршен је и у римско доба што показује да је тај локалитет без престанка био настањен од сахране покојника у гробници ископаној у најнижем делу културног слоја па до III в. н. е. од прилике, в. Ископавања на Орашју код Дубравице, Весник. Тромесечни билтен Музејско-конзерваторског друштва НРС 13, 1954, 6—11].

⁶⁷ Упор. Fiala, Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanskimost, Wiss. Mitt. VI 1899, 85, 117 ил.; Griechische Bronzeshelme aus Bosnien und der Hercegovina, Wiss. Mitt. VI 148 ил.; B. Schröder, Thrakische Helme, Jahrb. d. Arch. Inst. XXVII 1912, 342.

⁶⁸ Truhelka, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina, Wiss. Mitt. IX 1904, 73 ил. — Пошто сам рад био завршио изашле су из штампе две студије у којима се говори о овом насељу: А. Венац, Način stanovanja u prehistoriskim periodima Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII 1952, 131 ил. (он га ставља у старије гвоздено доба) и Р. Бижић, Гробови у Доњој Долини, Glasnik VII 1952, 201 ил. (по њој би они били из првог и почетка другог гвозденог доба). Венац, међутим, не води рачуна о новцу нађеном у остацима овог насеља, док Бижићева гробове проучава без везе с материјалом из насеља, тако да њено датовање може бити више него што је насеље и некропола поред њега устари старо.

⁶⁹ Fiala, Das Flachgräberfeld 123.

ушћа Саве. Он је податке о Подунављу узимао од писаца из средине IV в. ст. е., из времена када можда још нису постојала већа насеља на обалама Саве у томе делу наше земље јер је Доња Долина, судећи по новцу, постала у време из којег су извори Аполонија Рођанина тако да вести о њему можда још нису биле допрле до становника грчких колонија на обалама Црног Мора, односно до људи чији су подаци искоришћени у изворима Аполонија Рођанина.

Рудне области око извора Мориша и у сливу Саве и Мораве далеко су од грчких приморских градова, тако да су везе са њима зависиле од расположења људи који су становали на обалама Дунава којим је одржан саобраћај између рударских насеља и њихових метропола на морској обали, а да је Дунав био плован и за морске бродове најбоље показује случај бургундских лађа које су 1445 биле допловиле до Београда⁷⁰. Код античких писаца, међутим, нема никаквих вести о трвњима између Грка и становника Подунавља, па ни о неким сукобима међу овим последњим, што би значило да су односи између Грка и домородаца били мирољубиви. То би показивало и чињеница да насеља Трибала, који су тада становали у Поморављу и на обали Дунава, нису била утврђена, као што сам показао у извештају о ископавањима на Орашју у 1948 и 1949 години⁷¹. Једино утврђено насеље у Србији на десној обали Дунава из преримског доба, колико се сада зна, јесте Винча, али би то можда било зато што су је Грци основали усред њима туђег становништва⁷². Мир у нашем делу Подунавља први је пореметио Александар Велики походом на Трибале, с којим је, свакако, у вези изградња другог одбрамбеног бедема у Винчи, који би, судећи по положају у слоју, био из тог времена⁷³, исто онако као што су, у време навале варвара у III в. н. е., некада утврђени градови по граничним провинцијама римског царства, па и сам Рим, обнављали своје бедеме и подизали нова утврђења.

⁷⁰ Јиречек, Историја Срба II, Београд 1923, 150.

⁷¹ Упор. Ископавања на Орашју код Дубравице, Старијар II 1951, 113 ил.

⁷² Упор. М. М. Васић, Јонска колонија Винча 99.

⁷³ Јонска колонија Винча, 100. — Област у којој је Александар Велики избио на Дунав локализује се, као што је познато, негде у близини ушћа ове реке, в. Hermann Bengtson, Griechische Geschichte, München, 1950, 312. С обзиром на напред изложене чињенице о локализацији планина и река које антички писци спомињу у нашој земљи није искључена, међутим, могућност да се Александар Велики кретао Поморављем — то је, по Херодотовим и Страбоновим податцима, област Трибала, и да је избио на Дунав негде у близини Винче, где је, као што сам показао, постојало једно велико острво у Дунаву. Није чак искључена могућност да су приче о насељу у коме су од авалског цинабарита добијани жива и цинобер-боја, продукти по вредности равни злату, а које се налазило у близини тог острва, биле један од повода за овај поход Александра Великог. Напред изложени резултати проучавања података античких писаца о нашој земљи оправдавају, држим, наду да ће и поновно испитивање података о походу Александра Великог на Трибале довести до нових сазнања о прошлости наше земље. Због обимности литературе до које се код нас не може доћи, тај посао неће бити лак, али се ипак надам да ћу га у догледно време завршити.

ДА ЛИ ГРЧКИ ПИСЦИ СПОМИЊУ СИНГИДУНУМ ПРЕРИМСКОГ ДОБА?

У раду Прилози античкој историји Београда показао сам да је на месту данашњег Београда, пре доласка Келта у нашу земљу, постојало трачко насеље Синга чије је име келтизирано у Сингидунум а које се непромењено сачувало све до краја Старог века у Србији у имену острва Синге, удаљеном 30 миља низводно од овог града.¹ У томе раду нисам покушавао да одредим где се налазило то насеље и да ли га спомиње који од античких писаца што ћу овом приликом учинити.

У споменутом раду о Сингидуну показује сам да је Сингидунум келтизиран облик имена трачког насеља, због чега би се могло помислити да се то насеље налазило на месту данашњег Београда. С тиме се, међутим, не слаже оно што знамо о геолошком саставу здравце и саставу културног слоја на месту на коме би требало да се налази Сингидунум. Здравцу, на име, чини стена, коса која се пружа од Авале до ушћа Саве, на којој се, током времена, образовао хумус различите дебљине. Слој тог хумуса од Техничке високе школе па до Калемегдана стерилан је и у њему се налазе једино римски гробови, што значи да би се остаци преримског насеља налазили негде на Калемегдану, на коме су констатовани остаци зидова из римског доба.² Калемегдан је сувише мали да се на њему локализују логор четврте легије и цивилно насеље знатне величине које усто, судећи по аналогјама са стране (Келн, Ламбеза) није било непосредно поред логора.³ Колико се сада зна, на терену на коме се данас налази Београд при копању темеља за поједине грађевине није се наишло на остатке преримског насеља који би требало да чине слој знатне дебљине с обзиром да је живот у њему трајао најмање три века пре доласка Римљана, иако је при изградњи темеља за споменик кнезу Михаилу испитан слој до дубине од 13 м испод тадашње површине. И ту су, између првог и четвртог метра, нађени римски гробови (они су имали облик бунара) испод којих није било остатака никаквог насеља.⁴ При пробним ископавањима, вршеним у београдском граду, нађени су, истина, остаци неког преисториског насеља с краја винчанско-плочничке фазе, али судећи по његовом високом датовању (око 1300 пре н. е.)⁵ изгледа да

¹ Глас ССН 1951, 83 ил.

² Приликом израде склоништа на Калемегдану 1940 нађени су, између улаза из улица Кнеза Михаила и Узун Миркове, остаци римских зидова од опека који нису испитани. Д. и М. Гарашанин, Археолошка испитивања у Србији, 1951, 123 веле да је у Горњем Граду нађен римски кастрат. Њихова локализација цивилног насеља и појединих грађевина у њему не одговара саставу културног слоја на терену Београда.

³ За Ламбезу в. Dessau, Lambaesis, RE XII 540; за Келн Fr. Fremersdorf, Neue Beiträge zur Topographie des römischen Köln, 1950 (рад познат ми по реферату J. Breuer-a u Gnomon 23, 1951, 282 ил.).

⁴ Мих. Ваатровић, Римски гробови у облику бунара, Старијар II 1885, 33 ил.

⁵ Д. и М. Гарашанин, Налазишта 25; М. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe, Ljubljana 1951, 98.

нема континуитета између њега и римског Сингидунума, што значи да оно нема везе с преримским насељем на месту данашњег Београда. Судећи по досадашњим налазима, међутим, изгледа да се испод данашњег Београда не налазе остаци неког великог насеља из преримског доба у коме би живот трајао онако дуго као у преримској Синги, што значи да то насеље треба тражити на неком другом месту. На то би нас упућивао и сам положај терена на коме се налази Београд. Сва досада позната насеља из преримског доба у Србији на десној обали Дунава налазе се, на име, на самој обали реке, тако да им је приступ с те стране лак.⁶ Терен на коме се налази Београд, међутим, јесте, грбен косе која се од Авале пружа до ушћа Саве и која се стрмо спушта и према Сави и према Дунаву, тако да приступ на њега с те стране није лак, негде је чак и немогућ. Због оваквог свој положаја тај је терен неподесан за стварање насеља, али је изванредно погодан за подизање утврђења за контролу пута из Подунавља у Посавље и његово затварање у случају потребе. Све то наводи на мисао да насеље Сингу и, према томе, Сингидунум преримског доба, треба тражити негде у околини Београда и то, с обзиром на положај острва Синге, источно од њега.

Околина Београда археолошки је добро испитана. У њој је констатовано неколико насеља од којих су нека и систематски испитана (Чаршија код Рипња, Винча, Жарково),⁷ али судећи по дебљини културног слоја и величини површине на којој се њихови остаци налазе, ни у једном од њих, сем у Винчи, живот није трајао онако дуго као у насељу Синги. У Винчи је, међутим, испитан културни слој дебео 10,5 м, образован од остатака насеља које су на том месту, у вези с експлоатацијом цинабарита на Авали и његовом прерадом, били основали грчки колонисти крајем VII или почетком VI в. ст. е. а које је без прекида било насељено све до доласка Римљана.⁸ Насеље се налазило на обали Дунава, тако да је приступ реци био лак, док је долином Болечице имало лаку везу с рудником цинабарита на Авали, чији су производи у Винчи прерађивани а затим експортирани Дунавом, који је, како се види из података грчких писаца, рано постао важан водени пут за размену добара између насеља на обалама Јадранског и Црног Мора и унутрашњости Балкана и средње Европе.⁹ Због повољних услова — рудник цинабарита и водени пут за северну обалу Јадрана и Црног Мора и средњу Европу, какви се у Подунављу нигде

⁶ Упор. М. М. Васић, Жито Брло, Старијар V 1910, 1 ил.

⁷ Д. и М. Гарашанин, Налазишта 24 ил.

⁸ За датовање Винче упор. М. М. Васић, Кроз културни слој Винче I, Споменик САН С 1950, 10, 23, 43. Постоји, међутим, и друкчије датовање овог насеља, в. напред наведене радове Д. и М. Гарашанина.

⁹ О томе в. напред стр. 33.

више не налазе, Винча се развила у велико и богато насеље, о чему сведоче многобројни и разноврсни објекти нађени у њему. Чињеница да на територији Београда нису нађени остаци већег преримског насеља с једне и остаци великог насеља у Винчи у коме је живот трајао око шест векова пре првог помена Сингидунума с друге стране наводе на мисао да је то оно насеље чије је име келтизирано у Сингидунум те би тако знали и његово име, *Синга*. Судећи по даљини коју Симокада даје за растојање острва Синге од Сингидунума — 30 миља, око 40 км — изгледа да се оно налазило негде у области око Винче, те би и то ишло у прилог идентичности Синге и насеља у Винчи. У вези с тиме треба нарочито нагласити да су и најстарија насеља у Истру и, можда, на Березању била такође на острвима¹⁰ чиме би се најлакше објаснила чињеница зашто су насеље Синга и једно острво у Дунаву имали исто име. Данас је немогуће на лицу места проверити ове закључке онако као у Истру и на Березању, јер је Дунав за последња два три века, нарочито после подизања насипа на његовој левој обали, померио свој ток ближе десној обали, због чега је острво Синга могло бити припојено његовој левој обали или нестати онако као што је, за време Првог светског рата, нестала велика шумом обрасла Винчанска Ада, острво за које су људи знали од памтивека а које је било низводно од Винче.¹¹

Археолошки материјал са територије Београда показује да ту пре доласка Римљана није постојало насеље у коме би живот трајао онако дуго као у Винчи, што би показивало да се преримски Сингидунум није налазио ту него у Винчи, али се онда поставља питање како је насеље на десној обали Саве код њеног ушћа могло добити име насеља удаљеног од тог места, што би говорило против идентичности Синге, Сингидунума и преримског насеља у Винчи. Аналогије са других страна, међутим, помажу да и ту појаву објаснимо.

Насеља постају на местима која најбоље одговарају одређеним условима за живот и рад људи и развијају се према томе како су задовољени услови који су довели до оснивања. При повољним условима насеље напредује, при неповољним живот у њему постаје све тежи, што може довести и до напуштања насеља и оснивања другог, истоименог, на месту које одговара условима који су довели до стварања првобитног насеља. За потврду овога навешћу само то да се преримско насеље у Костоцу налази на левој обали Млаве, на брегу са кога је отворен видик у Подунавље, док се римски Виминацијум налази у равници на десној обали Млаве, доста далеко од старијег насеља. Византиско и словенско насеље, међутим, налазе се на брегу на коме је било и преримско, испод којег се, око рудника угља,

створио Стари Костолац док се Нови изграђује поред железничке станице и новог рудника угља, западно од Старог, око 2 км далеко од њега. Исто тако треба напоменути и то да се данашње село Винча налази на остацима преримског насеља, али да је оно првобитно било око 1 км западно одатле, на локалитету који се сада назива Стара Винча. Може се, најзад указати и на Скопље, град који је сачувао име античког насеља које се налазило између Бардоваца и Злокућана. Али без обзира на могућност да је, променом услова који су довели до оснивања насеља у Винчи, оно напуштено и његово име пренесено на насеље на ушћу Саве, треба имати у виду чињеницу да су се, у Старом веку, и код нас и у другим областима, под именом неког великог насеља подразумевала и многа мања која су се налазила у његовој близини и била у некој вези с њиме. Такав је, на пример, био случај с насељима око Истра чија је територија обухватала читавих 600 кв. км¹² и, судећи по имену Далмата и Пинценза, с насељима око Делмнијума и Пинкума на пример. Према томе, лако је могуће да је трачко насеље у области око ушћа Саве које су Келти затекли било у вези с насељем у Винчи и да је имало исто име као и оно. Када је, с промененим приликама у време доласка Римљана у наше крајеве, престао живот у насељу у Винчи, његово се име није изгубило, него је сачувано у имену насеља које се, у римско доба, развило у области око ушћа Саве. Да су, међутим, до сада констатована преримска насеља у области око Винче била у вези с њим показивао би исти материјал нађен у њима и у Винчи.¹³

Преримско насеље у Винчи постало је у вези с експлоатацијом рудног блага Авале. Оно је напредовало доклегод је трајао тај услов, тј. до исцрпљења рудног блага или бар до експлоатација рудника цинабарита на Авали није постала нерентабилна услед појаве на тржишту јефтинејег цинобера и живе добивених у другим областима Старог света. Оно је, сем тога, било на најважнијем воденом путу Европе којим је преносена роба између области око северних обала Јадранског и Црног Мора и средње Европе који је, међутим, изгубио доста од своје важности доласком Римљана у наше крајеве, јер су они изградили пут који је везивао не само те области него и западну Европу с Балканским Полуострвом и Малом Азијом. Када су се на овај начин из основа изменили услови који су довели до оснивања насеља у Винчи, очевидно је да оно није могло даље постојати и живот у њему је престао. Али док су, доласком Римљана, на једној страни услови за опстанак једног насеља погоршани, на другом месту, у близини, створени су услови за стварање новог. Одбрана Посавља од Дачана, осигурање пута који је Посављем водио на исток и потреба да се учврсти власт над покореним домороцима довели су до стварања утврђења око којих су се, током времена, развила ци-

вилна насеља. Место на коме је Београд, међутим, по своме положају као да је нарочито створено за оснивање таквог утврђења. Оно доминира путем који из источног Подунавља води у Посавину и затвара га. Због конфигурације земљишта једино се преко њега без великих тешкоћа може правити пут из Посавља, односно из западне Европе за Поморавље и даље на исток који ту из мочварног терена око ушћа Саве прелази на огранке Авале. Због свега тога сасвим је разумљиво што су Римљани, можда одмах по освојењу наше земље, на терену данашњег Београда подигли утврђење и што се ту развило насеље које је у III в. добило ранг колоније. Живот у преримском насељу у Винчи престао је доласком Римљана у наше крајеве док се у исто време почео стварати римски Сингидунум. Та подударност свакако није случајна. Повољнији услови за живот на другом месту у близини њиховог насеља, поред неког мањег насеља названог по имену њиховог, привукли су становнике преримског насеља у Винчи, који су постепено напуштали своја стара станишта и насељавали се на новом месту, тако да је у имену новог сачуван назив старог насеља.

Симокатин податак о острву Синги и резултати археолошког испитивања помогли су да се одреди име преримског Сингидунума и место на коме се он налазио. Тако је створена могућност да име тог насеља потражимо код грчких писаца.

У раду о подацима грчких писаца о Подунављу преримског доба показао сам од колике су важности за историју наше земље у старом веку подаци у схолијама за спев *О походу Аргонаушта* Аполонија Рођанина. На основу података из тих схолија може се, држим, одредити да ли насеље Сингу спомињу грчки писци.

По Аполонију Рођанину Аргонаути су се из Колхиде вратили пловећи узводно Истром — Дунавом и Савом до Јадранског Мора. Том су приликом становници области око Истра којом су они прошли — „Скити измешани с Трачанима, Сигини, Граукени и Синди који станују око велике и пуне равнице Лауриона први пут видели лађе. Тада су пастири који станују на пољу, из страха од лађа, као да су видели чудовишта како излазе из мора у коме има великих животиња, напустили огромна стада на влажним пашњацима“.¹⁴

Локализација места и народа у Подунављу које он спомиње не може се вршити само на основу података у спеву јер су просторно неодређени, али су важни зато што се на

основу њих могу повезати фрагментарно сачувани подаци његових извора и приближно одредити област у којој треба тражити те пределе и народе, пошто се Аполоније Рођанин у своме излагању очевидно држао реда којим су и његови извори о томе говорили.

Равница Лаурион у Подунављу око које станују Синди, колико ми је познато, нигде се више не спомиње и, како изгледа, ни стари писци нису о њој били боље обавештени од нас, јер у схолијама уз спев Аполонија Рођанина, где би се таква обавештења најпре очекивала, нема никаквих података о њој. Синди су, међутим, познат скитски народ чија се област, према свим подацима из Старог века, почевши од Херодота, налазила на југу Русије, северно од Азовског Мора.¹⁵ Судећи по тим подацима и по томе што се Аполонијеви Синди налазе у Подунављу, овде би, под истим именом, имали два различита народа чије се области налазе далеко једна од друге, што не би било ништа чудновато с обзиром на чињеницу да то није усамљен случај — треба се само сетити Либуерна у Италији и Далмацији и Таурииска који би, по Страбону, становали и у сливу Тисе и у Норици.¹⁶ Податак о Синдима а можда и о Лауриону Аполоније је, као што се види из схолија, узео из дела *О Скиџима* (Περὶ Σκυθῶν) Тимонакта, писца о коме иначе нема никаквих података. Из тог се Тимонактовог фрагмента види да су Синди становали око места на коме се Истар раздваја тако да један његов крак тече на исток а други на запад, што је довољно за локализацију и тог племена и „пуне и велике равнице Лауриона“ око које они станују.¹⁷ На ту област упућује и ред којим Аполоније у наведеним стиховима набраја народе и места, јер одмах после Синда спомиње Ангурон и стону Каулијак код којих се Истар раздваја. У раду о подацима грчких писаца о Подунављу преримског доба показао сам, међутим, да је место на коме се Истар раздваја уствари ушће Саве, пошто су Грци, као што се види из Страбонових података о којима сам говорио у споменутом раду, и ову реку називали *Ιστρος*.¹⁸ Према томе су Синди становници области око ушћа Саве, те би ту требало тражити и „велику и пуну равницу Лаурион“ око које они станују. Десна обала Саве и Дунава око њиховог састава брдовита је, због чега Лаурион сигурно није био ту, али се на левој обали Дунава простире банатска равница, а на левој обали Саве је Срем, што би одговарало Тимонактовом опису области у којој станују Синди. Што је нарочито важно, банатска је равница у близини Савиног ушћа и у Старом веку сигурно била мочварна и баровита онако као што је била до изградње

¹⁰ За Истро в. литературу коју наводи Васић, Кроз културни слој Винче II, Споменик САН С, 59; за Березањ упор. Е. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913, 451 ил.

¹¹ Упор. Мих. Петровић, *Бердапски риболови у прошлости и садашњости*, СЕЗБ. LVII 1941, 87 ил.

¹² О томе в. Васић, Кроз културни слој Винче II 59.

¹³ Д. и М. Гарашанин, *Налазишта* 27 ил.

¹⁴ Arg. IV 316—327:

ἐλαρινάισι δ' ἐν ἄσπερα παῖδα λείπον
πομπένες ἄγραυλοι, νῆαυ φόβῳ, οἳ τε δῆρας
δοσόμενοι πόντον μετὰ κίρκος ἐξαιόντας.
οὐ γὰρ πα ἄλλας γε πάρος ποῖσι νῆας ἴδοντο,
οὐδ' οὐν Θρήξιν μετὰ δὲ Σκύθαι, οὐδ' οὐν Σίνωνοι,
οὐδ' οὐν Γρανικέσι, οὐδ' οἱ περὶ Λαβρίον ἦδη
Σινδοὶ ἐρημαῖον πεδίον μετὰ κατεάοντες.
αὐτὰρ ἐπεὶ τ' Ἀγγοῦρον ὄρεος καὶ ἀπ' αὐτῶν ἔοντα
Ἀγγοῦρον ὄρεος ἀκόπελον παρὰ Καταλίκου,
φ' περὶ δὴ σχίζων Ἴστρος ῥέον ἐνθα καὶ ἐνθα
βάλλει ἄλλας, πεδίον τε τὸ Λαβρίον ἡρείψαντο...

¹⁵ Упор. K. Kretschmer, *Sindoi*, RE III A 226.

¹⁶ Упор. Fluss, *Taurisci*, RE V A 1.

¹⁷ Schol. ad Apoll. Rhod. Arg. IV 322: τῆς δὲ Σκυθίας ἔδνη νε' Τημόναξ ἀναγράφει ἐν α' Περὶ Σκυθῶν (fg. I M. IV 522). <...> κατὰ δὲ τὸ τῶν Σινδῶν πεδίον σχίζεται ὁ ποταμὸς Ἴστρος, καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ ρεῖμα εἰς τὸν Ἀδρίαν, τὸ δὲ εἰς τὸν Εὐξείνιον πόντον εἰσβάλλει.

¹⁸ В. напред стр. 28 ил.

с именом *Σκάρδος*, која није могућа из стварних разлога. Та би веза, напиме, била могућа само у случају да су Скордисци становали око те планине, али се из извора види да се њихова област налазила у троуглу који чине Дунав са севера и Велика Морава са истока, док ни један писац не вели да су они заузимали цео простор од Дунава до Шаре, на коме је и после њиховог доласка у област око ушћа Саве било илирских племена (Дарданци на пример). Посидонијев податак да је, после похода на Делфе, Батанат населио Скордиске око ушћа Саве искључује могућност да су се они прво населили око Скарда, по њему добили име па се онда преселили у област у којој су их Римљани затекли. Према томе остаје једини могућност да су они добили име у области у којој их спомињу антички писци, те би тако у њему имали један географски назив који нам иначе није сачуван. Где би се налазила планина по којој су они названи и како је било њено име? Одговор на прво питање може се добити одређивањем области у којој су Скордисци становали, док нам одговор на друго даје анализа њиховог имена.

Најпотпуније податке о областима Скордиска даје Страбон; на основу њих је створено мишљење да су они становали поред Истра, између доњег тока Драве или Саве и Мораве, и да су, једним делом, прелазили и преко ове последње³. У раду о податцима античких писаца о Подунављу преримског доба, међутим, показао сам да досадашња локализација појединих река у нашој земљи које спомињу антички писци није увек добра, те, према томе, треба ревидирати и досадашња мишљења о територији коју су држали Скордисци.

Говорећи о Скордисцима, Страбон каже да су они „становали поред Истра подељени у два дела, од којих су се једни звали Велики Скордисци, а други Мали. Први су становали између две реке које се уливају у Истар, Ноаре која тече поред Сегестике, и Марга (неки је називају Баргом), а Мали преко ове границе са Трибалима и Мезима“⁴. Податак је, као што се види, јасан и прецизан — Скордисци станују између две реке које се уливају у Истар, од којих је једна Марго (Морава). У раду о податцима античких писаца о Подунављу преримског доба показао сам, међутим, да су стари као једну реку сматрали данашње Велику и Западну Мораву, те би се тако област Великих Скордиска налазила између Западне Мораве на југу, Велике на истоку и једне притоке Дунава коју Страбон назива Ноаром. Ноара се, сем на овом месту, спомиње само још једном, и то опет код Страбона⁵, због чега није чудно што научници нису

сложни у локализацији ове реке. По једнима то би била Савина притока Одра, по другима Мура или Раб, а по неким доњи ток Саве⁶. Питање, међутим, није тешко решити ако се узме у обзир да је Страбон на ова два места употребио *три* разна извора из разних времена који за једну исту реку дају *три* различита имена. Видели смо већ да он под Истром подразумева не само Дунав него и Саву⁷ и, када каже да Скордисци живе поред Истра, он очевидно ту мисли и на Посавље, а не само на Подунавље. Истар је, као што сам већ казао⁸, првобитно био назив Дунава у области око његовог ушћа, који су Грци пренели на Саву без обзира на име које су за њу имали људи кроз чију је земљу протичала, те је, према томе, она морала имати и неки други назив. Страбон сасвим јасно вели да се код Сегестике (*Σεγестική*) у Ноару улива Драва, која пре тога прима Саву. Сем Драве Ноара прима још и Купу (*Κόλαπις*) и онда се улива у Дунав. Пошто Ноара прима Купу и улива се у Дунав, јасно је да то може бити само доњи ток Саве од Сиска до ушћа, онако као што су мислили Гослен и Кубичек⁹. Извор из кога је Страбон узео овај податак зна већ из локално име Саве и зато ће он бити млађи од извора који ову реку назива „*στρος*“. Према томе област Скордиска је са три стране сасвим прецизно ограничена: са севера Савом и Дунавом, са југа Западном Моравом — само у овом случају је разумљив Страбонов податак да Велики Скордисци станују између Ноаре и Марга, *μεταξὺ... τοῦ Νόαρου... καὶ τοῦ Μάργου*, са истока Великом Моравом. Трећи, најмлађи Страбонов извор зна већ да и доњи ток Саве има то име, јер он на једном месту вели да „поред Сегестике протиче река Сава која се улива у Истар“¹⁰, дакле онако као и Ноара, као што је и сада. Интересантан је, међутим, његов податак да се Сава улива у *Драву*, а ова у *Ноару*, јер се из њега види да се Савом није називао цео ток ове реке од извора до Сиска, него само до њеног састава с неком другом реком¹¹. Од ушћа Љубљанице (античког Наупорта), која се по Страбону уливала у Саву, па до Сиска Сава прима две притоке, Савињу и Крапину. Страбонова Драва сигурно је Савиња и Сава од Зиданог Моста до ушћа Крапине, а Ноара Крапина и Сава од ушћа Крапине па до свог ушћа у Дунав, јер само тако постаје разумљив податак да

Νόαρον κατὰ τὴν Σεγестικὴν ἐντεῦθεν δ' ἤδη ὁ Νόαρος πλῆθει προσλαβὼν τὸν διὰ τῶν Ἰαπόδων ρέοντα... Κόλαπιν συμβάλλει τῷ Δανούϊῳ.

⁶ B. Polaschek, Noaros RE XVII 784.

⁷ B. напред стр. 28.

⁸ B. напред стр. 26 ил.

⁹ Polaschek 785.

¹⁰ Geogr. IV 5, 10=207: ἡ Σεγестικὴ πόλις ἐν πεδίῳ, παρ' ἧν ὁ Σάος παραρεῖ ποταμὸς ἐκδιδοὺς εἰς τὸν Ἰατρον.

¹¹ Geogr. VI 5, 2=314: πλησίον δὲ τοῦ Ναυπόρου ποταμὸς ἐστὶ Κορκόρας ὁ δεχόμενος τὰ φορτία οὗτος μὲν οὖν εἰς τὸν Σάβον ἐμβάλλει, ἐκείνος δ' εἰς τὸν Δράβον, ὁ δ' εἰς τὸν Νόαρον κατὰ τὴν Σεγестικὴν, ἐντεῦθεν δ' ἤδη ὁ Νόαρος πλῆθει προσλαβὼν τὸν διὰ τῶν Ἰαπόδων ρέοντα ἐκ τοῦ Ἀλβίου ὅρους Κόλαπιν συμβάλλει τῷ Δανούϊῳ κατὰ τοὺς Σκορδίσκους.

се Драва и Купа (*Δράβος* и *Κόλαπις*) уливају у Ноару¹².

После ове дигресије о имену Саве, да се вратимо на Скордиске. Из досадашњег излагања види се да су Скордисци живели у области ограниченој Савом и Великом и Западном Моравом. У тој области, међутим, налази се више планинских масива (Авала, Рудник, Космај) и по једном од њих Скордисци су добили име. Античко име Авале, *Ангурон*, нема никакве сличности с именом овог племена, те су, према томе, Скордисци названи по Космају или Руднику, планинама у којима се налазе руде сребра, експлоатисане и у Старом веку. Није искључено да су стари народи Космај и Рудник сматрали једном планином по којој би онда Скордисци били названи.

Страбон на једном месту вели да се Скордисци називају и *Скордисти*ма исто онако као што се Таурисци називају *Тауристи*ма и *Теуристи*ма¹³. Поређењем ова два облика (*Σκορδισταί* и *Σκορδίσκοι*) долази се до закључка да су то етника изведена наставцима *-та-* и *-ко-*

¹² Liv. XL 57,7 вели да је кроз област Скордиска водио пут из Дарданије у Италију, због чега неки сматрају да се њихова област простирала знатно јужније од Западне Мораве (в. Fluss, RE II A 832). С обзиром на чињеницу, међутим, да су пловне реке биле путеви којима је одржаван саобраћај између једног дела Италије и Балкана, Ливијев податак не може се употребити за одређивање јужне границе области Скордиска пошто је пут из Дарданије у Италију могао водити и Јужном и Великом Моравом, Дунавом и Савом, јер се, као што се види из Страбона, у Италију ишло преко Сиријума

ГДЕ ЈЕ БИЛА ПРОКОПИЈЕВА АУРЕЛИЈАНА?

Међу утврђењима која је Јустинијан обновио у нашој земљи Прокопије спомиње *Аурелијану* не означавајући ближе где се она налазила¹. Иако о том утврђењу нема никаквих других података, ипак постоји могућност да се оно локализује и одреди време његовог постанка.

По своме постанку, име *Аурелијана* (*Αὐρελιάνη*) је латински ктетикон којим се означава нешто што припада *Аурелију*. *Αὐρελιάνη* је, према томе, било насеље или утврђење подигнуто на терену или у близини неког објекта који је припадао неком *Аурелију*, исто онако као што се из имена острва *Угљана* види да је оно некада било својина неког Гелија (*insula Gelliana*), а из имена *Мрљана* да је то насеље постало на имању неког *Марина* (*praedium Mariniatum*)². Судећи по томе, утврђење које Прокопије спомиње постало је у другој половини II или првој половини III в. када је, како се види из натписа нађених у нашој земљи, име

¹ De aedif. p. 285, 16=IV 4.

² B. Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb, 1950, 105, 135.

од исте основе **Σκορδης* која је, према томе, назив планине по којој су Скордисци добили име и антички назив Рудника или Космаја. *-та-* је наставак за грађење етника у грчком, а *-ко-* у латинском језику³, те би тако један од ових назива (*Σκορδισταί*) био грчки, а други (*Σκορδίσκοι*) латински. Колико се из сачуваних података античких писаца види, облик *Σκορδίστης* (односно *Σκορδισταί*) употребљавају грчки писци (Посидоније, Флегон), а *Σκορδίσκος* (односно *Σκορδίσκοι*) римски, затим Апијан, Дион Касије и Птоlemeј, који су се сигурно послужили латинским изворима, док код Страбона налазимо и једно и друго име свакако зато што је искористио и грчке и римске ауторе⁴. Птоlemeј је знао да се све планине које се пружају од Црног до Јадранског Мора називају Хемом, услед чега у области јужно од Дунава није могао локализовати планину по којој су Скордисци названи те ју је, због сличног имена, идентификовао са Скардом иако ни код једног писца име овог келтског племена не гласи *Σκάρδισταί*, *Σκάρδίσκοι* како би по тој етимологији требало очекивати.

и Сиска, Geogr. VI 5, 2=314: ἔγγυς δὲ τῆς Σεγестικῆς ἐστὶ καὶ ἡ Σισκία προὔριον καὶ Σίρμιον ἐν ὧν κείνεται τῇ εἰς Ἰταλίαν.

¹³ Geogr. VI 3, 2=296: τοὺς δὲ Σκορδίσκους ἔνιοι Σκορδίστας καλοῦσι καὶ τοὺς Ταρίσκους δὲ Теурίσκους καὶ Ταυρίστας φασί.

¹⁴ O tome v. W. Dittenberger, Ethnica und verwandtes, Hermes XLI 1906, 84 ил., 190.

¹⁵ B. податке које наводи Fluss, RE II A 831.

Аурелије било често⁵. Сачувани текстови из старог века на територији наше земље не спомињу никакво насеље тог имена, али се према натпису на једној врсти римског новца и месту налаaska комада с тим натписом може одредити шта је та Аурелијана првобитно била и где се налазила.

Као што је познато, у II в. н. е. кована је једна врста римског ситног бакарног новца с натписом на реверсу из кога се види да је он био намењен употреби у панонским и дарданским рудницама (*Metalli Ulpiani Dardanici, Metallum Ulpiani Pannonici*)⁴. У ту групу спадају и новци на чијем је аверсу претстављена женска глава, док је на реверсу натпис *Metallic Aurelianus*⁵ из којег се види да је он био израђен за неки рудник отворен за владе Марка Аурелија. Где би био тај рудник није се могло одредити, јер место налаaska у литератури забележених новаца с тим натписом

³ В. нпр. индексе за Вулићеве Античке споменике наше земље, Споменик САН LXXI, LXXV, LXXVII, XCVIII.

⁴ О њима в. мој рад Из Нумизматичке збирке Народног музеја, Старица IV.

⁵ Cohen, Adrien № 1515 ставља га у Хадријаново доба.

(Рим, Италија) не упућује на неки одређен рудник или рудну област⁶, али се због Прокопијеве Аурелијане помишљало да би се он налазио негде у Горњој Мезији⁷. У Нумизматичкој збирци Народног музеја, међутим, налази се неколико примерака новца с натписом *Metalli Ulpiani Pannonici* и *Metallis Pannonicis*, као и један с натписом *Metallis Aurelianis*, набављени за последње четири године. Сви ти новци нађени су у атару Баба, Губеревца и Стојника, на терену на коме се налазе не само остаци насеља него и рудника и рударских радова из римског времена. Сем тога на локалитету „Градиште“ код Стојника постоји једно римско утврђење које је Народни музеј испитивао од 1911 до 1913 године⁸. По томе што је на терену овог римског рудника нађен новац намењен употреби у Аурелијевим рудницама изгледа сасвим вероватно да је то тај Аурелијев рудник, *Metalla Aureliana*, назван тако по Марку Аурелију. У прилог овога иде и чињеница да је рудна област у атару Баба, Губеревца и Стојника добила изузетну важност за владе овог цара, јер су се у њој, као по сада, тада налазиле три кохорте назване по њему, образоване нарочито за службу у томе крају, пошто се нигде више не спомињу.⁹ Рудник је, судећи по имену, отворен за владе Марка Аурелија и назван његовим именом¹⁰ исто онако као што је и Прокопијева Аурелијана названа по неком Аурелију. Првобитно име, *Metalla Aureliana*, временом је скраћено у *Aureliana* онако као и имена Угљана и Мрљана (*Gelliana*, *Marinianum*) и као што се звало једно утврђење које је Јустинијан обновио.

Ова идентичност имена није, свакако, случајна и лако је могуће да су Аурелијеви рудници, *Metalla Aureliana*, и Прокопијева *Aureliana* уствари једно исто, тако да би се ово последње место налазило на Космају недалеко од Сингидунума. Томе у прилог иде и чињеница да један од праваца којима се из Посавља може доћи у Поморавље води баш преко терена на коме се, у Бабама, Губеревцу и Стојнику, налазе остаци старих насеља и рудника, а који затвара римско утврђење на Градишту код Стојника.

Судећи по новцу с натписом *Metalli Ulpiani Pannonici*, нађеном на територији Аурелијевих рудника, изгледа да су у томе крају отворени рудници већ за Трајанове владе, али је крај био насељен и у преримско доба, пошто су из губеревачког атара познати насци и из тога времена. Пошто се име римског рудника и насеља очувало све до Јустинијана, изгледа да је тај предео био насељен и до пред крај VI в. и лако је могуће да је Јустинијан обновио утврђење подигнуто још за владе Марка Аурелија чији се остаци налазе на Градишту код Стојника. Судећи по објављеним подацима о испитивању овог утврђења ту су били постигнути значајни резултати који због рата 1914 године нису објављени у целини. Зато би требало наставити раније радове, чиме би се можда, нашла потврда и овим закључцима створеним на основу проучавања натписа на новцу и начина образовања имена места.

Д-Р РАСТИСЛАВ МАРИЋ

⁶ Из Нумизматичке збирке, Старица IV.

⁷ R. Mowat, *Eclaircissement sur les monnaies des mines*, Rev. num. 1884 (рад познат ми по исцрпном реферату професора Васића, Старица XI 1894, 139 ил.) мислио је да је Аурелијана била код Брзе Паланке, док би по Васићу н. н. м. то био Мајданпек или Рудна Глава. Томасчек RE II 2427 локализује Аурелијану у Тимочкој области.

⁸ О њима в. АА 1912, 546 ил.

⁹ В. мој рад Ситни прилози из археологије и епиграфике, Старица IV.

¹⁰ Рудници у атару Баба и Губеревца били су, судећи по томе што се у натпису CIL III 14536 (из Губеревца) спомиње царски прокуратор, лична својина цара те је сасвим природно да се назову његовим именом, нарочито ако су за његове владе отворени.

BEITRÄGE ZUR ANTIKEN GESCHICHTE SERBIENS

Unter diesem Titel hat der Verfasser vier kleinere Studien vereinigt, in denen er die Ergebnisse seiner Untersuchungen der Angaben griechischer Schriftsteller über die Donau, ihre Nebenflüsse und die Donauländer, sowie Untersuchungen toponomastischen Materials und der Münzaufschriften dargelegt hat.

In der ersten Studie (*Die Angaben griechischer Schriftsteller über die Donauländer und der Beginn der Eisenzeit in Serbien*) behandelt er die Angaben der griechischen Schriftsteller von der Gabelung der Donau, ihrer Adriamündung und ihrer Nebenflüssen.

Die Angaben der antiken Schriftsteller von der Gabelung der Donau beruhen auf einem Missverständnis. Die Griechen verstanden, nämlich, unter dem Namen *Ἰστρος* nicht nur die heutige Donau selbst, sondern auch die Save — Strabo VII 1 = 289 beschreibt, mit dem Namen *Ἰστρος*, einen Fluss, der in der Nähe des Adriatischen Meeres entspringend und in gerader Linie von Westen nach Osten fließend, sich in das Schwarze Meer ergießt, was nur die Save mit der Donau von der Savemündung bis zur Mündung der Donau sein kann. Die Stelle der Donaugabelung war somit die Mündung der Save. Nach den Angaben griechischer Schriftsteller fand aber die Gabelung der Donau beim Felsen *Καλιανός* und in der Nähe des Berges *Ἀγγουρον* statt (*Schol. Apoll. Rhod. Arg.* 323—26a). Tatsächlich befindet sich die Mündung der Save bei dem Felsen, auf dem heute die Festung Beograd steht und etwa 20 Km. vom Avala-berg entfernt. Es ist sehr wahrscheinlich, dass der *Ἀγγουρον* *ἔρος* der antike Name des Avala-berges und der *Καλιανός* *σκόπελος* der des Felsens an der Savemündung ist.

Die Angaben Herodots über die Donau und ihre Nebenflüsse beweisen eine genaue Kenntnis dieser Flüsse von Seiten jener Leute, deren Angaben Herodot wiedergibt. Moderne Forscher haben diese Angaben jedoch nicht verstanden, da sie die Tatsache verkannten, dass sowohl im Altertum, wie in der neuesten Zeit, bis in die Mitte des vorigen Jahrhunderts, mit *Haemus* nicht nur der heutige Balkan, sondern alle zwischen dem Adriatischen und Schwarzen Meer befindliche Gebirge bezeichnet wurden. Deshalb besteht nun die Möglichkeit, dass Herodot (*Hist.* IV 49) unter *Atlas*, *Auras* und *Tibisis*, *Athris*, *Noes* und *Artanes* die rechten Nebenflüsse der Donau und der Save — auch diese bezeichnet er mit dem Namen *Ἰστρος* — verstand, die ja tatsächlich aus den Gebirgen zwischen dem Adriatischen und Schwarzen Meer entspringen und „aus dem Haemus nordwärts in die Donau fließen“, *ἐκ δὲ τοῦ Αἰμοῦ τῶν κορυφῶν τρεῖς... μεγάλοι* (sc. ποταμοὶ) *ρέοντες πρὸς βορρην ἄνεμον ἐσβάλλουσι ἐς αὐτόν* (sc. *Ἰστρον*). Herodot erwähnt nun zwei Gruppen von je drei Flüssen, und zwar von Westen nach Osten, da

die Flüsse der zweiten Gruppe (*Athris*, *Noes* und *Artanes*) durch Thrakien und das Land der Krobyzen fließen. Die Flüsse in jeder Gruppe sind ebenfalls von Westen nach Osten gezählt, weil jene der zweiten Gruppe Thrakien und das am Schwarzen Meer liegende Gebiet der Krobyzen durchfließen. Die heutigen Namen einiger von Herodot erwähnten Flüsse (*Μάρις* = Maros, *Σκίος* = Isker zum Beispiel) lassen sich leicht von der bei Herodot vorkommenden Form ableiten. Es besteht deshalb die Möglichkeit, dass die heutigen Namen anderer in den Bergen zwischen der Adria und dem Schwarzen Meer entspringenden Nebenflüsse des Istros (der Save und der Donau) von den antiken Namen abgeleitet sind. Tatsächlich, lassen sich die heutigen Namen einiger Nebenflüsse der Save und Donau (*Kupa* = Colapis der Römer, *Vrba* = Urpanus und *Timok* = Timacus des Plinius) leicht von Karpis, Alpis und Tibisis ableiten, eine Tatsache, die von Bedeutung für die Interpretation der Angaben Herodots von den Nebenflüssen des Istros ist. Nach dieser Ähnlichkeit zu schließen, wäre Karpis die heutige Kupa, Alpis der Vrba und Tibisis der Timok. Auch der Name des heutigen Tamiš lässt sich leicht von Tibisis ableiten, so dass die Möglichkeit besteht, dass zwei verschiedene Flüsse, Timok und Tamiš, dessen antiker Name nicht bekannt ist, mit ähnlichen Namen benannt waren. Atlas ist vielleicht die heutige Bosna und Auras die Kolubara oder Drina, die zweite wahrscheinlicher als die erste, da *ΑΥΡΑΣ* wahrscheinlich die entstellte Form eines Namens wäre, aus dem der antike und der moderne Name *Drinus*, *Drina* entstand. Angros, ein von Herodot erwähnter Nebenfluss der Donau, ist die aus dem illyrischen Gebiet nordwärts fließende Südliche Morawa und Brongos die Westliche und die Grosse Morawa. Die Triballerebene aber, in der sich diese Flüsse vereinigen, ist die Ebene um Stalač. Die Angaben Herodots beweisen, dass seine Berichterstatte genaue Kunde von den Flüssen hatten, die in Gegenden entspringend, wo sich reiche Erzlagerstätten befinden (*Brongos* = die Westliche und die Grosse Morawa fließt zwischen den Bergen von Rudnik und Kopaonik, wo sich reiche Eisen- und Silbererzlagerstätten befinden; in der vom Karpis = Kupa durchströmten Gegend sind reiche Eisenerzlagerstätten vorhanden) die sowohl im Altertum, wie auch in den prähistorischen Zeiten ausgebeutet wurden. So wurde, zum Beispiel, in der Nähe von Sanski Most an der Sana, einem der Nebenflüsse der Save, eine prähistorische Ansiedlung entdeckt, deren Einwohner die Eisenerze der Umgebung bearbeiteten. Und in der Nähe der Savemündung, im Avala-berg, war ein Quecksilbererzlager vorhanden, wo in der vorrömischen Zeit ein reger Bergbau bestand. Es ist somit sehr wahrscheinlich, dass die von Herodot erwähnten Flüsse tatsächlich Wege nach diesen

Erzlagerstätten waren, die für die Bedürfnisse der Griechenstädte an der Küste des Schwarzen Meeres ausgebeutet wurden. Dass aber zwischen dem griechischen Kulturkreis um das Schwarze Meer und den Einwohnern der von diesen Flüssen durchströmten Gegenden Beziehungen bestanden, beweisen die Funde von griechischen Waffen, Schmucksachen und Keramik.

In der zweiten Studie (*Haben die griechischen Schriftsteller das vorrömische Singidunum erwähnt?*) behandelt der Verfasser die Frage, ob die griechischen Schriftsteller das vorrömische Singidunum erwähnen. Er hat bereits bewiesen, dass noch vor dem Ende des IV. vorchristlichen Jahrhunderts die Ansiedlung bestand, deren thrakischer Name *Singa* später in Singidunum keltisiert wurde („*Glas*“ der *Serbischen Akademie der Wissenschaften*, CCIII 1951, 83 ff), die somit mindestens drei Jahrhunderte bestand bevor die Römer in die Gegend um die Savemündung kamen. Nun aber sind weder in Beograd selbst, noch in seiner nächster Umgebung Ueberreste irgendeiner vorrömischen Ansiedlung, in der das Leben so lange gedauert hatte, zu Tage getreten. Nur die von griechischen Kolonisten begründete Ansiedlung in Vinča, deren Bewohner den Bergbau im Quecksilberbergwerke des nahen Avalaberges (dem von Timagetos erwähnten Ἀγγούρον) betrieben und die dort gewonnenen Erze bearbeiteten, (in Vinča sind tatsächlich Oefen gefunden worden in denen Erze geröstet wurden) war ununterbrochen mehrere Jahrhunderte hindurch bis zur Römerzeit besiedelt. Somit ist es sehr wahrscheinlich, dass es diese Ansiedlung war, die sich in eine römische Stadt entwickelte und deren Name *Singa* in *Singidunum* keltisiert wurde. Die Ansiedlung in Vinča ist zwar etwa 14 Km. von der Stelle entfernt, wo sich wahrscheinlich das römische Lager von Singidunum befand, aber wo die römische Stadt selbst lag, wurde bis heute nicht festgestellt. Diese befand sich, nach der Lage anderer römischer Städte zu schliessen, nicht dicht am Lager, sondern entfernt von ihm. Nach den Angaben griechischer Schriftsteller befand sich in der Nähe der Savemündung, an der Stelle wo sich der Strom der Donau spaltet um gleichzeitig nach Osten und Westen zu fließen, die Wüste *Laurion*, in deren Umgebund die *Sindoi* wohnten (Apoll. Rhod. Arg. IV 316—327). Oestlich von der Savemündung und nördlich von der Donau und von Vinča befindet sich die Deliblatska Peščara welche noch heute stellenweise das Aussehen einer Wüste hat, die wohl unter dem Namen *Laurion* gemeint war. Die *Sindoi* sind, nach den Angaben griechischer Schriftsteller, Bewohner der Gegend nördlich des Asowschen Meeres, weit östlich von der Donau und der Savemündung. Nur Apollonios Rhodios und seine Quelle lokalisieren sie in der Gegend um die Savemündung. Es besteht daher die Möglichkeit, dass in der Handschrift der Schrift die Apollonios zur Schilderung der Argonautenfahrt benutzte ein den ΣΙΝΔΟΙ ähnlicher Name mit dem Namen des in Südrussland wohnenden Skythenvolkes verwechselt wurde. Die Namen illyrischer und thrakischer Stämme sind oft griechische und lateinische, von den Namen ihrer Städte abgeleitete Ethnika (Δελφῆται, *Tricornienses*). Das Ethnikon von ΣΙΓΓΑ, dem Namen des vorrömischen Sin-

gidunum und der Ansiedlung in Vinča, ΣΙΓΓΑΙΟΙ, ist aber dem Namen des Skythenstammes ΣΙΝΔΟΙ so ähnlich, dass die Möglichkeit der Verwechslung des dem Schreiber unbekannten ΣΙΓΓΑΙΟΙ mit dem bekannteren ΣΙΝΔΟΙ sehr wahrscheinlich ist. Somit war die vorrömische Ansiedlung in der Nähe der Savemündung und der Quecksilbererz-lager auf dem Avalaberg schon den Autoren bekannt, deren Angaben Apollonios Rhodios benutzte, eine Tatsache von grosser Wichtigkeit für die Datierung von Vinča, die die Prähistoriker in die ferne Vorzeit setzen.

In der dritten Studie (*Die Scordisker und der antike Name des Rudnik- und Kosmajgebirges*) behandelt der Verfasser die das Gebiet der Scordisker betreffenden Angaben der antiken Schriftsteller und kommt zu dem Schluss, dass sich die Wohnsitze dieses Stammes im heutigen Serbien befanden, und zwar zwischen der Donau, der Save und der Westlichen und der Grossen Morawa, da unter Margus und Noaros, zwischen denen sich nach Strabo *Geogr.* VII 15, 12—318 ihr Gebiet befand, die Westliche und die Grosse Morawa (Herodots Brongos) einerseits und der Unterlauf der Save mit dem Krapinaflusse andererseits verstanden wurden. Prolemaios sagt nun, dass sie nach einem Berge, *Scardos*, benannt waren. Diese Ableitung ihres Namens ist aber unrichtig, da wir aus Poseidonios (bei *Ath.* VI 234a) wissen, dass dieser Stamm ein Ueberrest jener Kelten war, die unter Brennos den Zug gegen Delphi unternahmen und sich nach dem Rückzug aus Griechenland im Gebiet um die Savemündung ansiedelten, fern von Scardus und in das Gebiet, wohin sie alle antiken Schriftsteller setzen. Darum meint der Verfasser, dass der Name dieses Stammes vom Namen eines Berges abgeleitet war, der sich im Gebiet zwischen der Westlichen und Grossen Morawa, der Donau und der Save befand, vielleicht vom Namen des Rudnik- und Kosmajgebirges. Der Name der Scordisker ist aber ein griechischer, bzw. lateinischer, mit dem Suffix -τα- (bzw. -ko-) vom Namen Σκορδίσκος (*Σκορδίσκος*) bzw. *Scordis* (*Scordisci*) gebildetes Ethnikon, der wohl der antike, uns nicht überlieferte Name dieses Gebirges war.

Die letzte Studie (*Wo lag Procop's Aureliana?*) ist der Frage gewidmet, wo Aureliana, ein nach Procop's Angaben (*De aedif.* IV 4) von Justinian erneutes Kastell in Moesia Superior zu suchen sei. *Aureliana* ist ein von *Aurelius* abgeleitetes Ktetikon, das auch im Namen des im Kosmajgebiet befindlichen Silberbergwerk Mark Aurels liegt und in der Aufschrift *Metallis Aurelianis* der Kupfermünzen dieses Kaisers vorkommt (Cohen *Aurien* 1515). Dass diese Bergwerke, in deren Gebiet Münzen mit der erwähnten Aufschrift vorkommen, wichtig waren, beweisen ein dort vom Nationalmuseum im Beograd erforshtes Kastell und die in den dort gefundenen Inschriften erwähnten Cohorten von denen drei nach Mark Aurel genannt wurden und nur hier zu finden sind. Es ist sehr wahrscheinlich, dass die gleichnamige Ansiedlung neben diesen Bergwerken, deren Kastell einen aus dem Kolubaragebiet in das Morawatal führenden Weg beherrschte, und Procop's *Aureliana* identisch sein dürften.

D-r Rastislav Marić

МОНАСТИР ВЕЛУЋЕ

ИСТОРИЈА И ЖИВОПИС

Историја Велућа потпуно је мрачна. О Велућу све до скоро последњих година нема никаквих података. Постоји само једна, како изгледа, произвољно искоonstruisана традиција, да је манастир подигао деспот Јован Бранковић, унук деспота Ђурђа,¹ који је умро 1502 год.² Ну врло би тешко било замислити постојање у то доба неких веза са Велућем овога деспота, искључиво везаног за Срем и области северно од Саве и Дунава. Податке о оснивању манастира требало би наћи у живопису цркве, у којој је несумњиво био насликан и њен ктитор. У цркви се налази, доиста, насликано девет портрета: пет у припрати и четири у наосу. Они у припрати поуздано обележавају чланове породице ктитора, а у наосу на месту где се обично налази слика ктитора насликана је потпуно еп фасе крупна фигура једнога човека са скиптром у десној руци, а поред њега у профилу насликана је знатно нижега раста од њега једна женска фигура, која на уздигнутим рукама држи цркву, подносећи је патронима цркве, насликаним у тимпанону врата. У овим двема фигурама ваљало би тражити ктиторе цркве, ну не постоје више натписи који су обележавали њихова имена. Исто тако изгубиле су се сигнатуре и обеју фигура, насликаних јужно од ктиторских фигура, које, поуздано, претстављају мужа и жену, а у којима би ваљало гледати владара и владарку иако су насликани без круна на глави. Не постоје никакве поуздане индикације, које би нам олакшале да покушамо идентификање насликаних ктиторских фигура. Једино изгледа поуздано, да насликана фигура ктитора претставља некога деспота или достојанственика вишега ранга, који је имао пет чланова породице (четири мушкарца и једну женску), од којих су само код двојице јасно обележена имена: Оливер и Дејан. Ова би имена требало да послуже као полазна тачка, да се пронађу и имена насликаних ктитора и владара за време кога је исликана црква у Велућу. На историчарима лежи задатак да то

¹ Д-р В. Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, стр. 54.

² Ђорђе Сп. Радојичић, Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима, 1939 г. стр. 24.

пронађу. Нама изгледа компликовано и расветљење ктиторске композиције. Ако је насликани „деспот“ доиста ктитор цркве, онда је тешко разјаснити зашто он, као што је то уобичајено код ктиторских композиција, не држи цркву или бар гестом своје руке не симболизује акт учествовања у подношењу цркве њеном патрону. Ако је жена, насликана са црквом уздигнутом на рукама, ктитор цркве, онда би се по држању „деспота“ насликаног на слици могло закључити да је жена са црквом на рукама, вероватно, његова супруга, која је цркву подигла после његове смрти, те он не претставља непосреднога ктитора и зато не држи цркву у руци. У сваком случају присуство „деспота“ и жене са црквом обележавало би неку везу између њих. Морала би се узети у обзир и чињеница да се на неким фигурама из ктиторског циклуса запажају неке позније преправке, извршене, како изгледа, убрзо после довршенога живописања цркве. Тако је на фигури „стрелца“ Дејана првобитни став његове десне руке нешто доцније измењен тако да је Дејан у њој на својим прсима држао крст (сл. 8 и 9а). Ова преправка могла је бити изведена одмах по завршетку првобитнога живописа, пошто је првобитно насликана фигура Дејана као стрелца, који ниједним гестом својим не учествује у подношењу цркве њеном патрону, морала изгледати необична. Да је тек доцније, кад се већ било заборавило коме је црква била посвећена, поникла тврдња о ктиторству деспота Јована Бранковића сведочило би и то што је данас црква посвећена Богородици (Ваведену), док су у живопису цркве као њени патрони назначени Кирик и Јулита, којима ктитор подноси цркву³ и којима је, поуздано, црква првобитно била посвећена.

Живопис у Велућу, пошто се стилски и иконографски издваја од живописа осталих споменика т. зв. Моравске школе, могао би се можда везати за XV век, па би онда и подизање Велућа падало у то доба. Ну пошто се у то доба већ знало за употребу ватрена оружја, истицало би се као врло загонетна у

³ И црква у близини Велућа у Врњачкој Бањи посвећена је Кирику и Јулити.

Сл. 1. Хетимасија
Fig. 1. Hétimasie

дотичној слици појава Дејана, наоружана стре- лама, због чега све док се не успе са иден- тификовањем слике ктитора и владара насли- каних у цркви неће се моћи ништа поуздано тврдити о датуму оснивања цркве.

Сл. 2. Страшни суд: Хор апостола — Fig. 2. Le Jugement dernier: chœur des apôtres

Из једнога антиминос, који се некад нала- зио у цркви Велућа, па је ишчекао, дознаје се да се манастир звао Сребрница, које име и данас носе поток који поред манастира про- тиче и један потпуно разорен градић који се налази 4 км. удаљен од манастира на једноме вису, испод кога извире споменути поток.

Живопис у Велућу својом садржином, рас- поредом својих слика и њиховом техничком обрадом заузима посебно место међу спомен- ицима т.зв. Моравске школе.

У припрати се нарочито истиче претстава „Страшног суда“, чије се поједине сцене на- лаже насликане на свима зидовима припрате. Многе од њих су у току векова пропале или су закречене, те нам нису остале сачуване. Слика Судје света, која се налазила на зиду између припрате и наоса, није се сачувала. Сачувана је, веома ишчилела, слика крста и хетимасије, насликана на истом зиду изнад слике св. Петра. Распознаје се престо са ви- соким заокруженим наслоном, у дну кога се уздиже животворни крст, код кога је на месту где се његов уздужни и попречни крак укрштају окачен трнов венац, а о чијем по- пречном краку десно виси копље, а лево трака са сунђером. На средини престола лежи књига правде, на којој стоји голуб са нимбом око главе „св. Дух“. Десно, на крају престола и нешто иза њега, стоји анђео, у профилу окре- нутом лево и као да држи престо (сл. 1). Поуздано је и лево на крају престола био насликан други анђео, као пандан првоме, али се његова слика није сачувала. Страшном суду присуствују апостоли, насликани у двама групама, по шесторица на северном и јуж- ном зиду припрате у висини споменутих слика. Они седе на дугачким клупама са по- задњим наслоном, а иза свакога од њих стоји

по један анђео (сл. 2). Анђели трубе и буде умрле на мору и на земљи. На јужном зиду насликан је један анђео који лебди у ваздуху и труби у трубу управљену према једној фи- гури која је обележена као Море (сл. 3). Она претставља једну жену потпуно нагих пр- сију, леђа и руку. Она има плаву сукњу, а трбух јој је обавијен драперијом, која се ле- прша око паса. Њена коса пада јој по левом рамену. Она седе на два огромна ајкулама, из чијих се чељусту помала по једна људска глава. Она у десној руци држи скиптар, а левом руком држи лађу са једрилицама. Мор- ска површина испод ње оживљена је рибама, раковима и морским чудовиштима која избу- вавају људске руке и поједине делове људ- ског тела. Као пандан Мору на западном зиду насликано је како један анђео труби у трубу управљену према једној фигури која је обележена као Земља (сигнатура „земља“) (сл. 4). То је једна женска фигура необично тананих нагих руку, која у подбоченом ставу држи једну ешарпу више њене главе. Њену косу обавија горе једна пантљика, а изнад главе издиже јој се разгранато дрво. Носи суру тунику без рукава, а сукња јој је плава, обухваћена црвеном драперијом. Она има крила. Ноге јој почивају на два змијастим чудови- штима, чија су тела посута црвеним пегима и имају рогове. Она избувавају по једну људ- ску главу. Више ње лево и десно насликан је по један ковчег испуњен, како изгледа, дечи- јим фигурама. Око ње насликане су птице, које избувавају људске шаке.

Умрлима се суди према њиховим делима. На западном зиду насликане су Теразије Правде („мерила праведна“; сл. 5). Горе из неба по- маља се рука која држи теразије. Лево од теразија стоји анђео са крилима, а десно од теразија стоји демон на кострешене косе (ње- гова фигура је скоро сасвим ишчекала). Тас теразија, испод кога стоји једна малена, де- чачка фигура, претегао је на страну анђела, према коме пружа обе руке ова малена фигура, којој се анђео обраћа, готов да је прихвати. И демон је окренут према анђелу, тражећи његову интервенцију, ну тас тера- зија на тој страни, према демону, уздигао се горе. Анђео је огнут црвеним плаштом и има пантљику уплетену у косу.

За праведнике је припремљен рај, а за грешнике пакао. Слика пакла није се очувала. Само се на испад у јужној половини зида што дели припрату од наоса, на северној страни тога испада, сачувао део пламене реке, у коме стоји нага фигура, измучена лица богатога из библиске приче о богаташу и сиротом Лазару (сл. 6). Рај је насликан на западном зиду изнад слике „Теразија правде“. Од ове је слике сачуван један велики део. То је један врт са разгранатим дрветима и жбуњем. У њему на једној дугачкој клупи са ниским позадним наслоном седе Богородица („мѣи вѣиѣ“) и поред ње Исак („исакѣ“). Десно поред клупе стоји праведни разбојник. Богородица седе раширених ногу, које почивају на застирачу више једнога ћилима. Руке држи на прсима, са длановима напред окренутим. Њена горња

Сл. 3. Море — Fig. 3. La mer

Сл. 4. Земља — Fig. 4. La Terre

Сл. 5. Теразије правде
Fig. 5. La balance de la Justice

Сл. 6. Богаташ у паклу
Fig. 6. Le mauvais riche

Сл. 7. Оливер
Fig. 7. Oliver

Сл. 8 а. Дејан (рестаурисан)
Fig. 8 а. Dejan (restauré)

Сл. 8. Дејан
Fig. 8. Dejan

драперија пребачена јој је преко главе (сл. 9). До ње седи Исак, стар човек седе косе и седе браде у истом ставу и са истим држањем руку (сл. 9). Праведни разбојник („разбојник“) је голобрад са дужом косом. Он носи само кратке гаће, које допиру до половине колена; иначе му је тело наго. Он обема рукама држи крст (сл. 9). У продужењу је, поуздано, био насликан св. Петар пред вратима раја, са кључем у руци, праћен праведницима, ну од свега овога сада се виде сасвим на крају само две фигуре насликане у профилу и у погнутом ставу, једна иза друге, а она позади је насликана са испруженим рукама.

Претстава Страшног суда стоји у тесној вези са претставама портрета пет личности на северном зиду припрате, који се имају схватити као портрети непосредних чланова породице ктитора, насликаног у наосу, а којима за богоугодно дело подизања цркве у Велућу припада у загробном животу награда праведника. На јужној страни испад у западној половини севернога зида насликана је голобрада фигура Оливера (сл. 7). Он носи дугачку хаљину, која се спушта до земље и спреда се закопчава низом ситних дугмади. Она је припасана металним појасом. Рукави су украшени перибрахioniма. Ципеле су му црвене. Хаљина је плаве боје, а извезена је медаљонима са двоглавим орловима и са птицама. Он обе руке држи на прсима. На источној страни истог испад насликана је голобрада фигура Дејана („Дѣланъ“ сл. 8 и 8а). Он

има дугу косу, која му пада по раменима, и носи, као и Оливер, дугачку хаљину, припасану металним појасом и извезену листовима окруженим тачкама размештеним у облику крстова. Она се спреда закопчава низом ситних дугмади, а рукави су јој украшени перибрахioniма и наруквицама. Он левом руком придржава лук од стреле на своме левом рамену, а десном руком придржава тоболац са стрелама. До њега је насликан (према читању Ђурђа Бошковића) Братан („... тѣнь“, сл. 10), голобрада фигура са дугачком косом, која пада по раменима. Обучен је у дугачку црвену хаљину припасану металним појасом и извезену палметама између крстића од тачака. Он десном руком придржава крст на прсима, а леву руку, превијену у лакту, подигао је са напоље окренутим дланом. До њега је насликан Константин (непоуздано читање ишчиле-лога имена „конѣстнин“, сл. 11), који је, као и Братан, голобрад и има дугу косу, која му пада по раменима. И он је обучен у дугачку црвену хаљину припасану металним појасом и извезену медаљонима са птицама унутра. Он своју десну руку држи на појасу, а леву руку, савијену у лакту, подигао је, као Братан, са дланом напоље окренутим. До њега је насликана једна веома оштећена женска фигура, чија је сигнатура потпуно изгубљена (сл. 12). Њена коафира је женска. Она је обучена у дугачку тунику црвене боје, преко које је на леђима набачен огртач, који се спушта до земље. Дуж рукава привезана су плава дуг-

Сл. 9. Пај — Fig. 9. Le Paradis

Сл. 10. Братан
Fig. 10. Bratan

Сл. 11. Константин
Fig. 11. Constantin

Сл. 12. Непозната властелинка
Fig. 12. Dame inconnue

мад. Њена лева рука почива јој на прсима, а десну руку савијену у лакту и са дланом на поље окренутим подигла је у висини рамена.

Са претставом Страшног суда стоји, несумњиво, у вези и слика крста са Голготе, који је насликан на левом и десном зиду врата

између припрате и наоса. Крст изниче из развезалога жбуна и поред њега се у скраћеницама налази исписано у четири реда грчким писменима: $\text{ισ} \text{χ} \text{ς} \text{ν} \text{ι} \text{κ} \text{κ} \text{φ} \text{χ} \text{φ} \text{π}$. Последња четири слова су скраћенице: $\text{φω} \text{ς} \text{χ} \text{ρ} \text{ι} \text{σ} \text{т} \text{ο} \text{υ} \text{φ} \text{ω} \text{τ} \text{ι} \text{ς} \text{т} \text{η} \text{ς} \text{κ} \text{ρ} \text{υ} \text{κ} \text{η} \text{ς}$.

Сл. 13. Исус Христос — Fig. 13. Jésus Christ

Више споменутих врата насликана је погрудна слика Христа раширених у страну руку са гестом благослова (сл. 13). На истој страни у ниши изнад ове слике насликана је у погрудној слици Богородица, која, окренута надесно, на својој левој руци држи малог Христа, који ју је обгрлио својом десном руком. Десном руком, савијеном у лакту, она придржава малог Христа (сл. 14). Десно од Богородице насликане су две фигуре у профилу, од којих је она предња испружила напред обе руке.

Северно од поменутих врата насликан је у припрати Апостол Петар (сл. 15) окренут профилем надесно. Он има кратку браду и носи дугачку црвену тунику са драперијом набаченом на леђа, која се око врата превија и чини ослонац за његову десну руку, савијену у лакту и пружену у гест благослова. У левој руци држи свитак. Његов пандан је јужно од истих врата Апостол Павле, окренут профилем на лево (сл. 18). Он има нешто дужу браду и проређену косу, а носи исте хаљине које и апостол Петар. Обема рукама држи књигу својих посланица. Од осталих фигура, насликаних у припрати, познају се св. Константин и Јелена и св. Никола. Св. Константин је насликан на западној страни испода у источној половини јужног зида, а св. Јелена је насликана поред њега на јужном зиду. Константин има црвену тунику са лоросом

Сл. 14. Богородица са малим Христом
Fig. 14. La Vierge et l'Enfant

Сл. 15. Апостол Петар
Fig. 15. L'apôtre Pierre

Сл. 16. Св. Недеља
Fig. 16. Sainte Kyriaki

Сл. 17. Св. Никола
Fig. 17. Saint Nicolas

пребаченим преко леве руке. Хаљина Јеленина извезена је ромбним пољима са палметама. Обе њене руке провирују из веома пространих и широких рукава. Крст који држе Константин и Јелена насликан је између њих на левој ивици горе.

На западноме зиду припрате, северно од улазних врата, насликан је св. Никола (сти Никола, сл. 17). Он има кратку браду и кратку косу. Обучен је у плаву тунику са црвеним епитрахилом и црвеним набедреником. И плашт му је црвен са белим омофором. Он левом руком придржава јеванђеље, а десном руком благосиља. Остале фигуре, насликане у припрати, изгубиле су своје сигнатуре. На испад у северној половини зида што дели припрату од наоса, на његовој западној страни насликана је једна по свој прилици женска фигура. У њену косу, која јој уоквирава лице и пада спреда до половине чела, уплетена је око темена пантљика. Њена туника, у појасу припасана, плаве је боје, а преко рамена јој је набачен црвен плашт, који се спушта низ леђа, а закопчава се испод грла. У десној руци држи крст на прсима. Она, по свој прилици, претставља св. Петку (сл. 19). На јужној страни истога испад насликана је једна фигура са дужом косом и са кратком брадом, толико ишчилела да се једва распознаје. Њена туника је црвене боје, а плашт, који се закопчава испод грла и пребачен је преко леве му руке, плаве је боје. Изгледа да у десној руци држи крст. Његова сигнатура није се очувала, те није познато кога он претставља. На

Сл. 18. Апостол Павле
Fig. 18. L'apôtre Paul

северној страни испад у западној половини јужнога зида поред претставе Земље насликана је једна млада светитељка, обучена у дугачку тунику, а преко левога јој рамена пребачена је плава драперија, која јој покрива леву руку, док у десној руци држи крст на прсима (сл. 16). Њена сигнатура се није очувала, а можда претставља св. Недељу.

На западноме зиду наоса северно од врата налази се ктиторска слика. Насликан је један крупан властелин са дугом косом, која се шири са стране ушију, и са дужом раздељеном брадом. Он носи хаљину на струк, извезену криновима. У десној руци држи скиптар, прислоњен уз десно раме, а у левој руци, која се дотиче појаса, како изгледа, држао је свитак. Он је насликан en face, али је његова слика рђаво очувана и стога веома нејасна (сл. 22). Десно поред њега једва се назире фигура једне жене, окренуте профилу према овоме, по свој прилици десношћу, нижега раста од њега и у висини своје главе на рукама, савијеним у лакту, држи цркву, чија је слика јако оштећена, врло нејасна и рђаво очувана (сл. 64). Црква се подноси двома светим личностима, насликаним у тимпанону врата. Једна од њих претставља младог голобрадог мушкарца, а друга је женска. Оне су насликане као бисте. Њихове сигнатуре нису се сачувале, ну то су, поуздано, Кирик и Јулија (сл. 20). Кирик у подигнутој десној руци држи крст, а и Јулија десном руком, савијеном у лакту, на прсима држи крст. Лево им руке, савијене у лакту, показују длан на прсима.

Сл. 19. Света Петка
Fig. 19. Sainte Petka

Сл. 20. Св. Кирик и св. Јулија — Fig. 20. Saint Quirique et sainte Julite

Јужно од врата на западном зиду насликан је владалац са супругом. Његов лик је оштећен. Види се пространо чело његово, дуга коса и раздељена брада. Он носи дугачку хаљину, извезену кружићима од тачака и лорос, пребачен преко леве му руке. У десној руци држи крст, а у левој свитак (сл. 21). Његова супруга носи хаљину извезену медаљонима од тачака, а преко главе има бео вео, који јој се спушта низ леђа. Обе њене руке, савијене у лакту, управљене су у правцу Кирика и Јулите, насликаних у тимпанону врата (сл. 20). Поред главе владарца био је натпис који је обележавао његово име, али је он потпуно ишчилео. Више ових описаних портрета на западном зиду било је насликано Распеће Христово, а више овога Успење Богородице, али су ове слике толико ишчилеле да се од њих скоро ништа не распознаје.

На јужном зиду наоса, до западнога зида, насликан је св. Теодор Тирон. Он има кратку браду и у левој руци држи мач а у десној руци држи високо крст. До њега на западној страни испад насликан је св. Јевстахије (св. Јевстахије), који у десној руци држи крст. На северној страни тога испад насликан је св. аранђео Михаил (св. архангел Михаил) (сл. 23). Голобрад младић са гргуравом косом, која му пада по рамену. Обучен је у кратку плаву тунику до више колена. На прсима има оклоп црвене боје. На леђа му је набачен плашт, који је завезан испод грла. Носи узане беле чакшире и дугачке црвене ципеле. Има крила. У десној руци, савијеној у лакту, држи уз раме го мач, а леву руку наслања на канију мача. На источној страни истога испад насликан је св. Теодор Ситрашилаш (св. Теодор стратилас, сл. 27). Он има кратку раздељену браду, бркове и густу гргураву косу. Носи кратку црвену тунику до више колена са оклопом на прсима, преко кога се у дужини

тунике спушта једна бела драперија, у струку припасана и преко леђа једном изупчаном пантљиком придржавана, а на лево му раме набачен је плашт. Он левом руком држи отпасан мач у црвеним корицама, а десна му је рука спуштена поред тела.

У јужној певничкој апсиди насликани су: св. Симеон Немања, св. Сава, св. Стефан првомученик и св. Богородица. Немања (св. Симеон сл. 24) има дугачку седу браду и седе бркове;

Сл. 21. Владар и владарка
Fig. 21. Le souverain et sa femme

Сл. 22. Ктитор цркве
Fig. 22. Le fondateur de l'église

Сл. 23. Арханђел Михаил
Fig. 23. L'archange Michel

Сл. 24. Богородица, св. Стеван, св. Сава, св. Симеон Немања
Fig. 24. La Mère de Dieu, saints Etienne, Sava, Syméon Nemagna

Сл. 25. Богородица
Fig. 25. La Mère de Dieu

Сл. 26. Св. Роман
Fig. 26. Saint Romain

носи плаву тунику и црвен плашт; у левој руци држи свитак, а десна му је рука на прсима. До њега је насликан св. Сава *сћи сава*, сл. 24). Он има широку раздељену браду и на глави носи плитку, пангљиком оивичену капу. Има отворено плаву тунику и бео плашт са црвеним крстовима по њему. Епитрахил и набедреник су му црвени. У левој руци држи јеванђеље, а десном руком благосиља. До св. Саве насликан је св. првомученик *Стефан* (*сћи стефан пръвемѣчник*, сл. 24). Он носи црвену тунику и плав плашт, пребачен преко левог му рамена. Голобрад је. Он десном руком благосиља, а у левој руци држи свитак. До њега је насликана Богородица (*мћи вѣжиа*), која седи на престолу са високим позадњим наслоном и држи на крилу малог Христа (сл. 24 и 25). Њена хаљина је црвене боје. Према св. Теодору Стратилату на почетку олтарског простора насликан је св. Пантелеимон (*сћи пантелимонъ*, сл. 28), голобрад, млад човек, који у десној руци држи пинцету, а у левој кутију са лекаријама.

На северном зиду наоса велики део слика је пропао или је сасвим оштећен. Ниједна слика није добро очувана. Према св. архангелу Михаилу на јужном зиду овде је насликан арханђео Гаврил, који има исто држање руку као арханђео Михаил. У певничкој апсиди за-

надно од врата једва се назире ишчилеле фигуре двају св. ратника, а источно од истих врата налази се исто тако ишчилела слика *Деисиса*: Богородице, Исуса Христа и св. Јована Претече. На почетку олтарског простора, пандан св. Пантелеимона, насликана је ишчилела голобрада фигура једног св. ратника, обучена у тунику, која допире више колена, са чакширама узаним, уз ноге прилијеним, са црвеним чизмама. Леву руку је наслонио на штит, а у десној руци држи уз раме прислоњен меч.

У олтарском простору слике су веома нејасне, ишчилеле и скоро сасвим пропале. На јужном зиду у доњој зони насликан је био један архијереј, више кога су биле насликане композиције *Тајна вечера* и *Прање ногу*. У продужењу, на источној страни, насликан је св. Силвестар (*сћи силвестръ*) више кога је насликана једна веома оштећена фигура, на којој се нарочито истичу епитрахил и омофор, а која у левој руци држи књигу, а десном руком благосиља. У продужењу на јужној страни насликан је један архијереј погнуте главе, који у обема рукама држи савијен свитак. У ниши ђаконикона насликан је св. Роман (*сћи рѡман*) (сл. 26). По његовој туници исписана су грчка писмена, сложена у сасвим произвољне речи. Он у десној руци држи крст, а у левој дарохранилницу. Више св. Романа насликан је један

архиепископ. Испод прозора у олтарској апсиди насликана је *Служба агнецу*. У прозору су насликани *Преслоди* (крилати точкови — јужно) и *Серафими* (северно). Испод прозора је насликан агнец, поред чијих ногу се види путир. Десно и лево од њега насликан је прво по један анђео у оделу ђакона, у профилу окренутом агнецу, држећи рипиду у рукама. Онај анђео десно (сл. 29) носи плаву тунику, која доле на крају има жуту оптоку, по којој је исписано десет првих писмена азбуке (црвеним словима). На лоросу онога анђела, лево насликаног, исписано је грчким словима *αγιος*. Иза ових анђела виде се по два архијереја, окре-

кована орнаментика, као и на западној страни истог прозора.

На јужној страни наоса, више слике св. Пантелеимона, насликано је четири наизменично жутих и плавих медаљона, један више другог са погрудним сликама појединих светитеља. Сасвим доле је св. Нестор, голобрад; више њега је св. Христифор, голобрад; више овога је св. Агатон, са седом брадом, а сасвим горе је св. Маркион, са брадицом (сл. 30). Више ових је насликана једна сасвим ишчилела фигура, изнад које је у своду насликан пророк Самуил, који држи рог у руци. Четири медаљона са бистама светитеља насликана су

Сл. 27. Св. Теодор Стратилат
Fig. 27. Saint Théodore Stratilates

Сл. 28. Св. Пантелеимон
Fig. 28. Saint Pantéléimon

Сл. 29. Анђео из сцене Служба агнецу
Fig. 29. L'ange (de Service à l'Agneau)

нута профилу према агнецу и сваки од њих држи обема рукама развијен свитак. Они носе стихар, фелон, епитрахил и набедреник. Десно доле поред анђела исписано је *се агница вжн*. Сасвим је ишчилела слика *Причешће апостола*, од које се распознају само трагови од апостола који се причешћују. У проскомидији је и на једној и на другој страни био насликан по један ђакон, чије су слике сасвим ишчилеле. У ниши је насликан крст. На северноме зиду је насликана сасвим оштећена и нејасна фигура једног архијереја. У јужноме прозору олтарске апсиде на источној страни насликан је крст, а испод овога насликана је компли-

на истом зиду у истом реду са сликама „Одрицања Петрова“ и „Ваведења“ више слике Теодора Стратилата. Сигнатуре су се изгубиле, само се распознаје св. Филимон. Тројица од насликаних светитеља су голобради, а онај сасвим горе има кратку браду (сл. 31).

У горњим зонама слика у наосу биле су насликане слике са сценама из живота Богородице, од којих су се сачувале слике „Рођење Богородице“ и „Ваведења“, насликане у јужној певничкој апсиди. У слици *Рођење Богородице* седи у постељи мајка Богородичина Ана, окренута надесно, обгрливши својом десном руком једну жену што ту стоји поред

њене постеље, наслањајући своју руку на раме ове жене (сл. 33). Иза постеље стоји једна жена, а и у дну постеље поред ногу Богородичиних стоји још једна. У десној половини слике стоји једна жена, окренута налево према Ани и обема рукама подухвата један ковчежић, у коме седи мала Богородица, која пружа своје ручице према својој мајци. Лево и десно од мале Богородице стоји по једна жена, окренуте њој и изгледа да је покривају белом драперијом. Десно од *Рођења Богородице* изнад св. Саве и Немање у доњој зони, насликано је *Ваведење* (*Ваведеније* *ста вв стић* сл. 34). Сасвим лево је насликан првосвештеник Захарија, окренут профилу надесно и пружио је руке да прими малу Богородицу, која му прилази и пружа му обе своје руке. Његов огртач исписан је редовима писмена, која, склопљена у речи, не значе ништа. Малу Богородицу прате три жене, а иза ових се налазе родитељи Богородичини Јоаким и Ана.

У горњим зонама на зидовима наоса сачувале су се и слике неких сцена из циклуса *Страдања Христова*. На јужноме зиду олтарскога простора насликане су једна више друге сцене *Прање ногу* и *Тајна вечера*. *Прање ногу* показује десно Христа, који седи окренут према апостолима, који седе лево испред њега. Испод њих види се суд напуњен водом и поред овога ибрик, који служи за посипање водом. Поред апостола стоји човек са драперијом у руци, која служи за брисање ногу. Више ове сцене изгледа да је била насликана *Тајна вечера*. У продужењу у правцу запада насликана је сцена *Христос у Гетсиманији*, који затиче успаване апостоле. У средини слике лежи један апостол, који је своју главу налактио на своју десну руку. Лево од њега спавају седећи два апостола, наслоњени један према другоме. Иза оног апостола што спава спавају седећи три апостола, од којих је један загнурио лице у своје шаке. И испред Христа изгледа да седе три апостола и спавају. Слика се једва распознаје. На истој страни изнад слике архангела Михаила насликани су *Издајство Јудино* (?), сасвим нејасно, и *Одрицање Петрово* (сл. 32), у коме су, једно више другог, насликана сва три одрицања према тексту у јеванђељима. Сасвим доле насликана је у средини ватра која гори. Десно од ње седи Петар и гестом својих руку прати своје речи одрицања да је он ученик Христов, на питање вратарке Кајафине, која седи лево од ватре, окренута према Петру. Позади ватре, између Петра и Кајафине вратарке седи прекрштених ногу једна жена, која окреће главу према Петру са рукама савијеним у лакту и раширеним у страну, са испруженим длановима. Више ове сцене насликана је лево вратарка Кајафина на вратима Кајафина двора, која се, окренута надесно, обраћа Петру, насликаном десно, са тврдњом да је он ученик Христов. Петар гестом својих руку, одбија ову тврдњу. У сцени насликаној више претходне сцене, сасвим горе, понавља се иста ситуација између једне жене и апостола Петра, насликаних једно према другоме. Иза Петра насликана је

нека грађевина, на којој стоји петао, који је при Петровим речима одрицања кукурекнуо. Сасвим десно, на крају, познаје се да је била насликана једна фигура окренута налево. Од осталих сцена из циклуса „Страдање Христово“ још се једва нешто распознају преостатци композиције *Полагање шела Христова у гроб*, насликане на северноме зиду у продужењу северне певничке апсиде више слике једног светог архијереја.

Слике у простору кубета (Велики празници) исто тако се једва распознају. Ту су на источној страни насликане *Благовести*. Десно је насликана Богородица, која је устала са се-

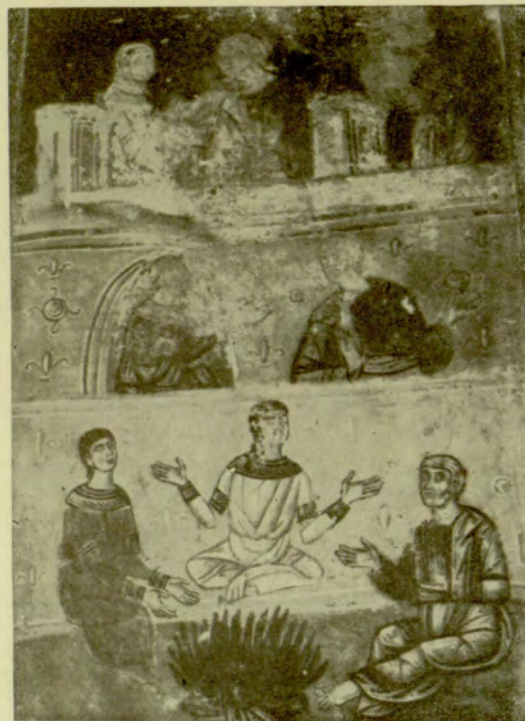

Сл. 30. Медаљони са св. Нестором, Христофором, Агатоном и Маркионом
Fig. 30. Saints Nestor, Christophore, Agathon et Markion

Сл. 31. Четири медаљона са бистама светитеља
Fig. 31. Quatre bustes de saints

дишта, а лево од ње стоји анђео, који јој доноси вест да ће родити Спаситеља света. На јужној страни насликана је *Рођење Христово*, веома оштећено. У средини је насликана Богородица, која више седи него што лежи у постељи и окренула је главу надесно, где је, несумњиво, била насликана сцена купања малог Христа. Лево, постељи са Богородицом прилазе маги да се поклоне новорођеноме Христу, а испод њих је насликан Јосиф, који седи замишљен. Десно од њега виде се један пастир и овце. На северној

Сл. 32. Одрцање Петрово
Fig. 32. Le Reniement de Pierre

страни је насликан, скоро сасвим ишчирио празник Прејоловљења: Христос у храму међу књижевницима и фарисејима, а на западно страни је насликано Преображење, које се једва распознаје.

У пандантифима су насликани јеванђелисти, чије су се сигнатуре изгубиле. Они су

Сл. 33. Рођење Богородице
Fig. 33. La Nativité de la Vierge

сви оседели. Онај у северозападном пандантифу, насликан у профилу, вуче прстима леве руке по тексту развијена свитка, а десну је руку подигао и, окрећући главу назад, диктира нешто једном дечку (са нимбом око главе), који седи и пише по једном свитку. У југозападном пандантифу насликан је јеванђелиста, који седи и обема рукама држи јеванђеље, које расклапа. У југоисточном пандантифу насликани јеванђелист држи обема рукама развијен свитак, и чита нешто написано. У североисточном пандантифу насликани јеванђелист задубио се у читање свога свитка, а испод пазуха држи јеванђеље. Између југозападнoг и југоисточнoг јеванђелиста насликана је црква (како изгледа, на стени).

У тамбуру кубета насликани су пророци.

*

Као што смо напред напоменули, живопис у Велућу иконографски и стилски заузима посебно место међу споменицима т. зв. Моравске школе. Пада у очи, да је Распеће Христово насликано испод Успења Богородице на западном зиду цркве; да је као у Грачаници и у Дечанима, поред циклуса слика Страшног суда, насликана ктиторска породица са читавим низом портрета, а да се у цркви налази у простору кубета насликани празник Прејоловљења као у св. Арханђелима у Кучевишту. У погледу техничке обраде живопис показује велике недостатке. Цртеж уста и носа појединих фигура је веома наиван, а њихов врат има облик зарубљеног конуса исте ширине које и глава. Пада веома у очи у сликама честа примена хаљина декорисаних писменима. Тако у слици Ваведене Богородице првосвештеник Захарија носи хаљину ишарану српско-словенским писменима, која сложена у речи не значи ништа, него су ту

Сл. 34. Вавеђење
Fig. 34. La Présentation au Temple

WAHBERG:-

ДЕАНЫ //

БРАТАМЪ //

Сл. 35. Натписи у припрати
Fig. 35. Inscriptions dans le narthex

М
В

Сл. 37. Натпис у тимпанону врата
Fig. 37. Inscription dans le naos

КОСТАТНЪ //

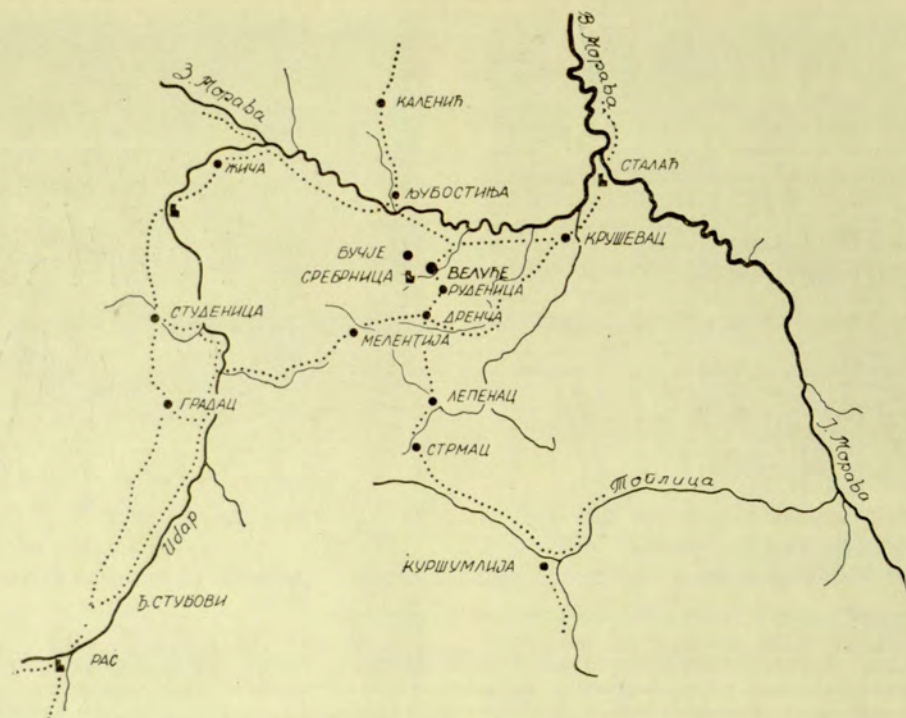
Сл. 38. Натпис у припрати
Fig. 38. Inscription dans le narthex

употребљена као орнамент. Исти је случај и на слици анђела у сцени са Агнецом у олтару и на слици св. Романа у ниши ђаконикона. Ово су т. зв. *rappli literati*, које осим овде нећемо наћи у живопису цркава Моравске школе, али се среташу у Нагоричину, Андреашу, Марковом манастиру и Матејићу, само су ту као украс употребљена грчка писмена.

Ово наглашавање декоративног елемента нарочито је карактеристично у живопису Ве-

лућа. Предилекција за декоративним нашла је била, како изгледа, изражаја још у првобитној спољашњој декорацији на зидовима цркве, која нам се, истина, није сачувала, али о којој нам донекле могу пружити слику преостаци спољашње декорације горњих делова зидова олтарске апсиде, чији се постанак везује за прве деценије прошлог века, а на којима је несумњиво подражавана првобитна чисто орнаментална декорација спољашњих зидова цркве.

Д-р Влад. Р. Петковић

Сл. 39. Карта шире околине Велућа — Fig. 39. Carte géographique de la région de Veluča

АРХИТЕКТУРА И СКУЛПТУРА

Нагли привредни, политички и културни развитак моравских области последњих деценија XIV и почетком XV века захтевао је живо подизање међусобно повезаних економских, саобраћајних, верских и културних центара, у виду војних утврђења и манастира. Један од таквих центара био је и манастир Велуће.

Подигнут у питомом, жупном крају, он у свом залеђу има шумовите брежуљке северо-источних огранака Гоча, сада прилично оголелих, док се испред њега, према Морави, пружају плодне благе косе њива и воћњака (сл. 42, 44). Нешто изнад манастира, на један сат хода, налазе се остаци средњовековног утврђења, које народ назива Градац, или Градиште, а које је некада, како с правом претпоставља проф. Влад. Петковић,¹ можда но-

сило и име Сребрница, с обзиром да се још увек тако назива поток који испод њега протиче.²

Како Велуће није било утврђивано,³ то су манастир и Градац првобитно свакако сачињавали повезану привредну и одбранбену феудалну целину.⁴

У саобраћајном погледу Велуће се налази на око 5 сати хода од Крушевца, на око 4 часа од Љубостиње, на 1 сат од Руденице и на 3 од Дренче, код Александровца, према југу. Преко Љубостиње везивао се за Каленић и Жичу, а преко Руденице, Дренче и Мелентије за Студеницу и Градац, односно преко Дренче, Лепенца и Стрмца за Куршумлију (сл. 39).

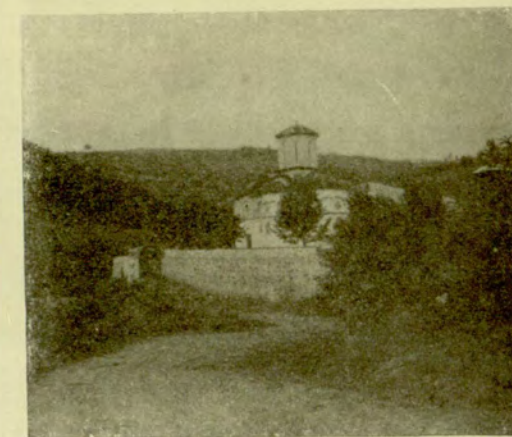
Страни град био осигуран и једним вештачким ровом, који сада износи око 5 м дубине на око 15 м ширине и око 30 м дужине, са падом на једну и на другу страну грена. Недалеко од града налазила се једна црквица, изнад које је пре рата подигнута црквица од дрвета.

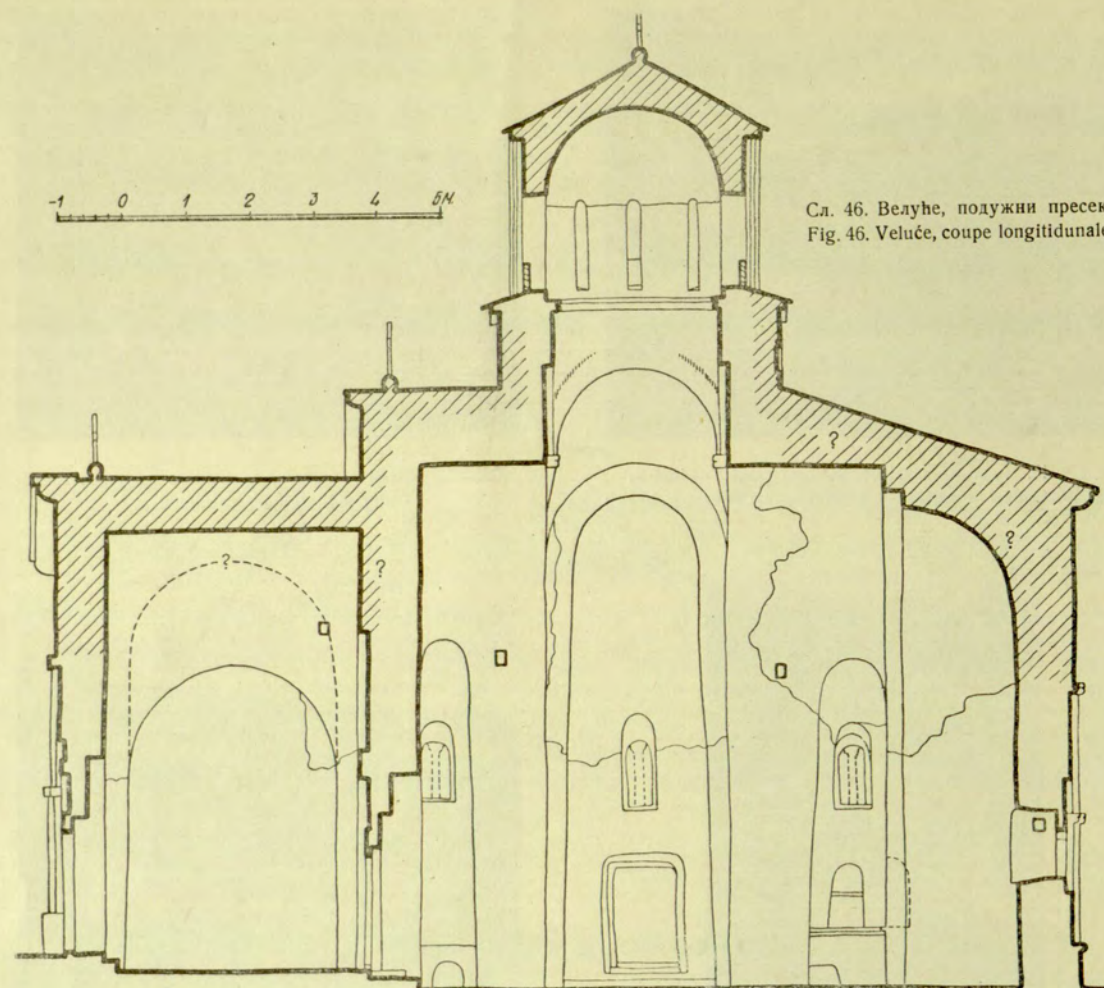
¹ Око цркве нема никаквих остатака зидина, па чак ни трагова старих конака.

² Манастир је све до ослобођења имао читаво велико газдинство, наслеђено из Средњег века, од неких 80 ха зиратне земље и око 160 ха под шумом.

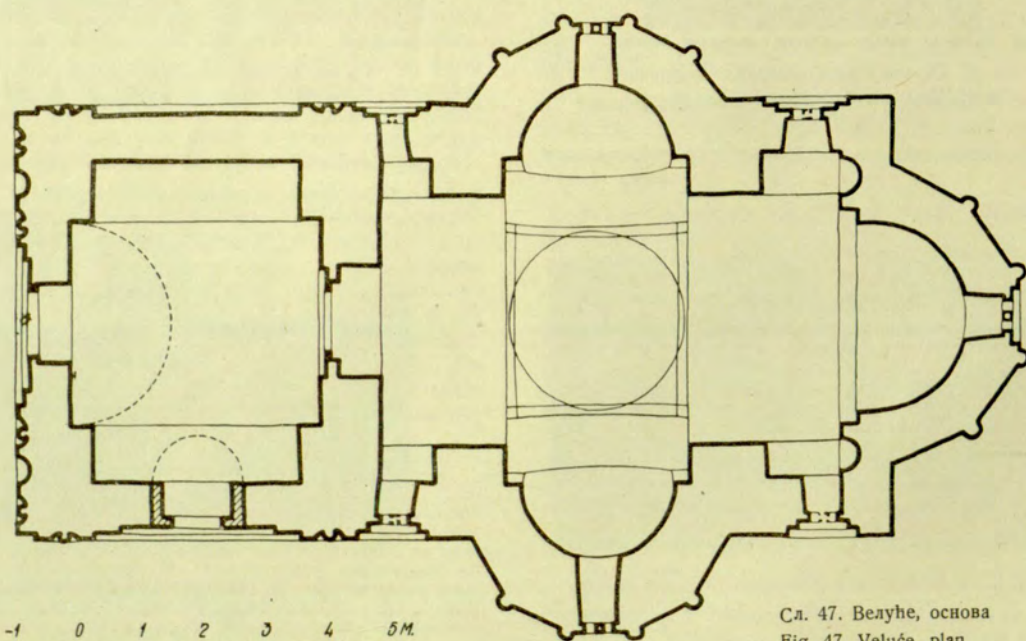
¹ Преглед црквених споменика... стр. 51.

² Градец, односно Градиште, налази се на око 4 километра западно од Велућа, на једној стрмој чуки издигнутој на око 60 до 80 м изнад потока (сл. 40, 41). Град је морао бити прилично мали, јер места на врху чуке нема довољно. Цео врх, а добар део падина, покривени су ломљеним каменом, расути по целој површини, зараслој у ниски шумарак, тако да се облик града не даје уопште разазнати. Како се гроб на коме се град налазио продужава према југозападу, то је на тој

Сл. 40. Чука на којој се налазио град Сребрница
Fig. 40. Colline sur laquelle existait la citadelle de SrebrnicaСл. 43. Велуће, изглед манастира са источне стране
Fig. 43. Veluča, vue de l'estСл. 41. Остаци Граца, некадање Сребрнице
Fig. 41. Vestiges de la forteresse de Gradac, autrefois nommé SrebrnicaСл. 44. Велуће, изглед са запада
Fig. 44. Veluča, vue de l'ouestСл. 42. Велуће, изглед манастира са јужне стране
Fig. 42. Veluča, vue du sudСл. 45. Велуће, поглед са југозапада;
фотографија снимљена 1929 год.
Fig. 45. Veluča, vue du sud-ouest, prise en 1929.

Сл. 46. Велуће, подужни пресек
Fig. 46. Veluča, coupe longitudinale

Сл. 47. Велуће, основа
Fig. 47. Veluča, plan

Сл. 48. Велуће, попречни пресек

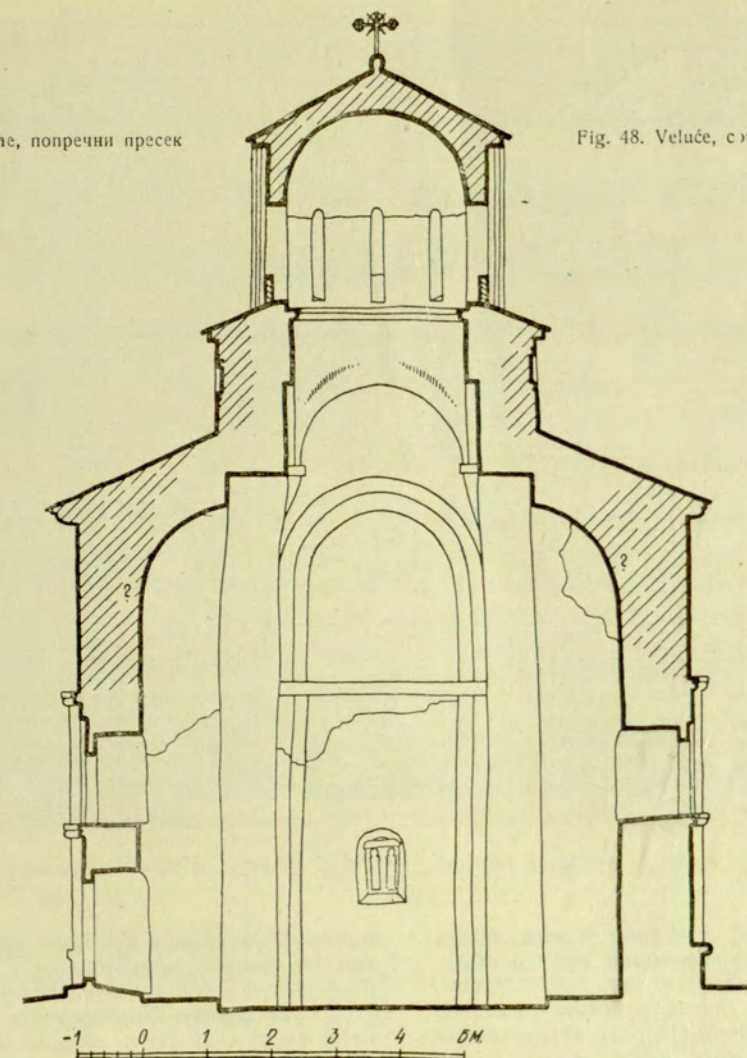

Fig. 48. Veluča, coupe transversale

По својој архитектонском склопу и по својој пластичној декорацији Велуће припада у потпуности низу споменика моравске школе. Но оно се међутим по многим својим особинама може везати директно за Лазарицу. Већ по својој концепцији, датој у облику сажетог уписаног крста, комбинованог са триконхосом (сл. 46—48, 50), оно необично много потсећа на њу, иако је далеко мањих димензија (унутарња висина куполе на Лазарици износи, према Рувидићевом снимку 17,25 м, док висина куполе у Велућу достиже свега 13,69 м).

Истина и храм и припрата, која је нижа од овога, покривени су данас двосливним кро-

вовима, тако да купола са својим доста гломазним постољем не изгледа споља органски везана за доњи део цркве. Све то, међутим, долази од познијих реконструкција, од којих је свакако најзначајнија била она која је 1833 год. изведена под кнезом Милошем.⁵

Тада је споља президан цео горњи, део од горњег кордонвенса навише, заједно са постољем куполе и њезином калотом. Изнутра, склоп је остао углавном исти, сем код нартекса, код кога је озидан нов, нижи полуобличасти свод на сниженим бочним прислоњеним луцима. Сва је вероватноћа да су тада

⁵ Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 718; — неколико година после Каленића, који је обновљен 1821, можда чак од исте групе мајстора. Тада је на горњим деловима фасада, као оно у Каленићу и Љубостињи, израђен на малтеру живопис у виду гирланда, розета и вазни са цвећем, који се, пошто је касније леп којим је био премазан отпао, још увек делимично назире на појединим деловима цркве (сл. 52). Неке од композиција живописа из тога доба на западној фасади цркве биле су сачуване све до 1930 год. (сл. 45), када је црква поново омалте-

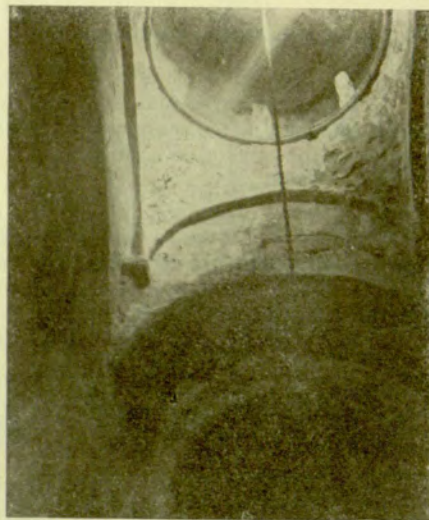
рисана, — којом је приликом и кровни покривач од ћерамида замењен лимом. Доњи део цркве, рађен од опеке и камена, био је у XIX веку још увек видан. Тако ни 1876 год. када је Милићевић штампао своју „Кнежевину Србију“, — (прочитај стр. 718), црква још није била омалтерисана. — Није немогуће да је грађевина међутим била презиђивана и раније, евентуално у доба обнављања Пећке патријаршије, у другој половини XVI века. Тек скицањем каснијег лепа са фасада могле би се тачно установити шта је од првобитне цркве спела сачувана

Сл. 49. Велуће, поглед са југозапада, 1935 год. — Fig. 49. Velučje, vue du sud-ouest, prise en 1935.

отворена и врата у северној апсиди. Првобитно кровови на храму били су неоспорно решени, функционално од унутарњег склопа, по типу сажетог уписаног крста, — као на Лазарици и Каленићу. С друге стране бочни

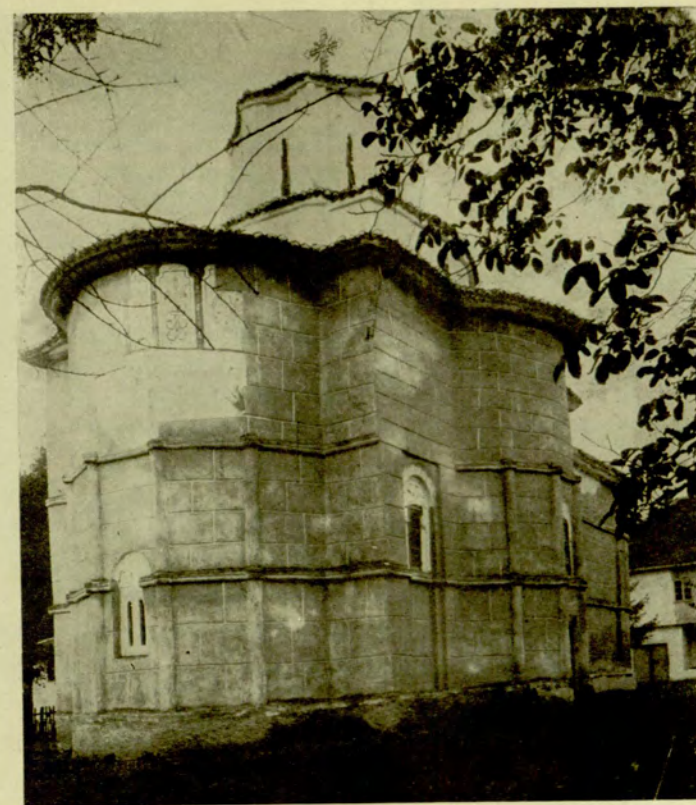
прислоњени луци у припрати пресецају фреске на бочним зидовима (сл. 2), из чега се види да су и они каснији. Њихово је лежиште морало бити најмање негде на висини на којој им је сада теме, што значи да су били

Сл. 50. Велуће, северна страна поткуполног простора
Fig. 50. Velučje, côté nord de la travée sous la coupole

Сл. 51. Велуће, северна страна
Fig. 51. Velučje, côté nord

Сл. 52. Велуће, североисточна страна — Fig. 52. Velučje, vue du nord-est

за најмање око 1,60 м. виши. Може се отуда с пуним правом закључити да је изнад припрате постојала или каква кула-звонара, као у Лазарици, или бар нижа калота, као у Каленићу и Руденици.⁶

Иако мање по величини, Велуће и по својим пропорцијама одговара у приличној мери Лазарици.⁷ Видимо на исти начин извучене вертикале и потенцирану издуженост куполе и њеног кубичног постолја, у коме су смештени уски, прихватни бочни и чеони луци. Но то није све. Нарочито је карактеристичан начин на који је скраћен распон куполе.

Купола је наиме и у Лазарици и у Велућу мањег пречника од дужине страна поткуполног простора.⁸ Док је у Крушевцу ово сма-

њење пропорционално како према дужини тако и према ширини поткуполног простора, који је квадратан, у Велућу оно је наглашено углавном према ширини, која је код поткуполног простора за читав метар већа од дужине (3,82 м ширине према 2,85 м дужине). Сужавањем пречника куполе постигнуто је не само уским бочним и чеоним прислоњеним луцима већ и закошавањем самих зидова, који нису вертикални, већ су благо угнути ка унутрашњости, што је нарочито приметно изражено у њиховим горњим деловима (сл. 46 и 48). Ово закошавање изведено је код Велућа⁹ и доста грубо и неравномерно, што се види и по таласању фресака којима су површине покривене (сл. 46, 48, 50)¹⁰.

⁶ Модел који ктитор држи у рукама најалост је и сувише оштећен да би се нешто поузданије смело закључити (сл. 64).

⁷ Упореди сл. 46 са сл. 72. На ову сличност указује и проф. Васић. Жича и Лазарица (стр. 142), који сматра да у поређењу са Неупаром Велуће претставља „даљи ступањ дегенерисања компликованих конструкција и разних елемената, позајмљених са Лазарице“. Ова дегенерација је уствари само привидна, јер су облици који је наговештавају уствари дошли као последица каснијих реконструкција.

⁸ Обе су међутим нешто мало шире од прстена на који належу, што је такође карактеристично за њихов узајамни однос (упореди сл. 46 са сл. 72).

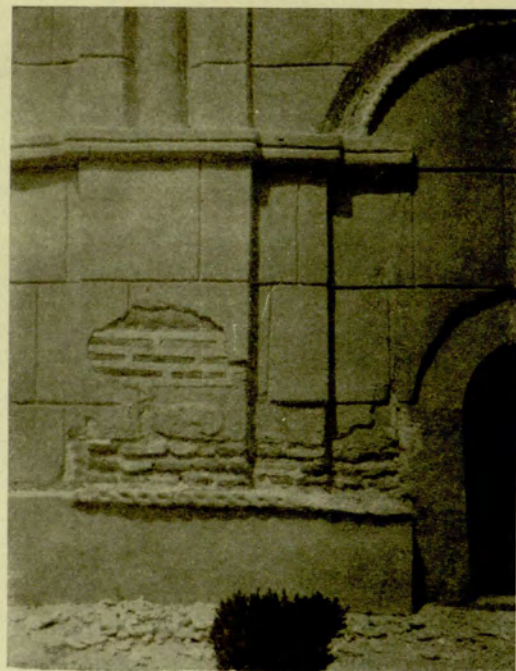
⁹ На Лазарици нагиб је изведен нешто равномерније, — види сл. 96—98 код М. Васића, оп. цит. Професор

Gabriel Millet у своме чланку *Cozia et les églises serbes de la Morava*, штампаном у *Mélanges Nicolas Jorga*, Paris, 1933 стр. 827, — за Лазарицу и Велуће сасвим оправдано везује и Козију, поред осталог и по овој особини закошавања зидова. Но он је тада, према подацима које је добио од мене, знао само за ово закошавање код Велућа, а не и на Лазарици, што би, да је и то имао у виду, још више потврдило његову претпоставку. Сва је чак због тога да је Козија имала и неку врсту куле-звонаре изнад припрате, — види Старица VIII—IX, 1933—34, стр. 332, и мој чланак у *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București*, бр. 81, 1934, стр. 121.

¹⁰ Интересантно је да су и код Лазарице и код Велућа више нагнути западни пиластри под куполом, док су ивице источних готово вертикалне.

Сл. 53. Велуће, северна страна куполе
Fig. 53. Veluča, côté nord de la coupole

Сл. 54. Велуће, детаљ јужне фасаде, снимљен 1946 год.
Fig. 54. Veluča, détail de mur de la façade, photographie prise en 1946

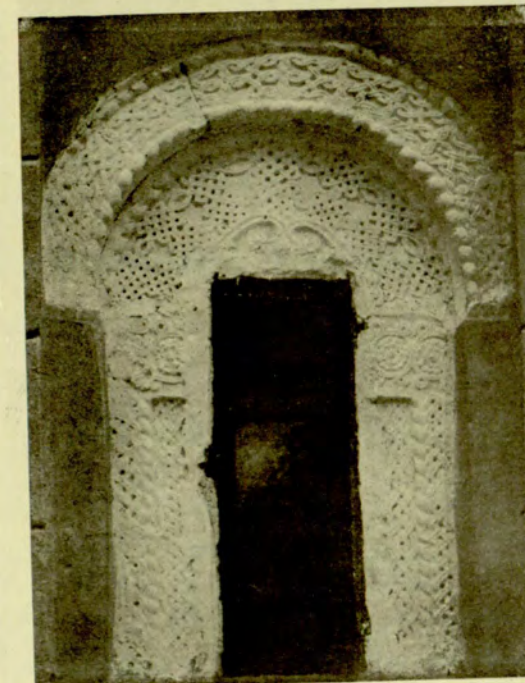
Сл. 55. Велуће, портал између нартекса и храма
Fig. 55. Veluča, portail entre le narthex et le paos

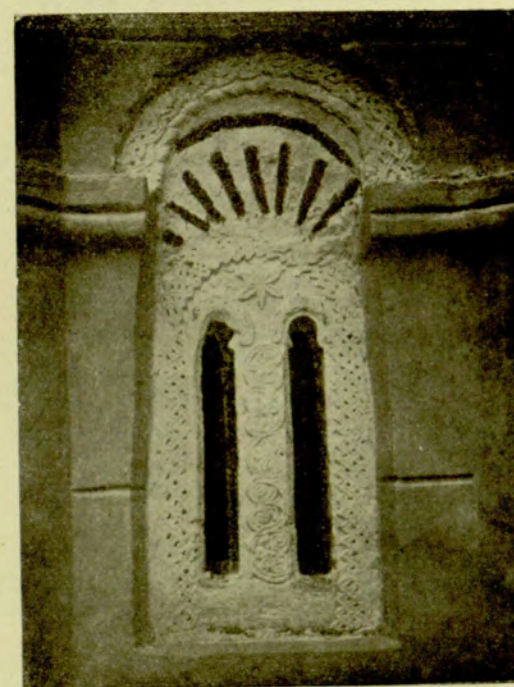
Сл. 56. Велуће, западни прозор на јужној фасади
Fig. 56. Veluča, fenêtre ouest de la façade méridionale

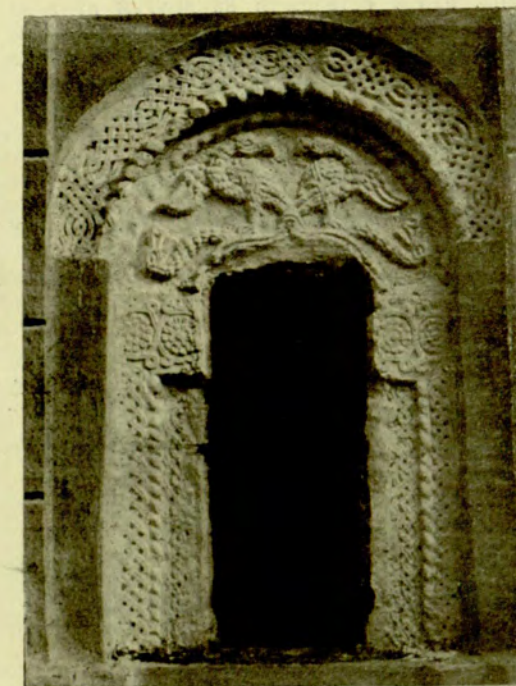
Сл. 57. Велуће, прозор на јужној апсиди
Fig. 57. Veluča, fenêtre de l'abside méridionale

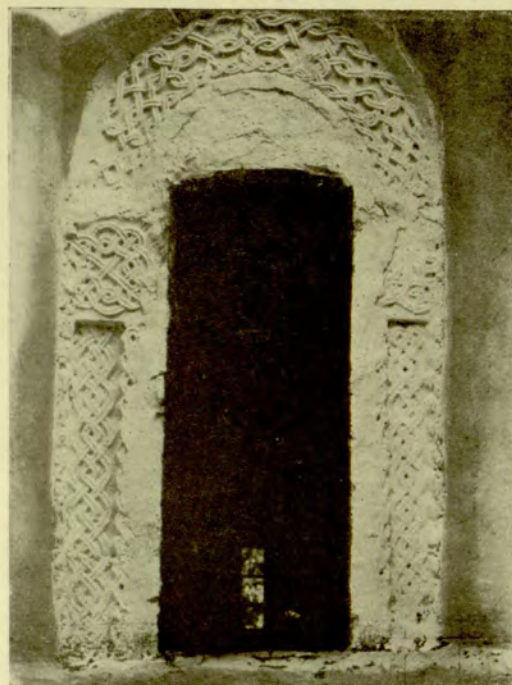
Сл. 58. Велуће, источни прозор на јужној фасади
Fig. 58. Veluča, fenêtre est de la façade méridionale

Сл. 59. Велуће, прозор на источној апсиди
Fig. 59. Veluča, fenêtre de l'abside orientale

Сл. 60. Велуће, источни прозор на северној апсиди
Fig. 60. Veluča, fenêtre est de l'abside septentrionale

Сл. 61. Велуће, прозор на северној апсиди
Fig. 61. Veliče, fenêtre de l'abside septentrionale

Сл. 62. Велуће, западни прозор на северној фасади
Fig. 62. Veliče, fenêtre ouest de la façade septentrionale

Но не само по овоме већ и по многим другим директним аналозијама Велуће се везује непосредно за Лазарицу.

Само зидање и у Велућу као и на Лазарици, као у осталом и на другим црквама моравске школе, изведено је од радова тесаника и опеке са веома пуним, рељефно избаченим спојницама (сл. 54, 67)¹¹. Тесаници су били доста добро обрађени, а рађени су од сивкасто-жућкастог и руменкастог крупнозрног пешчара, који је донет или из мајдана код Беле Воде, са леве стране Мораве, или можда из Попина, између Трстеника и Врњачке Бање. Оба мајдана налазе се на око 3 часа хода од манастира; прилаз мајдану код Беле Воде био би међутим далеко лакши да се не појављује Морава као доста озбиљна препрека.

Фасаде Велућа разуђене су на веома сличан начин као на Лазарици и Каленићу. С обзиром да је Велуће по димензијама мање, извесних разлика и пакима. Оне су поглавито у томе што су сви пиластри између сокла и нижег кордонвенца¹², као и оба цела источна пиластра на бочним фасадама једноставни. Разуђивање, и то готово идентично са оним које видимо на Лазарици, почиње тек од доњег кордонвенца навише, (сл. 49, 54). Ту се у пиластрима појављују лучна удубљења чија је средина испуњена по једном прислоњеном колонетом.

¹¹ Изнутра зидови су рађени од ломљеног камена и речних облутака.

¹² Оба кордонвенца имају профил плоче и торуса.

На западној страни пак, слично као на Лазарици и Каленићу, између два овако разуђена пиластра, видимо и по једну издужену уску полукружну нишу. Може се претпоставити да се изнад кордонвенца од једноставног прешло на овај компликованији систем разуђених пиластера на захтев ктитора, који је свакако желео да му црква што више личи на Лазарицу.

*

Речено је већ раније да су фасаде изнад горњег кордонвенца потпуно президане. Може се поуздано тврдити да су оне у овом делу биле решене на исти начин као код Лазарице и Каленића: пиластри и колонете на апсидама изнад кордонвенца били су међусобно повезани рељефно декорисаним архиволтама, од којих су нам чак остали и неки фрагменти (сл. 69). У горњем делу фасада формиран је тако низ поља која су вероватно била испуњена розетама, шаховским пољима, или можда и на какав други начин. Услед већег распона све три архиволте на фасадама припрате морале су бити нешто веће, тако да је и завршни венац, који је иначе био хоризонталан, опет, као на двама већ поменутих манастирима, морао свакако да се лучно повије изнад њих и на тај начин да уоквири и саме фасаде (сл. 71, 76).

Изнад главног хоризонталног венца, који је свакако био нешто нижи него што је данас¹³,

¹³ Од главног венца није нам остао никакав траг, тако да не знамо ни за облик његовог профила, ни да ли је одоздо био подухваћен уобичајеним низом опека на цик-цак.

масе су свакако биле разуђене на тај начин што се у крововима јасно оцртавао сажети уписани крст, образован у унутрашњости¹⁴. Плитких слепих arkada, обогачених плитко-рељефно обрађеним архиволтама и розетама, било је несумњиво и на кубичном постољу куполе. Три розете после презиђавања постоља — којом је приликом ово видно проширено и нешто избочено у страну, — понова су узидане на место које им одговара. Од архиволти сачуван нам је само један фрагмент (сл. 68)¹⁵. Свака страна осмостраног тамбура кубета имала је такође лучне архиволте око прозора, док је сам венац или био лучан или, још вероватније, хоризонталан, а свакако и нешто виши, јер је калота приликом пре-

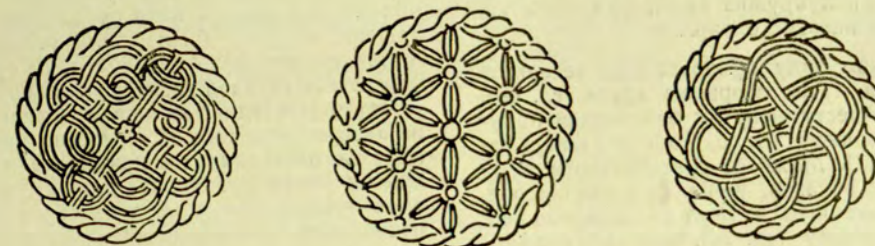
¹⁴ Сравни са сл. 71, 76.

¹⁵ Уколико то није фрагмент са великих архиволти на фасадама припрате.

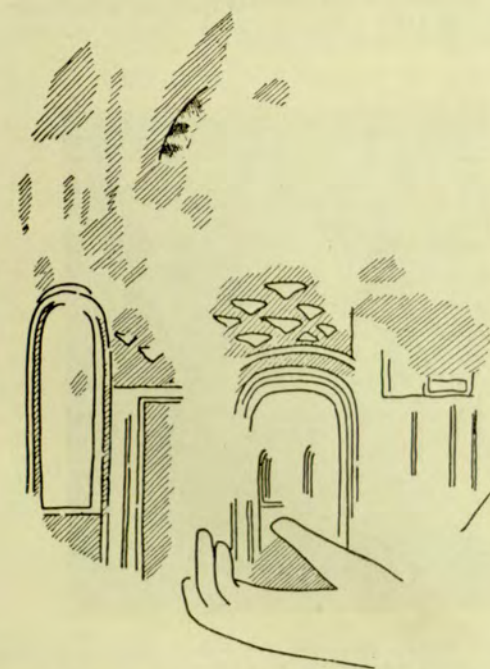
зиђавања нешто спуштена. Речено је иначе већ да није јасно како је горњи део припрате био решен, да ли у облику куле-звонаре, као код Лазарице, или у облику ниске следе куполе, као код Каленића и Руденице.

Сем архиволтама и розетама, фасаде су биле обогачене још и порталима и прозорима. Западни портал није нам сачуван. Његовим је доврћеницима можда једино припадао фрагмент који се сада налази у поду, у северо-западном углу храма. Све до 1938 год. на месту на коме се портал налазио био је само један полукружно завршени отвор (сл. 43). Те године израђен је нови портал, са оквиром и архиволтом који доста наивно и грубо имитирају моравска решења.

Између припрате и храма портал је остао на своме месту недирнут (сл. 55). Он је савим једноставно уоквирен оквиром без ика-

Сл. 63. Велуће, јужна, источна и северна розета на кубичном постољу куполе
Fig. 63. Veliče, roses méridionale, orientale et septentrionale du soubassement carré de la coupole

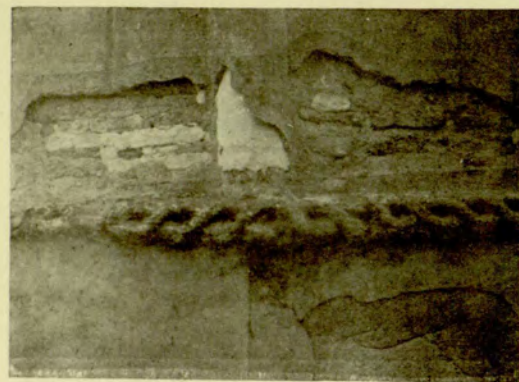
Сл. 64. Велуће, модел цркве који ктитор држи у рукама
Fig. 64. Veliče, modèle de l'église tenu par le fondateur

Сл. 65. Велуће, фрагмент из пода северне „гробнице“ у западном травеју храма
Fig. 65. Veliče, fragment encastré dans le pavage du „tombeau“ septentrional de la travée occidentale du naos

Сл. 65. Велуће, прозорски стубић узидан у теме свода прозора на северној апсиди. Горњи део остао је недорвршен
Fig. 65. Veliče, meneau de fenêtre encastré postérieurement dans la voûte de la fenêtre de l'abside septentrionale. La partie supérieure du meneau est restée inachevée

Сл. 67. Велуће, детаљ са јужне апсиде, 1946.
Fig. 67. Veluča, détail de l'abside méridionale,
photographie prise en 1946.

Сл. 68. Велуће, фрагмент архиволте
Fig. 68. Veluča, fragment d'une archivolté

квих отскока, само покривеним плиткорелефном декорацијом. Изнад њега израђена је у зиду плетка полукружна ниша, која замењује тимпан, без икаквог оквира.

На јужном зиду припрате сада се налазе једна омања лучно завршена врата (сл. 49). На овом је месту међутим био велики полукружно завршени отвор, који је касније зазидан (сл. 47). Може се претпоставити да је био богатије обрађен, у облику какве бифоре, слично ономе што видимо на Лазарици (сл. 71), на Каленићу (сл. 76), или на спољној припрати Хиландара¹⁶.

¹⁶ Сравнити са репродукцијама у мојој књизи Основи средњовековне архитектуре, сл. 290, и Средњовековна уметност у Србији и Македонији, сл. 105, као и код Millet-a, L'ancien art serbe, сл. 164.

Сл. 69. Велуће, фрагменти
Fig. 69. Veluča, fragments

Сл. 70. Лазарица, фрагменти прозорског стубића и допрозорника, снимљени 1929 год., сравни са сл. 65
Fig. 70. Lazarica, fragments de meneau et d'encadrement de fenêtre, comparer avec la fig. 65

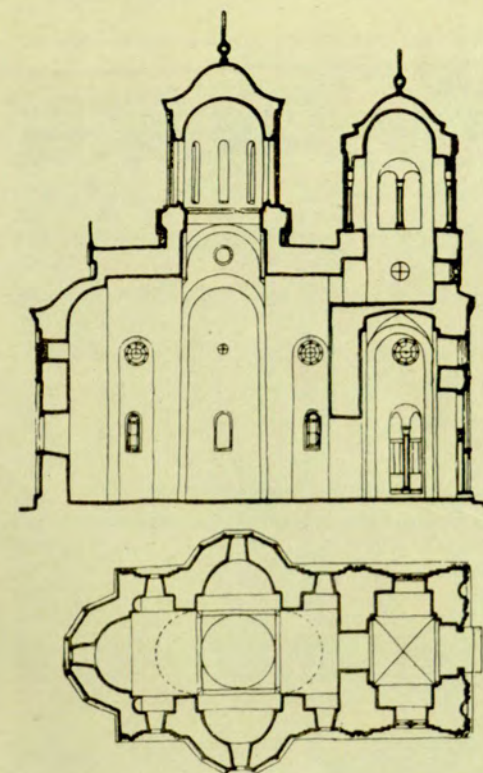
Прозори сви припадају уобичајеном типу моравских решења. Сви су били обрађени у облику бифора, али како су им копљасто завршени отвори¹⁷ били веома уски и пропуштали сасвим мало светлости, то су средњи четвртасти стубићи касније уклоњени. Стубић је остао још једино на нешто нижем прозору на апсиди, код кога се, изузетно наилази између његовог оквира и архиволте и на један лук од опеке (сл. 59). На осталим прозорима ових лукова нема, а не види се да ли су, на начин тако често употребљаван у моравској школи, били уоквирени споља и траком од низа керамопластичних крстастих лончића¹⁸.

¹⁷ Изузетно на источном прозору видимо завршетке потковичастог облика (сл. 59).

¹⁸ Сравнити са прозорима на Лазарици и Каленићу (сл. 71, 73, 74).

Сл. 71. Лазарица, изглед са југоистока
Fig. 71. Lazarica, vue du sud-est

Сл. 72. Лазарица, основа и пресек, сравнити са сл. 41, 42
Fig. 72. Lazarica, plan et coupe, comparer avec les fig. 41, 42

Сл. 73. Лазарица, прозор на источној апсиди, сравни са сл. 57, 61
Fig. 73. Lazarica, fenêtre de l'abside orientale, comparer avec les fig. 57 et 61

Сл. 74. Лазарица, источни прозор на јужној фасади; сравни са сл. 56, 60, 62
Fig. 74. Lazarica, fenêtre est de la façade méridionale, comparer avec les fig. 54, 58, 60

Сл. 75. Лазарица, западни прозор јужне фасаде, сравни са сл. 56, 58

Fig. 75. Lazarica, fenêtre ouest de la façade méridionale, comparer avec les fig. 56 et 58

Од уклоњених четвртастих стубића сачуван је изгледа само један, данас узидан у лук изнад прозора на северној бочној апсиди (сл. 55)¹⁹.

Но док прозори по своме општем типу припадају моравској школи, неки се од њих могу везати директно и искључиво за решења на Лазарици.

Тако је по свом архитектонском склопу западни прозор на јужној фасади Велућа (сл. 56) готово идентичан, — иако само нешто мањи, — са источним прозором на јужној фасади Лазарице (сл. 74). Источни прозор на јужној фасади Велућа (сл. 58) веома је близак западном прозору са исте фасаде Лазарице (сл. 75).

Велика сродност постоји и између прозора на северној апсиди Велућа (сл. 61) и прозора на јужној апсиди Лазарице (сл. 71).

Допрозорнике са једним степенастим отскоком, које сусрећемо на западном прозору јужне фасаде Лазарице (сл. 75), видимо и на источном прозору северне фасаде Велућа (сл. 60). Исто тако веома су слично архитектонски решени и допрозорници на јужној апсиди Велућа (сл. 57) и на источној апсиди Лазарице (сл. 73).

¹⁹ Уколико овај стубић није евентуално припадао великој јужној бифори на припрати; један веома слично обрађен део реконструисао је арх. Пера Поповић на јужној великој бифори Лазарице. Међутим оригинал по коме је овај део рађен, а који је 1935 још био сачуван крај цркве, могао је припадати коме од двојних прозора, са којих су, као и код Велућа, сви стубићи поскидани (сл. 70, 75).

Та блискост између архитектонских решења појединих прозора још се више акцентује непосредним аналогијама у обради плиткорелефне декорације.

У Велућу ова је декорација веома богата. Њу налазимо не само на порталу, на прозорима и розетама, већ чак, изузетно у моравској школи, и на соклу, у облику двају преплетених торуса (сл. 54, 67)²⁰.

Она је углавном збијена, сасвим плитка, формирана од двојних трака. Изузетно на левом довратнику унутарњег портала видимо и тројну траку (сл. 13, 55), анахроничан остатак далеко старије плиткорелефне декорације.

Међутим за неке од мотива употребљених на Велућу наћи ћемо најближе аналогије опет на Лазарици. Да укажем само на неколико микантних примера. Рецимо на сличност између источне розете на постољу кубета у Велућу (сл. 63) са розетама на бочним апсидама и на постољу западне куле код Лазарице (сл. 71). Или на сличност северне розете у Велућу са источном, северном и јужном розетом на постољу куполе у Лазарици (сл. 71). Не заборавимо ни на већ поменути сличност између прозорског стубића узиданог у лук изнад прозора северне апсиде у Велућу (сл. 65) и једног фрагментираног стубића нађеног крај Лазарице. Но највећа сличност не само у архитектонском решењу, о чему је

²⁰ На источној фасади она је обрађена на соклу у облику крупне тордиране траке.

Сл. 76. Каленић, изглед са северозапада

Fig. 76. Kalenić, vue du nord-ouest

већ било речи, већ и у обради плиткорелефне, — овде чак и нешто пуније, — декорације, опажа се између западног прозора на јужној фасади Велућа (сл. 56) и источног прозора на истој фасади крушевачке цркве. (сл. 74). Идентични допрозорници, са афронтираним птицама изнад двојне плитке аркаде на тордираним стубићима, појављују се још и на западном прозору на северној фасади у Велућу (сл. 62), док се потпуно исти тимпан, са двама птицама и двама змијама налази још и на источном прозору северне фасаде (сл. 60). Сличност је толико велика, и то не само у употребљеном мотиву, који се понавља до у детаље, већ и у самој техничкој обради, која је у Велућу можда чак и нешто мало живља, да је очигледно да су ове прозоре морали радити исти мајстори.

Али ово нас води озбиљним закључцима. Како због аналогичности у погледу на архитектонску концепцију тако исто и због начина на који су обрађени поједини детаљи, а нарочито поменути прозори, мора се закључити да су на Велућу ако не сви а оно бар

неки од мајстора радили претходно на Лазарици. Како је ова последња подигнута свакако после Раванице, то јест негде после 1381²¹, то је и Велуће по свој прилици подигнуто само коју годину касније, значи најдаље негде око 1390 године²². С обзиром да је изгледа било посвећено св. Николи²³, закључак до кога је дошао проф. В. Петковић да је ово вероватно била црква св. Николе у Сребрници, коју су пре 1395 год. када су је приложили манастиру св. Пантелејмона на Атосу²⁴, подигли властелин Никола Зојић и жена му Видосава, постаје заиста веома примамљив.²⁵

ПОРЕКЛО ФОТОГРАФИЈА И ЦРТЕЖА

Збирци Др. Влад. Петковића припадају фотографије од сл. 1 до сл. 38 и сл. 52.

Збирци Ђ. Бошковића, фотографије 40, — 45, 50, 51, 54, 55, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 76.

Збирци Millet-Бошковић, сада на Ecole des Hautes Etudes у Паризу, фотографије 49, 53, 56-62, 71, 75.

Све цртеже, сем сл. 72 архитектонски је снимио и исцртао Ђ. Бошковић, а извукао у тушу арх. Б. Вуловић.

Сл. 72 израђена је према снимку Ж. Рувидића.

ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ

²¹ Проф. М. Васић, Жича и Лазарица, стр. 113, — сматра да је Лазарица подигнута пре Раванице, око 1374 год. Међутим немогуће је замислити Лазарицу, рађену у облику сажетог уписаног крста са три конхе, пре Раванице, која је рађена у облику потпуно развијеног уписаног крста комбинованог са триконхосом. Архитектонски, Лазарица извире из Раванице, а не обротно.

²² Како и код Козије наилазимо на многе детаље који личе на оне у Лазарици и Велућу, — види већ поменути чланак G. Millet-а у Melanges Jorga, као и мој у Buletinul-у 53—54 стр. 150, т. XXIV—XXV, — то је лако могуће да су, када је 1393 год. подигнута, и на њој радили неки од мајстора са Лазарице и са Велућа, што би значило да је Велуће до те године већ било завршено. С друге стране, како се у раваничкој повељи помиње само село Велухка, — можда Велуће, — без цркве, то манастир тада вероватно још није био основан, — Monumenta

Serbica, 197. Истина, ако би Велуће било идентично са Велухком, поставља се питање како је то Зојић могао да подигне цркву на земљи која је припадала не њему већ манастиру Хиландару.

²³ Ово се може претпоставити на основу чињенице да се непосредно крај низа ктиторских ликова у припрати, поред Оливера, али на западном зиду, крај улазних врата, у склопу композиција које се односе на сцене из страшног суда — мерење душа, представа раја, — налази и лик св. Николе. Сва је вероватноћа да је он ту као патрон цркве, који на дан страшног суда заступа ктиторску породицу (сл. 8 и 17).

²⁴ Ст. Новаковић, Законски споменици, 519, XXIX.

²⁵ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, I, 166.

LE MONASTÈRE DE VELUČE

Histoire et peinture

L'histoire du monastère est bien obscure. D'après une tradition arbitraire, son fondateur aurait été le petit-fils du despote Djurdj Branković, à savoir le despote Jean Branković, mort en 1602, dont le domaine se rattachait à Sirmium et aux provinces de la Vojvodina Il est donc peu probable qu'il ait jamais eu quelque chose de commun avec Veluče et nous devons, par conséquent, chercher un autre fondateur pour ce monastère. Le portrait du fondateur se trouve bien dans l'église, mais, malheureusement, l'indication de son nom a disparu. De même manque l'indication des noms du souverain et de sa femme dont les portraits se trouvent dans l'église. D'autre part les portraits des membres de la famille du fondateur ne donnent que les petits noms d'Oliver, Dejan, Bratan et Constantin; quant au portrait d'une jeune femme qui, selon toute apparence, est la fille du fondateur, il n'est pas possible de déchiffrer son nom. De telles circonstances ne contribuent certes pas à faciliter les recherches et, devant toutes ces difficultés, il nous faut renoncer à chercher le nom du fondateur et laisser aux historiens le soin de le découvrir.

La peinture de Veluče par sa matière, par la disposition de ses tableaux, par les procédés techniques, occupe une place à part parmi les églises de l'école de la Morava. Dans le narthex se développe la composition du Jugement Dernier, qui se déroule en quelques scènes, dont se sont conservées les suivantes:

a) Hetimasias, où l'on voit l'autel au milieu duquel repose le livre de la Justice, sur lequel se tient debout la colombe avec le nimbe autour de la tête. La Croix, adossée à l'autel, porte à la traverse la couronne d'épines, avec la lance au bras droit et l'éponge au bras gauche (Fig. 1);

b) Le chœur des apôtres divisé en deux groupes (six apôtres sur le mur septentrional et les six autres sur le mur méridional du narthex) (Fig. 2);

c) Un ange sonne la trompette et la Mer rend les morts qu'elle a engloutis. Celle-ci est représentée par une femme assise sur deux cétaçés gigantesques, entre les mâchoires desquels apparaissent les têtes des hommes qui ont été engloutis. La femme dans la main droite tient un sceptre et dans la main gauche un vaisseau à voiles (Fig. 3);

d) Un ange sonne la trompette et la Terre rend ses morts. La Terre est symbolisée par une femme dont les mains nues et fines tiennent une écharpe qu'elle élève au-dessus de sa tête. Elle a des ailes, et ses pieds sont posés sur deux monstres à forme de serpent qui dégorgent deux têtes d'homme (Fig. 4);

e) La balance de la Justice: Une main sortant de ciel tient une balance; à la gauche de celle-ci est placé un ange et à la droite un démon. Sous cette balance se tient un petit garçon. Le plateau de la balance s'est penché du côté de l'ange (Fig. 5);

f) Le Mauvais riche au désespoir, plongé dans un torrent de flammes (Fig. 6);

g) Le paradis avec la Mère de Dieu, Isaac et le Bon larron (Fig. 9);

Sur le mur septentrional, on voit les portraits des membres de la famille du fondateur de l'église; quatre portraits d'hommes dont on peut lire les noms: Oliver (Fig. 8), Dejan (Fig. 7, 7a), Bratan (Fig. 10), Constantin (Fig. 12) et un portrait de jeune femme dont le nom est indéchiffrable (Fig. 11, 37).

Au-dessus de la porte, entre le narthex et le naos, se trouve la figure en buste du Christ, dont les mains sont étendues des deux côtés dans un geste de bénédiction (Fig. 13), et dans la niche au-dessus de cette porte la figure, en buste, de la Mère de Dieu avec le Christ enfant dans ses bras (Fig. 14).

Sur les murs du narthex sont représentées les images des apôtres Pierre (Fig. 15) et Paul avec le livre de ses épîtres (Fig. 18), saint Constantin et sainte Hélène avec la croix interposée entre eux; saint Nicolas (Fig. 17) tenant l'évangile; sainte Petka (?) (Fig. 19) et sainte Kyriaki (Nedelja) (?) (Fig. 16).

Dans le naos, sur le mur occidental, à droite de la porte, on voit le portrait du fondateur (Fig. 22). L'inscription de son nom n'existe plus. A en juger par le sceptre qu'il tient dans la main droite, il doit s'agir d'un haut dignitaire. Etant donné qu'il n'est pas représenté tenant dans la main l'église nouvellement fondée, on peut en conclure que l'église a probablement été construite après sa mort. A la droite du fondateur est figurée (en profil) sa (?) femme (Fig. 22) qui présente le modèle de l'église aux patrons de celle-ci figurés dans le tympan de la porte (Fig. 20). A gauche de la porte se trouvent les portraits d'un souverain et de sa femme, mais leurs noms ne sont pas indiqués (Fig. 21).

Au-dessus de ces portraits sur le mur occidental étaient figurées les compositions de la Crucifixion et de la Dormition de la Vierge, mais elles sont effacées à tel point qu'on ne peut plus rien reconnaître.

Sur le mur méridional, on trouve les images de saint Théodore Tiron (Fig. 23), de saint Eusthate de l'archange Michel (Fig. 23), de saint

Théodore Stratilate (Fig. 27), et dans l'abside méridionale saint Syméon Nemanja (Fig. 24), saint Sava (Fig. 24), saint Etienne, le premier martyr, (Fig. 24) et la Mère de Dieu (Fig. 24). Vis-à-vis de saint Théodore Stratilate, on reconnaît saint Pantéléimon (Fig. 28).

Sur le mur septentrional, un petit nombre d'images se sont conservées. Parmi elles, la figure de l'archange Gabriel et dans l'abside septentrionale une Déisis avec la Vierge, le Christ et saint Jean Baptiste.

Dans le sanctuaire, on ne peut clairement distinguer les peintures, dans le petit nombre qui se sont conservées. Les compositions du Repas mystique et du Lavement des pieds sont presque effacées. On peut distinguer toutefois les figures de saint Sylvestre et de saint Romain (dans la niche du diakonikon) (Fig. 26). La composition de la Communion des apôtres est bien effacée et de la composition du Service à l'Agneau on remarque au-dessous de la fenêtre la figure de l'Agneau, gardée à gauche et à droite par deux anges qui tiennent des rhipidia et qui sont accompagnés par deux archevêques (Fig. 29). Dans la fenêtre sont figurés les Séraphins et des roues ailées.

Au-dessus de la figure de saint Pantéléimon, on distingue quatre médaillons avec les bustes de saint Nestor, saint Hristophore, saint Agathon et saint Markion (Fig. 30). Au-dessus de ces médaillons, sur la voûte, se trouve la figure du prophète Samuel. Au-dessus de la figure de

saint Théodore Stratilate, également quatre médaillons avec des bustes de saints, dont on ne peut reconnaître que saint Philémon (Fig. 31). Dans les zones supérieures du naos on voit également des compositions: Gethsémani, Trahison de Judas, Reniement de Pierre (3 scènes; Fig. 32), Mise au Tombeau, Nativité de la Vierge (Fig. 33) et Présentation au Temple (Fig. 34). Dans l'espace de la coupole se sont conservées (presque effacées) les compositions de l'Annonciation, de la Nativité de Christ, du Christ parmi les docteurs („Prepolovljenje"), de la Transfiguration. Dans les pendatifs sont figurés les évangélistes, mais l'inscription de leurs noms n'existe plus. Enfin, dans le tambour de la coupole les prophètes, dont les noms se sont effacés.

La peinture de Veluče occupe une place particulière parmi les églises de l'école de la Morava. Nous y trouvons la composition de la Crucifixion figurée sur le mur occidental comme à Studenica et une série de portraits unis au Jugement Dernier comme à Gračanica et à Dečani. Il est bien caractéristique que les vêtements montrent souvent une décoration particulière de lettres. Les habits pontificaux du prophète Zacharia, dans la composition de la Présentation au Temple, sont décorés par une série de lettres et la tunique d'un ange dans la composition du Service à l'Agneau est décorée de dix lettres de l'alphabet. Ce sont les „panni literati" que nous ne trouvons pas dans la peinture des églises de l'école de la Morava.

Vlad. R. Petković

ARCHITECTURE ET SCULPTURE

Le monastère de Veluče se trouve dans les contrées de la Morava Occidentale. Malgré les reconstructions postérieures qui changèrent ses parties supérieures et couvrirent d'enduit ses façades, il peut être ralié directement à l'un des prototypes de l'école de la Morava, à Lazarica¹. Ce ne sont pas seulement la conception architecturale et les proportions qui en dérivent, mais aussi des détails de construction et de décoration. Ainsi à Veluče, comme à Lazarica, l'architecte a taché de réduire le diamètre de la coupole en inclinant les murs latéraux². D'autre part quelques fenêtres et surtout la fenêtre occidentale de la façade méridionale de

Veluče (fig. 56), sont presque identiques à celles de Lazarica (fig. 74). De là la conclusion qu'au moins une partie des maîtres-maçons qui travaillèrent à Lazarica prirent part aussi à la construction de Veluče. Comme la première fut élevée vers les années 1380, on peut avec raison supposer que Veluče fut terminé au plus tard vers les années 1390.

L'hypothèse émise par M. Petković que ce fut là le monastère de Srebrnica, fondé par le seigneur Nikola Zojić et sa femme Vidosava, avant 1395, devient par là encore plus attrayante et acceptable.

Ђурђе Бошковић

¹ Comparez les plans et les aspects publiés par M. G. Millet, L'ancien art serbe, fig. 190—195, et par Mr. M. Vasić, Žiža i Lazarica, fig. 96—98, 103—106.

² D'après cet élément, parmi d'autres, M. G. Millet a ralié à nos églises aussi celle de Cozia en Valachie, — Mélanges N. Jorga, p. 827. Sur cette question voir aussi mon article dans Buletinul Comissionii Monumentelor Istorie, București, № — 81, 1934, p. 121.

ЈЕДНА СЦЕНА ИЗ РОМАНА О ВАРЛААМУ И ЈОАСАФУ У ЦРКВИ БОГОРОДИЦЕ ЛЕВИШКЕ

Садржина нашег средњевековног сликарства претежно је црквеног карактера. Теме лаичке садржине ретке су и обично нису нарочито уметнички обрађене. Све до недавна чинило се да код нас у Средњем веку није ни било правих услова за развој лаичке иконографије. У великим манастирима од краја XII до средине XV века портрети владара остали су као једини примери лаичког сликарства. Сцене из владарских живота претстављане су само тада ако су се они касније посветили.

Пишући пре неколико година о везама између српске и руске уметности, споменуо сам да би се из богато илустрованих рукописа руских летописних сводова могли можда издвојити делови српских циклуса минијатура лаичке садржине. Наиме, у науци је одавно утврђено да су често већи пасуси руских летописних сводова српског порекла, па би се могло претпоставити да су српски делови текста имали и илустрације српског порекла. Нажалост, испитивања у овом правцу данас су немогућа и питање је остало потпуно отворено. Тај посао који нас чека захтеваће доста времена. Главни текст „Никоновски лицевиј свод" има око 20.000 страна и око 16.000 илустрација¹.

Нова открића у области наше старе ликовне уметности показала су да се у средњевековној Србији неговала нарочита врста лаичког сликарства о којој до сада нисмо имали много података. У последње време постаје све јасније да је наша забавна средњевековна књижевност изазвала нарочиту врсту сликарства: илустрацију романа. Дvorsка средина наших феудалаца, доста добро позната по писаним историским изворима, по својој књижевности и делимично по народној поезији, сада нам се показује и кроз ликовну уметност.

Било би сувише рано говорити о карактеру те изразито феудалне уметности по илустрацијама два витешка романа, Александриде и Приче о Троји. Испитивања су још у току, али се већ сада јасно види да је та лаичка уметност, иако груба, технички несавршена, не нарочито самостална, баш својом актуелношћу, својом близином животу и менталитету средине, утицала и на црквено сликарство и

на монументалну пластику феудалаца, на неке рељефе стећака. Ми смо из историје књижевности знали да је витешки роман много цвetaо у српском феудалном друштву. Гудзиј у својој историји старе руске књижевности истиче како су западне обраде светске књижевности доспевале у руску литературу претежно преко Србије². Колико је у старим руским ширим слојевима та чињеница била добро позната види се и по томе што се по рукописним зборницима приче о Тристану, о Анселоту (Ланселоту), о Бову вели да су из „српских књига". Сада се показује да су те популарне, много преписиване, књиге романа у српским преводима биле украшене минијатурама. По софиском српском рукопису тројанског рата може се тачно утврдити да су све главне личности и све главне сцене романа биле, ред по ред, илустроване.³ У рукопису нема ни десет минијатура, због тога што манускрипт није илустрован до краја, али је преписивач свуда оставио илустратору бела поља и, што је најважније, већ му исписао легенду испод слике. Легенде слика дозволиће нам да на неким местима уметнемо сасвим тачно одговарајућу минијатуру из других, страних рукописа који имају сличне легенде и минијатуре које се стилски поклапају са изведеним цртежима српског Тројанског рата. Већ се сада сме тврдити да је у старом српском сликарству постојала слика Парисовог суда, слика Тројанског коња, олимписких богова и богиња, исто онако као у познатим богато илустрованим француским рукописима истог романа. Разуме се да се ове међусобне сличности односе само на садржину минијатура, а никако не на технику и стил.

Не бих се сада могао упуштати у исцрпно доказивање који су рељефи босанских стећака зависни од илустрација ритерских романа. Могу навестити само толико да су сличности између неких рељефа у Радимљи и илустрација романа на немачким текстилима биле раније доста загонетне, а да постају сада знатно јасније. Познати мотив са радимаљског стећка бр. 100, по Бенчевом нумерисању, који претставља две жене на зидинама града испод кога су се сукобила два витеза у двобоју, очевидно

² о. с., 372.

³ Ringheim, Eine altserbische Trojasage, Prague, 1951 — приказ са критичким напоменама у Byz. Zeitschr., Bd. 45 (1952) стр. 435.

¹ Гудзиј, Н. К., История древней русской литературы, 1945², 323.

је позајмица из лаичке феудалне иконографије.⁴⁾ То је Еротокастрон, château d'amour замак љубави витешких романа. Он се појављује на једном сагу из доње Саске (са сценама из Парсивала) скоро у идентичном облику као на рељефу радимаљског степка;⁵⁾ знатно компликованије су компоновани фини француски рељефи исте садржине на предметима од слонове кости.⁶⁾

Сама чињеница да неки мотив из књижевности феудалаца пређе у украс њихових надгробних споменика не би претстављала никакву нарочиту, необичну појаву. Много је теже било претпоставити да су код нас и у стари богато развијени организам искусног црквеног сликарства ушли елементи младе лаичке уметности и лаичке књижевности. Већ се по живопису Марковог манастира, доњег слоја фресака у Св. Николи над Треском, по живопису у Бањанима у Скопској Црној Гори, по фрескама у црквици Св. Арханђела под градом Клобуком у Врму, у Херцеговини, могло наслућивати, да је у нашем црквеном сликарству, од друге половине XIV века постојала посебна школа прожета тенденцијама лаичког племишког менталитета. Живопис Велућа био је у том погледу највеће откриће.⁷⁾ До Велућа биле су, у првом појасу фресака, познате само поворке светаца у племишком оделу, у Велућу место светитеља стоје сами племићи. Стилске сличности између портрета у Велућу и портрета у изгорелој београдској Александриди јасно показују зависност мајстора у Велућу од лаичког сликарства њиховог доба.

Тешко да ћемо икада успети да сазнамо до које се мере развила лаичка тематика у старом српском сликарству; чини се да је она почела да се развија касно и да је заустављена у почетним фазама свога развоја. Можда је лаичка иконографија напредовала преко зидног сликарства градова и резиденција, можда и у тексту, али споменика те врсте код нас нема, и ми смо засада упућени једино на фрагментарно очуване илустрације романа као на једини сигурни извор података о сликарству које је живело изван окриља цркве.

Илустрације романа о Александру Великом и Тројанском рату прожете су схватањима средњовековног витештва. У њима се много понавља иста тематика: коњи и оружје, битке, гозбе и забаве, жене и одећа. Пре романа те садржине појавили су се у старој српској књижевности романи сасвим супротне тенденције, у којима се истицала лепота усамљености и мудрост одрицања. И у тим романима било

је лаичке садржине, слика свакодневне стварности, али су оне изношене као примери да се на њима покажу негативне стране свега што нас везује за живот. У ту врсту књижевности спада роман о Варлааму и Јоасафу. Једна сцена из тог романа сачувала се у призренској цркви Богородице Левишке.

У кули Богородице Левишке на првом спрату више прозора на западном зиду распознају се јако оштећени остаци једне фреске која показује доста необичан приказ: из разјапљених уста неке немани расте високо дрво на коме стоји један млађи човек у дугој хаљини; испод ногу човекових, десно и лево од дрвета, устремиле су се на њега неке животиње неодређеног изгледа; при корену насликан је са сваке стране један миш (један бео, други црн), а горе од леве стране, јури на човека „инорог“ (licorne), док од десне стране прилази неки младић са исуканим мачем.

Рестауратор Милан Лађевић показао ми је изнад инорога једва приметне остатке натписа који се више не може читати; текст је, без сваке сумње, објашњавао насликану сцену. Судећи по очуваним деловима и осталим боље очуваним фрескама у овој просторији, композиција је из XIV века, из првих деценија столећа. Ова фреска илуструје једну причу из популарног романа о Варлааму и Јоасафу, који је преведен и на српски. Сјајну студију о овом роману код Срба, Бугара и Руса написао је Стојан Новаковић.⁸⁾ Ослањајући се највише на резултате испитивања руских слависта, Новаковић је наслутио да је превод овог романа на старословенски настао код нас почетком XIV века.⁹⁾ Најстарији очувани српски рукописи Варлаама и Јоасафа писани су у XIV веку а А. Н. Пипин помишљао је на могућност да је у јужнословенским литературама овај роман преведен већ у XIII веку.

Варлаам и Јоасаф славе се као свеци 27 новембра у православној и католичкој цркви. Роман о њима има једну од најчуднијих судбина у светској књижевности. Њихово житије приписивано је Св. Јовану Дамаскину све до 1859 године, до дана кад је Édouard Laboulaye, у једном чланку у Journal des Débats најјаснијим аргументима доказао да житије православног Св. Јоасафа, католичког Јосафата, претставља уствари препричани живот Буде.¹⁰⁾ После тога важног открића почело је интензивно минуциозно студирање паралела. Утврђено је да је и име главног јунака остало. Име Јоасаф Ἰωάσαφ идентично је са Јуасаф, именом којим је Буда називан код Арапа. Од шездесетих година прошлог века испитивање овог занимљивог књижевног дела стално је напредовало. Показало се да је роман у разним верзијама,

⁸⁾ Новаковић, С., Варлаам и Јоасаф... Гласник Срп. уч. др., књ. I., 1881, 1—121.

⁹⁾ Према саопштењу проф. Л. Мирковића, међу латинским рукописима постоји један текст Варлаама и Јоасафа из XIV века; из истог времена биће и хиландарски рукопис Варлаама и Јоасафа.

¹⁰⁾ Saintyves, P., Les Saints successeurs des Dieux, Paris, 1907, 184; нововије издање текста дао је Sonet, J., Roman de Barlaam et Josaphat, I, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et lettres de Namur, 6, 1949, 315.

било у прози или у стиховима, постојао у средњовековним књижевностима Грка, Словена, Арапа, Јевреја, романских и германских народа.¹¹⁾ На западу је роман, у скраћеном облику, стекао популарност преко Златне Легенде (Legenda aurea), а у новије време роман је драматизовао познати шпански песник и драмски писац Lope de Vega, — он је задржао и оригинални наслов дела Barlaam y Josafat —; и много читани немачки песник Наполеоновог

доба Rückert користио је фабулу романа о Варлааму и Јоасафу за један свој спев („Es war ein Mann im Syerland...“).

Код нас се познавање романа о Варлааму и Јоасафу може пратити од XIII века. Св. Сава добро је знао причу о Јоасафу, царском сину који је постао испосник. На студеничким фрескама из 1209 године, израђеним за Савиног игумановања и његовом бригом, налази се и лик младог царевића Јоасафа у богатом оделу

Сл. 1 Скица фреске илустрације приче о инорогу. Црква Богородице Левишке у Призрену (цртеж сликара Б. Живковића).

Fig. 1 Esquisse de la fresque illustrant le conte de la licorne. Eglise de Notre-Dame de Leviša à Prizren. (dessin B. Živković)

са бисерним венцем на глави. Свечано обучен, он десном руком показује на царску одећу, а у левој држи свитак на коме су исписане речи: + се вса шставиѡ и вслѣдствоуѡ владѣѡ хс да оулоуѡ ѡже лагана — значи, слика претставља моменат Јоасафове одлуке да оде у пустињу. У роману се опширно описује одлазак младог принца у испоснике (у Шишатовачком рукопису на л. 166 г. и 167 г.); тамо се прича како је царевић прво обукао грубу власену хаљину, а преко ње своје царско одело. Напустивши престоницу, Јоасаф је занеоћио прву ноћ код неког сиромаша коме је оставио своју богату одећу. На ово његово прво испосничко дело односи се текст на свитку.

Варлаам и Јоасаф сликају се у црквама великих српских манастира скоро редовно: у Студеници (1209), у Милешеви (око 1235), у Грачаници (1320-21), да не набрајам даље. Из тога се може закључити само да су оба светитеља била популарна, вероватно заслугом св. Саве, коме је Јоасаф могао да послужи

као узор. Од српских писаца Варлаама и Јоасафа спомиње први архиепископ Данило, у животу краља Милутина, у пасусу у коме се говори о избору Никодима за архиепископа.¹²⁾ Примери из сликарства XIII и XIV века и спомен код Данила сведоче само да су обе личности по својим делима биле добро познате. Фреска у Богородици Левишкој не односи се директно на главне јунаке романа; она илуструје једну од прича које су у роман уметнуте, али које су често и саме, одвојено, преписиване. У роману има девет прича које је Варлаам причао Јоасафу: прича о четири ковчега (њу је искористио Шекспир у свом Млетачком трговцу),¹³⁾ прича о славују, о инорогу, о три друга, о мудрог краљу, о сиромашном али задовољном брачном пару, о младићу и смерној девојци, прича о срњи и о снази женске љубави. Од наведених прича једна од најпопуларнијих била је прича о инорогу, коју

¹²⁾ Аеп. Данило, Животи..., прев. Л. Мирковића, стр. 114.

¹³⁾ Saintyves, 184, n. 3.

⁴⁾ A. Benac, Radimlja, Sarajevo, 1950, табла XXVIII, сл. 59.

⁵⁾ Мотив наивно стилизованог града са две жене најсличнији је рељефу радимаљског степка бр. 100 на примерку из манастира Винхаузен (Wienhausen) из времена око 1430 године. Schuette, M., Gestickte Bildteppiche des Mittelalters, 1927, табла 19.

⁶⁾ На француским рељефима са истим мотивом све је много вештије и богатије приказано. Драгоцени примерци опсаде града љубави (Le siège du château d'Amour) из прве половине XIV века изложени су у Лувру у сали средњовековних радова у слоновој кости, у витрини бр. 8.

⁷⁾ Упор. излагања проф. В. Р. Петковића о Велућу у овом броју Старица на стр. 45—59.

је на свој начин обрадио Л. Н. Толстој.¹⁴ Она има углавном ову садржину: неки човек, бежећи од инорога упадне у провалију и срећом се закачи за једно дрво; таман кад је помислио да се спасао, примети да дрво на коме стоји подгризају два миша, један бео а други црн; погледавши у дно провалије виде страшног змаја са огромним ждрелом из кога је избијао пламен; у тим мукама он примети да су му испод ослонца за ноге из стене изникле четири аспиде; у највећем очајању деси му се пријатно изненађење: са гране дрвета поче да капље мед; и човек заборави све опасности и стаде са плашћу да купи капљице меда.

У причи се одмах даје и тумачење. Призор је слика овоземаљских сласти: инорог је персонификација смрти (образъ смърти), провалија је свет, а дрво је живот — дрво које стално подгризају два миша, персонификације дана и ноћи — времена; четири аспиде представљају четири стихије од којих је састављено тело човечије. Ждрело представља врата ада, а капљице меда символ су овоземаљске сласти. Препричани текст узео сам из шишатовачког рукописа, из године 1518, али се он поклапа дословно са старијим очуваном преписима из XIV века; према томе може се, без икакве резерве, употребити као коментар за призренску фреску.¹⁵ Текст приче поклапа се са фреском у свим појединостима сем једне. Онај, човек са мачем на фресци је сувишан. Прича о инорогу вајана је и сликана у директној вези са романом или, још чешће, одвојено као символ ништавила овоземаљских сласти.¹⁶ Рељефи на талијанским црквама, например у баптистерији у Парми и капели Св. Исидора у млетачком Св. Марку, настали су по верзији приче како је сачувана у *Gesta Romanorum*, у тексту који је преведен и на старословенски под истим насловом као „Римские дјеланија”.¹⁷ Основну студију о илустрацијама романа Варлаама и Јоасафа написала је *Sirapie der Nersessian*;¹⁸ у раду госпође *Nersessian* узете су као основа директне илустрације романа. Призренска фреска међутим не спада у ту групу илустрација, она се налази у романима, али исто тако нешто измењена и у коментарисаним псалтирима. У српском минхенском псалтиру прича о инорогу илустрована је одмах на другом листу. Минијатура је јако оштећена. Сликано поље подељено је на два појаса: горе је сцена са инорогом, а доле сцена сигнирана као „обнажене кости“ (кости обнаженіе), дакле две сцене из

романа о Варлааму и Јоасафу, горе илустрација приче, а доле илустрација пресудног догађаја у роману, који је изазвао велики прекрет у животу главног јунака. Као и Буда тако и царевин Јоасаф у почетку води безбрижни живот принца од кога се сакривају све тешкоће и неугодности све до момента кад он, непажњом својих пратилаца, једног дана не саслуша причу о четири ковчега. Писар минхенског псалтира рачунао је да је доња сцена са обнаженим костима толико позната да није ни потребно да је посебно опширнијим текстом тумачи, а горњу сцену са инорогом он је скоро дословно прокоментарисао: „човек гоњен од љуте звери која се зове инорог побеже на дрво...” итд. Под сликом је препричана цела прича. У минхенском псалтиру минијатура са инорогом стављена је међу уводне илустрације, и то је необично. Прича о дрвету живота и инорогу ставља се редовно у илустрованим коментарисаним псалтирима као објашњење четвртог стиха 143 псалма: Човек је као ништа; дани су његови као сјен који пролази... Минијатуре као маргиналне илустрације уз 143 псалам показују две сцене, прву, човек бежи од инорога, и другу, човек на дрвету. Такве су минијатуре у лондонском псалтиру из године 1066, у Барберинском псалтиру (*Vatic. graec. 372*, из XII века) и у кијевском псалтиру из године 1397.¹⁹ Ни српски минхенски псалтир ни наведени грчки и руски псалтири немају минијатуре о инорогу које би тачно одговарале тексту приче из романа, са свим детаљима; на њима је увек нешто изостављено што се у причи спомиње. Призренска фреска и по развијености композиције и по обиљу детаља знатно се разликује од наведених илустрација у псалтирима. Она највише личи на директне илустрације романа, например на минијатуру из париског рукописа Варлаама и Јоасафа из XIV века, који се чува у Националној Библиотеци под бројем 1128. Ипак, не би се смела оставити као једина претпоставка да је призренска фреска директно пренесена из текста романа без посредовања коментарисаног псалтира. Један призор доста сличан призренској фресци сачувао се у Угличком илустрованом псалтиру као објашњење 143 псалма.²⁰ Рукопис, настао 1485 године, са минијатурама Теодора Климентијева Шарапова налази се у Публичној Библиотеци, у колекцији Толстоја бр. 32. Али „дрво живота“ Угличког псалтира није директно прекопирано из романа. На њему недостају важни детаљи који се у причи јасно спомињу и тумаче. Само општи распоред ликова на руској млађој минијатури показује сличности са призренском сценом и тако је везује и за илустрације псалтира. Та околност и за причу сувишни човек с мачем, везују призренско дрво живота за псалтир. Мач се спомиње у 143 псалму: Боже пјеваћу Ти pjesму нову у псалтир од десет жица, удараћу Теби који дајеш спасење царе-

вима и Давида слугу својега избављаш од љутога мача.

Тако би призренска фреска — у вези са 143 псалмом — могла да буде протумачена као симболична слика човека коме прете смрт и мач; „љути мач“ на фресци показује да је непознати призренски мајстор раног XIV века, знајући добро причу о инорогу, њу целу илустровао, али као коментар 143 псалма, додајући човека с мачем, који се спомиње у десетом стиху.

Ако је фреска са дрветом живота у Бого-

родици Левишкој добро протумачена, она ће свакако помоћи да се одгонетне садржина фреске на источном зиду исте просторије, фреска која је насликана као пандан објашњеној композицији. Овај детаљ из богате галерије откривених фреска у Богородици Левишкој један је од многих и он, надам се, довољно јасно показује колико занимљивих и нових података може да се очекује у нашем сликарству раног XIV века, у области која нам је досада изгледала добро позната и у погледу стила и у погледу садржине.

С. РАДОЈЧИЋ

UNE SCÈNE DU ROMAN DE BARLAAM ET JOSAPHAT DANS L'ÉGLISE DE NOTRE DAME DE LEVIŠA A PRIZREN

L'église cathédrale des évêques de Prizren, Notre-Dame de Leviša, a reçu ses fresques au début du XIVe siècle. Au premier étage, au dessus du narthex, sur le mur occidental, on a découvert en 1951, dans un très mauvais état de conservation, une fresque qu'illustre le récit de la licorne, tiré du bien connu roman du Moyen âge de Barlaam et Josaphat.

Dans cet article, on donne un aperçu des thèmes de l'ancienne peinture serbe qui ont été pris dans les romans du Moyen âge. Au cours de l'exposé, on indique comme possible que, tout vers la fin du XIVe et aux premières années du XVe siècle, il existait, dans l'ancien art serbe, un courant spécial qui subissait l'influence d'un milieu laïc, le milieu de la noblesse. Après avoir passé en revue les motifs fragmentairement conservés dans l'ancien art serbe et tirés de romans du Moyen Age, l'auteur s'arrête à celui de Barlaam et Josaphat et à l'influence qu'il a exercée

chez les Serbes. Des recherches récentes ont établi qu'il existe au moins deux manuscrits serbes de ce roman, qui datent tous deux du XIVe siècle. A en juger par la régularité de la représentation en peinture de Barlaam et Josaphat dans les grands monastères serbes à partir du commencement du XIIIe siècle, on peut conclure que ce roman était déjà connu en Serbie du temps de St Sava. Aussi la découverte de la fresque de Prizren ne représente-t-elle rien de spécialement surprenant. D'après un détail, on peut conclure avec certitude que toute la scène, quoique illustrant exactement le texte du roman, a été conçue comme un commentaire des vers du psaume 143. Ce fait fournit une base pour l'interprétation de l'autre scène, également en mauvais état, qui a été peinte comme pendant à celle de la licorne. Elle représente Daniel dans la fosse aux lions, probablement aussi comme illustration du psaume commenté.

S. Radojčić

¹⁴ Гудзий, о. с., 81-83.

¹⁵ Ове зиме (1952) учињени су микрофотографски снимци из хиландарског текста романа.

¹⁶ Колико је роман преношен и у зидно сликарство најбоље показују фреске Св. Јоасафа и приче о инорогу (из XV века) у солунском св. Димитрију-у једној од најпопуларнијих ходочасничких цркава источног хришћанства. О тим фрескама упор.: А. Згугоулов, *Н Василихи тоб 'Агглов Димитријов Θεσσαλονίκης*, 1946, стр. 49-52 са литературом на стр. 65-66. О румунским фрескама исте садржине упор. Brătulescu, V., *Elemente profane în pictura religioasă*, Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice an. XXVII, fasc. 80, 1934, стр. 64-65, фиг. 25.

¹⁷ Гудзий, о. с., 363-67.

¹⁸ *Sirapie der Nersessian*, *L'illustration du roman de Barlaam et Josaphat*, Paris, 1937.

¹⁹ Strzygowski, J., *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, Denkschriften der Akad. d. Wiss., Wien, Bd. LII, Wien 1909, стр. 97, сл. 36.

²⁰ Буслаевъ, О., *Древне-русская народная литература и искусство*. С. П. Б., 1861, илустр. уз стр. 207.

ДВЕ ДЕЧАНСКЕ ИКОНЕ БОГОРОДИЦЕ УМИЛЕНИЈА

У Дечанима очувано је пет престоних икона са првобитног дечанског иконостаса: Христа, Богородице Умиленија, Јована Крститеља, Архангела Гаврила и Светог Николе.¹ Иконе су настале несумњиво око 1350 године, када је завршено сликање Дечана.

У целој групи најстаријих сачуваних српских икона дечанске су најизразитије везане за савремено зидно сликарство. Везују се концепцијом слике, третманом па и самим формом. Уске и дугачке оне делују као издвојене фреске са зида. Као и на зидним површинама и на овим иконама сви светитељи су дати у целим фигурама. За наше иконе ово је јединствен случај. А концепцијом лика, и стилем оне се толико везују за фреско сликарство, толико делују као зидна слика да по самој фотографији иконе Христа, светог Николе (сл. 1-2) или архангела Гаврила сл. (3-4) тешко би се могло рећи да је у питању икона. По ликовном третману оне се потпуно везују за један део дечанских фресака, одступања су минимална, најнужнија која захтева друга техника. Оне су свакако дело једног од дечанских сликара, и када се и са те стране буде испитало дечанско сликарство, моћи ће се са сигурношћу рећи и које је све фреске радио сликар дечанских икона (на пример, лик Богородице Милостиве у олтару је несумњиво његово дело). Потпуно је сигурно да је сликар дечанских икона био на првом месту мајстор фреско сликања. Он је на иконе пренео схватања сликара великих зидних платана, као што ће нешто касније урадити и познати Теофан Грк².

Свих пет најстаријих дечанских икона има сведени, рафинирани цртеж дечанских фресака, релативно широке, мирне колористичне површине, уједначен и пригушен колорит. Само је нешто брижљивија моделација, само су мало више коришћени полутонови, само је нешто мекша линија цртежа. Од свих дечанских икона највише је „штафелајна“ слика икона Богородице Умиленија. Ванредна обрада главе и нарочито ванредна обрада руку припадају најпродубљенијем сликарству нашег XIV-ог века. Као ликовно решење, као потпуна целина, то је вероватно најлепша наша икона XIV-ог века.

¹ Лазар Мирковић, Црквене старине из Дечана, Пећи, Цетиња и Присавице, Годишњак Музеја Јужне Србије, I, Скопље 1941, стр. 97—101.

² Р. Р. Muratov, Les icones russes, Paris. 1927, стр. 136.

Ова ретко лепа икона јединствена је и као ново иконографско схватање једне старе теме, схватање које није обична варијација на стари иконографски образац. Дечанска икона свакако припада кругу бројних икона Богородице Умиленија, али, ма да има везе са низом сличних икона, она је у целини нова сликарска креација.

За разлику од свих допојасних икона Богородице Умиленија руских, византиских, бугарских и највећег дела талијанских, дечански сликар даје Богородицу у целој фигури (сл. 5). Веома једноставна фигура дискретна је у покрету. Мирна вертикала става само је у горњем делу мало нагнута: Богородица лако повија главу према детету. Христос, једноставно мало дете приљубљује своје лице уз лице мајчино, приљубљује га топло, присно и природно. Наглашавајући приљубљивање, сликар лако деформише прислоњени детињи обрашчић (сл. 6). Акцентујући на овај начин љубав мајке и детета, сликар се одваја од уобичајеног схватања естетике у византиском сликарству. Цео покрет детета необично је природан. Он седи сасвим неусиљено у раширеној шапи мајчиној ванредно насликаној. Да би обухватила што сигурније дете Богородица је јако раширила шаку (сл. 6). Овај мотив, везан за друге типове Богородице појављује се раније у византиском сликарству³ само што није тако реалистички третиран. Левом руком Христос чврсто стеже руб мајчиног одела: да не падне, док је десну, са пуно нежног поверења спустио у мајчину руку (сл. 7). И покрет Христове леве руке био је раније познат⁴, док не знам ни један старији пример где би се налазило ово решење мајчине и детиње руке⁵. Ове

³ На представи Богородице са дететом на улазним вратима катедрале у Марторани, Н. П. Кондаковъ, Иконография Богоматери связи греческой и русской иконописи въ итальянском живописью раннаго Возрожденія. С Петербурга, 1911, сл. 34. Овај се детаљ јавља и на низу руских, углавном каснијих икона Богородице Умиленија. Најстарији примери су на другој владимирској икони Мајке божје, и на икони Богородице Умиленија која се приписује Рубљеву (J. Grabar, Sur les origines et l'évolution du type iconographique de la Vierge Eleousa, Mélanges Charles Diehl, Paris, 1930) сл. 10 Н. П. Кондаковъ, наведено дело сл. 127.

⁴ На пример на византиској икони Богородице Умиленија, публикованој код Н. П. Кондакова, Икон. Богоматери, сл. 104.

⁵ Млађе су од дечанске иконе неколике италокртске иконе на којима се појављује овај детаљ, као што је млађа и руска гравира т.з. Мајке божје римске, Кондаковъ, Наведено дело, сл. 106—108

две руке, мајчина и детиња, ванредно су и компоноване и сликане. Природност покрета, унутрашња нежност, ритам линија, колорит, све је јединствена сликарска целина. Само, преплетене руке Јована и Богородице која пада у несвест у Сопћанима имају у нашем средњовековном живопису, исту изузетну изразитост. Иначе се у нашем живопису ретко обраћала довољна пажња обради руку.

На дечанској икони и други детаљи показују сликара ретког квалитета. Ритам заталасаних линија Богородичног огртача са леве стране припрема и везује покрет малог Христа, и наглашава мирноћу централне вертикале на којој се само издваја арабеска спојених руку. Мирно текуће линија на њеној десној страни подвлачи главну тему: дете на мајчиној руци. — Сваки потез на овој икони је на своме месту, сваки је неразлучиви део целине. Уз то и све је одмерено, и све показује велико знање, а остало је непосредно и једноставно. И колорит је мајсторски искоришћен: на топло окер-златном позађу издваја се фигура Богородице у тамно сивој хаљини и мрком огртачу, на коме се појављују црвенкасти рефлекси. Вео који јој покрива косу је сиво-плав са лаким окер осветљењима, који, као и црвенкасти рефлекси на огртачу везују лик за окер златну позадину. Слична је и сиво плава боја Христове хаљине. Ова два слична тона акцентују ненаметљиво и колоритом везују главу мајке и дете. Христов огртач је најјача колористична површина на икони, те и она концентрише пажњу на дете. Светлост, са јасним извором светлости, која долази из левог горњег угла, својим преливањем наглашава обрине. Фигуре заиста постоје у простору.

Оваква каква је, ова дечанска икона за сад нема непосредног узора. Постоји низ старијих престава и у зидном сликарству и у иконопису које имају исто или слично решење појединих детаља са ове иконе, али ниједна ранија нема овакво решење целине, ни ликовно ни иконографски. У низу колективних стварања, ова дечанска икона се издваја као лична креација, што је веома ретко.

Но ако се оставе по страни изузетни ликовни квалитети ове иконе, и иконографски она заузима једно сасвим издвојено место у низу икона Богородице Умиленија. Она представља једну значајну етапу у развоју ове иконографске теме. По први пут у средњовековном иконопису Богородица и Христос дати су само као *мајка и дете*, без икакве догматске примесе. Основна оригиналност дечанске иконе је што се у старој иконографској теми први пут потпуно одбацила догматска садржина дела, док су је све раније и старије иконе ликовне престава имале, било да је Христос држао свитак месијанства, било да се Богородица обраћала гестом адорације своме сину богочевеку.

Најстарија појава престава Богородице Умиленија сачувана је у рукописима XI-ог века⁶. Најпознатија и најстарија икона овог типа је

⁶ Н. Brockhaus, Die Kunst in der Athosklöster., стр. 173

чувена Мајка Божја Владимирска, која је пренета у Русију из Цариграда негде око 1125—1130 године. У Русији се помиње први пут као већ позната и штована икона у лаврентском и ипатовском летопису 1155 године⁷. Ова икона, са правом светски чувена, је једна од оних творевина које чине датум у историји уметности⁸. Она припада свакако сликарству ренесансе Комнена, и неком од оних уметника који у то време уводе у византиско сликарство човека и живот, и извлаче сликарство из чистог света идеја, догме и апстракције. Ново и велико што је сликар унео је основна тема: однос Богородице и малог Христа, који се, први пут у иконопису третира *слично* као једноставна стара тема мајке и детета. Христос не само да није више претстављен у *en face*-у, као божанство које прима адорацију верних, које он благосиља, већ се, као обично дете, обраћа мајци, приљубљује свој обрашчић уз њен, левом је руком грли, а десну држи у близини њеног оковратника. Међутим, сликар није отишао сасвим до краја, мајка није дата тако природно. Док десном руком држи дете, леву руку је у гесту адорације ставила пред груди, надланицом окренуту гледаоцу. Гест адорације, којим се још увек мајка обраћа сину, везује и ову икону за низ старијих икона са симболично-догматским садржајем где су претстављени не мајка и дете већ Богородица и Богочовек. Но и ако сликар није сасвим ослободио икону догматских примеса, корак ка ослобођењу који је он начинио значи један од значајних догађаја за сликарство Византије. Читав низ старијих руских икона настао је под потпуним утицајем ове иконе⁹. Нов тип Богородице Умиленија, где се губе елементи догматског схватања, дечанска варијанта, појављује се у Русији тек крајем XIV-ог века¹⁰. Чини се скоро сигурно, да је овај тип икона Богородице Умиленија из Србије прешао у Русију. Све руске иконе су млађе од дечанске. Оне додуше не понављају у целини дечанску икону; нема детаља детиње руке у мајчиној, али се зато редовно појављује карактеристичан детаљ: детета које скоро седи у мајчиној руци. Можда је узор за руске иконе била нека друга српска икона блиска дечанској, а не сама дечанска икона. У сваком случају тешко да би то могло бити случајно да се ове руске иконе јављају баш у оно време када се највише осећа у Русији утицај српског ликовног стварања¹¹.

⁷ J. Strzygowski, Der Physiologus, Tab. XVIII/2

⁸ Постоји читаву литературу о овој икони, међу којом је до сада најбоља расправа Анисимова, L'icone de la Vierge de Vladimir, Seminarium Kondakovianum, Prague 1928, passim, ср. и литературу и податке код О., Wulff, Michael Alpatoff, Denkmäler der Ikonmalerei, Leipzig, 1925, сл. 22, 23, стр. 62, 64, и 262.

⁹ Икона из Толга, или она из Кострума, Igor Grabar, Sur les origines et l'évolution du type iconographique de la Vierge Eleousa, Mélanges Charles Diehl, Art, Paris, 1930, сл. 6 и 8.

¹⁰ Друга икона из Толга, Исти, Наведено дело, сл. 7.

¹¹ Др. Светозар Радојчић, Везе између српске и руске уметности у средњем веку, Зборник Филозофског факултета универзитета у Београду, Београд 1949, стр. 244, 243—

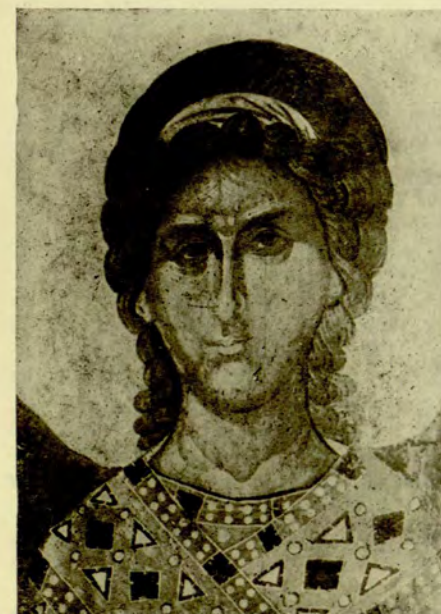
Сл. 1. Икона Богородице Умиленија
Fig. 1. Icône de la Vierge de la Tendresse

Сл. 2. Икона Богородице Умиленија, детаљ
Fig. 2. Icône de la Vierge de la Tendresse, détail

Сл. 3. Икона светог Николе
Fig. 3. Icône de St. Nicolas

Сл. 4. Икона арханђела Гаврила, детаљ
Fig. 4. Icône de l'archange Gabriel, détail

Сл. 5. Икона арханђела Гаврила, детаљ
Fig. 5. Icône de l'archange Gabriel, détail

Сл. 6. Икона светог Николе, детаљ
Fig. 6. Icône St. Nicolas (détail)

У Бугарској је сачувано веома мало старијих икона, једина старија икона Богородице Умиленија она из бачковског манастира која је сликана 1310 године још увек има старији образац где се Богородица обраћа сину гестом адорације¹². А ни у бугарском живопису, као што није било ни у руском као што нема ни у румунском не постоји старија престава Богородице Умиленија типа дечанске иконе. Ако упоредимо ову дечанску икону са сачуваним савременим стварањем у Византији XIV ог века, на пример са лепом иконом Богородице Умиленија у Византиском музеју у Атини видећемо да се, византиски сликар још увек држи старог византиског обрасца — типа Мајке божје владимирске, у коме се Богородица и даље обраћа сину гестом адорације¹³. А на другој сачуваној старијој византиској икони Богородице Умиленија, оној из музеја Бенаки у Атини, Христос држи свитак месијанства¹⁴.

Сл. 7. Икона Богородице Умиленија, детаљ, рука мајке и детета

Fig. 7. Icône de la Vierge de la Tendresse, détail

Међу старијим византиским преставама нема ни једне која би индигирала да је ова нова верзија Богородице Умиленија постала у њеном сликарству. Ово, ново схватање појавиће се тек на италокритским иконама XV—XVI-ог века, у то време то ће чак постати једна од најомиљенијих њихових варијаната Богородице. Међу најстарије византиске иконе овог типа спадају несумњиво две иконе из византиског музеја у Атини (бр. 71 и 78). Дечански тип ту је нешто измењен: италокритски сликари са нарочитом пажњом понављају покрет преплетених руку мајке и детета, али избегавају реалистички детаљ, јако раширене шаке у којој седи дете. У још млађим иконама овај се детаљ и сасвим изоставља. — По свему судећи, изгледа прилично сигурно, да је овај тип иконе Богородичине у италокритско сликарство преузет из српског сли-

карства XIV века, можда баш из самих Дечана. Дечанско сликарство је веома много утицало на касније балканско стварање. Ма да у целини његов ликовни квалитет није изузетан, ипак је читав низ ликовних решења као и иконографских детаља прихваћен у каснијем сликарству не само нашем и македонском, већ и у бугарском, румунском, па изгледа и у византиском, специјално у оном које се развијало по црквама Северне Грчке. Овај утицај још није проучен, али је он већ уочен¹⁵, и он несумњиво постоји. Дечанска икона Богородице Умиленија била би, чини се, једно од оних дечанских дела која су се најчешће понављала.

Но како у самом дечанском сликарству морамо рачунати са утицајима са Запада, прегледала сам и све раније талијанске иконе Богородице Умиленија, које су ми биле приступачне, тражећи и тамо евентуални непо-

Сл. 8. Икона Богородице Умиленија, детаљ, лева рука Богородице у којој седи мали Христос.

Fig. 8. Icône de la Vierge de la Tendresse, détail

средни узор дечанског сликара. Ране талијанске иконе показују карактеристично везивање два византиска иконографска типа: Богородице Одигитрије и Богородице Гликофилусе. На тим иконама Христос још не грли мајку, али детињи је покрет нежнији: иде ка грљењу. Док у целини Христос више није третиран као божанство које прима адорацију, у детаљу то није доследно спроведено: Христос обично држи свитак месијанства и Богородица му се обраћа гестом адорације¹⁶. А каснија талијанска дела, она из XIV века, добијају печат новог талијанског сликарства, пуне готике, или ране ренесансе, и издвајају се готово сасвим из старог византинског иконографског схватања¹⁷. У новом духу, са новим

¹⁵ Радивоје Љубинковић, Лесковац, Старијар, Нова серија, књ. II, Београд 1951, стр. 194, 205, 206, 213 и нарочито 215.

¹⁶ Curt H. Weigert, Über die „Mütterliche“ Madone in der italienische Malerei des 13. Jahrhunderts, Art Studies medieval. Renaissance and Modern, Cambridge 1928, стр. 198, сл. 2—5.

¹⁷ Исти, Наведено дело, сл. 7; Кондаков, Икон. Богоматери, сл. 100.

ликовним концепцијама ове престава немају везе са нашим сликарством прве половине XIV века. У тражењу нових могућности, у оквиру нове ликовне проблематике, талијански сликари овог времена напуштају старе византиске иконографске обрасце, и ретко траже ново у њиховом кругу. Но и без обзира на чисто питање стила, међу талијанским преставама сличне теме није ми позната ни једна која би

За разлику од талијанских мајстора који се готово истовремено исто тако ослобађају теолошко — догматских примеса, али одбацујући и византиски садржај и византиски стил, — српски сликари остају доследни у стилу, а мењају садржај. У томе се наши највећи сликари XIV века битно разликују од раних талијанских мајстора.

Дечанска икона Богородице Умиленија није

Сл. 9. Икона Богородице Пелагонитисе

Fig. 9. Icône de la Vierge Pélagonitissa

се ма и најдаље могла сматрати као извор инспирације дечанског сликара.

Али један низ тражења који се јавља у нашем сликарству XIII—XIV века указују јасно да је и дечански сликар Богородице Умиленија, баш на том истом путу могао наћи овакво ликовно решење. Дечанска икона показује пут којим се кретало наше сликарство, везујући чешће византиске иконографске схеме за виђено и доживљено, а све у оквиру византиског стила. И ослобођење од догматских елемената и симболизма извршено је на делима створеним у оквиру византиског стила.

усамљени пример овог стремљења наших сликара. Остављајући по страни зидно сликарство (Раванице на пример), овог пута, у оквиру овог осврта скренула бих пажњу на још једну дечанску икону, на којој су јасне сличне тенденције. То је икона Богородице Пелагонитисе. Она је јако рестаурирана и без темељног чишћења тешко ју је датирати¹⁸. У спе-

¹⁸ Ник. Белаяев, Образъ Божьей Матери Палагонитисы Byzantinoslavika, св. 2, Prag 1930, стр. 390, ставља ју уз иконе са млађег дечанског иконостаса, који он датира тачно у 1620 годину. Али ова икона не иде стилски са иконама за које ју везује Белајев.

¹² Б. Филов, Старобългарското изкуство, София 1924, сл. 44.

¹³ G. Sotiriou, Guide du Musée byzantin d'Athènes, Athènes 1932, сл. 46 и 56.

¹⁴ A. Ένγολοуλος, κατάλογος των εικονων, εν Αθηναις, 1936, сл. 1—4.

цијалној расправи Белајев се опширно задржао на овој икони и још неколико икона истог типа које су му онда били познате¹⁹. Али овај проблем он није постављао. А тип ове иконе има сличну развојну линију и сличне измене какве смо могли да пратимо на икони типа Мајке божје владимирске. Као и она и ова се морала развити из неке варијанте типа Богородице Елеусе. Ово њено порекло сачувало се на једном натпису XV века, на једној светогорској престави Богородице Пелагонитисе, која се налази у капели светог Ђорђа у Манастиру светог Павла. Натпис је карактеристичан: *ἡ Ἐλεούσα πηλαγονιτισσα*²⁰. Назив иконе „Пелагонитиса“, то је већ давно утврђено, доказује да је или у самом Битољу или у његовој непосредној околини постојала црква или манастир у коме се налазила вероватно јако штована икона овог типа. Култ ове иконе развијен је био од XIII—XV века у Македонији, на Косову, и у околини Солуна, један примерак доспео је и до Свете Горе, а једна варијанта и до Русије. Порекло и ове иконе несумњиво је византиско, а творевина је вероватно једног од великих сликара из времена ренесансе Комнена. У битности има везе са иконом Богородице Умиленија типа Мајке божје владимирске. Наиме судећи по извесном броју сачуваних реплика, најстаријој, у српском призренском рукопису краја XIII века,²¹ и на византиским иконама XIV—XV век оној из Солуна, сада у византиском музеју у Атини²², и онај на Светој Гори, та византиска икона Богородице Пелагонитисе имала је исто двојство садржаја: као главна тема био је дат однос мајке и детета, међутим детаљима икона је и даље задржала и догматско значење. За разлику од обичнијег типа Богородице Умиленија, где се Христос само мази уз мајку у љупком и грациозном покрету, на икони Богородице Пелагонитисе, он се разиграо, и у пуном покрету, у игри, мази се око мајке. Седи на мајчиној десној руци. Мајци је окренут леђима, а главу јако извја, тако да одоздо приљубљује своје лице уз материно. Десну руку је дигоо и савио у лакту, а затим извдио да би успео да је, с пуно љубави, стави мајци на образ. Док у опуштеној левој руци држи свитак месијанства, савијен (у призренском рукопису) или развијен (на обема поменутих византиским иконама). Византиски сликари овим

детаљем задржавали су престави њен догматски садржај. Врло је занимљиво да се и на најстаријој примитивно цртаној минијатури, и на обема иконама овог типа јавља иста, карактеристична престава Христа са наглашено пуначким рукама и ногама. Христос је сликан као напредна, здрава и разиграна беба. Византиски сликар понет спонтаним, креативним реализмом дао је нову варијанту на стару тему мајке и детета, али је задржао и догматско тумачење: Христос, обично разиграно пуначко дете, у лежерно спуштеној руци држи свитак месијанства којим подсећа верне на своју улогу искупитеља. Наговештај будуће драме подвучен је и тужним изразом мајке.

Међутим у нашем сликарству и ова је икона добила нов облик, чист и јединствен садржајно, и као и дечанска икона Богородице Умиленија и ова је ослобођена симболичних и догматских примеса и доследно третирана као једно ново решење прастаре теме мајке и детета. У том новом садржају она је и иконографски нешто мало изменила византиски прототип. Положај Христовог тела, главе и руку остао је исти, само лева рука не држи више свитак. Сликара јој није променио положај, једноставно је само извадио свитак из руке. Како је покрет руке ликовно врло занимљив, и како се композиција линија одлично држи, сликар га није дирао. Промењен је осетно положај руку Богородичиних, да би сигурније држала разиграно дете, она је десну руку ставила између извијених ногу детињих. Гест леве руке остао је нешто недоречен: на њему се осећа још некадашњи гест адорације, а наслућује се и нов покрет: да придржи дете.

Најстарија претстава овако схваћене Богородице Пелагонитисе налази се фреско насликана на иконостасу у Старом Нагоричину сликаном 1317 године.²³ Ту је већ дефинитивно формирана ова варијанта која се више неће мењати. Занимљиво је, да каснији сликари нису мењали чак ни недоречени гест леве руке Богородице. Без обзира дали су те касније престава третиране у зидном сликарству или иконопису оне понављају исти иконографски образац и исто ликовно решење нагоричких сликара. Изразита је цело време и веза између фреско сликарства и иконописа кад год се представља ова тема. С те стране занимљиве су три престава XV века ове иконе. Две су истовремене: Једну је сликао 1421/2 године зограф Макарије, за своју породичну цркву, Манастир Зрзе²⁴, а другу непознати сликар у цркви светог Алимпија у Касторији 1422 године.²⁵ Интересантно је, да је забележено да су обе престоне иконе зрзанског иконостаса, и она Богородице Пелагонитисе зографа Макарија, и она Христова коју је сликао Макаријев брат митрополит и зограф Јован 1394/5

²³ А. Дероко, Из наше старе уметности, „Умиленије“ у Старом Нагоричину, Уметнички преглед, год. II, бр. 9, Београд 1939, стр. 268-269

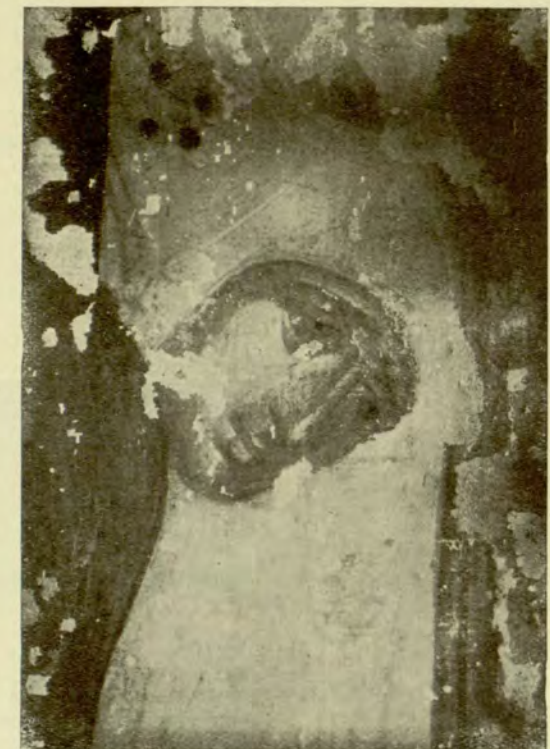
²⁴ Здравко Блажић, Конзервација икона у Македонији, у Зборнику заштите споменика културе, књ. II, с. 4.

²⁵ А. Орландос, *арχαιον των βυζαντινων μνημειων της Ελλάδος*, Т. 4, св. 2, Аθènes 1938, сл. 117, стр. 173-175.

Сл. 10. Икона „Не плачи моја мати“, детаљ, мироносица љуби руку Христову

Fig. 10. Icône „Ne pleure pas ma mère“, détail

Сл. 11. Икона „Не плачи моја мати“, детаљ, глава друге жене мироносице

Fig. 11. Icône „Ne pleure pas ma mère“, détail

године²⁶, сматране за чудотворне.²⁷ Култ вероватно јако поштоване и чудотворне Богородице Пелагонитисе изгледа да је био дуго жив у овим крајевима. У непосредној близини манастира Зрзе, на другом крају Прилепског поља, у Марковој Вароши у цркви Светог Николе сачувана је још једна реплика ове иконе, која је сликана свакако доста касније него што је Месеснел предпоставио.²⁸ Једина усамљена појава иконе ове варијанте на византиској територији, у Касторији, говорила би опет у прилог извесног утицаја стварања на територији средњовековне српске државе на византиско сликарство почетка XV века.

Дечанска икона Богородице Пелагонитисе била би, како изгледа последња монументална икона овог типа створена у нашој земљи.

Велика је штета што је тешко оштећена икона насликана на другој страни дечанске Богородице Пелагонитисе. Ту је представљена релативно ретка тема: Не плачи моја мати, са Богородицом која оплакује мртвог сина. Судећи по сачуваним детаљима: мироносици која љуби руку (сл. 10), и другој која се савила у жалости; (сл. 11), по наслућеном покрету

²⁶ Исти. На наведеном месту, сл. 5.

²⁷ Јован Хаџи Васиљевић, Прилеп. Београд 1902, стр. 115

²⁸ Фр. Месеснел, Црква св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа Гласник скопског научног друштва, књ. XIX, Скопје 1939, стр. 50-51, сл. 11

мајке и сина, имали смо изгледа још једну значајну ликовну творевину исте изражајне снаге и сличног ликовног става.

Када је овај чланак већ био дат у штампу открила је екипа Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Н. Р. Србије, у Призрену у цркви Богородице Љевишке, међу осталим фрескама 1306/1307 године, у северном броду, на другом ступцу од запада, на јужној страни, и лик Богородице са Христом, који се може сматрати као један од непосредних узора дечанског сликара.

Призренска Богородица није прави тип Богородице Умиленија: Христос се не умиљава око мајке, он не ослања главу на мајчину, али је ова призренска Богородица први до сада познати пример у оквиру византиског стварања, на коме је дата поново само стара тема мајке и детета, без догматских примеса. Нити се Богородица обраћа сину гестом адорације, нити је Христос дат као бог: он нити благосиља, нити држи свитак, но седи спокојно на мајчиној левој руци, своју леву руку положио је са пуно поверења у мајчину десну шаку, док му десница мирно почива на појасу.

Извесне фреске у Богородици Љевишкој, у првој зони, са ликовима светитеља пренете су, како изгледа сигурно, са старијих домаћих дела. Лик „Христа призренског“ у том погледу је најречитији доказ. Моруће је, да је и ова

¹⁹ Исти, Наведено дело, passim.

²⁰ Brockhaus, Наведно дело, стр. 93.

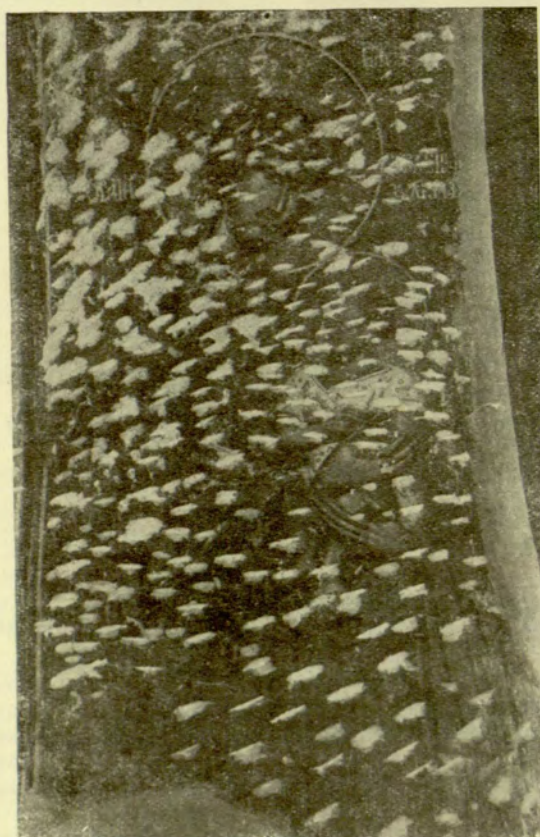
²¹ А. Грабар, који је први објавио овај лик изучавајући овај веома занимљиви наш рукопис, сматрао је, да је и овај лик утицај оријенталног стварања, тако иначе карактеристичан за овај рукопис, и да се може везати за Египат. У то време још није био познат тип иконе Богородице Пелагонитисе, данас је сигурно да се појава овог лика у призренском рукопису има тумачити управо у вези са утицајем наше средине на илустриатора овог рукописа, који је, то је већ Грабар утврдио, у неки старији, свакако оријентални прототип уносио извесне елементе нашег стварања. А. Grabar, *Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique*, Paris 1928, pl. VII, стр. 76-77. и А. Grabar, *Deux images de la Vierge dans un manuscrit serbe, L'art byzantin chez les Slaves, Les Balkans, II partie*, Paris 1930, сл. 182.

²² A. Sotiriou, Guide, сл. 57.

фрескослика реплика неке познате савремене иконе, али то је други проблем који излази из оквира овог рада. Оно што је међутим од несумњивог интереса за нас, то је чињеница да се у српској уметности, чак у непосредној близини Дечана налазило раније ново решење старе теме мајке и детета. Дечански сликар прихватио је ово ново схватање и стоио га

са правим типом Богородице Умиленија. Он се, несумњиво, ослонио на једно старије решење наших мајстора а дао му ново тумачење. Проналазак овог лика Богородичиног у цркви Богородице Љевишке још је један елеменат у прилог претпоставке да се дечански тип Богородице Умиленија формирао у кругу наше уметности.

МИРЈАНА ЂОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ

Сл. 12. Призрен, црква Богородице Љевишке, 1306/1307 г., Богородица са Христом
Fig. 12. Prizren, église de Notre Dame de Ljeviša, 1306-1307, Vierge avec l'enfant

DEUX ICONES DE LA VIERGE DU MONASTÈRE DE DEČANI

Les icônes serbes du XIIIème à XVème siècle par leur style et par le procédé pictural accusent une parenté prononcée avec la peinture murale contemporaine. L'icône de la Vierge de la Tendresse appartenant à la décoration de l'icônostase du monastère de Dečani, peinte vers 1350, peut être rattachée à une série des fresques du même monastère. Le même peintre les a faites. La même parenté de style et de procédé pictural peut aussi être constatée sur l'icône de la Vierge Pelagonitissa se trouvant à Dečani. Elle est plus tardive et fut peinte probablement vers la fin du XVe ou au commencement du XVIe siècle et répète fidèlement la fresque de la Vierge Pelagonitissa de Staro Nagoričino (1317) Il paraît que les peintres serbes du Moyen âge ne faisaient qu'exceptionnellement cette fine différence entre le style d'icône et celui de la peinture murale que les peintres byzantins ont toujours respecté.

L'icône de la Vierge de la Tendresse de Dečani, et l'icône de la Vierge Pelagonitissa de Staro Nagoričino sont les plus anciennes icônes de style byzantin traitant l'amour maternel et n'ayant plus aucune signification dogmatique. Leurs prototypes appartiennent à la Renaissance de Komnènes. Ces deux prototypes byzantins furent les premières icônes dans l'art byzantin traitant le vieux thème de la Mère et de l'Enfant avec un réalisme accusé, insistant sur l'amour et sur la tendresse purement humains. C'est une innovation d'une valeur exceptionnelle. Mais les peintres byzantins du XI—XIIe siècle n'ont pas eu le courage de couper court à tout symbolisme. Ils se sentirent obligés de souligner la valeur dogmatique et symbolique de l'icône, ce qui était le principe de la représentation des icônes dans l'art byzantin. Leurs deux icônes, d'une hardiesse accentuée, ont sauvegardé par les détails la signification dogmatique. La célèbre icône de la Vierge de Vladimir, création byzantine du commencement du XIIe siècle, connue par l'expression de tendresse exprimée dans l'embrassement de la mère et du fils, a un détail très caractéristique: la Vierge fait de la main gauche le geste d'adoration vers son Fils. Le peintre, par ce détail, souligne très nettement, quoique discrètement, qu'il ne s'agit pas d'une mère et d'un fils quelconques, mais qu'il s'agit de la Vierge et du Dieu homme. La Vierge tient son enfant avec amour, mais en même temps elle adore le Dieu. Cette création byzantine fut répétée des siècles durant. Pour la première fois à Dečani,

le peintre a eu l'audace de supprimer tous les détails qui auraient pu donner à l'icône une interprétation dogmatique. Il n'a peint que l'amour maternel. La même nouvelle interprétation se trouve sur quelques icônes byzantines, mais du XVe au XVIe siècle, tandis que, en Russie, il existe des icônes du même type peintes vers la fin du XIVe siècle. Toutes sont postérieures à celle de Dečani.

Soulignons le fait que la peinture de Dečani a influencé la peinture postérieure balkanique. L'influence de la peinture serbe sur la peinture russe fut sensible, surtout vers la fin du XIVe et vers le commencement du XVe siècle. Il paraît qu'en même temps on peut sentir une influence de la peinture serbe sur la peinture byzantine dans la Grèce du Nord.

Le prototype byzantin de l'icône de la Vierge Pelagonitissa est perdu. Il dut se trouver dans un monastère à Bitolj. Mais il existe quelques répliques du XIIIe — XVIe siècle. La plus ancienne se trouve dans un manuscrit serbe de la fin du XIIIe siècle. Sur cette icône, Jésus est représenté en enfant sain, vigoureux, joyeux, et câlin, mais cet enfant qui joue et qui câlinement embrasse sa mère, tient dans sa main gauche un rouleau, signe du messianisme. Cette icône pleine de vie, réaliste dans son ensemble, par ce détail est rattachée aux icônes byzantines à représentation symbolique et dogmatique. Cet enfant qui joue, c'est Dieu et le Redempteur. Quelques représentations byzantines, plutôt rares, de cette icône, répètent le vieux prototype. Mais à Staro Nagoričino, les peintres du roi Miloutine, Eutichios et Michael, ont peint, vers 1317, pour la première fois, l'icône de la Vierge Pelagonitissa sans aucun détail qui, pourrait suggérer une interprétation dogmatique; — ils ont répété le vieux prototype byzantin, mais il supprimèrent le rouleau du messianisme. En Serbie, au cours du XIVe siècle, les peintres ont créé de nouvelles interprétations des anciens prototypes byzantins. Et par leur expression ces peintures sont des créations originales. Comme les peintres italiens contemporains, ils ont voulu insister sur les expressions, sur les sentiments, sur la vie. Ils se débarrassaient prudemment du joug trop étroit des dogmes, mais ils respectèrent toujours le pur style byzantin — tandis que les maîtres italiens contemporains délaissaient complètement et les thèmes iconographiques byzantins et le style byzantin.

Mirjana Đorović-Ljubinković

ДЕИСИС КРУШЕДОЛСКОГ ИКОНОСТАСА

Крушедолски иконостас (сл. 1) је састављен из три дела:

1) Престоне иконе су први део.

2) *Недремано око* (сл. 2) изнад царских двери и *Распеће* са Богородицом и Јованом Богословом на врху иконостаса — други део.

3) *Деисис* са апостолима, девет икона изнад престоних — трећи део.

Резбарија дрвета на иконостасу је из два разна времена:

1) Резбарија *Распећа*, *Недреманог ока* и око *Деисиса* је из једног, а 2) резбарија барокна око престоних икона је из другог времена.

За престоне иконе В. Петровић каже: „... доњи (тј. ред икона крушедолског иконостаса, а то су престоне) је поклонио Јован Георгијевић, потоњи митрополит 1753 године — и може бити да потиче од кичице Николе Нешковића, чији је заштитник био¹. Неће бити да их је поклонио Јован Георгијевић, а није тачна ни година поклона 1753, јер на престоним иконама Исуса Христа, Богородице и Јована Претече имамо дословно истоветан тешко читљив запис, који каже: да су ове четири престоне иконе насликане у време патријарха српског Арсенија IV, архимандрита крушедолског хаџи-Исаије и игумна крушедолског Никифора², а за њих је цену платио споменути архимандрит крушедолски, за свој вечни спомен и својих родитеља Вујмила и и Куне, Бог да их прости. А ово је исписано 29 јуна 1745 године. Овај запис гласи:

При сѣѣишѣмъ ѡ вѣѣниѣишѣмъ патриарсѣ
нашѣмъ српскомъ Арсениѣ Четвертомъ и при
архимандритѣ ѡѡѡ(и) Исаѣи крушедолскомъ и
при игуменѣ Никифорѣ крушедолскомъ напи-
с(а)шасѣ сѣѣ д иконѣ престолнѣ и(х)ѡѡ ѡѡѡѡ
плати више рѣченнѣи арх(имандритѣ): круше-
долскѣи . за свои вѣчнѣи споменѣ и своих(х)
родителей, Вѣѣмила ѡ Кунѣ, Бѣѣ да им(х)
дѡшѣ прости . исписасѣ лѣѣѣ ѡѡѣ ѡѡѣ: кѡ.

¹ Српска уметност у Војводини, 75.

² О ђвом Никифору види Д. Руварац, Опис срп. фрушкогорских манастира од 1753, стр. 262, где се каже да је 1747 пошао на хаџилук у Јерусалим, да је несрећним случајем пао у руке разбојника (Арапа) у Африци, да је био заробљен 2 године у Трипољу, одакле га је избавио конзул цара Франца I и био доведен у Беч, одакле је дошао у Крушедол.

Са овим се слаже и Д. Руварац „Опис српских фрушкогорских манастира од 1753“ (стр. 285), где се престоне иконе крушедолског иконостаса овако спомињу: „Иконе престолне: Спаситељева, пресвјатија Богородици, сверху Благовјешчение пр. Богородици, оздол сербски просвјетители, Предтечева, све нове. На сих иконах рамови пилтаорским дјелом устроени, моловати и позлашчени, ихже бист ктитор хаџи Исаија архимандрит сего манастирја, которија дал устроити в љето 1745 за спомен себје и сродников“.

И овде се каже да је хаџи-Исаија крушедолски архимандрит ктитор ове четири престоне иконе, што потврђује и запис на престолној икони Благовести и Максима са Симеоном и Савом, испод самих Благовести: Ктиторъ ѡѡ Исаѣи архимандритѣ крушедолскѣи.

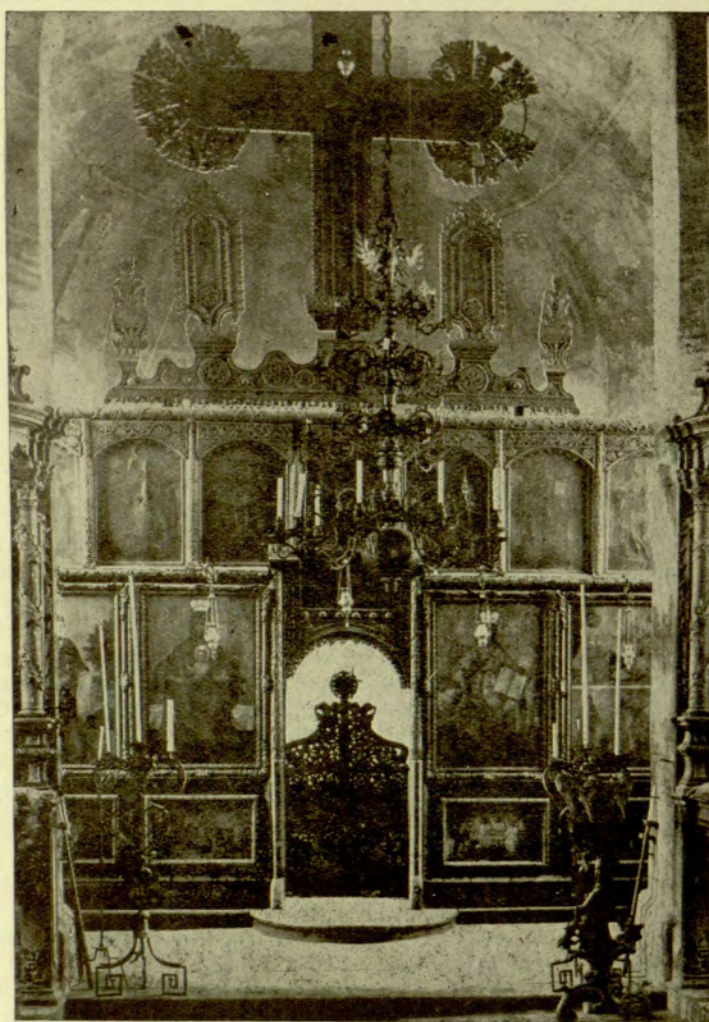
Ако је престоне иконе радио Никола Нешковић 1745 године, он је тада морао имати око 25 година, јер је рођен око 1720 у Пожаревцу.³ Пошто су ове четири престоне иконе одличан рад, а Нешковић је тада био још млад човек, то би требало сравнити ове престоне иконе са иконама Николе Нешковића за које се сигурно зна да су Нешковићеве, да би се утврдило да ли су оне заиста рад Николе Нешковића или другог сликара, јер ове барокне иконе заслужују особиту пажњу. Знамо да је Никола Нешковић радио икону владике Максима, Ангелине, деспота Јована и Стефана за Крушедол 1753 године, осам година касније иза ових престоних икона. На месту где на иконостасу обично долази икона св. Јована Претече, овде имамо храмовну икону, на чијој горњој половини су *Благовести*, а на доњој половини ктитор Крушедола владика Максим са св. Симеоном и св. Савом. На месту пак где на иконостасу обично долази икона св. Николе, овде је икона св. Јована Претече, у чијим доњим угловима су слике Рођења св. Јована Претече и Крштење Исуса Христа.

Дакле резбарију око престоних икона, тј. рамове, дао је начинити 1745 хаџи-Исаија архимандрит крушедолски, а резбарија око *Распећа*, *Недреманог ока* и *Деисиса* са апостолима је из истог времена из кога су *Распеће* и *Недремано око*, тј. из 1653 године, када је

³ В. Петровић и М. Кашанин, Српска уметност у Војводини, 76.

Распеће и Недремано око рађено и постављено на иконостас, што све сазнајемо из овог записа на *Недреманом оку*:

Написа се сн сѣи вжстени крѣсть прѣшщенномъ архіепкѣ пѣискомъ кнр Гаврилѣ . и прѣвѣшщенномъ митрополитѣ кнрѣ хаѣи Ілариони при ігѣмнѣ іакинѣ ермонахѣ и по сѣмѣ хѣиторѣмѣ виѣшѣ прѣзвѣтерѣ богдан изъ батѣнѣ а настонникѣмѣ маѣимѣ ермонахѣ .

Сл. 1. Иконостас манастира Крушедола
Fig. 1. L'iconostase du monastère de Krušedol

І заче се мѣсеца марѣпа . д . и сѣврѣши се . мѣца августѣ . кѣ . вѣ : мѣтѣ . ѣѣ рѣ ѣ ѣ (1653).

Дакле *Распеће* и *Недремано око* је рађено у време архиепископа пећкога Гаврила, београдског митрополита хаѣи-Илариона и јеромонаха Јоакима, крушедолског игумана, а ктиѣтор је био презвѣтер Богдан из Батање, а настојник око израде је био Максим јеромонах. Израда је трајала од 9 марта до 20 августа 1653 године.

Остаје нам да расправимо о девет икона

Деисиса са апостолима, другом реду икона на крушедолском иконостасу, које досада нису проучене, но се само спомињу.

У Опису српских фрушкогорских манастира од 1753 године на стр. 285 имамо написаније темпла крушедолског, које је те године било као и пред последњи рат, и у овом написанију се за *Деисис* каже ово:

„Испод креста на среди образ Спасителев, обојуду того образа моление с 12 апостолми,

во једином рјадѣ у рамови стари позлащенѣими пилтаорски.“

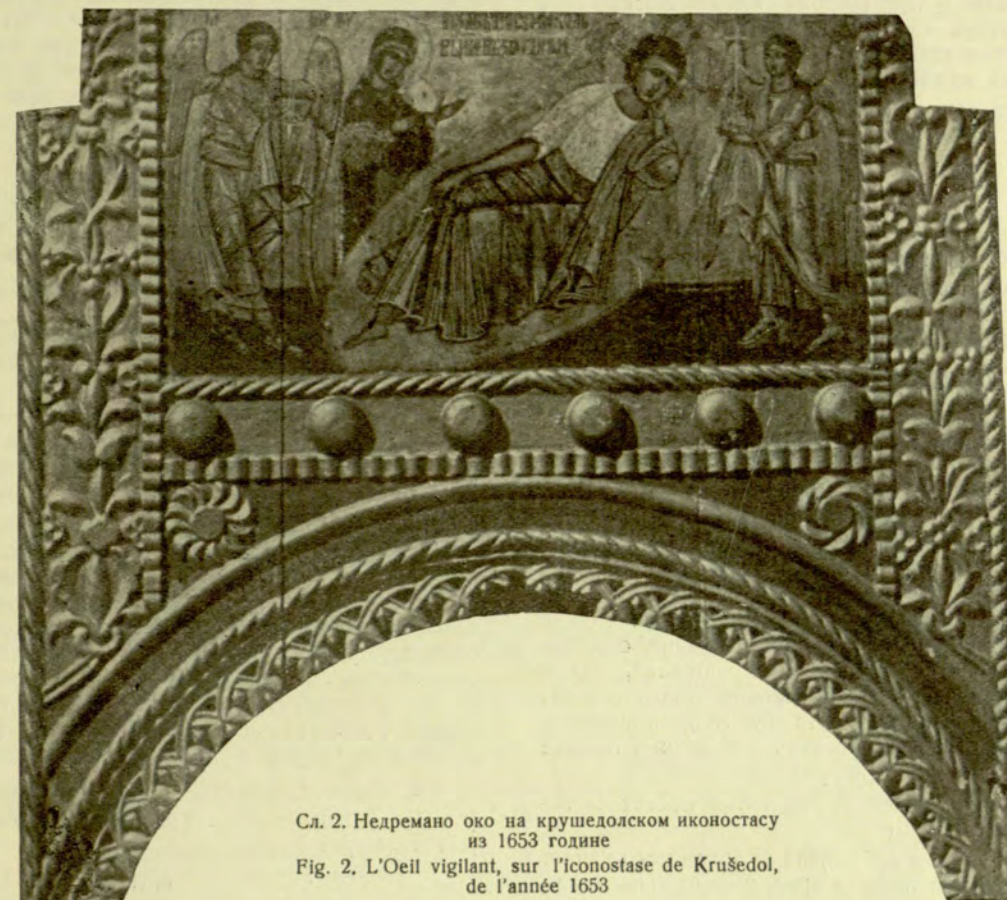
М. Кашанин за *Деисис* каже: „Истом стилу (тј. као и икона св. Јована Претече у Крушедолу из 1644 године) припадају ванредне иконе у горњем делу иконостаса Богородичине цркве у Крушедолу (сл. 21 и 69). Оне чине целину, величанствену представу *Деисиса*, којој ће бити мало равних у нашој земљи“.⁴

⁴ Српска уметност у Војводини, 47.

На другом месту каже М. Кашанин: „Али на каквом високом степену је стојало сликарство XVII века, то најбоље показују иконе, у првом реду оне на иконостасу Богородичине цркве у Крушедолу, које су сликане 1653 године“.⁵ Према овим речима изгледа свакако да М. Кашанин мисли да су иконе *Деисиса* са апостолима рађене у исто време када и *Распеће* и *Недремано око*, тј. 1653 године. Ако Кашанин тако мисли, то није тачно, јер у наведеном запису на *Недреманом оку* стоји да је тада насликан само крст, тј. *Распеће*, а

То је све, колико ми је познато, што је до сада писано о овим иконама.

Иконе *Деисиса* са апостолима биле су на крушедолском иконостасу 1653 године, када је рађено и на иконостас постављено *Распеће* и *Недремано око*, са својом резбаријом и резбаријом *Деисиса*. Рекли смо да иконе *Деисиса* нису рађене 1653 године за крушедолски иконостас, а то закључујемо пре свега из тога што је од иконе Исуса Христа доле отсечен узвишени руб иконе и нешто од саме иконе, па чак и део Христове ноге, и тако висина

Сл. 2. Недремано око на крушедолском иконостасу из 1653 године
Fig. 2. L'Oeil vigilant, sur l'iconostase de Krušedol, de l'année 1653

пошто је тај запис о сликању крста написан на *Недреманом оку*, то је последње рађено исте године које и *Распеће*, а и стилски су и резбаријом рад истих руку. Осим тога, између *Распећа* и *Недреманог ока* с једне и *Деисиса* са апостолима с друге стране је огромна уметничка и стилска разлика. Према томе, иконе *Деисиса* су рађене пре 1653 године, а затим неће бити да иконе *Деисиса* са апостолима припадају истом стилу као и икона св. Јована Претече из 1644.

В. Петровић о *Деисису* каже: „Горњи ред икона на томе иконостасу је један од ређе добрих узора, правог „светогорског“ панселиновског живописа“.⁶

⁵ Ibid. 16.

⁶ Српска уметност у Војводини, 75.

иконе Христове износи 83 см, док је висина осталих икона 94 или 93 см; а отсечена је доле зато да би се начинило места за икону *Недремано око* испод иконе Исуса Христа, а изнад царских двери. Када би икона Исуса Христа била рађена за крушедолски иконостас 1653 године, она би одмах била начињена у потребној величини без сасецања њезина доњег дела. Осим тога, ни резбарија око *Деисиса* из 1653 године не одговара иконама *Деисиса*, јер их покрива више но што је потребно и долази чак до самих глава апостола, а негде их мало и покрива.

Када *Деисис* није постављен 1653 године на иконостас са *Распећем* и *Недреманим оком*, морамо се запитати: „Нису ли можда зографи који су сликали 1543 за игумана Силвестра

припрату и 1545 за игумана Јоакима и митрополита београдског Лонгина храм крушедолске цркве радили и наш Деисис за крушедолски иконостас? Мислимо да нису, из ових разлога. Када је архиеп. Максим подигао Крушедол 1509—12,⁷ значи подигао цркву, она, као што видимо, није морала бити одмах живописана када је подигнута, но је живописана тек после 30 година, али је морала имати иконостас одмах иза 1509—1512 године. Други разлог да зографи који су живописали крушедолску цркву 1543—5 нису радили наш Деисис имамо у томе, што су ови зографи насликали у Крушедолу икону Богородице Одигитрије са пророцима на рубу иконе и портретом споменутог игумана Јоакима,⁸ а та се икона по свему разликује од икона Деисиса.

Када наш Деисис није рађен 1653 са Распеем и Недреманим оком, када није рађен 1543—5 када је живописана крушедолска црква, онда нам остаје могућност да је наш Деисис можда рађен у време када је Максим архиепископ подигао крушедолску цркву, тј. 1509—12. 1514 године Крушедол је већ сигурно постојао, јер је те године у Крушедолу писао еванђеље јеромонах Панкратије.⁹

У Опису српских фрушкогорских манастира од 1753 године (стр. 285) спомињу се: „два иконостаса древња от орахових дресов построена, велика, костми различними украшена, в њихже могу по седем икона стојати.“ Да ли је који од ова два древња иконостаса првобитни иконостас крушедолске цркве подигнуте 1509—12 или није, као и да ли је наш Деисис саставни део ових иконостаса, не можемо ништа одређено казати, јер ова два древња иконостаса данас немамо. У Крушедолу имамо дивну икону Благовести чији је рам био украшен седефом. Да није она део тих иконостаса „костми украшених“, јер је крушедолска црква посвећена Блавестима, а и до последњег рата су међу престоним иконама биле Блавесте? Ни на ово питање не можемо дати сигурна одговора.

Свима иконама крушедолског Деисиса заједничко је ово:

Сви ликови су рађени на један исти начин. Основна боја лика је мрка, која прелази негде у маслинозелену боју, а негде у жуту. Ова основна боја служи и као сенка, по којој се стављају беле и румене црте у разним правцима као осветљење на лицу. Ова боја је основна и за косу и браду, само се по њој још додају на коси и бради црне црте као власи код млађих лица, а беле и плавичасте код старијих. Споменута основна боја као таква је испод свих фигура на иконама, а где је основа златна од листића, испод ње је болусна црвена боја, од чега је злато црвенкасто.

Нимбови су означени кругом избодених тачака, поред кога се са спољашње стране периодички понављају три избодене тачке као украс.

⁷ Димитрије Руварац, Манастир Крушедол, 1918, 10.

⁸ Л. Мирковић, Старице фрушкогорских манастира, 32—34.

⁹ Ibid. 27.

Текстови на еванђељима су писани црном бојом, а сигнатуре циноберцрвеном бојом.

Сви апостоли имају на ногама потплате, везане са две или три врпце око ногу.

Књиге — еванђеља су рађена маслинозеленом или којом другом бојом, по којој иде златно шрафирање. У средини корица је црвен камен, око кога су са четири стране зрна бисера. По рубу корице посут је бисер. Еванђеља имају на доњој корици копче, а на горњој су ексерни, за које се хватају копче.

Иконе су од дрвета, а где је даска напукла, то је место прво закрпљено платном, па је затим цела површина иконе превучена гипсом, по коме су загребене контуре фигура. Код неких икона и полеђина иконе је превучена платном и гипсом, и потом је цела површина обојена сивом бојом.

Иконе су удубене и као рам имају узвиашен руб, који је у својој половини према средини иконе обојен златном бојом, а према спољној страни венецијанскоцрвеном бојом. Да се дрво иконе не би савијало, на полеђини иконе имају два водоравна жлеба, у које су утиснуте дрвене летве.

Неке иконе су са стране изједене црвоточином. Оштећена места на иконама конзервисао је у Загребу Вирубал.

Исус Христос (сл. 3), величина иконе је 86 × 66 см једино овде, јер је икона доле отсечена, а све остале иконе су величине 93 × 68 см или 94 × 67 см. Једино Исус Христос има грчку сигнатуру $\text{ΙϞ ΧϞ ϥ παντοκратор}$, а остале сигнатуре су словенске. Христос је обучен у љубичаст хитон и плавосив хаматиј, по чијем рубу иде украс са сараценским словима. Клавус на рамену је маслинозелене боје, шрафиран златом. Престо је црвенкасте боје, много шрафиран златом, и на престолу су два душека, један кармин, а други сочнозелене боје. На њима седи Христос. Испод Христових ногу је подножје са душеком.

Св. Јован Претеча — сѣѣ ѿ прѣтѣчѣ (сл. 4). Хитон је боје храстовине, а хаматиј је светломрке боје.

Арханђел Гаврил — арх гавриилъ (сл. 4). Крила су маслинозелене боје, шрафирана златом. Дивитисиј је циноберцрвене боје, а лор црвенкасте боје, шрафиран златом. Чарапе су цинобербоје. Огрлица, нарукнице, перибрахије, руб дивитисија доле и ципеле су рађене златом, са црним цртама по њима.

Св. Павле — сѣѣ павѣла (сл. 5). Хитон је плавосиве, а хаматиј црвенкасте боје, која иде на плавосиво.

Св. Јован Богослов — сѣѣ ѿ бѣгъ словѣ (сл. 5). Хитон је сивоплаве, а хаматиј сличне боје као и хитон, само је много светлије.

Св. Матеј — сѣѣ матѣи (сл. 6). Хитон је сивоплаве боје, а хаматиј венецијанскоцрвене боје, са много отсјаја.

Св. Андреј — сѣѣ андрѣи (сл. 6). Хитон је маслинозелене, а хаматиј кармин боје, чији су превоји означени црном бојом.

Св. Варшоломеј — сѣѣ вар'доломѣи (сл. 7). Хитон је тамноплаве (пауновосиве), а хаматиј љубичасте боје. Осветљена места на оделу су означени белом бојом, а превоји црном бојом.

Св. Тома — сѣѣ ѿ тома (сл. 7), млад. Хитон је пауновосиве, а хаматиј венецијанскоцрвене боје.

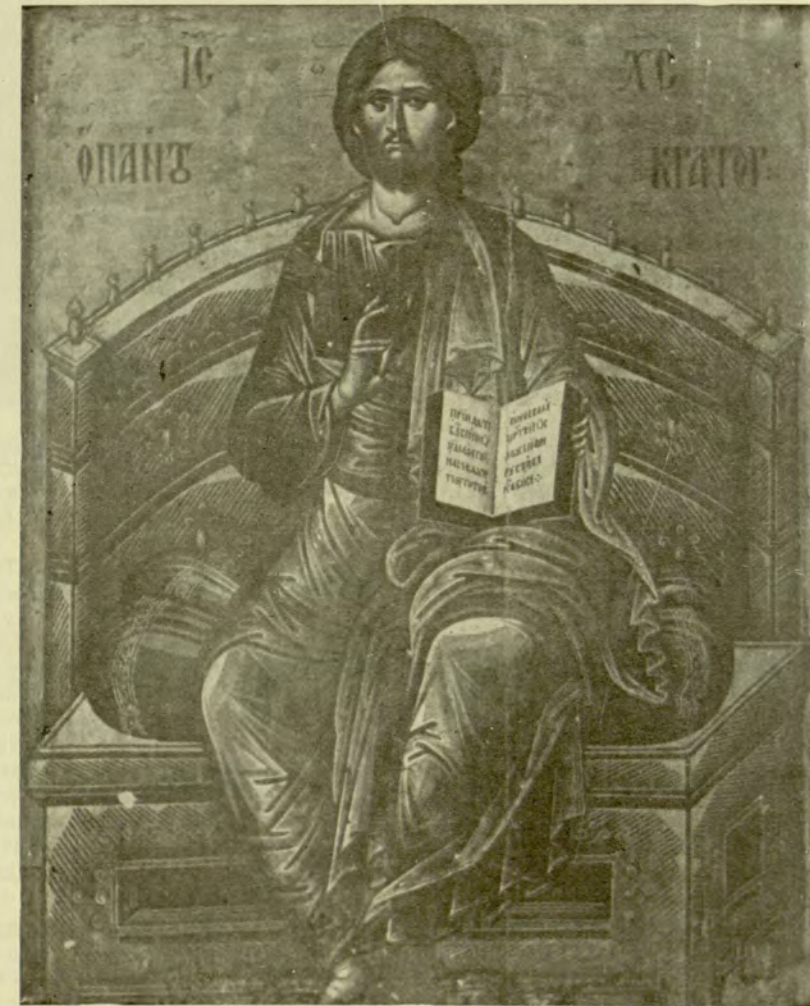
Богородица — мѣр'... (сл. 11) у десној држи свитак, а лева је у гесту десисиса.

става лора је кармин боје. Крила су као и код Гаврила, као и све остало.

Св. Петар — сѣѣ петрѣ (сл. 10). Хитон је тамнољубичасте, а хаматиј светломрке боје, чији су превоји означени белим и црним цртама.

Св. Марко — сѣѣ марко (сл. 10). Оштећена икона. Хитон је цинобертамне, а хаматиј пауновоплаве боје.

Св. Лука — сѣѣ лука (сл. 9). Насликан је

Сл. 3. Исус Христос Пантократор из Деисиса на крушедолском иконостасу из 1509—1512 године

Fig. 3. Jésus-Christ Pantocrator de la Déesis de l'icônostase de Krušedol des années 1509—1512

Доња хаљина је пауновоплаве боје, а мафориј је тамнољубичасте боје. По рубу мафорија иде бортна са златним везом сараценских слова. Нарукнице су златне. Обућа је кармин боје.

Арханђел Михаило — архггль мѣхѣил (сл. 11). Оштећена икона, боје су се отопиле и остао је грунд тамножуте боје. Дивитисиј је маслинозелене боје, лор је цинобер светле боје, украшен бисером и шрафиран златом, а по-

у ходу. Хитон је пауновоплаве, а хаматиј тамнољубичасте боје.

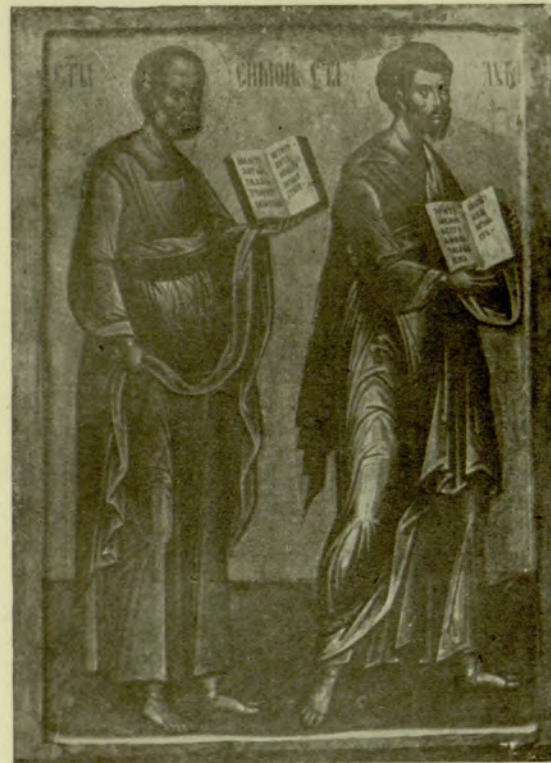
Св. Симон — сѣѣ симѣонъ (сл. 9), ћелав. Хитон је црвенкасте, а хаматиј зеленкасто-мрке боје.

Св. Јаков — ѣѣѣѣ (сл. 8). Икона је јако оштећена. Хитон је пауновоплаве, а хаматиј мрке боје.

Св. Филиј — сѣѣ ф... (сл. 8). Хитон је пауновоплаве, а хаматиј маслинозелене боје.

Сл. 8. Св. апостоли Јаков и Филип из Деисиса на крушедолском иконостасу из 1509—1512 године
Fig. 8. Les saints apôtres Jacob et Philippe de la Déësis de l'iconostase de Krušedol des années 1509—1512

Сл. 9. Св. еванђелист Лука и апостол Симон из Деисиса на крушедолском иконостасу из 1509—1512 године
Fig. 9. Le saint évangéliste Luc et l'apôtre Simon de la Déësis de l'iconostase de Krušedol, des années 1509—1512

по трећи пут им се високо на иконостасу у композицији Деисиса износи иста опомена.

Поред споменуте могућности да је наш Деисис можда рађен за иконостас крушедолске цркве у време када је ова подигнута 1509—12, размотрићемо још једну могућност, наиме, да су иконе крушедолског иконостаса рађене за неку другу цркву, па су у Крушедол донесене и 1653 године постављене на крушедолски иконостас са *Распећем* и *Недреманим оком*.

Ако се узме у обзир ова могућност, то су иконе Деисиса највероватније могле бити донесене из Београда, јер су у Крушедолу до последњег рата чуване црквене старине из Београда, а нарочито из велике митрополитске цркве у Београду. Тако је у Крушедолу чувана митра београдске митрополије, тј. митрополитске цркве у Београду, ручни рад госпође Катакузине, тј. Катарине грофице Цељске, жене грофа Улрика Цељског, а кћери деспота Ђурђа (удата 1433). Затим митра београдског митрополита Јоакима (1607—1611) из 1607 године, као и многе црквене старине које су припадале хаџи-Илариону београдском митрополиту (1662—1672) или их је он поклонио ман. Крушедолу. Треба само прегледати опис манастира Крушедола од 1753 и старине манастира Крушедола, па би се видело колико је до рата било у Крушедолу ствари које потичу од београдских ми-

трополита, који су од почетка XVI века до 1692 године били уједно и сремски.¹¹

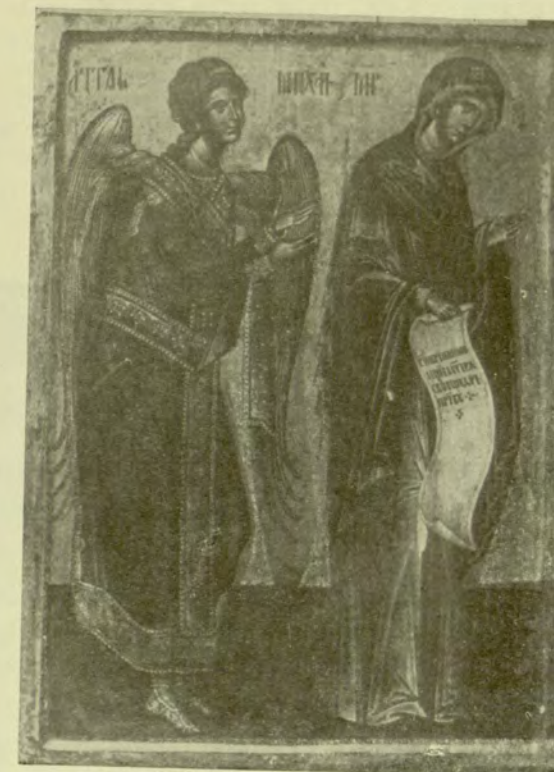
Када знамо све ово, онда није сасвим неумесно питање нису ли можда ове иконе донесене из Београда, из београдске велике митрополитске цркве, из које су — као што смо видели — донесене у Крушедол и друге ствари. Када је Герлах по повратку из Цариграда 1578 године дошао у Београд, он је видео да Срби у Београду имају само једну цркву, посвећену арханђелу Михаилу, која је била прилично пространа, али како је то једина црква овде, а у вароши има доста Хришћана, то су ови били ради да је простране и нудили су Турцима 25 талира само за једну стопу да је рашире. Али Турци нису допустили... Најпосле Герлах додаје: „Они су имали у Београду велику и лепу цркву, али Турци су им је узели, и Мехмед — паша од њезиног камена начини безистан и каравансерај.“¹² Дакле велика митрополитска црква је била разрушена до 1578 и неки предмети из ове цркве доспели су у Крушедол, па су

¹¹ И касније, у време турског рата 1739, донесене су многе ствари из Београда и манастира око Београда у Срем, тако из ман. Сланаца донесене су ствари у Гргетег, из Раковице у Вел. Ремету, из београдске придворне капеле у Гргетег. Види Д. Руварац, Опис српских фрушкогорских манастира из 1753 године, стр. 371, 342—347, 372.

¹² Гласник Срп. учен. друштва, 36, 210—14.

Сл. 10. Св. апостоли Петар и еванђелист Марко из Деисиса на крушедолском иконостасу из 1509—1512 год.
Fig. 10. Les saints apôtres Pierre et l'évangéliste Marc de la Déësis de l'iconostase de Krušedol des années 1509—1512

Сл. 11. Богородица и арханђел Михаило из Деисиса на крушедолском иконостасу из 1509—1512 године
Fig. 11. La Mère de Dieu et l'archange Michel de la Déësis de l'iconostase de Krušedol des années 1509—1512

из ове цркве могле бити донесене и иконе Деисиса са апостолима.

Константин филозоф у Животу деспота Стефана за ову цркву каже: „А црква велика је са истока града... Ова је дакле митрополија Успеније пречисте Владичице, и имајаше околу општежиће украшено сваким насадима, са многим наследством, селима и другим обиљежјама, која је била престо митрополита београдског, ексарха свију српских земаља. Ова је црква била најбогатија од других у дане овога благодативог.“¹³ Ова црква је морала бити велика и репрезентативна црква, украшена фрескама и иконама са богатом ризницом црквених утвари. У овој цркви је у време деспота Стефана на иконостасу био баш оваки ред икона Деисиса са апостолима као што је и крушедолски Деисис. Међу чудним догађајима који су се догодили у Београду у часу смрти деспота Стефана, Константин филозоф спомиње и овај: „А догоди се и овај приказ, да су се из градске велике цркве (тј. митрополије београдске) у ваздух подигле часне иконе, и где као по чину који ће бити приликом другог доласка (тј. страшног суда): Царица дакле и Владичица и Јован Претеча, са обе стране лика Спаситељева, и иконе два наест апостола, по шест како треба са сваке стране, што смо мислили да је у славу нази-

¹³ Старе српске биографије XV и XVII века (превод Л. Мирковића), стр. 85.

рања (посету, надгледање) града. А ово беше у часу смрти (деспотове), јаој!“¹⁴

Ово место јасно сведочи да су у великој градској митрополиској цркви у Београду у време смрти деспота Стефана биле овакве иконе како их овде видимо, а то је могло бити само на иконостасу, и нигде другде. Истичемо да и Константин филозоф доводи Деисис на иконостасу у везу са другим доласком Христовим, тј. страшним судом, коју мисао видимо толико наглашену на крушедолском Деисису. Наведено место из Живота деспота Стефана нам је драгоцен податак за историски развитац иконостаса у српској цркви и за изглед иконостаса код Срба у првој половини XV века, на коме је у другом реду био Деисис са апостолима, само нам Константин филозоф не спомиње анђеле у Деисису, а које имамо на крушедолском Деисису. Исти Деисис са апостолима и анђелима какав имамо у Крушедолу имао је и иконостас у Византији у време деспота Стефана, јер Симеон, архиепископ солунски (+ 1429), савременик деспота Стефана, овако описује иконостас свога времена у Солуну, па према томе и у осталим крајевима Византије: „Стубићи (на иконостасу) значе одељење чулнога од духовнога и они су као неко утврђење, које дели духовно од чулнога; а то што се они

¹⁴ Ibid. 121.

налазе око жртвеника значи да у Његовој цркви постоје стубови, који Га проповедају и нас утврђују. Затим се поврх стубова (иконостаса) налази космит који означава савез љубави и сједињење светих у Христу, који су на земљи, са горњима. Отуда поврх космита, по средини међу светим иконама, бива (изображен) Спаситељ, а с једне и друге стране Мати Његова и Крститељ, анђели и апостоли, и остали свети, тако да то све значи и пребивање Христа са својим светима на небесима, и присуство Његово сада с нама, и то да он има опет доћи.“

Последње речи Симеона Солунског такође доводе мисао о другом доласку Христову, тј. о страшном суду у везу са Деисисом на иконостасу, као и Константин филозоф. Опис икона на архитраву иконостаса по Симеону Солунском потпуно одговара Деисису из Крушедола, ту су и анђели (арханђели Михаило и Гаврило), само у Крушедолу немамо других светих осим апостола.

Дакле, постоји поред оне прве и ова друга могућност, да иконе нашег Деисиса можда потичу са иконостаса велике београдске митрополиске цркве из 1427 године, и када је ова срушена, да су донесене у Крушедол заједно са другим стварима ове цркве.

Прошлого лета био сам у Грчкој и у Светој Гори, а у вези са крушедолским Деисисом видео сам ово: Данашњи иконостаси у Кареји, Ватопеду, Хиландару и у Линдосу на Радосу су из XVII века, и изгледају овако: у првом реду су велике престоне иконе, а у другом реду су мале иконе празника, и то не само иконе дванаест великих празника но и других, тако да у томе реду може бити 18—20 малих празничних икона. На врху ових иконостаса је *Распеће*. У истим црквама у Кареји, Ватопеду и у Линдосу на Радосу видео сам у олтару на иконостасној греди иконе са грудним фигурама из Деисиса са апостолима, а у Хиландару у ризници, које су раније, пре XVII века, биле на иконостасу споменутих цркава, па су скинуте са иконостаса када су подигнути данашњи иконостаси. Ове иконе на греди у олтару потичу свакако из XV века према свему што смо напред изнели, као и по томе што ове иконе нису стављене на иконостас у XVI веку, да се одмах идућег столећа скидају са иконостаса и на њихово место стављају празници. Ове иконе Деисиса из XV века у Кареји, Ватопеду, Хиландару и у Линдосу су велике, висина им је око 1 м, фигуре су у грудним ликовима, и на једној икони долази само једна фигура. Ово све потврђује наведене речи Симеона Солунског и сведочи да је у Св. Гори и Грчкој у XV веку иконостас на космитису имао Деисис са анђелима и апостолима, као што је и крушедолски Деисис.

Код нас видимо да се у XVI веку ставља Деисис на неке иконостасе који су дотле имали свој облик из XIV века, на име само престоне иконе без Деисиса, напр. у Дечанима и Студеници. Али се ова два Деисиса у Дечанима и Студеници разликују од нашег крушедол-

ског и оних старих XV века у Кареји, Ватопеду, Хиландару и у Линдосу тиме што Деисиси постављени у XVI веку имају мање димензије, поједине фигуре не сликају се свака за себе на једној икони, но се на једну даску сликају по три или шест апостола, и то без анђела.

Пре него што се одлучимо за једну од споменуте две могућности, морамо истаћи да иконе крушедолског Деисиса имају извесне сличности са критским иконама, које карактерише по Rice-у брзопотезна иконосликарска техника, општа употреба белог отворено-светлог, ведро, ефективно и конструктивно не натуралистичко бојење и веома брзопотезни детаљи на костимима и лицима фигура. Код критских икона назначено је отворено-светло у нежним паралелним линијама. Линија одела окаменила се овде у декоративну схему. Чак и мека моделација светлости и сенке у лицима претвара се код неких од ових сликара у тврд орнамент. Критски сликари мајсторски рукују изражајним средствима: линијама и бојом. Фигуре су им витке и елегантне, а лица су отмена.

Овај стил је очигледан у иконосликарству од почетка XV века и за следећих сто година владаће највише у јужној и западној Грчкој, па и у Солуну, утиче на остали део источне и северне Грчке, Балкан и чак на источнија острва.¹⁵ Критске иконе имамо у великом броју и у нашој земљи, нарочито у Далмацији. У време деспота Стевана критски сликари су радили у српској земљи, јер када је деспот Стеван градио цркву у Ресави (Манастија), то је према Константину филозофу било овако:

„И свуда, дакле, са сваком журбом и најлепшим стварима и многочасним највештијим радницима, најискуснијим живописцима, ако (их) је где било, и многим златним и цветним шарама (украши је). Јер шиљаше чак на острва и свуда.“¹⁶ Овде се говори о највештијим радницима и најискуснијим живописцима, а иза живописца каже да је шиљао по њих чак на острва и свуда. Од острва овде у првом реду долази у обзир Крит.

У Старој цркви у Сарајеву имамо икону Деисис са празницима (сл. 12), коју је радио Никола Рицо, син мајстора Андрије, кога сам идентификовао са оним Андријом Рицом који се на икони Богородице Страсне у Фиренци потписао ANDREAS RICO DE CANDIA PINXIT. Ова икона Богородице Страсне је разно датована од великих имена (Diehl, Кондаков), почев од XII до XVI века, што је доказ да датовање икона није тако једноставна ствар. Сам Кондаков је прво мислио да није аутентична, а најпосле ју је признао за аутентичну и ставио је Андрију Рица у XVI век. На основу латинског текста на овој икони и стручног мишљења несумњиво доброг znalца латинске палеографије В. Новака, датирао сам

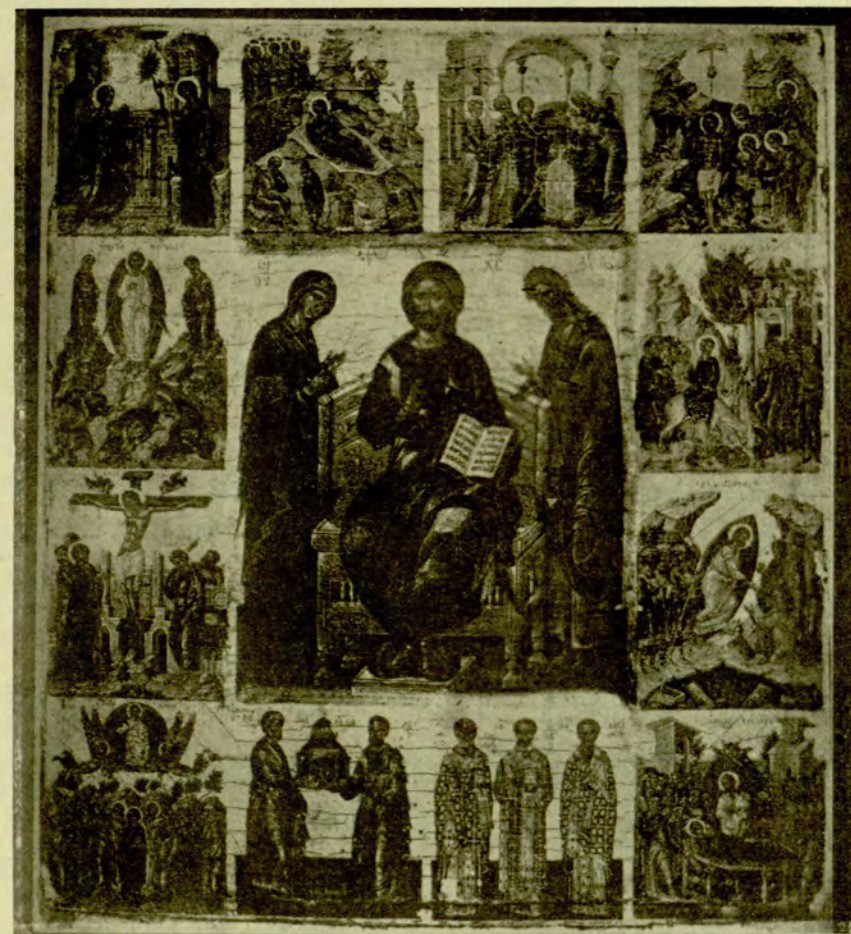
¹⁵ D. Talbot Rice, The Icons of Cyprus, London 1937, одељак Критска школа.

¹⁶ Старе српске биографије XV и XVII века, 87.

је у XV век, а сина му Николу Рица у другу половину XV века, а није искључено и прву половину XVI века. Деисис на икони Николе Рица је толико сличан односним фигурама крушедолског Деисиса, у држању тела, а нарочито у драперијама и наборима одела, да се толика сличност не може протумачити једино сличношћу типизираних иконографског калка, но се мора доћи до закључка да је то једна иста школа икона, тј. критска, која је

Критске иконе имају између осталог и ове две особине: 1) нимбови су рађени тачкама по златној основи; 2) злато на критским иконама је црвенкасто. Обоје видимо на крушедолским иконама.

Сада треба да се одлучимо за једну од споменуте две могућности: 1) или ове иконе потичу из митрополиске цркве у Београду, тј. из времена деспота Стефана, или су 2) рађене за крушедолски иконостас када је подиг-

Сл. 12. Деисис из Старе цркве у Сарајеву, рад критског сликара Николе Рица, сина мајстора Андрије (Рица) из краја XV или почетка XVI века
Fig. 12. Déisis de la Vieille église de Sarajevo, oeuvre du peintre crétois Nicolas Ricco, fils du peintre Andréas (Ricco), de la fin du XVe ou du début du XVIe siècle

имала исту овакву типизацију гестова и набора драперије.

У Пантанаси у Мистри, коју је подигао протостратор Јован Франгопулос (1428-1445), арханђели Михаило и Гаврило имају исти костим, исте златне украсе на оделу, иста крила, лор исте ширине,¹⁷ као и анђели на крушедолском Деисису, а фреске у Пантанаси су радили критски сликари. Даље, анђели на критској икони Деисиса у Музеју Бенаки у Атини¹⁸ слични су нашим анђелима у Крушедолу.

¹⁷ G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, 1910, pl. 137.

¹⁸ A. Ζυγοπούλου, Κατάλογος των εικόνων (Μουσείον Μπενάκη) Σοφιά, 1934, 109, Πινάξ 54.

нута крушедолска црква (1509—1512). Ја се одлучујем за ову другу могућност поред свега напред реченога још и из простог разлога што иконе нашег Деисиса својом величином одговарају растојању од јужног до северног зида крушедолске цркве, а изузетна би случајност била да је иста ширина била и у великој митрополиској цркви на месту где је иконостас.

Године 1513 био је Максим митрополит београдско-сремски и можда је видео Деисис у великој београдској митрополиској цркви на иконостасу и дао је такав исти начинити у својој задужбини Крушедолу.

Митрополит Максим је могао довести критске сликаре из Св. Горе, јер је још као деспот Ђурађ са братом Јованом сваке године новцем даривао манастире св. Павла и Есфигмен у Св. Гори.¹⁹

Затим их је такође могао довести и из Венеције, са којом је имао ове везе. Удовица деспота Стефана (+ 1477), мати Максимова Ангелина, којој се такође приписује учешће у подизању Крушедола, била је после смрти свога мужа под заштитом млетачке републике.²⁰ Максимова сестра Мара (+ 1495) била је 1485 удата у Casale Monferrato на Поу за грофа монфератског Бонифаца V.²¹ Сам Максим је 1502 ишао у Венецију, послан од брата Јована, још као монах, ради преговора против Турака.²² Том приликом могао је Максим видети иконе Грка Крићана у Венецији и, када је подигао Крушедол 1509-1512, могао је поручити било сликаре било иконе из Венеције за иконостас у крушедолској цркви. На крушедолском Деисису имамо једну карактеристичну црту, која би указивала на то да су сликари крушедолских икона били из Венеције, а то је бортна са златним украсом на химатију Исуса Христа и мафорију Богородице, за коју Wulff²³ на мафорију Богородице на једној икони Madonna della Consolazione (Berlin, Kaiser-Friedrich-Museum) XV века каже ово: „Venezianischen Einfluss verrät auch die Behandlung ihres weissen Schleiertuches und die mit sarazenischer Schrift durchgesetzte Goldstickerei der Borte...“

О текстовима на еванђељу навешћемо мишљење слависте П. Ђорђића.

Текстови на еванђељима су интересантни, јер нису изразито и скроз једне рецензије и не може се рећи да сви текстови одају човека једне народности. Ове иконе су рађене у почетку XVI века, када на Северу, у Срему није писано рецензијом у којој долазе јусови, а које имамо у текстовима на крушедолским иконама. Јусови су се у то доба писали у Влашкој у словенским текстовима, камо је раније била пренесена бугарскословенска рецензија.

Према томе, писар текстова на еванђељима крушедолских икона морао је имати при руци словенско еванђеље и словенски апостол који су било писани било штампани у Влашкој и из њих преписивати. Крушедол је основао у времену 1509—1512 митрополит Максим, који је до 1508 био митрополит у Влашкој и који је према Јиречку (II 205), изгледа, основао и прву штампарију у Влашкој за штампање словенских црквених књига. Он је могао

собом понети једно рукописно еванђеље и рукописни апостол из Влашке са јусовима, а када су рађене иконе за иконостас крушедолске цркве, могао је имати при руци и четвороеванђеље штампано 25 јуна 1512 по наредби влашког војводе Јована Басараба и господина све земље Угровлашке и Подунавља, по свој прилици у Трговишту.

Не можемо са сигурношћу казати које је народности био писар текстова на еванђељима и свицима на крушедолским иконама. Не можемо казати да је Влах, јер Влах не би писао на Јованову еванђељу српскословенски **више, но виша**, како би то требало да стоји у текстовима писаним у Влашкој. Даље је чудно како се писар у писању колеба, јер на кодексу Симонову пише **прѣжде пришествие**, што Србин не би написао, а на Јаковљеву кодексу пише лепо српски: **прѣжде пришествия Господнѣ**.

Дакле у текстовима имамо претежно особине словенских текстова у Влашкој, али уједно и српске. То нас наводи на мисао да је Србин писао ове текстове из словенских књига еванђеља и апостола писаних у Влашкој, и да је при томе унео особине свога говора.

Све ово најјасније потврђује да је тачно наше датирање ових икона, наиме да су оне рађене за Крушедол у време иза самога подизања Крушедола, тј. око 1512 године. А са овим датирањем слаже се и палеографија ових текстова, а нарочито облик слова З не допушта раније датирање.

Проучавање икона крушедолског Деисиса²⁴ довело ме је до ових резултата.

1) Иконе су одличан сликарски рад.

2) Иконе су рађене за првобитни иконостас манастира Крушедола око 1512 по поруци митрополита београдско-сремског Максима, који је подигао Крушедол 1509—1512 године.

3) Иконе Деисиса везује једна мисао: Страшни суд.

4) Иконе су радили критски сликари, вероватно из Венеције.

5) Текстови на еванђељима и свицима имају јусове и према томе узети су из словенског еванђеља и апостола писаног или штампаног у Влашкој, али имају и неке особине тадањег српског говора.

6) Иконостас у Византији и код Срба у XV и почетком XVI века имао је изнад престоних икона Деисис, као што је овај у Крушедолу.

Л. МИРКОВИЋ

¹⁹ Константин Јиречек, Историја Срба, II, 204.

²⁰ Ibid. II, 198.

²¹ Ibid. II, 198.

²² Ibid. II, 206.

²³ O. Wulff — M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, 227.

²⁴ За време прошлог рата однесене су ове иконе из Крушедола у Загреб, где их је 1945 конзервисао Zvonimir Witoubal, а после рата су враћене из Загреба у Београд у Музеј Српске православне цркве, одакле су најпосле враћене на своје првобитно место у Крушедол, где се данас налазе.

LA DÉÉSIS DE L'ICONOSTASE DE KRUSEDOL

L'iconostase du monastère de Krušedol se compose de trois parties:

1° Les icônes dites du trône, la porte impériale de l'iconostase et les icônes au-dessous des icônes du trône constituent la première partie. 2° L'Oeil vigilant au-dessus de la porte impériale de l'iconostase et la Crucifixion au haut de celui-ci avec la Mère de Dieu et Jean le Théologien constituent la seconde partie et 3° la Déésis avec les apôtres, neuf icônes au-dessus de celles du trône en sont la troisième.

L'ornementation sculptée de l'iconostase date de deux époques:

1° Celle de la Crucifixion, de l'Oeil vigilant et celle autour de la Déésis sont d'une époque et 2° celle de style baroque autour des icônes du trône datent d'une autre époque, c.-à-d. de l'année 1745.

D'après l'inscription sur l'Oeil vigilant, la Crucifixion et l'Oeil vigilant sont de l'époque de l'archevêque de Peč Gavril, du métropolite de Beograd Hadži Ilarion et de l'hiéromonache Joachim, hégoumène de Krušedol (1653), le donateur ayant été Bogdan originaire de Batanja. De ce temps date également l'ornementation sculptée autour de la Crucifixion, de l'Oeil vigilant et de la Déésis avec les apôtres.

Les icônes de la Déésis avec les apôtres de l'iconostase de Krušedol sont d'une valeur artistique toute spéciale; elles n'ont pas été étudiées ni datées avec exactitude jusqu'à ce jour et l'on s'est contenté de signaler que ce sont des icônes de premier ordre.

Les icônes de la Déésis avec les apôtres se trouvaient sur l'iconostase du monastère de Krušedol en 1653, quand on été peints et placés sur l'iconostase la Crucifixion et l'Oeil vigilant et exécutée leur ornementation sculpturale. Nous avons été amenés à cette conclusion par le fait que l'icône de Jesus Christ a été coupée au bas et qu'elle est à présent plus petite que les autres icônes de la Déésis; or cette coupure a été faite afin d'obtenir la place nécessaire pour l'icône de l'Oeil vigilant qui se trouve sous le Christ de la Déésis.

Les icônes de la Déésis n'ont pas été peintes par les zographes qui en 1543 exécutèrent les peintures du narthex et en 1545 celles du naos au temps de l'hégoumène Joachim. En effet, quand l'archevêque Maxime bâtit l'église de Krušedol de 1509-12, celle-ci, comme nous voyons, ne devait pas nécessairement être décorée de peintures aussitôt qu'elle fut construite et elle ne l'a été que trente ans plus tard, mais elle devait nécessairement posséder un iconostase dès 1509-1512. Un autre argument en faveur de l'opinion que les zographes qui en 1543-45 exécutèrent les peintures de l'église de Krušedol n'ont pas travaillé à la peinture de notre Déésis

c'est que ce sont ces zographes qui à Krušedol peignirent l'icône de la Vierge Hodigitria avec en bordure les apôtres et le portrait dudit hégoumène Joachim. Or cette dernière icône diffère en tous points des icônes de la Déésis.

Si donc la Déésis n'a pas été peinte en 1653 ni en 1543-5, il nous reste la possibilité qu'elle l'ait peut-être été au temps où l'archevêque Maxime construisit l'église de Krušedol, c.-à-d. en 1509-12. Krušedol existait certainement déjà en 1514, car, en cette année, l'hiéromonache Pance y écrivait le texte de l'évangile.

Les neuf icônes de la Déésis sont unies entre elles par la même pensée, celle du Jugement Dernier, car les textes sur l'évangile de Jesus Christ et des sept apôtres se rapportent au Jugement Dernier. La figure du Christ, malgré toute la douceur dont elle est empreinte, révèle une sévérité de juge. Sa divine Mère, d'après le texte du rouleau qu'elle tient à la main, prie son Fils de se montrer juge miséricordieux pour le genre humain dans sa sentence. Jean le Précurseur lui adresse la même prière avec le texte de son rouleau, de même que les anges par leur attitude de supplication.

À côté de la possibilité que nous venons d'indiquer, à savoir que notre Déésis a peut-être été exécutée pour l'iconostase de l'église de Krušedol au temps où celle-ci a été bâtie, en 1509-12, nous en examinerons une autre encore: les icônes de la Déésis de Krušedol ont pu être exécutées pour quelque autre église et avoir été, en 1653, apportées et placées sur l'iconostase de Krušedol, avec la Crucifixion et l'Oeil vigilant.

Si l'on prend en considération cette possibilité, alors, ce qui est le plus vraisemblable, c'est que ces icônes ont pu être apportées de Beograd, car, jusqu'à la dernière guerre, c'est à Krušedol qu'étaient conservées les antiquités sacerdotales de Beograd, surtout celles de son église métropolitaine, comme par ex. la mitre de la métropolitie de Beograd, ouvrage manuel de Katakusina, femme du comte Ulrik Celski et fille du despote Djurdje (mariée en 1433), ainsi que d'autres mitres et d'autres objets qui appartenaient aux métropolitains de Beograd, qui depuis les débuts du XVIe s. jusqu'à 1692 étaient en même temps métropolitains du Srem. D'après Gerlach, la grande église métropolitaine a été détruite au plus tard jusqu'à 1578, et quelques objets de cette église, sont parvenus à Krušedol; par conséquent, les icônes de la Déésis avec les apôtres ont pu également, de cette église, y avoir été apportées.

Que des icônes d'une Déésis avec les apôtres, telles que celles de Krušedol se trouvaient dans la grande église métropolitaine de Beograd au temps du despote Stefane, c'est ce qui nous

est certifié dans un passage de Constantin le Philosophe sur la vie du despote Stefane, où il est dit, entre autres faits miraculeux qui se sont produits à la mort du despote, que de la grande église métropolitaine s'élevèrent dans les airs les icones sur lesquelles était reproduit ce qui se passera au jour du Jugement Dernier: Jesus Christ, la Mère de Dieu et le Précurseur, des deux côtés du Christ, et les douze apôtres, six de chaque côté. L'iconostase de Byzance possédait aussi, à l'époque du despote Stefane, une Déësis avec apôtres et anges, car Siméon de Salonique (+1429) décrit l'iconostase de son temps et dit que sur cet iconostase se trouvaient les icones du Christ, de la Mère de Dieu, du Précurseur, des anges et des apôtres, ce qui correspond exactement à la Déësis de Krušedol.

Ainsi, outre la première possibilité dont il a été parlé, il en existe une autre: celle que peut-être les icones de la Déësis de Krušedol proviennent de l'iconostase de la grande église métropolitaine de Beograd de l'année 1427, et qu'elles ont été apportées à Krušedol en même temps que d'autres objets après la destruction de ladite église.

Les icones de la Déësis de Krušedol présentent les traits caractéristiques des icones crétoises et cette Déësis est tout à fait semblable à celle du peintre crétois Nicolas Rico qui se trouve à Sarajevo (fin du XVe et commencement du XVIe s.). D'après la Vie de Constantin le Philosophe, des peintres crétois ont travaillé à Manasija.

Des deux possibilités exposées ci-dessus, nous nous décidons pour la première, c.-à-d. que la Déësis de Krušedol a été composée pour l'iconostase de Krušedol en 1509-12, quand fut construite cette église. Cette date est confirmée également par la paléographie des textes sur les évangiles et les rouleaux. Le métropolite

Maxime avait une soeur, Mara, mariée en 1485 au comte Boniface à Casale Monferrato, et lui-même, sur le désir de son frère Jovan, s'est rendu en 1502 à Venise, en vue de pourparlers contre les Turcs.

Quand Maxime était métropolite de Beograd — Srem, en 1513, il a pu voir la Déësis dans la grande église métropolitaine de Beograd, et quand il eut en 1509-12 construit son église, il a pu faire venir des peintres de Venise pour lui peindre la Déësis de Krušedol telle qu'était celle de la grande église métropolitaine de Beograd. Il pouvait de même avoir fait venir les peintres du Mont Athos où, chaque année, il envoyait, avec son frère, des secours à quelques monastères.

En étudiant l'iconostase de Krušedol, je suis parvenu aux conclusions suivantes:

1° Les icones du trône, les portes de l'iconostase et les icones au-dessous de celles du trône, proviennent de l'année 1745, quand fut ouverte également leur ornementation sculptée; le travail a été fait peut-être par Nicolas Nešković.

2° La Crucifixion, l'Oeil vigilant ainsi que leur ornementation sculptée et celle de la Déësis sont de l'année 1653.

3° La Déësis avec les apôtres provient de l'époque (1509-1512), quand l'archevêque Maxime bâtit l'église de Krušedol.

4° Les icones de la Déësis sont des icones de premier ordre et elles ont été exécutées par des peintres crétois.

5° Toutes les compositions de la Déësis sont reliées entre elles par une seule pensée: le Jugement Dernier.

6° L'aspect de l'iconostase a été définitivement fixé chez les Serbes et les Byzantins au XVe et XVIe siècle.

L. Mirković

ИЗВЕШТАЈИ — RAPPORTS

НЕОЛИТСКО НАСЕЉЕ У ЖАРКОВУ

Ископавања 1948 године

У 1948 години вршили су потписани ископавања на локалитету „Ледине“ у селу Жаркову¹.

Локалитет лежи на терену данашњег фискултурног друштва „Жарково“ око 50 м јужно од друма Београд—Железник, изнад железничке станице, код Белих Вода. Преисториско насеље на овом локалитету налази се на једној коси оријентисаној у правцу север-северозапад, која се спушта ка Макишком Пољу. Подизање насеља на овом месту било је условљено близином Саве и Макишког Поља, које је било баровито и пружало могућност риболова. На источној страни насеља, где је оно ограничено увалом, налази се један извор. Северозападно од насеља код Белих Вода постоји и други извор. Доминантан положај, близина извора и положај на коси типични су елементи неолитских насеља у Србији².

Ископавања у Жаркову имала су пробни и заштитни карактер, са циљем да се установи стратиграфија и општи карактер праисториског насеља.

Радови су започети на простору од 100м², на јужној ивици игралишта, 60 м од северног угла фискултурног дома. У току радова овај простор проширен је на југозападу сондом постављеном у правцу запада, димензија 9х5 м (сектор М-Н), ради рашчишћавања целе земунце I и контроле простирања куће хоризонта II у овом правцу. Копање је вршено по систему мреже квадрата димензија 2х2 м.

Ископавањима је установљено постојање неколико слојева и то: а) нивоа IV — земунца на самој здравици, која има пад у правцу севера, на дубини 2.55—3.07 м; б) слоја IV; в) хоризонта III, у време кога је ниво терена био

приближно заравњен; д) слоја III, веома танког услед чега су остаци зграда у нивоу III јако оштећени каснијим реконструкцијама зграде у нивоу II; е) хоризонта II за време чијег постојања је донекле измењен првобитни карактер земљишта, које је тада добило јачи пад у правцу северозапада; ф) слоја II; г) хоризонта I за време кога је сачуван онај карактер који је терен добио у време хоризонта III; х) слоја I који се протезао до површине земље, на којој се једва разликовао растреситији слој хумуса дебљине свега 5—10 см (сл. 1).

Целокупни материјал установљен приликом ископавања припада винчанској култури, и то: материјал слоја I, хоризонта I и слоја II винчанско-плочничкој фази³; при дну слоја II са елементима ове фазе мешају се и елементи винчанско-тордошке, која је искључиво заступљена у хоризонту II и слоју III; материјал слоја IV припада истој фази и одговара винчанским слојевима дубине 9—8 м; материјал из нивоа земунца потпуно одговара ономе из винчанског слоја земунца, од кога се међутим разликује недостатком елемената Kögös-групе, карактеристичних за најстарије слојеве Винче⁴. Ово показује да на насељу у Жаркову постоји без сумње континуитет у животу, с тим да је овде живот вероватно отпочео нешто касније него у винчанском насељу.

Констатације учињене у Жаркову потврдиле су и у многима допуниле стратиграфска посматрања у Винчи, разјаснивши и извесна недовољно рашчишћена питања винчанске стратиграфије.

1. ПРАИСТОРИСКЕ ЗГРАДЕ

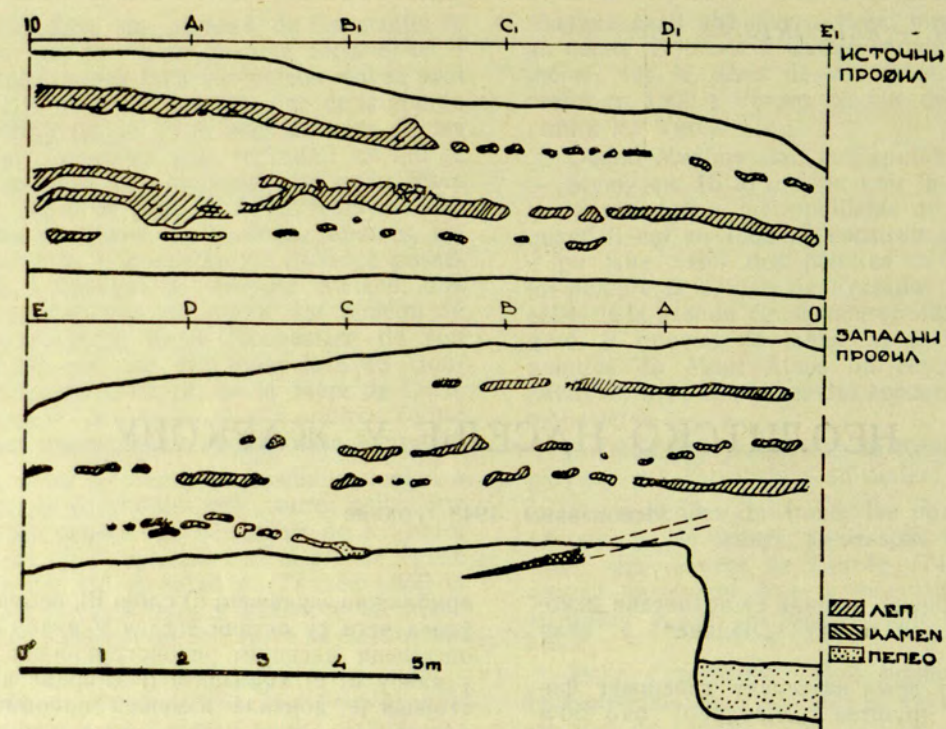
Земунца I установљена је при дну слоја I, а обухватала је квадрат А 5 и делове сонде М-Н. Оријентисана је у правцу североисток-југозапад са улазом на југозападу. Дужина

¹ М. Гарашанин, Хронологија винчанске групе (1951), 8—14.

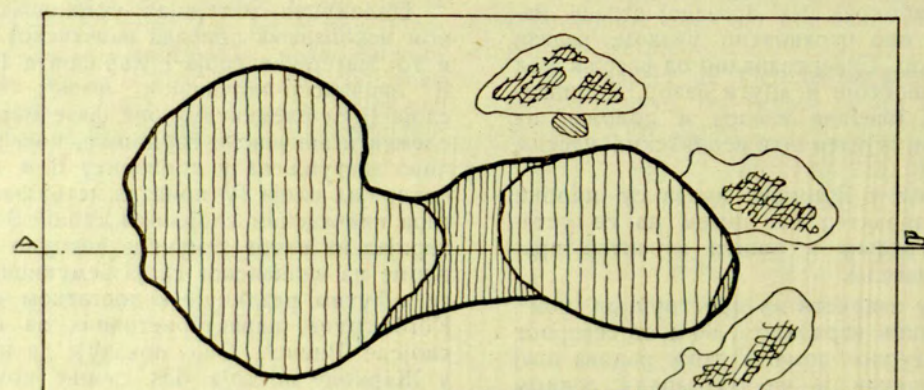
² Ibidem.

³ За раније радове и материјал из Жаркова, уп. М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 27; Д. Гарашанин, Нова Археолошка налазишта околине Београда у долини Саве, Старијар Н. С. I (1950), 111, сл. 4—6.

⁴ М. Гарашанин, Насеље и стан првобитног човека неолитског доба у Србији, Историски гласник (1949), II, 39—41.

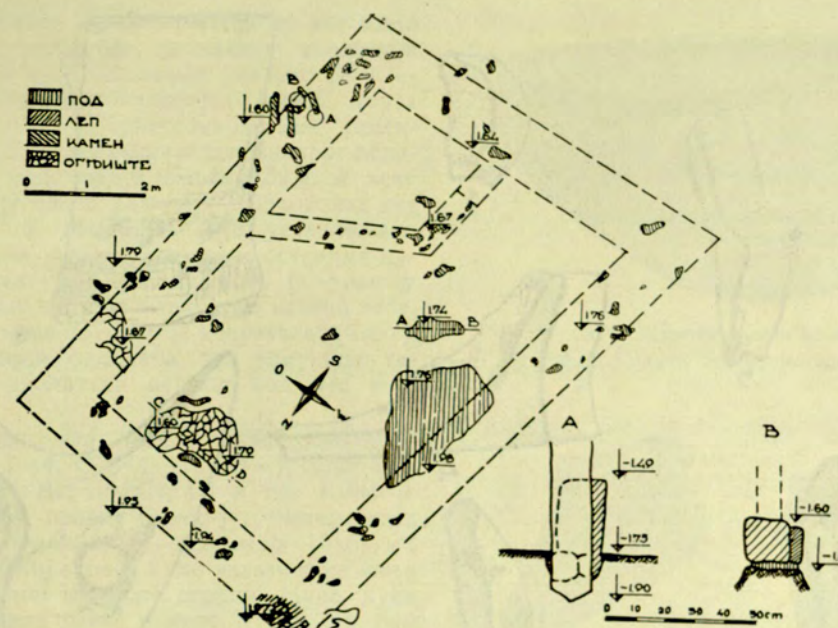
Сл. 1. Жарково, профили; а) источни профил; б) западни профил
Fig. 1. Žarkovo, profiles: a) profil est; b) profil ouest

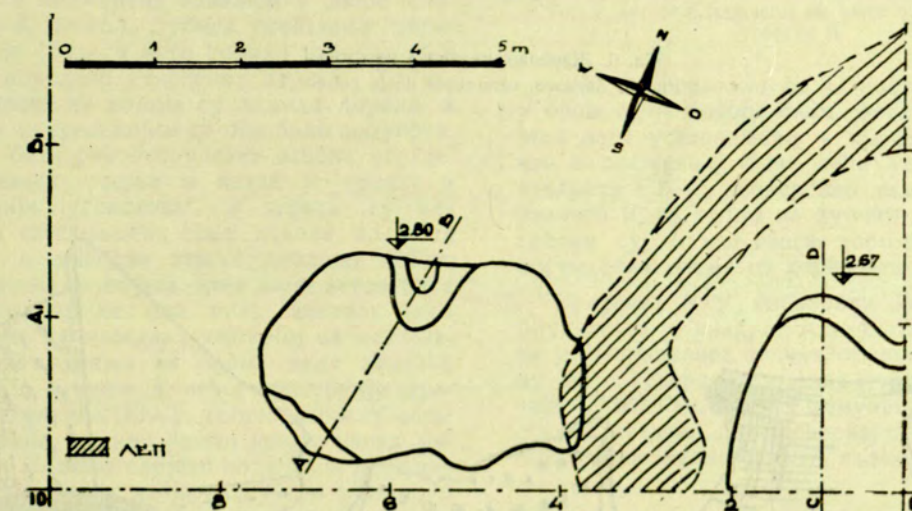
Сл. 2. Жарково, земуница I
Fig. 2. Žarkovo, fond de cabane I

ЛЕГЕНДА
ДНО ЈАМЕ
БАЧАК
ЛЕП
КАМЕН

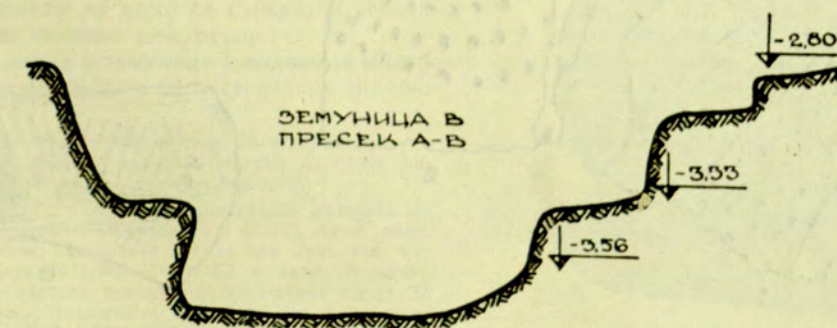
0 1 2 3 4 5 6 7 8m

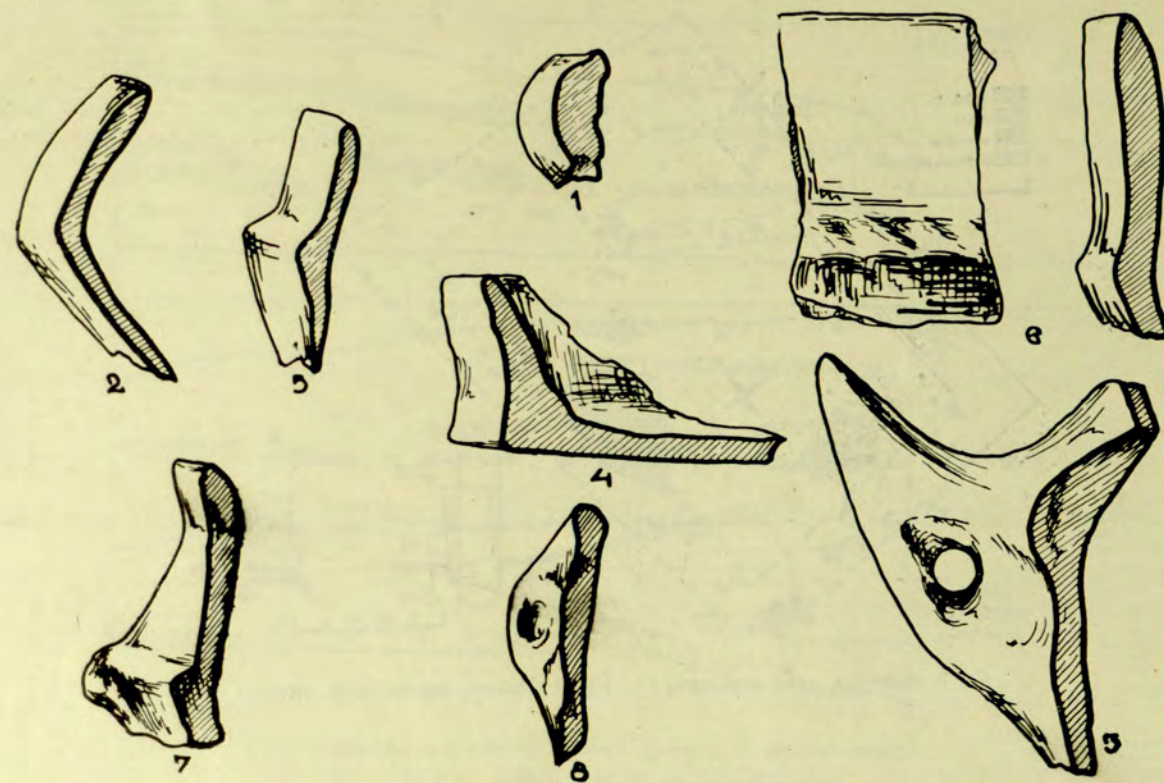
Сл. 3. Жарково, кућа хоризонта I — Fig. 3. Žarkovo, habitation du niveau I

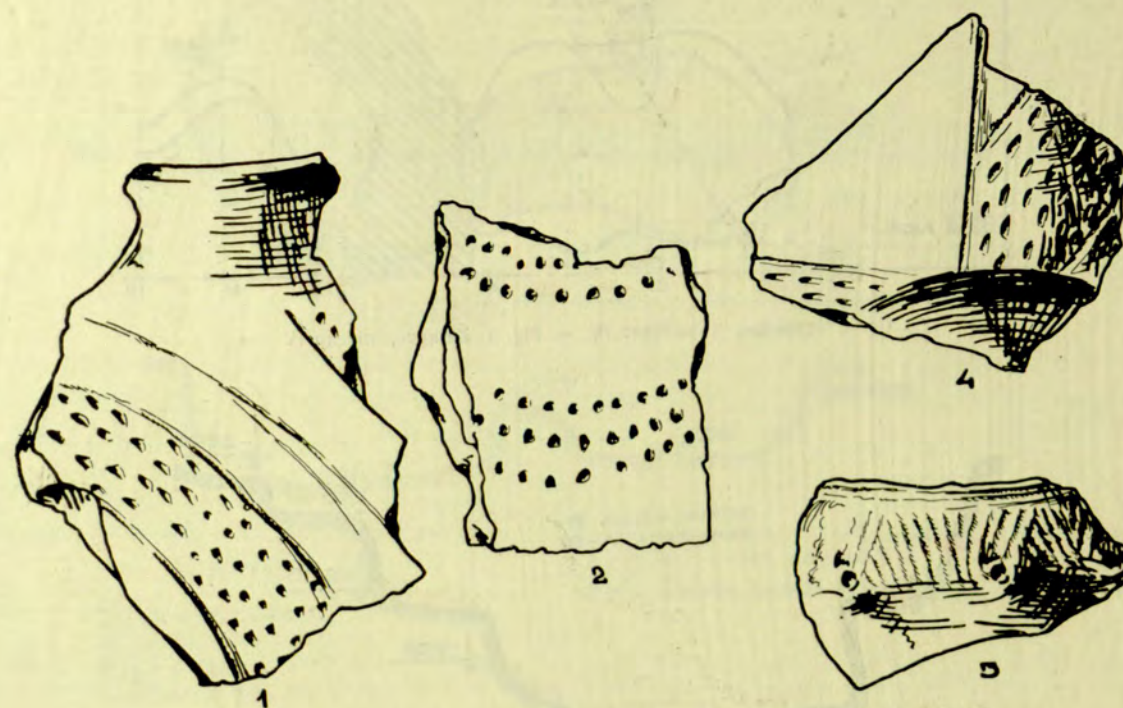
Сл. 4. Жарково, хоризонт IV — Fig. 4. Žarkovo, niveau IV

Сл. 5. Жарково, пресек земунице B — Fig. 5. Žarkovo, coupe du fond de cabane B

Сл. 6. Жарково, керамика из слоја I
Fig. 6. Žarkovo, céramique de la couche I

Сл. 7. Жарково, керамика из слоја II
Fig. 7. Žarkovo, céramique de la couche II

јој износи 5.75 м. Она се састоји из две одаје од којих је мања на југозападу, димензија 2.25 м. × 1.74 м. У ову одају улазило се у земуницу преко јако истрвеног банка. Друга одаја, издвојена од прве банком, има димензије 2.95 × 2.90 м. Земуница је неправилног облика. Дубина мање одаје износи 0.52 м, а веће 0.88 м, док је банак уздигнут 0.33 м изнад дна мање одаје. У земуници није установљено огњиште. Она је била испуњена остацима материјалне културе и лепом који је упао у земуницу. Око земунице такође је нађено лепа. Облик земунице потпуно је неправилан (Сл. 2). По свим својим одликама ова земуница типична је за неолитски период код нас и у Европи⁵.

Кућа хоризонта II (сл. 3) обухватала је квадрате В3—4, С2—4, Д2—3 и делове квадрата А2—3, В1, В5, С1, Д1 и Е2. Кућа је ориентисана у правцу север-југ, четвртастог облика и приближних димензија 10 × 6.5 м⁶. На југоисточној страни куће налазила се мања одаја са улазом на ужој страни. Ниво куће није био сасвим раван и имао је пад од око 20 см у правцу севера. Услед слабе очуваности куће било је тешко установити њену зидну конструкцију. Ипак је у квадрату А2 на два места било могуће установити да је зид био грађен од директа плитко укопаних у земљу и подупртих камењем у више слојева (сл. 3, детаљ). Дубина укопавања директа била је 15 см, а исто толико износио је и пречник поуздано утврђеног директа. По налазима плоча на којима су лежали директи и гомилама камења којим су они били подупрти, могла је бити реконструисана основа зграде. Сличан начин градње и иначе је познат у праисторији југоистока⁷. У згради су могли бити установљени само делови пода од испечене и набијене земље дебљине 6.5 см. Интересантна је појава, која није могла бити објашњена, да се под крај западног дела зграде, где се можда, с обзиром на недостатак гомила камења на овоме делу налазио улаз, нагло спушта. У већој просторији зграде, у квадратима Д2—3, установљени су остаци пећи чији је ниво лежао нешто изнад нивоа пода. Паљени слојеви пода пећи, дебљине 6—10 см, показују да је она у три маха презиђивана. Слична пећ констатована је у квадрату С1. Њоме је био прекинут зид зграде, те изгледа као да је лежала у једној ниши, иако због оштећености пећи није било могуће установити на којој се страни, у згради или ван ње, налазио њен отвор.

И овде, као и у земуници I, нађено је много кућног лепа од кога су били саграђени зидови.

⁵ М. Гарашанин, Насеље и стан, 45 и даље.

⁶ Потпуно прецизно није било могуће одредити димензије куће услед њене лоше очуваности.

⁷ На пр. Г. Ил. Георгиев, Енеолитното селиште до с. Колена, Раскопки и проучавања I (1948), 64 и даље, сл. 41; В. Миков, Селиштната могила при Јунаците, Годинник — Пловдив (1937—1939) 67 и даље (бронзано доба); Исти, Селиштната могила од бронзовата епоха до село Веселиново, Известия — Bulletin de l'Institut archéologique bulgare XIII (1939), 197 и даље (такође бронзано доба); К. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien (1934), 61 (Alishtar).

Сл. 8. Жарково, здела из земунице I
Fig. 8. Žarkovo, écuelle du fond de cabane I

Сл. 9. Жарково, фрагменти четвртастих судова из слоја II
Fig. 9. Žarkovo, fragments de vases quadrangulaires, couche II

Зграда хоризонта III. О постојању зграде у овом слоју говоре само јасни слојеви кућног лепа установљени у профилима (сл. 1) као и постојање једне пећи установљене у квадрату С1—2, непосредно испод пећи хоризонта II, са подом на дубини 1.965 м. Очигледно су остаци овога хоризонта потпуно поремећени онима из хоризонта II.

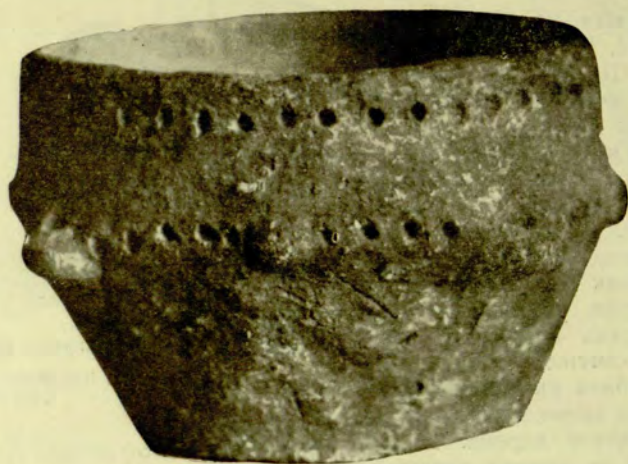
Земуница В у хоризонту IV, (сл. 4 и 5) обухватала је квадрат А2—4, В3—4. Земуница је неправилног облика, ориентисана у правцу исток-североисток/запад-југозапад, димензија 3.75 × 2.30 м. Улаз у земуницу, са два степеника, налазио се на северној страни. На јужној страни према улазу налазио се такође

Сл. 10. Жарково, фрагмент амфоре из хоризонта II
Fig. 10. Žarkovo, fragment d'amphore du niveau II

банак димензија 1.50x0.32 м, испод кога је зид земунице нешто удубљен. Приближно на средини земунице нађена је гомила пепела и гарежи, вероватно огњиште. Земуница се по типу везује за оне у слоју земуница у Винчи⁸.

Зграда А (сл. 4) најпре је погрешно обележена именом земунице, иако је вероватно да она није служила тој намени⁹. Она је захватала квадрате А1, В1 и ископана је само делимично, око 1/4. Димензије откопаног дела износе 2.35x2.10 м. Ова јама је крушкастог пресека, дубина 1.43 м. На североисточној страни налази се дугуљаст банак или степен. Ова зграда била је покривена коничним

Сл. 11. Жарково, груба здела из хоризонта II
Fig. 11. Žarkovo, écuelle du niveau II

кровом. На то указује косо постављени заштитни и карбонизирани дирек забоден у здравцу, који је фиксиран у профилу О—Е, који је сачуван у дужини 1.20 м (сл. 1 и 37). У истом смислу говори и слој компактног лепа који у квадратима С1, В2, А2—3 у луку обухвата основу ове јаме. Дно јаме у дебљини 0.60 см било је испуњено земљом измешаном са великом количином пепела.

Треба такође поменути да је зграда А очигледно млађа од земунице В, пошто је источни део ове земунице оштећен слојем компактног лепа око јаме А, док се испод овога слоја продужио нешто старији доњи део земуничног зида, оцртавајући њену тачну основу.

II. ПОКРЕТНИ НАЛАЗИ

а) Керамика

Слој I. По својој фактури керамика овога слоја, као и ранијих слојева, може се поделити у две основне групе: грубу и фину керамику. Судови грубе фектуре имају типичне

⁸ М. Гарашанин, *op. cit.* 45, сл. 1.

⁹ Ова јама могла је свакако служити другој намени, како то показују и модерне паралеле Уп. W. Buttler, *Gruben u. Grubenwohnungen in Südosteuropa*, *Bonner Jahrbücher* 139 (1934), 134 и даље (нарочито слика 1c — модерна јама за жито из Баната).

одлике грубе керамике винчанске групе¹⁰: дебеле зидове, неуједначено печење и неуглачану површину без превлаке. Исти је случај и са фином керамиком¹¹, тањих зидова, добро печеном, са механички глачаном превлаком на спољној и унутрашњој страни. Трагови глачања често су видљиви. Судови су махом сиве и сиво-црне боје, ређе светли, некада са различитом бојом на спољној и унутрашњој страни или мрљама од неуједначеног печења.

Основни облик судова чине зделе. Поред коничних, чешће су зделе са профилем који претставља еволуцију основног биконичног облика винчанске групе (сл. 6, 1, 2, 5—7)¹².

Постоје и амфорице, нарочито крушкастог облика са цилиндричним вратом, затим фрагменти судова за пржење риба (сл. 6 4). Од облика дршки истичу се на грубим судовима тракасте дршке, а честа су брадавичаста појачања, некада скроз пробушена за провлачење врвце. Ређи је облик са обе стране уштинуте дршке, док је дршка са рожастим продужењем на горњем делу нађена само у једном примерку (сл. 63, 8)¹³.

Најчешћу врсту орнаментике чине канелуре, познате на судовима финије фактуре, обично на горњем делу здела (сл. 6 6), некада и на амфорама. Канелуре су распоређене косо или у криволинимским облицима. На једном фрагменту установљене су и широке косе канелуре. Све ове појаве типичне су за винчанско-плочничку фазу¹⁴. Интересантно је да у овом слоју нису нађени примери керамике са углачаним орнаментима. Такође постоје и фрагменти керамике на чијем су дну установљени отисци асуре или урезани знаци својине.

Земуница I. Фактура судова ове земунице потпуно одговара оној на керамици слоја I.

¹⁰ М. Гарашанин, *Хронологија винчанске групе*, 18—21.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem, 51—2, сл. 67 и даље.

¹³ Ibidem, 32, 55.

¹⁴ Ibidem, 56.

Томе треба додати само суд са мрком превлаком, која је прилично немарно глачана и порозна, а у потпуности одговара техници винчанских судова са жигосаним убодима¹⁵.

И облици посуђа одговарају онима у слоју I (уп. сл. 8). Поред тога нађена је и једна нога пехара са црвеном сјајном превлаком. Од дршки познате су тракасте, дугмасте и пластичне.

Основну орнаменту чине канелуре истог карактера као у слоју I. На једном фрагменту амфорице постоји канелован орнамент спирале¹⁶. Овде су познати и глачани орнаменти и орнаменти отиска асуре.

Сл. 12. Жарково, фрагментована амфора из хоризонта II
Fig. 12. Žarkovo, fragment d'amphore du niveau II

Слој II. Како је раније подвучено, материјал овога слоја није у потпуности хомоген. У горњем делу слоја нађена је керамика винчанско-плочничке фазе, која је по фактури идентична са оном у слоју I. Интересантна су два фрагмента који споља имају интензивно глачану црну превлаку, док је изнутра превлака сива и немарније глачана. Ови фрагменти потпуно одговарају једној винчанској амфори нађеној на дубини 5,8 м¹⁷.

Профили здела потпуно одговарају онима у винчанско-плочничкој фази. И облици дршки исти су као у слоју I. Међу орнаментиком претежу канелуре.

У дубљем делу слоја појављује се и материјал винчанско-тордошке фазе. Поред ранијих елемената фактуре постоје овде и скроз црвено печени судови који су познати и у грубој фактури¹⁸. На два фрагмента постоји разлика у боји површине изнад и испод прелома, тако да је један део судова црвене,

а други црне боје, што је такође типично за винчанско-тордошку фазу¹⁹.

Од облика судова карактеристични су они који претстављају прелаз између здела и амфорице (сл. 7,3)²⁰. У истом слоју, у квадратима А1 и А2, нађени су и фрагменти судова четвртаског облика. (сл. 9) Они су били пирамидални, са ниском цилиндричном ногом. Обод суда уздизао се према ивицама у којима се сучељавају поједине стране. Овакав облик суда, из каснијег времена, познат је и са праисториског налазишта у Земуну²¹. Овај облик потиче из потиске културе, из које су га свакако преузели и становници Тордоша,

па је одатле вероватно доспео и у Жарково. Несумњиво је, међутим, да су фрагменти из Жаркова рађени на том налазишту, о чему сведочи и њихова фактура.

Међу облицима дршки карактеристичне су рожасте форме, као и пластичне дугмасте дршке и брадавичаста појачања. Ова су некада замењена полумесечастим појачањима.

Основну орнаменталну технику чини канелура, која се нарочито примењује на рамену здела и групише се обично у облику преплета, што је нарочито типично за винчанско-тордошку фазу (сл. 7 3)²². Углачани орнаменти установљени су само на једном фрагменту, у виду паралелних линија на трбуху суда. Чешћи су урезани орнаменти у облику трака испуњених убодима, који се налазе на фрагментима амфора и просопоморфних поклопаца (сл. 7 1, 2, 4). Убоди су изведени помоћу дрвеног инстру-

¹⁹ Ibidem, 37; Васић, *op. cit.* сл. 24 г. h. За сличне појаве у Војводини уп. М. Гарашанин, *op. cit.* 73 (Potporanjer Gránze).

²⁰ М. Гарашанин, *op. cit.* 22, сл. 7; Васић *op. cit.* сл. 56 а, б.

²¹ Д. Гарашанин, Један праисториски судић необичног облика из Земун, *Музеј* 5 (1950), 106-112.

²² М. Гарашанин, *op. cit.* 33—34.

мента, и косо забадани тако да имају дугуласт облик. И на једном минијатурном судићу постоје овакви орнаменти. Урезани орнаменти типични су за винчанску културу, где прете-

Сл. 13. Жарково, конична здела хоризонта II
Fig. 13. Žarkovo, écuelle conique du niveau II

жу у винчанско-тордошкој фази. Међутим, један фрагмент из Жаркова има директне аналогije у једној амфори винчанско-плочничке фазе у Винчи (сл. 71).²³

Хоризонт II. У овом хоризонту заступљен је искључиво материјал винчанско-тордошке фазе. Фактура судова типична је за ову фазу и одговара одликама које су раније описане²⁴. Међу финијом керамиком доста су чести фрагменти на којима падају у очи разне нијансе печења, а постоје и примерци мрке боје. Такође су карактеристични скроз црвено печени судови.

Од облика грубе фактуре, поред судова за пржење рибе, треба поменути крушкасте амфоре и биконичне зделе. (сл. 10—12). Ове претежу и у финој фактури, где претстављају специфичне еволуисане облике чисте биконичне зделе, који су карактеристични за винчанско-тордошку фазу (уп. сл. 73, 17, 18)²⁵. Ређе су коничне зделе (сл. 13, 14). У овом хоризонту нађени су и фрагменти просопоморфног поклопца (сл. 16). Један од ових може се са сигурношћу везати за винчански тип В²⁶, који је у Винчи типичан у слојевима дубине 9—8 м, док у хоризонту II материјал иначе углавном одговара винчанским слојевима дубине 8—7 м. Ова се појава може објаснити поремећајем ранијих слојева при градњи куће хоризонта II, или пак културним конзерватизмом. Из истог слоја потиче и фрагмент амфоре са два рупицама за притврђивање поклопца на ободу (сл. 12)²⁷. Најзад су овде нађене и типичне ноге пехара (уп. сл. 21).

Облици дршки исти су као у ранијим слојевима. Некада се појављују брадавичаста појачања, изнад којих се налази удубљена рупица.

²³ Васић, оп. cit. сл. 33.
²⁴ М. Гарашанин, оп. cit. 18 и даље.
²⁵ Ibidem, 21—22.
²⁶ Ibidem, 27—29.

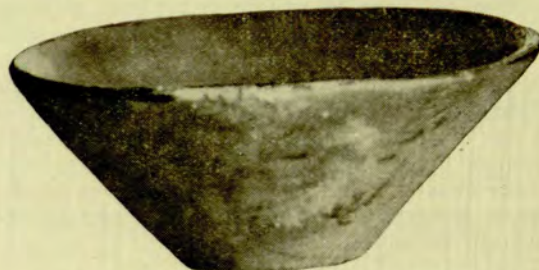
²⁷ Намену оваквих амфора и њихову везу с поклопцима показао је Васић Преисториска Винча II (1936), 65, сл. 102.

Орнаментика на зделама састоји се од канелура распоређених у преплет на рамену зделе. Некад се изнад оваквог преплета налази један или више хоризонталних жљебова (уп. сл. 7, 3 18), како је то познато и у слојевима винчанско-тордошке фазе у Винчи²⁸.

На трбуху једне црне углачане зделе постоје углачани орнаменти радијално распоређени око дна, какви су такође познати из винчанско-тордошке фазе. Урезани орнаменти на просопоморфним поклопцима и фрагментима амфора изведени су у виду боцканих трака и меандра (сл. 12). Овакви орнаменти карактеристични су за млађе раздобље винчанско-тордошке фазе²⁹.

Слој и хоризонт III. Материјал овога слоја и хоризонта није посебно издвајан у нашем излагању, пошто је слој III био јако сиромашан материјалом, а по карактеру се овај не разликује од материјала хоризонта III. У суштини је тај материјал такође врло сродан оном у хоризонту II. Ово се испољава у фактури керамике која је у потпуности идентична с оном у хоризонту II. Потребно је само посебно издвојити кугласту амфорицу са ефектима различитог интензитета печења, којима је на површини суда постигнута црносива и наранџаста боја (сл. 20). Површине разне боје тако су оштро издвојене да је постигнут изразито орнаменталан ефекат, те се тешко може веровати да би се радило о случајности³⁰.

Међу облицима здела поред оних типичних за хоризонт II (сл. 18) постоје и чисто биконични облици, са високим горњим купастим делом³¹. И овде постоје скроз црвено печене коничне зделе, фрагменти ногу од пехара и примерци амфора, међу којима и један фраг-

Сл. 14. Жарково, конична здела хоризонта II
Fig. 14. Žarkovo, écuelle conique du niveau II

мент који је био биконичног облика, како је то познато из старијег раздобља винчанско-тордошке фазе³². Облици дршки одговарају онима у хоризонту II.

У орнаментици поред канелованог преплета (сл. 20) постоје и мотиви косих канелура на

²⁸ М. Гарашанин, оп. cit. 34.
²⁹ Ibidem, 34—35.
³⁰ За сличне ефекте на винчанском материјалу уп. примерак Васић, оп. cit. IV, сл. 65.
³¹ М. Гарашанин, оп. cit. 22, Васић оп. cit. сл. 30 б.
³² М. Гарашанин, оп. cit. 23.

рамену здела. Углачани орнаменти су ретки, иако их налазимо радијално распоређене на једној здели која на рамену има мотиве косих канелура (сл. 15). Урезани орнаменти не разликују се од оних описаних у горњем излагању. Поред тога појављују се и хоризонтални низови зареза изведених ноктом или отисака прстију у једном или два реда.

Слој IV. У овом слоју појављују се међу керамиком и елементи који га ближе везују за налазе из жарковачких земуница. Он према томе чини прелаз између слоја земуница и хоризонта III овога насеља.

Фактура керамике одговара онској у хоризонту III. На неким фрагментима нарочито се лепо запажа да је глачање вршено испод обода у хоризонталном правцу, а на трбуху у вертикалном правцу, како је то типично и за један део керамике типа Лариса, нарочито за материјал из Орхоменоса³³.

Облици здела претежно су биконични. Постоје и биконичне зделе са нижим горњим конусом, док су зделе са цилиндричним вратом све ређе³⁴. Нарочито је карактеристична тежња за оштрим преломом између горњег и доњег дела зделе (уп. сл. 17, 1—6). Два фрагмента из овог слоја везују се својим профилем за најстарије слојеве Винче (сл. 17 2)³⁵. Коничне зделе ређе су од биконичних. Просопоморфни поклопац заступљен је са два примерка, од којих се један везује за винчански тип В (уп. сл. 16). Чести су фрагменти амфора биконичног облика, док је пехар на нози заступљен једним лепим, скоро целим нађеним примерком (сл. 22), као и већим бројем нађених ногу. Занимљиво је да се једна од ногу пехара нађених у овом слоју одликује обичном сивом превлаком. Јединствену појаву чини бута

Сл. 15. Жарково, здела слоја III
Fig. 15. Žarkovo, écuelle de la couche III

(сл. 19), биконичног облика. Треба поменути и фрагментовани суд који се издваја својом орнаментиком (сл. 21). Све поменуте појаве везују се за винчанско-тордошку фазу³⁶.

Од облика дршки типичне су још увек тракасте и брадавичасте. Изнад последњих

³³ E. Kunze. Orhomenos II, Die neolithische Keramik, Abh. d. Bayer Ak. (1931) 22—24 и одговарајуће слике.
³⁴ М. Гарашанин, оп. cit. 21—22.
³⁵ Васић, оп. cit. сл. 22, бр. 195; Преисториска Винча II, сл. 31, бр. 62—65.
³⁶ М. Гарашанин оп. cit. 21 и д. Изузетак чини само сива нога пехара која је карактеристична одлика каснијег доба.

може се налазити кружно удубљење. На неким комадима, особито здела, налазе се и дугмасте дршке.

У орнаментици опет су нарочито типичне канелуре, у облику преплета, косих паралелних

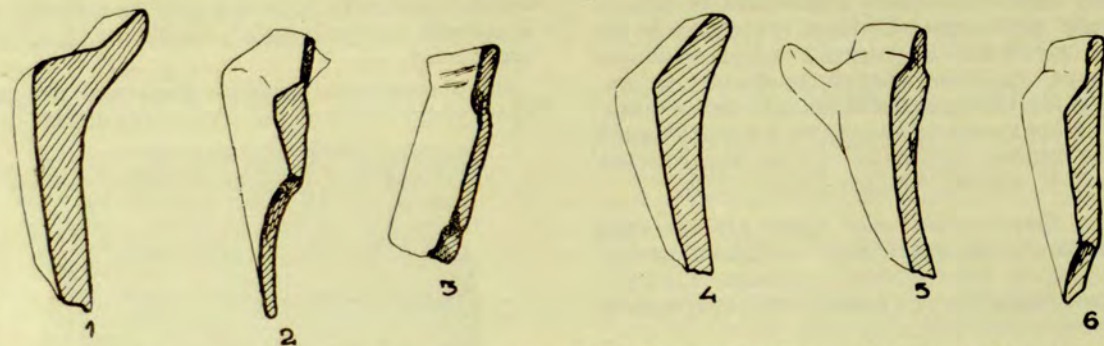
Сл. 16. Жарково, просопоморфни поклопац из хоризонта II
Fig. 16. Žarkovo, couvercle prosopomorphe du niveau II

линија, а некад и у форми хоризонтално постављеног слова V (сл. 26 1). Још увек су ретки углачани орнаменти распоређени на начин типичан за винчанско-тордошку фазу. Чешће но у раније описаним слојевима налазе се урезани орнаменти, који су на просопоморфним поклопцима исти као на судовима истога облика у Винчи. На осталом посућју налазе се траке, троуглови и меандристи мотиви испуњени убодима (сл. 23). Орнаментат урезаних линија комбинованих са косим сноповима паралелних уреза типичан је и за слој земуница у Винчи (сл. 26 2)³⁷. Карактеристична је орнаментика удубљених кружића на горепоменутом крушкастом суду, (сл. 21), који обликом и украсом има директне аналогije у бугарско-румунској Гумелница-групи, што је од важности и за релативну хронологију³⁸.

Хоризонт земуница. Овде спада материјал нађен у јами А и земуници В, као и на њиховом нивоу ван ових зграда, особито у једној већој гомили лепа у квадратима CI-2, DI-2. Овај материјал одговара углавном ономе из слоја земуница у Винчи.

Јама А. Међу материјалом fine фактуре из ове јаме особито се издвајају примерци са врло фином и брижљиво углачаном жутом превлаком, какве налазимо и у винчанском слоју земуница³⁹, затим фрагменти са црном, интензивно глачаном и сјајном превлаком, такође познати из истих слојева Винче а који највише сећају на неолитску керамику Крита⁴⁰.

³⁷ Васић, Преисториска Винча II, сл. 157.
³⁸ J. H. Gaul. The neolithic period of Bulgaria, Bulletin of American school of prehistoric research 16 (1948), T. LIV, 3, 6.
³⁹ Из т. зв. костурнице у Археолошком музеју Универзитета.
⁴⁰ У погледу ове технике уп. на пр. G. Mylonas, Η νεολιθική εποχή εν Ελλάδι (1928), 110 и д.

Сл. 17. Жарково, керамика из грађевине А, хоризонта IV — Fig. 17. Žarkovo, céramique de la construction A, niveau IV

Међу облицима посуђа особито се издвајају зделе са врло оштром профилацијом, и то примерци са јако ниским горњим конусом, са кратким цилиндричним вратом који је од рамена некад издвојен жлебом (уп. сл. 171—6 сл. 24). Ови типични профили слоја земунца познати и из Винче, имају делом везе и са профилима Бојан А групе у Румунији и Бугарској⁴¹. Постоје и фрагменти мале амфорице са цилиндричним вратом и звонастих ногу пехара, које претстављају најстарије форме познате из слојева винчанске културе у Винчи (сл. 251-2)⁴². Облици амфора били су биконични. У овој јами нађен је и један фрагментовани жртвеник (сл. 255).

Облици дршки су тракасти, дугмасти и брадавичастии. На једној здели врло раног профила постоји и рожаста дршка (сл. 175).

Посуђе из ове јаме сиромашније је орнаментиком но раније описивани материјал. Вертикални трагови глачања на фрагментима финих здела (сл. 24) претстављају техничку одлику која нема орнаменталног значаја. Канелована орнаментика заступљена је ретко, у виду косих канелура. Урезани орнаменти у виду трака и троуглова постоје свега на два фрагмента посуђа, док се на једној мркој здели појављују удубљени орнаменти као на једној здели са дубине 8.5 м у Винчи⁴³.

Земунца В. Фактура материјала из ове земунце одговара оној из јаме А. Том треба додати и фрагмент биконичне амфоре са разним ефектима боја црне и црвене испод и изнад прелома. Занимљив је и бомбастии суд црносиве боје на чијем се ободу са спољне стране налази интензивно сјајна и глачана црна превлака (сл. 253).

У земунци В заступљени су сви облици судова које налазимо и у јами А. Занимљива је једна цилиндрична нога пехара која је изнутра шупља (сл. 27а). Међу дршкама издвајају се једна пластична дршка са 4 режња и једна четвртаста, хоризонтално бушена (сл. 27 б, с).

⁴¹ Уп. на пример J. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, 22 Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1933), T. 4, 3, 9.

⁴² М. Гарашанин, оп. cit. 22; Васић, оп. cit. 10, сл. 8.

⁴³ Васић, оп. cit. сл. 31а.

Орнаментика има такође исте одлике као у јами А. Томе треба додати још фрагмент зделе са радијалним глачаним тракама на трбуху, као и мрежасте орнаменте на трбуху једне друге зделе. На једној здели налазе се снопови канелура распоређених у разним правцима.

На већ наведеном фрагменту са црно глачаном превлаком испод обода (сл. 25,3) орнаменти су изведени у виду вертикалних канелура, изведених помоћу неког инструмента. Обликом, техником и орнаментиком овај би се примерак, једини у Жаркову, могао везати за старчевачку културу⁴⁴. Урезани орнаменти изведени су у облику трака и троуглова испуњених убудима (сл. 28). Појава криволиних орнамената ове врсте у земунци В има хронолошке паралеле међу материјалом са насеља у Арадцу (сл. 28 d)⁴⁵.

Ван ових зграда, у осталом делу хоризонта земунца, а особито у поменутом слоју лепа, наложен је сличан материјал. Интересантан је фрагмент зделе, који својим незнатно задебљаним ободом једва наговештава прелаз ка биконичним формама, и може да се веже за познати пехар на нози са дубине 9.1 м у Винчи⁴⁶. Урезани орнаменти са два фрагмента из ове групе такође одговарају онима из најстаријих слојева Винче⁴⁷.

б) Пластика

Насупрот керамици, пластика је у насељу у Жаркову релативно слабо заступљена. Њу претстављају 17 примерака нађених током ископавања. Примерци пластике нађени су само у горњим деловима жарковачких слојева (слој I — хоризонт II). С обзиром на малу испитану површину на овом налазишту, свакако се може радити и о случајности, но треба водити рачуна и о факту да је најста-

⁴⁴ Проблеми старчевачке културе посебно су третирану у раду Д. Гарашанин, Старчевачка култура, (1954).

⁴⁵ М. Гарашанин, оп. cit. 70—71; где је изостављен овај примерак из Арадца.

⁴⁶ Васић, Преисториска Винча II, сл. 30.

⁴⁷ Непубликоване аналогije у Археолошком музеју Универзитета у Београду. За орнаменте на другом примеру, уп. такође Васић, Меандрасто дрво, Serta Hoffilliana (1940), 67—71 и критику М. Гарашанина оп. cit. 34—35.

рија фаза винчанске културе и иначе сиромашнија пластиком⁴⁸.

Слој I. Из овога слоја, са разних места, углавном непосредно испод површине земље потиче неколико примерака пластике.

Нађена је само једна цела статуета, стубастог облика, са назначеном стеатопигијом и птичијим лицем. По типу лица статуета би припадала крају винчанско-плочничке фазе (сл. 29)⁴⁹. Треба даље поменути две главице статуета од којих је једна прилично атипична нађена у сонди М-Н. Други примерак припада типу са полигоналним лицем, челом вишим од темена и хоризонтално бушеним јагодицама. Очи су изведене урезима (сл. 31). И овај тип припада винчанско-плочничкој фази⁵⁰. Најзад, из истог слоја потиче и једна фрагментована амајлија са два крака⁵¹.

Сл. 18. Жарково, здела хоризонта III

Fig. 18. Žarkovo, écuelle du niveau III

Земунца I. Из ове земунце потиче један фрагмент статуете мешовитог типа са урезаним орнаментима испуњеним жигосаним убудима на задњој страни. Облик и орнаментика указују на винчанско-плочничку фазу⁵². Седеће статуете заступљене су са два примерка од којих је једно фрагмент постоља или престола статуете украшен урезаним меандром. Овај је тип такође карактеристичан за винчанско-плочничку фазу⁵³. Други примерак, најлепши егземплар пластике из Жаркова, може се по аналогiji приписати типу статуета седећих на престолу. Фигура је превучена сјајном сивом превлаком, груди су пластичне, а на трбуху су урезима претстављени прсти. Одело (троугли исечак око врата, ресе на куковима) претстављено је урезима. Урези на задњој страни фигуре такође претстављају прегачу или појас (сл. 30). По свом квалитету ова се статуета може везати за познату

фигуру из Чаршије и за т. зв. „Lady of Vinča“⁵⁴. Најзад у овом слоју нађена је и једна већа нога која потиче од фрагмента статуете или антропоморфне вазе, какве су познате на прелазу из винчанско-тордошке у винчанско-плочничку фазу, иако не у идентичном облику⁵⁵.

Слој II. У овом слоју нађено је неколико примерака статуета од којих се поједини везују за винчанско-плочничку фазу, док би понеки, нарочито из дубљег слоја могли да се паралелишу и са статуетама винчанско-тордошке фазе. Поред једне атипичне стубасте статуете без наглашене стеатопигије, одакле потиче и главица са црвеном глачаном превлаком, пентагоналним лицем, косо засеченим теменом и очима изведеним пластичним сегментима. На челу, поред носа и на бради, изведени су урезани орнаменти (сл. 32). Главица је типичан примерак пластике из ране

винчанско-плочничке фазе⁵⁶. Исти је случај и са половином доњег дела статуете мешовитог типа, која је нађена у старијем делу слоја II⁵⁷. Половина ваљкасте стеатопигне статуете из истог слоја пре би се могла везати за винчанско-тордошку фазу⁵⁸, док једна нога грубе статуете нема већег значаја.

Хоризонт II. Овде је нађено пет примерака пластике. Нарочито је важна пласната статуета са наглашеном стеатопигијом, троуглим лицем, типично урезаним очима и уназад извученом главом. Ноге су издвојене урезом, а одео претстављено са четири наlepка: на куковима, напред и позади (сл. 33). Статуета има типичне одлике винчанских фигура са дубине 8—9 м, док се налепци око бедара налазе и касније у винчанско-тордошкој фази⁵⁹. У непосредној близини куће хори-

⁵⁴ Васић, Прилози ка решавању тројанских проблема, Глас СКА LXX (1906), сл. 14; Преисториска Винча III, сл. 539.

⁵⁵ Гарашанин, оп. cit. 26—27; Васић, Преисториска Винча I, (1932), 50, сл. 101—102.

⁵⁶ Гарашанин, оп. cit. 61 и даље.

⁵⁷ Ibidem; Васић, Преисториска Винча III, сл. 279.

⁵⁸ Нанр. Ibidem, сл. 301.

⁵⁹ М. Гарашанин, оп. cit. 38—40, сл. 48; Васић, оп. cit. сл. 61; Гарашанин, оп. cit. 40 и даље; Васић, оп. cit. сл. 131, 158.

⁴⁸ Уп. у том погледу налазе из Арадца, Гарашанин, оп. cit. 70—71.

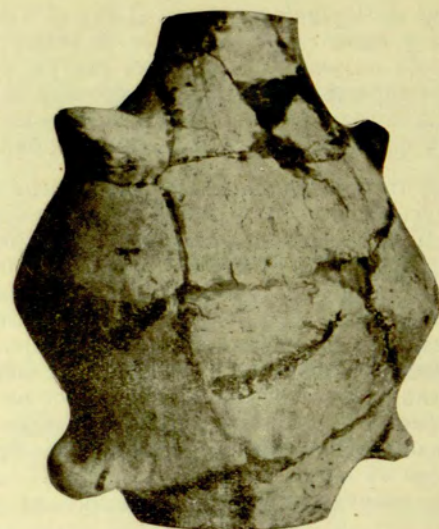
⁴⁹ Ibidem, 63—65.

⁵⁰ Ibidem, 63—64.

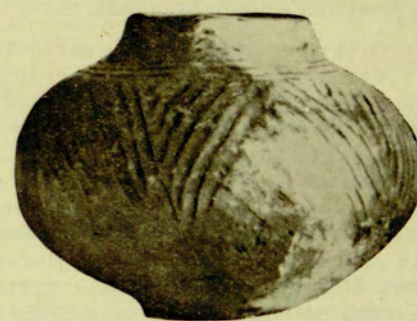
⁵¹ Ibidem, 61 и даље.

⁵² Ibidem; Васић, Преисториска Винча III, сл. 271, 288.

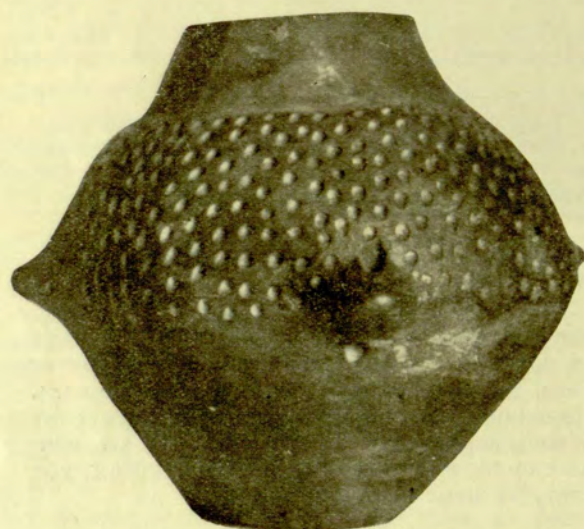
⁵³ М. Гарашанин, оп. cit. 61 и даље.

Сл. 19. Жарково, бута, слоја IV
Fig. 19. Žarkovo, vase du type „Butte“ de la couche IV

Сл. 20. Жарково, амфора из слоја III
Fig. 20. Žarkovo, amphore de la couche III

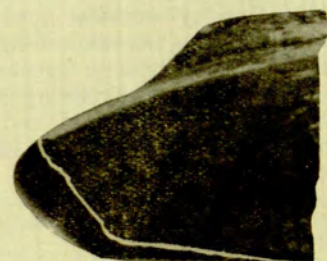
Сл. 21. Жарково, суд из слоја IV
Fig. 21. Žarkovo, vase de la couche IV

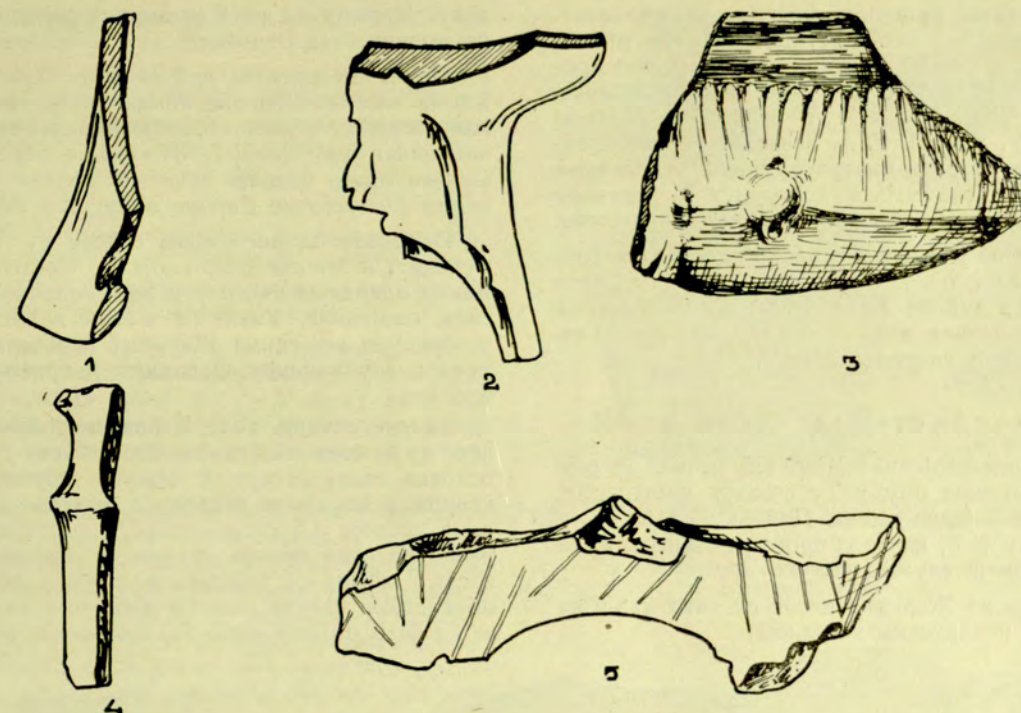
Сл. 22. Жарково, пехар на нози слоја IV
Fig. 22. Žarkovo, coupe à pied de la couche IV

Сл. 23. Жарково, фрагмент са урезаним орнаментима слоја IV
Fig. 23. Žarkovo, fragment à ornements incisés de la couche IV

Сл. 24. Жарково, фрагмент зделе из грађевине А
Fig. 24. Žarkovo, fragment d'écuelle de la construction A

Сл. 25. Жарково, материјал винчанско-торлошке фазе. 1—2,5 грађевина А, хоризонта IV;
3. земуница Б; 4. статуета из хоризонта II
Fig. 25. Žarkovo, matériaux de la phase de Vinča-Tordoš. 1—2,5 construction A; 3. fond de cabane B;
4. statuette du niveau II

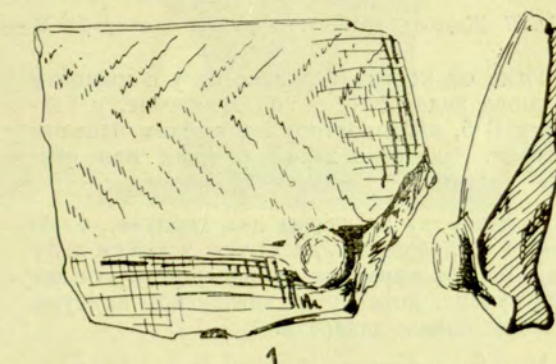
зонта II, у квадрату А1, нађена је половина ваљкасте стеатопигне статуете са очуваним делом хоризонталног патрљка. Кукови статуете били су наглашени пластичним ребром (сл. 25⁴). И овај примерак има своје директне аналогije у винчанским слојевима дубине 8—9 м⁶⁰. Нејасан је карактер једног сивог фрагмента код кога се не може ближе одредити да ли се ради о нози сличној онима код антропоморфних ваза винчанско-торлошке и винчанско-плочничке фазе, или пак о доњем делу статуете⁶¹. Једна животињска глава нађена у овом хоризонту, вероватно се налазила на ободу некога суда, или је део зоморфне вазе, какве су познате са прелаза из винчанско-торлошке у винчанско-плочничку фазу⁶².

У истом хоризонту ископан је и фалос од теракоте, који одговара једном примерку винчанско-плочничке фазе у Винчи, а има аналогije и у Бутмиру⁶³.

с) Остали објекти од керамике

Поред керамике и пластике нађено је у Жаркову и других објеката од печене земље. Ту спадају тегови за рибарске мреже који се јављају у неколико основних типова, и то: тегови лоптастог облика, конични тегови са отвором на горњем делу, пљоснати и бико-

нични тегови. Хронолошки је важно да биконични типови претежу у слојевима II—IV, док су остали заступљени у свим слојевима. Нејасна је намена ромбичних или кружних,

Сл. 26. Жарково, Слој IV
Fig. 26. Žarkovo, céramique de la couche IV

⁶⁰ М. Гарашанин, ор. cit. 38 и Васић, ор. cit. сл. 83.

⁶¹ Васић, Преисториска Винча I, 1 ор. cit.

⁶² М. Гарашанин, ор. cit. 29.

⁶³ Васић, Преисториска Винча IV, сл. 147; Hoernes, Radimsky, Fiala, Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien II (1898), T. VI, 7.

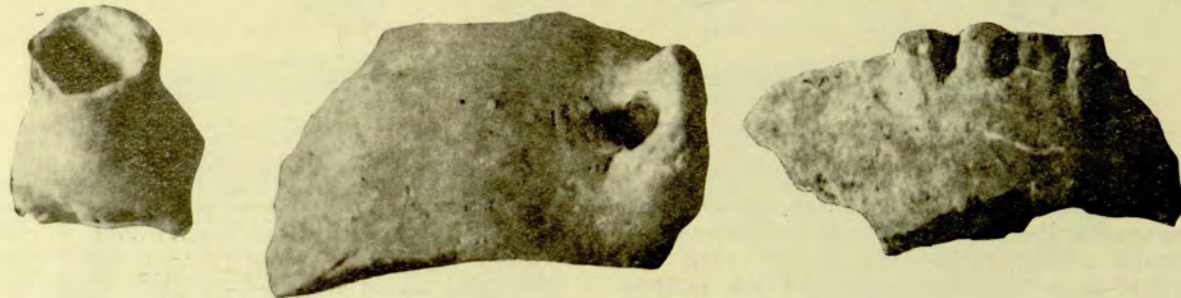
на средини бушених фрагмената керамике. Они припадају слоју IV, док је један примерак нађен у кући хоризонта II. Ј. Скутил протумачио је ове објекте као дечије играчке, одбацујући мишљење о њиховом култном значењу, док Cl. F. A. Schaeffer сличне предмете из Угарита сматра оруђима за глачање керамике (сл. 34)⁶⁴. У хоризонту II, у оквиру куће, нађен је плоснат пршљен за вретено.

Нејасна је намена грубог предмета из горњег дела слоја I, који по облику одговара ономе са дубине 7,445 у Винчи. Објашњења која су досада дата за овакве предмете изгледају нам неприхватљива⁶⁵.

д) Предмети од кости (сл. 35)

У свим слојевима Жаркова нађено је разних коштаних оруђа. Ту спадају: шила, игле, харпуни и једна удица. При дну слоја IV, у квадрату Е 5, нађен је пробушен животињски зуб, који је служио као амулет.

Шила из Жаркова истог су типа као и на другим неолитским насељима.

Сл. 27. Жарково, фрагменти керамике из земунице В — Fig. 27. Žarkovo, fragments céramiques du fond de cabane B

Игле од кости откривене су у хоризонту II, поред зида куће, са спољне стране, у квадрату В 5, а у простору испуњеном пепелом и гаром. Ради се о већим риблим или птичјим костима⁶⁶.

У Жаркову су нађена два харпуна, и то један у хоризонту IV, а други у доњем делу слоја II. Оба примерка припадају типу са два реда зубаца, који се у винчанској култури не може ближе датирати.

У кући хоризонта II нађен је и један примерак удице обичног типа, без зашиљеног додатка, према врху. Овај тип удице познат је из обе фазе винчанске културе⁶⁷.

е) Предмети од камена (сл. 36)

У Жаркову је нађено доста каменних предмета, махом оруђа. Сем тога, у кући хоризонта II нађен је један цилиндрични мраморни амулет, са започетим бушењем на горњем

делу. Мрамор од кога је амулет рађен могао би потицати са Венчаца⁶⁸.

Оруђе од кремента нађено је у свим слојевима насеља. Основни облик оруђа чине ножићи који су у млађим слојевима винчанско-плочничке фазе (слој I—II) слабије обрађени. Слична оруђа позната су и са других налазишта југоисточне Европе и предње Азије⁶⁹.

Предмети од опсидијана нађени су у земуници I и доњем делу слоја II. Пошто је у Винчи опсидијан нађен у већим количинама у свим слојевима, имаће се његов недостатак у извесним слојевима Жаркова вероватно да тумачи случајношћу. Опсидијан је ердељског порекла.

Камене секире, целе и фрагментоване, нађене су у свим слојевима. Заступљена су два основна типа: секире у облику обућарског калупа, и плоснате секире. У млађим слојевима постоје и бушене секире. Стратиграфски распоред ових типова секира је следећи: у слоју I нађени су фрагменти секира у облику обућарског калупа, као и бушених секира; из слоја II потичу само два фрагмента секира

лоше очувана, но је у доњем делу истог слоја нађен по један фрагмент оба основна типа секире; у кући хоризонта II такође постоје оба основна типа, али је плосната секира заступљена варијантом код које је задњи део шиљато завршен; у слоју и хоризонту III нађена су оба основна типа, но без варијанте са зашиљеним задњим делом; у слоју IV и хоризонту земуница (IV) заступљен је само плоснати тип секире. Из тога би се дало закључити да је тип плоснате секире старији од онога у облику обућарског калупа.

Из слоја III потиче и камено длето по облику типично за винчанске слојеве дубине 8—7 м.⁷⁰

Из Жаркова су познати и камени жрвњи типично неолитског облика, од којих је један откривен у кући хоризонта II у непосредној близини пећи.

Петрографску анализу камена од кога су урађена жарковачка оруђа извршио је кустос

⁶⁸ За камену пластику и порекло камена уп. Д. Гарашанин, Неолитска камена пластика у Србији, Старица Н. С. II (1951), 7—12.

⁶⁹ K. Bittel, op. cit. 47—48 (Troja, Thermi); 76, T XX, 1—4 (Alishar).

⁷⁰ М. Гарашанин, op. cit. 46.

⁶⁴ Cl. F. A. Schaeffer, Ugaritica II (1949), 232, fig. 98.

⁶⁵ Васић, Преисториска Винча II, 44—45, сл. 78; М. Гарашанин, op. cit. 25.

⁶⁶ Кости је одредио др. Матвејев.

⁶⁷ М. Гарашанин, op. cit. 48.

Природњачког музеја З. Бешлић. На овом месту доносимо у целини текст његове анализе: „Петрографски и минералошки материјал који сте нам предали да одредимо и утврдимо његово географско порекло, прегледали смо и дошли до овог резултата:

Стене под бројем 1 и 2 су врло сличне по свом минералошком саставу. То су силификоване шкриљасте стене филитичког хабитуса, компактне и прилично тврде. Таквих стена у нашим крајевима може бити јер је то обични тип филитичних стена.

Стена под бројем 3 је беличаста, веома густа лапорац, јако силификован, и у појединим деловима веома чврст. У њему се јавља карбонат магнезија (Mg CO₃) место калција (Ca CO₃). Ова стена је такође обична на терену и може бити из наших крајева.

Стене под бројевима 4, 5, 6, и 7 су силикатне стене, нешто метаморфисане, врло ситнозрнасте и компактне. У њима има карбоната као продукта распадања стене, затим кварца који такође може бити продукт распадања. Стене су врло велике тврдине. Према данашњем нашем знању о геолошкој грађи наших терена, а нарочито ближе околине Београда, ове стене не могу бити из наших крајева. Овом петрографском типу стена припада највећи део обрађених примерака наше збирке.

Ситни материјал (праисториски камени ножеви, длета итд.) је од аморфне опалоидне силицијеве киселине (рожнаца), који је најобичнија минерална маса скоро у свим теренима, па и нашим.

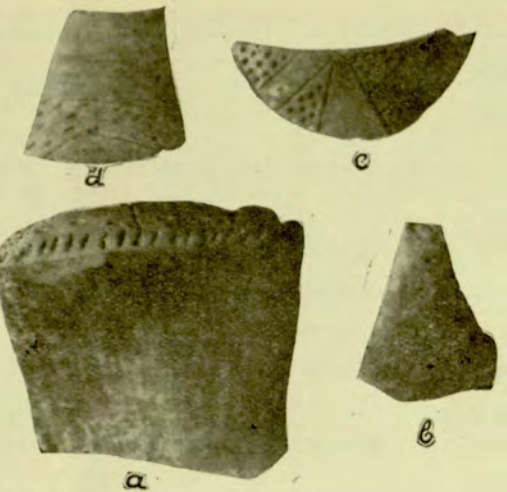
Цилиндрични примерак облика штапића (амулет, нап. пп.) је од белог мермера, којег код нас има у околини Аранђеловца (Венчац)⁷¹.

Као што се из експертизе види, извесне врсте камена употребљене у Жаркову налазе се свуда на нашој територији. Такав је случај и са лаким белим каменом од кога су у винчанско-плочничкој фази прављене секире, вероватно у кулне сврхе⁷². За чињеницу да се стена од које је рађен највећи део каменних секира (4—7) не налази у нашој земљи, најприхватљивије је објашњење З. Бешлића да је у околини морало бити мањих лежишта оваквог камена, која су током времена испрпена. У томе погледу била би интересантна и петрографска анализа каменних оруђа из Винче, која на први поглед изгледају као да су израђена од истог материјала као и жарковачке секире.

ф) Животињске кости

О врстама животиња које се на основу животињских костију могу утврдити у Жаркову, доносимо сумарне податке које смо добили из Природњачког музеја Српске земље у Београду.

⁷¹ М. Grbić, Pločnik, Aeneolithische Ansiedlung (1929), 15, сл. 103—107.

Сл. 28. Жарково, фрагменти са урезаним орнаментима из земунице В — Fig. 28. Žarkovo, fragments à ornements incisés du fond de cabane B

Сл. 29. Жарково, статуета слоја I — Fig. 29. Žarkovo, statuette de la couche I

Сл. 30. Жарково, статуета земунице I — Fig. 30. Žarkovo, statuette du fond de cabane I

У слоју I нађен је један зуб јелена, кости срне и свиње. Исте кости нађене су и у слоју II, где је откопана и лубања добра. Јелен и свиња познати су и из куће хоризонта II,

Сл. 31. Жарково, статуета слоја I
Fig. 31. Žarkovo, statuette de la couche I

слоја III, а у слоју IV, нађене су кости јелена и срне. Рогови јелена нађени су и у земуницама А и В. У овој последњој постоје остаци две индивидуе, од којих је једно двогодишњи, и друго старији јелен. Кости риба и птица нису се дале ближе одредити. Према податку др. Матвејева, у питању су две врсте птица, од којих је једна величине јаребице, а друга величине тетреба.

Сл. 32. Жарково, статуета слоја II
Fig. 32. Žarkovo, statuette de la couche II

III. РЕЛАТИВНА И АПСОЛУТНА ХРОНОЛОГИЈА

Како се из горњег излагања може видети, праисториско насеље у Жаркову везује се релативно хронолошки за стратиграфију Винче. У оквиру винчанске културе могуће је разликовати две основне фазе, од којих се свака може поделити у по два раздобља⁷². Неолитско насеље у Жаркову живело је кроз обе фазе, али је живот на њему вероватно престао пре почетка млађег раздобља винчанско-плочничке фазе на шта указује недостатак типичних елемената тога периода у Жаркову. С друге стране, живот у Жаркову почео је изгледа нешто касније но у винчанским земуницама, где се налазе и елементи старчевачке културе, са којом се у Жаркову, са извесном вероватноћом може везати само један суд из слоја IV. Недостатак елемената Kögös-групе можда је случајан.

Сравни ли се стратиграфија Жаркова са оном у Винчи, долази се до следећег резул-

Сл. 33. Жарково, статуета хоризонта II
Fig. 33. Žarkovo, statuette du niveau II

тата: слој I, земуница I и слој II припадају винчанско-плочничкој фази, пре периода који одговара слојевима око 4 м дубине у Винчи. Кућа хоризонта II припада винчанско-тордошкој фази, и то њеном крају, како показује огромна већина у њој нађеног материјала. Поједини архаичнији елементи који се чак могу везати и за старије раздобље винчанско-тордошке фазе доспели су овамо случајним поремећајем из дубљих слојева, или претстављају дуже одржавање извесних старијих облика на томе насељу, што је мање вероватно. Мешавина материјала винчанско-тордошке и винчанско-плочничке фазе у доњем делу слоја II такође је потпуно разумљива у насељу са више слојева, у коме је жи-

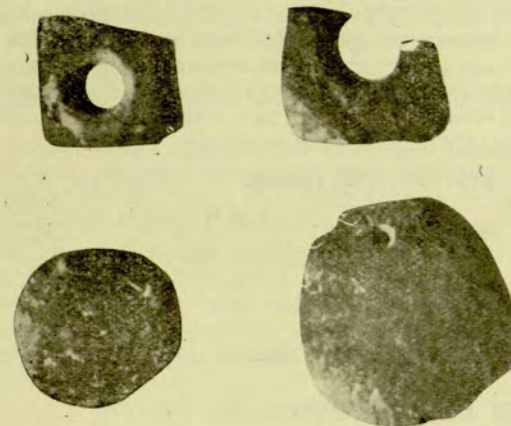
⁷² М. Гарашанин, *op. cit.* 8 и даље; 67—68.

вот текао непрекидно. Материјал из слоја и хоризонта III потпуно одговара млађем раздобљу винчанско-тордошке фазе, око 8—7 м дубине у Винчи, иако се и овде налазе неки старији елементи. Напротив, слој IV и хоризонт земунице одговарају старијем раздобљу исте фазе, при чему се слој IV везује за слојеве 9—8 м дубине у Винчи, док је материјал винчанске културе из слоја земуница у Винчи идентичан са оним из поменутог жарковачког хоризонта.

Према предложеној апсолутној хронологији винчанске културе, почетак живота у Жаркову падао би према томе око 2600 пре н. е., док би крај живота овога насеља морао да се датира пре 1900 пре н. е.⁷³

IV. ЗАКЉУЧАК

Неолитско насеље у Жаркову подигнуто је на згодном месту, заштићеном од поплаве чија је околина пружала становништву повољне животне услове. Тако је насеље било настањено дуго времена, готово кроз цео винчански неолит. После првог насељавања

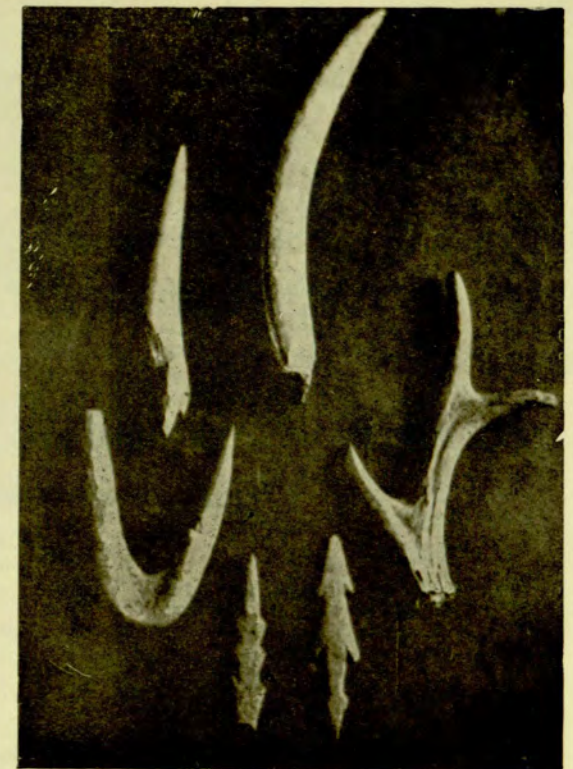
Сл. 34. Жарково, бушени фрагменти керамике
Fig. 34. Žarkovo, objets en terre cuite perforés

у земуницама, свакако у вези са повољним животним условима, прелази се на подизање трајних зграда за становање. Као и на другом месту, тако је и овде насеље често обнављано после пожара. Нејасно је да ли се ради о случајним катастрофама, или о уништавању насеља приликом његовог привременог напуштања од стране полуномадских земљорадника⁷⁴. Занимљиво је да се у последњој етапи живота у Жаркову опет појављује земуница, што можда стоји у вези са променама социјално-економских односа које настају крајем неолита, када у Поморавље са југа и југоистока продире нови елементи бубањско-хумске групе.

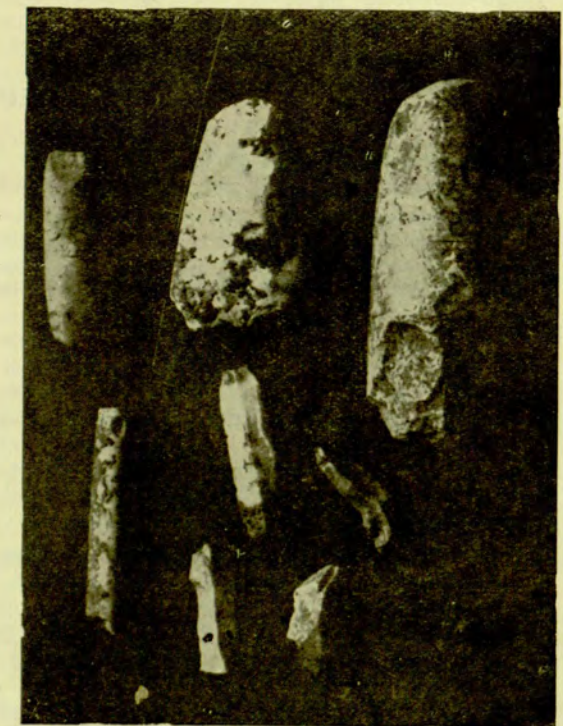
О економском животу жарковачког становништва добијена је прилично јасна слика. Он

⁷³ Ibidem, 145—151. Датум после 1900 узет је овде само као најнижи могући. Данас је јасно да се он не може усвојити.

⁷⁴ Уп. М. Гарашанин, Проблеми неолита Украјине и Подунавља у светлости нових археолошких резултата, Гласник Земаљског музеја (1953), 49 и л.

Сл. 35. Жарково, предмети од кости
Fig. 35. Žarkovo, objets en os

Сл. 36. Жарково, предмети од камена
Fig. 36. Žarkovo, objets en pierre

се не разликује од живота становника других насеља тога времена у нашим крајевима. Мотична земљорадња, почеци сточарства, лов и риболов чине основ живота жарковачког становништва. Као домаћа радиност интензивно су развијени грнчарство и ткање. Камена оруђа обрађивана су на лицу места, о чему сведоче налази нуклеа.

О везама са другим културним групама, ископавања у Жаркову такође су пружила податке. На њих указују облици посуђа старијих слојева који се везују за појаве Војан А и Gumelnitza групе, криволиниски орнаменти који говоре о везама са средњом Европом⁷⁵, и најзад опсидијан и четвртасти судови који указују на везе са Потисјем и Ердељом.

О веровањима становника неолитског Жаркова пружају нам податке нађене статуете. И у томе погледу жарковачко насеље потпуно се уклапа у комплекс винчанске културе. Ископавања у Жаркову нису пружила никаквих података о погребним обичајима. Тако проблем ових обичаја у винчанској култури остаје и даље отворен⁷⁶.

⁷⁵ М. Гарашанин, О проблему порекла S спирале у винчанској групи, Старијар Н. С. II, 267–269.

⁷⁶ Осим Ботоша, Гарашанин, *op. cit.* 71, постоји само неколико гробова у Винчи, који су углавном несигурни. Уп. Ј. Корошец, А. Бенац, М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Око „проблематике“ Винче, Гласник Земалског музеја, VI (1951).

LA STATION NEOLITHIQUE DE ŽARKOVO

Les auteurs de ce rapport entreprirent en 1948 des fouilles systématiques dans une station néolithique à Žarkovo, 9 km. au Sud-ouest de Beograd, dans la vallée de la Save. La station se trouve sur une colline orientée vers le Nord-nord-ouest, au-dessus de la vallée de la Save et de la plaine de Makiš. L'existence d'une station à cet endroit peut être expliquée par les conditions propices (situation dominante, possibilité d'alimentation) que la localité offrait à l'homme préhistorique. Deux sources d'eau vive dans les environs immédiats jouèrent également un rôle dans le choix de ce lieu d'habitation.

Quoique de petite dimensions (150 m²), les fouilles de Žarkovo fournirent des données stratigraphiques intéressantes. C'est ainsi que, allant du sol vierge vers la surface du terrain, il est possible de distinguer: a) le niveau IV, caractérisé par des fonds de cabane; b) la couche IV; c) le niveau III fortement endommagé par les constructions du niveau II; d) la couche III, extrêmement mince et pauvre, séparant les deux niveaux en question; e) le niveau II; f) la couche

Сл. 37. Жарково, греда са крова грађевине А, хоризонт IV
Fig. 37. Žarkovo, Poutre du toit de la construction A, niveau IV

Радови у Жаркову пружили су могућност контроле стратиграфије и релативне хронологије винчанске културе у нашој земљи. При томе су добијени и нови подаци о начину градње земуница и других зграда. Сматрамо да је тиме постигнут циљ који смо себи поставили на овим ископавањима.

Београд 1950 године

Др МИЛУТИН В. ГАРАШАНИН

Др ДРАГА ГАРАШАНИН

II; g) le niveau I et h) la couche I, allant jusqu'à la superficie où il était à peine possible de discerner une couche d'humus, épaisse de 5-10 cm (fig. 1).

Les matériaux provenant des fouilles appartiennent tous à la civilisation de Vinča: ceux des couches I et II et du niveau I sont de la phase de Vinča-Pločnik (Vinča, moins de 6.5 m. de profondeur), ceux des autres couches et niveaux de la phase de Vinča-Tordoš (Vinča plus de 6.5 m. de profondeur)^{3,4}. Dans la partie inférieure de la couche II les matériaux des deux phases sont entremêlés.

I. CONSTRUCTIONS PRÉHISTORIQUES

Fond de cabane I. (fig. 2) Celui-ci appartient au niveau I. L'habitation longue de 5.75 m., se compose de deux compartiments mesurant 2.25 m. X 1.74 m. et 2.95 m. X 2.90 m. Elle est orientée en direction Nord-est-Sud-ouest, la profondeur des deux compartiments séparés par un banc en terre est de 0.52 et 0.88 m. L'entrée de l'habitation était située au Sud-ouest.

Habitation du niveau II. (fig. 3) Celle-ci était de forme rectangulaire, orientée en direction Nord-Sud, mesurant 10 m. X 6.5 m. Dans la partie Sud-est de l'habitation, il y avait une petite pièce de forme irrégulière. Les murs étaient construits en poutres et recouverts de torchis. Les poutres-mêmes étaient encadrées de pierres et posées sur des bases de pierre servant à les soutenir. Des constructions analogues sont connues dans le Sud-est européen et en Asie Mineure⁷. Il n'a été possible de fixer que peu de traces du plancher en terre battue et brûlée. Dans la grande chambre de l'habitation il y avait également un four. Un autre se trouvait près du mur Est de l'habitation, peut-être dans une niche. L'état de conservation de ce dernier four ne permet point de fixer la position de son ouverture.

Le niveau III est fixé par les restes d'une couche de torchis dans les profils de la fouille (fig. 1) ainsi que par l'existence d'un four plus ancien au-dessous du four près du mur Est de l'habitation du niveau II.

Fond de cabane B. Celui-ci se trouve au niveau IV. Sa forme est irrégulière mesurant 3.75 m. X 2.30 m. La paroi Sud, en face de l'entrée est suivie d'un banc en terre battue. Au milieu de l'habitation des restes de cendre et de charbon indiquent l'emplacement d'un foyer (fig. 4 et 5).

Construction A. (fig. 4; 37) Celle-ci se compose d'une excavation de coupe piriforme, creusée dans le sol vierge et ayant été recouverte d'un toit conique. Les restes de torchis et la poutre (fig. 1 et 37) permettent de reconstituer la forme du toit. Cette construction d'usage incertain est un peu plus récente que le fond de cabane B, dont la partie Est fut endommagée par la construction en question.

II. DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES

a) Céramique

Couche I. La facture de la céramique de cette couche est en tout point typique de la civilisation de Vinča. Les vases rudes sont mal cuits, à parois épaisses et superficie rugueuse¹⁰. La céramique fine, bien cuite se distingue par une couverte soigneusement lissée, grise ou noire, plus rarement, aussi de couleur claire. Les traces du polissoir sont souvent visibles. Les formes typiques sont des écuellles biconiques évoluées appartenant à la phase de Vinča-Pločnik (fig. 6, 1, 2, 5-7)¹² de petites amphores piriformes des vases ovales d'usage domestique. (fig. 6⁴). Les vases rudes sont souvent munis d'anses en forme de bande. Dans la céramique fine les anses sont remplacées par des protubérances parfois percées de trous. On rencontre de même des anses en forme de corne (Fig. 6³). L'ornementation cannelée composée d'ornements curvulinéaires ou de lignes obliques est prépondérante. L'ornementation lustrée fait défaut. On rencontre cependant des fonds de vase à impression de natte. Tous ces éléments sont typiques de la phase de Vinča-Pločnik¹³⁻¹⁴.

Fond de cabane I (fig. 8) Formes et ornements des vases correspondent en tout point à

ceux de la couche I. Notons l'apparition d'un pied d'une coupe typique de la civilisation de Vinča, et celle d'ornements lustrés.

Couche II. Outre les objets de la phase de Vinča-Pločnik, on retrouve ici, dans la partie inférieure de la couche, des éléments de Vinča-Tordoš. C'est ainsi qu'apparaît entre autres la technique de la cuisson en rouge¹⁸, ainsi que celle du „mottled“¹⁹. Parmi les formes il y a des écuellles marquant la transition vers la forme de petites amphores ainsi que des fragments de vases quadrangulaires provenant probablement des régions tibiscines (fig. 9)²⁰⁻²¹. Les cannelures sur l'épaule des écuellles sont d'ordinaire disposées en groupes de directions différentes, se joignant sous angle (fig. 7³). On rencontre aussi des ornements lustrés de même que des ornements en bandes incisées emplies de points sur les fragments d'amphore et sur un fragment de couvercle prosopomorphe (fig. 7¹⁻³).

Niveau II. La céramique appartient à la phase Vinča-Tordoš²⁴. Il est nécessaire de mentionner particulièrement la tendance aux effets par différence intensité de cuisson (mottled), ainsi que la technique de la cuisson en rouge. Outre les écuellles biconiques de forme évoluée de la phase de Vinča Tordoš (fig. 11 cf. fig. 18)²⁵ on rencontre de même des écuellles coniques typiques de toute la civilisation de Vinča (fig. 13, 14) et des couvercles prosopomorphes (fig. 16), ainsi que des amphores auxquelles se rattachaient les couvercles en question (fig. 12) et des coupes à pied (cf. fig. 22). Toutes ces formes sont typiques de la phase de Vinča-Tordoš²⁶⁻²⁷. Outre les ornements cannelés du même type que dans la partie inférieure de la couche II, nous retrouvons l'ornement lustré radial sur la panse d'une écuellle. Celui-ci est typique de la phase de Vinča-Tordoš. Mentionnons aussi les ornements incisés connus déjà de la partie inférieure de la couche II.

Couche et niveau III. La technique, la forme et l'ornementation des vases se rattachent ici aussi à la phase de Vinča-Tordoš, appartenant toutefois à une étape plus ancienne de cette phase. Ceci est prouvé par l'apparition d'écuellles (fig. 18), dont certaines sont de forme purement biconique³¹, d'amphores biconique remplaçant les types piriformes plus récents³². L'ornementation est identique à celle du niveau II. Notons surtout les effets de cuisson sur une petite amphore de cette couche (fig. 20).

Couche IV. Les matériaux de cette couche représentent une transition vers les formes du niveau IV. Dans la facture des vases les traces du polissoir sont particulièrement visibles comme c'est le cas aussi sur les écuellles identiques d'Orchomène³³. Parmi ces écuellles la forme biconique est la plus typique, les écuellles à col cylindrique tendent à disparaître³⁴. Quelques exemplaires se rattachent déjà à ceux des fonds de cabane de Vinča (cf. fig. 17)³⁵. Il est nécessaire de mentionner également les couvercles prosopomorphes, les amphores biconiques et une coupe à pied (fig. 22) ainsi qu'une „Butte“ de forme biconique (fig. 19). L'ornementation

ne se distingue pas de celle des couches plus récentes. Les ornements incisés deviennent toutefois plus communs (fig. 262). Les motifs sont composés de lignes, bandes, triangles et ornements méandriques (fig. 23). L'ornementation d'un vase de cette couche se rattache à celle de certains vases du groupe Gumelnitza en Roumanie et Bulgarie (fig. 21)³⁸.

Niveau IV. Les matériaux de cette couche correspondent à ceux des fonds de cabane de Vinča dont il se distingue par le manque d'éléments du type Starčevo-Körös. Parmi les vases de bonne technique, il en est à couverte jaune soigneusement polie³⁹, de même qu'à couverte noire très brillante, comme parmi les matériaux anciens de Vinča ou dans le néolithique crétois⁴⁰. Les profilations des écuellées biconiques sont très aiguës, la partie conique supérieure est très basse et disparaît même parfois entièrement (fig. 171-6; 24). Il existe de même, comme dans les couches les plus anciennes de Vinča des pieds coniques et creux de coupes (fig. 251-2)⁴². Notons aussi l'existence d'un petit autel du type de Vinča (fig. 255), ainsi que quelques formes particulières d'anses (cf. fig. 27 b-c). L'ornementation est plus pauvre que dans les couches supérieures. Les cannelures, spécialement les cannelures obliques, sont assez rares, les ornements lustrés disposés radialement sont également connus, ainsi que les ornements incisés correspondant à ceux des fonds de cabane de Vinča. Un vase provenant du fond de cabane B représente le seul exemplaire de Žarkovo qui par sa forme, sa technique et son ornementation pourrait être rattaché à la civilisation de Starčevo (fig. 253). Les matériaux de toutes les parties du niveau en question sont plus ou moins identiques et se rattachent aux matériaux les plus anciens de Vinča⁴³⁻⁴⁷.

b) La plastique

Celle-ci n'est représentée que par 17 exemplaires découverts au cours des fouilles et provenant uniquement des couches supérieures (couche I-niveau II). Ce fait doit probablement être attribué au hasard, bien que, dans d'autres stations de la civilisation de Vinča les couches anciennes soient plus pauvres en plastique⁴⁸.

Les statuettes (fig. 29; 31), et une amulette à deux bras de la couche I, appartiennent à la phase de Vinča-Pločnik⁴⁹⁻⁵⁰. Il en est de même des exemplaires du fond de cabane I, dont l'un correspond exactement à la figurine bien connue de Čaršija (fig. 30)⁵²⁻⁵⁴. Parmi les exemplaires de la couche II, outre ceux de la phase de Vinča-Pločnik (fig. 32)⁵⁶⁻⁵⁷, il en est de même pouvant être attribués à celle de Vinča-Tordoš⁵⁸. Deux exemplaires de statuettes du niveau II (fig. 33 et 254) appartiennent à la phase de Vinča-Tordoš et correspondent aux couches plus anciennes de cette phase⁵⁹⁻⁶⁰. Leur apparition dans le niveau en question est due soit au bouleversement des couches, soit au conservatisme religieux, grâce auquel des formes plus anciennes auraient réussi à se maintenir plus longtemps.

c) Objets différents

On a découvert aussi à Žarkovo des poids de forme sphérique ou conique, ainsi que de forme plate et biconique. Ces derniers sont particulièrement communs dans les couches II-IV. L'usage des fragments de céramique percés au milieu est incertain (fig. 34)⁶⁴, de même que celui d'un objet conique de la couche I, ayant son équivalent parmi les découvertes de Vinča⁶⁵. Une fusaiole en terre cuite a été découverte au niveau II.

d) Objets en os (fig. 35)

Ceux-ci sont représentés par des aiguilles, des burins, des harpons et un hameçon. Les harpons proviennent de la couche IV et de la partie inférieure de la couche II, le hameçon a été découvert dans l'habitation du niveau II. Ces objets appartiennent à la civilisation de Vinča⁶⁷.

e) Objets en pierre (fig. 36)

Outre les lames en silex taillé, en obsidienne provenant de Transylvanie, on a découvert à Žarkovo des haches en pierre polie appartenant à deux types: haches plates et haches de forme „Schuhleistenkeil“. Les deux types sont contemporains, mais les haches plates sont les seules à apparaître au niveau IV. Notons aussi l'existence de burins correspondant à ceux des couches 8—7 m. de profondeur à Vinča⁷⁰. Cette forme appartient à la couche III. Une amulette cylindrique en marbre provient de l'habitation du niveau II. Il semble qu'il s'agisse du marbre de Venčac (au Sud de Beograd).

f) Ossements d'animaux

Ceux-ci se répartissent de la manière suivante: couche I — cerf, biche et porc; de même couche II où l'on découvrit également un crâne de castor, et couche III. Dans la couche et le niveau IV, on ne découvrit que des restes de cerf.

III. CHRONOLOGIE

La station de Žarkovo est synchronique de celle de Vinča, dont elle diffère toutefois par le manque d'une couche représentant la seconde étape de la phase de Vinča-Pločnik (Vinča 4—3 m. de profondeur, crusted ware), ainsi que par le manque presque total d'éléments du type de Starčevo-Körös. Les strates entre couche I et niveau II correspondent à l'étape plus ancienne de la phase de Vinča-Pločnik. Le niveau II appartient à la fin de la phase de Vinča-Tordoš (Vinča vers 6.5 m. de profondeur), le niveau et la couche III, à l'étape récente de la même phase (Vinča 8—7 m. de profondeur), le niveau et la couche IV à l'étape ancienne de la même phase et au fond de cabane de Vinča. La station de Žarkovo doit être datée vers 2600—1900 av. n. è.⁷⁸.

M. V. Garašanin

D. Garašanin

ИСКОПАВАЊЕ НА ЦАРИЧИНУ ГРАДУ 1949-1952 ГОДИНЕ

Од 1949 године поверен ми је рад на ископавању Царичина Града. Преда мном је био локалитет од признатог научног значаја.¹ Радови академика др. Вл. Р. Петковића, професора арх. А. Дерока и др. Св. Радојчића открили су величанствену акрополу епископијума, центар града са једном црквом, тргом, улицама и виллом урбаном, бедеме и капије града.²

Проблематика метода рада при оваквом великом локалитету наметала се у више видова: 1. у научном погледу стајало се пред дилемом откривања посебних значајних архитектонских објеката, који могу да баце светлост на датирање, стилско категорисање и доприносе бржим закључцима, који се могу односити на целину, — или споријег постепеног систематског ископавања кроз целога града као целине, чиме се добија урбанистички лик са целокупном материјалном културом доба у ширини и временским променама у дубини. У овом погледу се определило на комбиновање оба метода рада. Користећи се авионским снимцима и посматрањем конфигурације терена на лицу места с једне стране су одабрани објекти који су обећавали занимљива и карактеристична архитектонска решења, а с друге стране се отпочело са повезивањем и обједињавањем досада откопаних инзула. Перспективно то доводи до релативно бржих решења проблема постанка и развоја тога опустелога града, који стоји по значају у истом реду са Салоном и Стобима у нашој земљи, са Филипима на ширем Балкану, и са мртвим градовима блиског истока и северне Африке, који сви скупа помажу откривању и разумевању материјалне културе компликованог раздобља касне Антике и раног Средњег века.³ Оно што је најзначајније при том, то је прилажење перспективном планском раду, са поделом терена на секторе, који ће у току више година постепено бити обрађивани. По-

стављање оваквог планског рада може се сматрати једним од заслуга и успеха Археолошког института Српске академије наука.

2. У техничком погледу овако постављени метод рада добио је пуно оправдања. Морало се рачунати, наиме, са релативно спорим темпом рада у самом суседству већ раније откопаних објеката, поред којих је остало велике масе нагомилане избачене земље, чије извлачење и одвожење је могло односити целе кампање без неког научног резултата; затим, чишћење, проверавање и конзервација ископина се наметала у први план пре повезивања са новооткривеним суседним комплексима. У први мах је бачена снага на одржање раније откопаних објеката и чишћење њихове околине, а упоредо се радило с једне стране на постепеном повезивању старих инзула и с друге стране на откривању нових објеката. Зато је 1948 године приступљено конзервирању комплекса акрополе, који је посао извршио Завод за заштиту споменика културе НРС, под руководством арх. Сл. Ненадовића и уз помоћ арх. Невенке Спремо.⁴ Од 1949 тај посао одржавања ископина стављен је у дужност Археолошком институту. Отада се пришло упоредном ископавању и конзервирању објеката. Тиме се поред научног испитивања доприноси очувању локалитета као културног споменика, и ширем културно-просветном задатку, — да се приближи и презентује народу, јавности и туризму.

3. И у погледу организације послова дате су погодности на овај начин да се изврше припремни радови са што целисходнијим коришћењем стручних снага. Ангажовањем геометара извршено је геодетско снимање целог терена, са контролисањем и прецизним локализовањем објеката на ситуационом плану. Радомир Петровић уз помоћ арх. Мирослава Николића завршио је дефинитивно тај посао. Пословима чишћења и конзервације руководила је арх. Невенка Спремо, уз повремену драгоцену помоћ арх. Мирослава Николића. При конзервацији мозаика коришћено је стручно искуство М. Духаћа, конзерватора Народног музеја у Београду. При руковођењу радова и организацији послова нарочито је била драгоцена сарадња В. Ивановића, управника Ле-

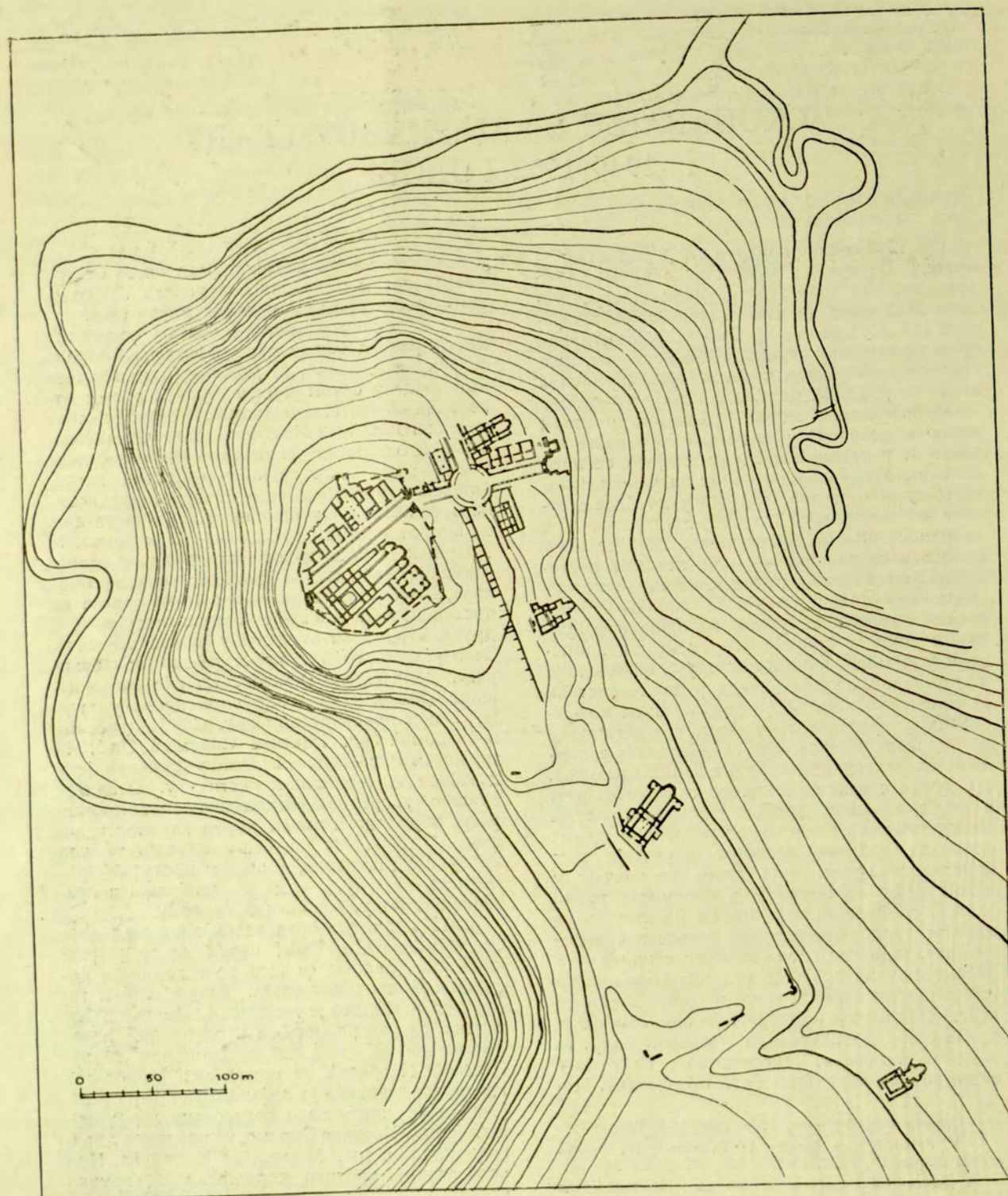
¹ Cahiers archéologiques, Paris, 1946, I, A. Grabar.

² V. Petković, Les feuilles de Tsaritchingrad, Cahiers archéologiques III, Paris, 1948, p. 40—48, pl. 8, 5 fig.

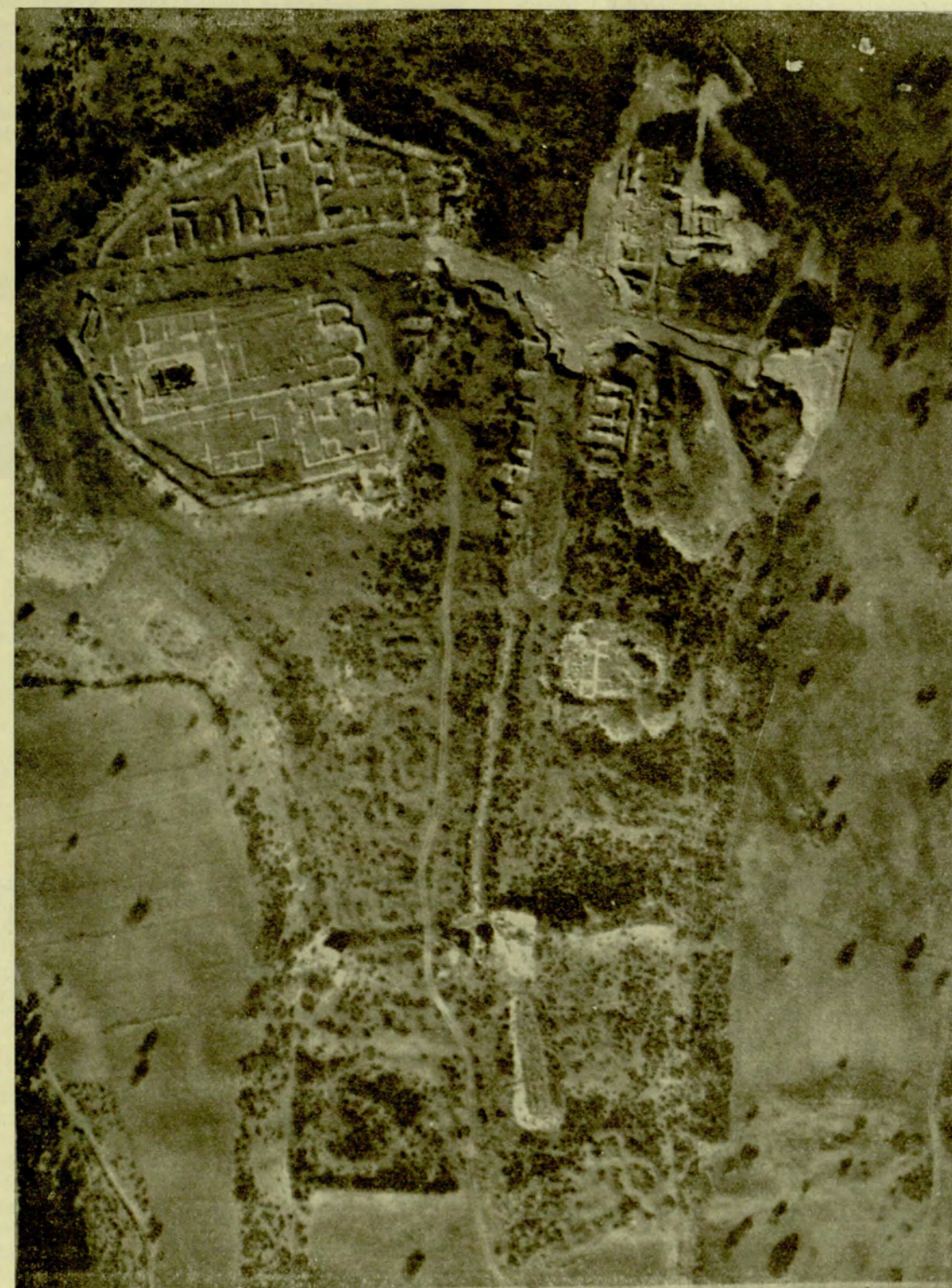
А. Дероко-Св. Радојчић, Ископавање Царичина Града 1947 године, из Зборника радова Археолошког института САН. „Старинар“, бр. 1, 1950, стр. 1—22.

³ E. Kitzinger, The Town of Stobi, Dumbarton Oaks Papers III, 1946, 83—154; Ejnar Dyggve, History of Salonian Christianity, Oslo 1951; P. Lemerle, Philippines et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, I—II.

⁴ Музеји 2, 1949, арх. Сл. Ненадовић, Конзервација Царичина Града, стр. 92—94.

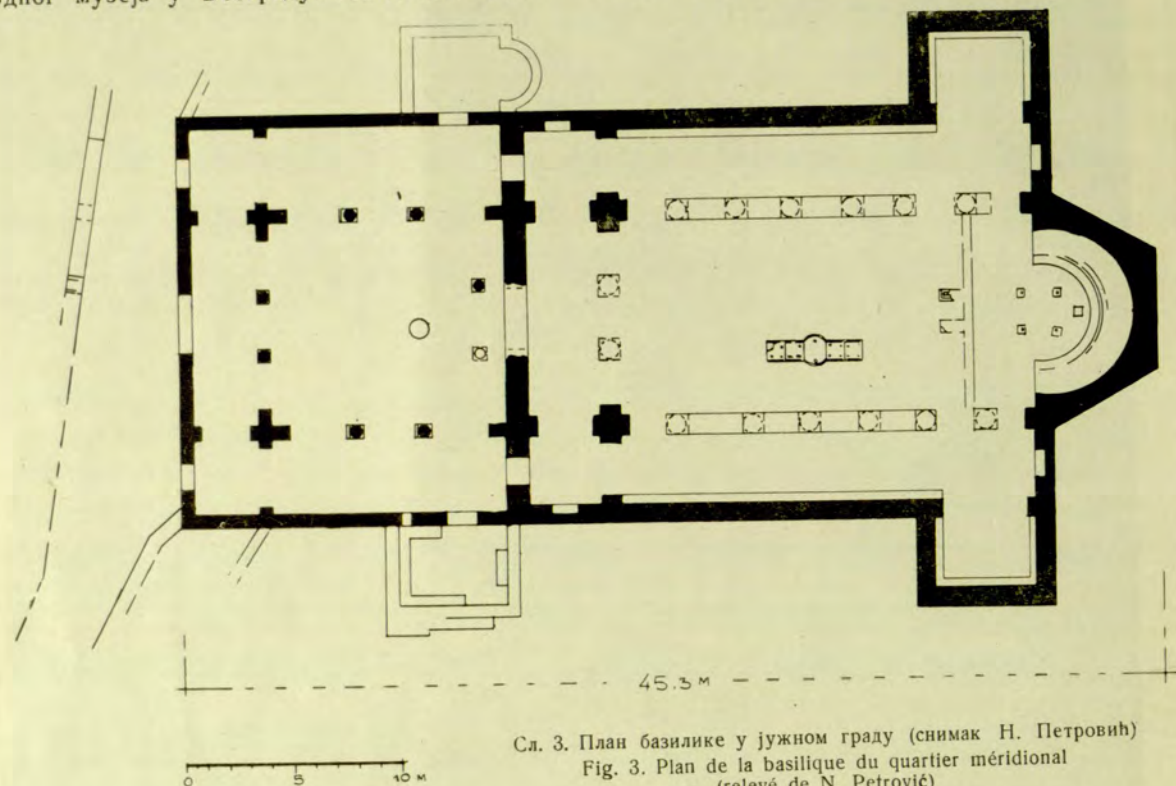
Сл. 1. Ситуациони план Царичина града — Fig. 1. Situation de Caričin Grad

Сл. 2. Авионски снимак Царичина града — Fig. 2. Caričin Grad, vue prise à vol d'oiseau

сковачког музеја. У том погледу сам захвалан и Г. Орлову, лектору унив., који је као слаvista и историчар-нумизмата учествовао у две кампање. Ради сарадње са најближим провинцијским музејима суделовали су Сл. Милорадовић из Ниша и Н. Виријевић из Кос. Митровице. Ужи стручни помагачи при ископавањима су били: асистент Археол. института Ђ. Стричевић, асистент Византолошког института И. Николајевић-Стојковић, асистенти Народн. музеја у Београду: Љ. Поповић, Д.

сам друг академик Синиша Станковић у пратњи управника послова друга Јемуовића. Од помоћи нам је била и месна власт, а нарочито срески н. о. Лебана. Захваљујући њему Царичино је добило и свог сталног чувара терена и пребројене су постепено све тешкоће. У те тешкоће спадају недостатак воде (нарочито у сушним годинама 1950 и 1952), сметње при довозу материјала и снабдевању, рђав друм од Лебана до Царичина, недовољно вагонета и пруге за замашне радове одвожење

Крстић, М. Величковић, Б. Шуњеварић-Јеличић, Г. Томић-Трифунцац, Добрила Поповић и Дана Димитријевић, архитекти Управе Калемегдана Смиља Каначки и Мирослав Николић. У кампањи 1950 био је и фотограф Б. Бугарчић. Многи од наведених асистената стекли су стварну праксу на терену Царичина. Оспособљавању млађих кадрова допринело је у знатној мери учешће студената на пракси. Међу њима нарочито стипендисте С. академије наука, Емила Чершкова, затим Саве Тутунџића, Д. Пилетића, М. Симић, М. Пауновић, С. Јаникопани и А. Новаковића. Од месних радника постепено је формирана група искуснијих копача и мајстора на конзервацији грађевина.

4. За материјална средства, за брижљиву техничку опрему и срдачну помоћ у сваком погледу захваљујућем Управи послова САН. У понекад тешким теренским условима она је бивала спасоносна. Академија је показала своје интересовање и тиме што је ради побољшања услова рада послала на терен и једну своју комисију 1949, а 1950 посетио је радове и

ископане земље. У ту сврху су употребљавана за краћа отстојања и колица, а за отпремање ван терена и воловске запреге. Финансиска средства су омогућила просечно 100 радника на ископавању и 30 на послу конзервације. 1949 и 1951 радило се по месец дана, а 1950 и 1952 по два месеца дана.

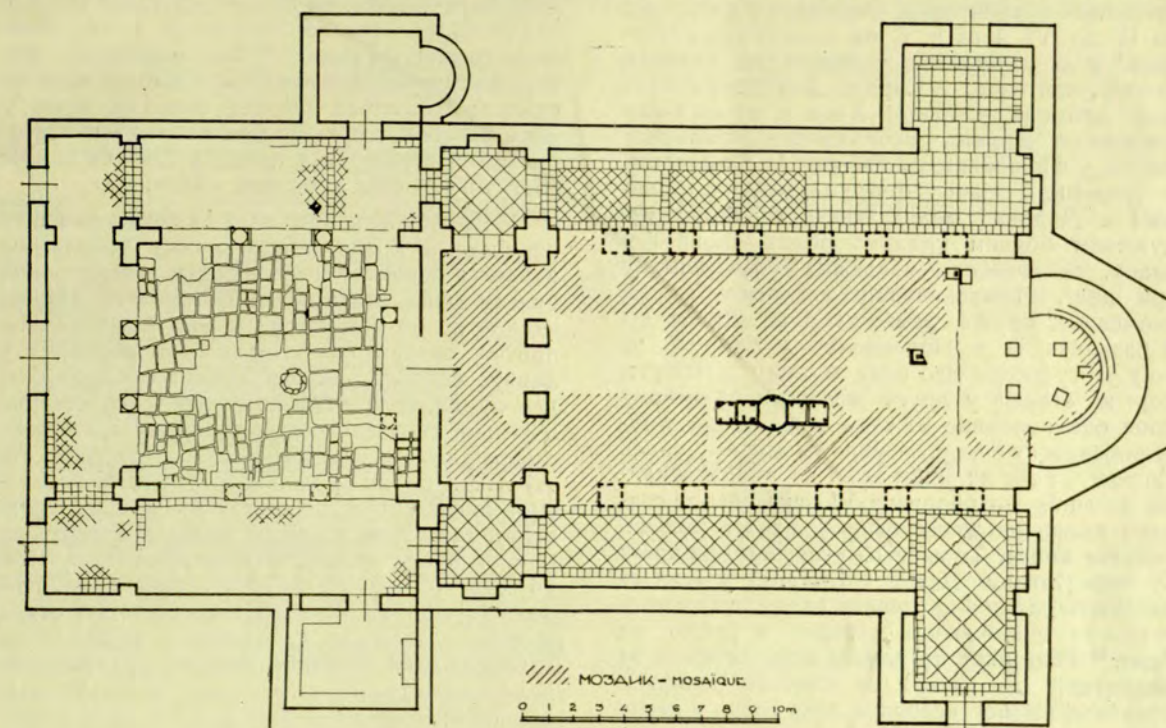
* * *

Од новооткривених објеката у 1949 и 1950 години имамо базилику у јужном делу града (urbs meridionalis). Обим овог дела града су констатовали при својим радовима 1947 Дероко и Радојчић.⁵ Ради утврђивања његовог временског односа према главном делу града наметало се упознавање карактера грађевина у овом комплексу. Тражен је објекат који може да доприноси упоређењу, временском и стилском дистингвирању или повезивању споменика из горњег и доњег дела града, који су међу собом раздвојени бедемима.

⁵ Оп. cit.

Према аутопсији, конфигурација терена на једном месту обећала је крстообразну основу. Авионски снимак показивао је базиликалну основу. Нађено је нешто треће. Положај овог објекта је интересантан: западно-источне оријентације, он се пружа у близини источног бедема, испод кога у продужењу у истом правцу назире се један даљи већи грађевински комплекс, који се чини да је у некој вези са њим. У овом простору јужног града има само још један тако упечатљив, али много

Откопана је тробродна базилика у целини и улица испред ње. Урбанистички смештај и карактер грађевине јасно је прецизиран у ситуационом плану. Пада у очи да ова грађевина судећи по свом положају према главној саобраћајној артерији и капији северног главног града, не стоји у одређеној оси. Улица пред црквом, део те главне артерије северно-јужног правца, показује концепцију⁶ портикуса, као и улице око централног трга главног града. Базилика је пре планирања линије улице

Сл. 4. План базилике са подовима (цртеж М. Николића)
Fig. 4. Plan de la basilique avec les planchers (relevé de M. Nikolić)

већи квадратни комплекс, који би на себе обраћао пажњу, и то опет у непосредној близини изабраног објекта, са његове западне стране. Пошто би обрада тога великог комплекса била приметна, и била могућна само у оквиру будућих систематских копања у овом делу локалитета, у вези са откривањем улице која се спушта преко капије главног града, у правцу према јужној капији јужног града, — то се сматрало подеснијим откривање овог мањег комплекса. При почетку радова коришћен је технички метод триангулације и координата, са мерењем од репорне тачке, са постепеним отступањем од тога у току радова, када архитектонски план грађевине ствара својим зидовима и угловима тачке и одељке за регистрацију. У 4 сонде праћена је по могућности и стратиграфија, што је јако отежано великим нагомилавањем претурених рушевина, из којих је вековима вадило околно становништво камен и опеку, тако да су зидови местимично могли бити идентификовани само по тако насталим јамама испуњеним земљом боје различите од околног насипа рушевина.

постављена мало укосу у односу на њу, а с обзиром на значајан објекат правац улице је прилагођаван, подешаван према грађевини. То би говорило у прилог претпоставке да је јужни део града урбанистички планиран и дограђен, са целим својим комплексом уређења и утврђења, касније него што је ова базилика грађена, некада ван бедема града. Као таква, она је могла служити првобитно за фунералне сврхе.

Комплекс откопане грађевине састоји се од тробродне базилике са трансептом и нартексом, и са атријумом са дозидана два параклиса. Дужине је 45 м, а ширине 20 м. Трансепт даје својим искоцима — крила облик издуженог крста у облику слова Т, тако да источни крак сачињава једино апсида олтарска. Трансепт је међутим рашчлањен у три дела, од којих је шири, централни део олтарског простора одељен од бочних зидом на луцима који се ослањаху на по два ступца, а од централног брода преградним парпетним плочама

⁶ Дероко-Радојчић, оп. cit. стр. 5.

канцела. Овај т. зв. трипартитни тип трансепта карактеристичан је за извесан број цркава не само на Балкану већ и у Италији у једном занимљивом прелазном отсеку у развоју базилике. Krauthemer је поставио питање ре-минисценције на пастофорије блиског истока и северне Африке,⁷ у случају S. Pietro in vincoli у Равени.

Трипартитни трансепт је настао у вези са развојем литургије и уобличавањем троделног презбитерија. Deichmann је показао да је тип троделног презбитерија формиран у раздобљу од IV до VI века н. е. на арамејским основама⁸ и да је овладао углавном на блиском истоку, претежно у Сирији. Али током V-VI века примери у Малој Азији и на Балкану сведоче о ширењу овог узуса. Базилике у Перги, у Филипинима, у Солуну св. Димитрија, у Тгораешт Трајани у Добруци, у Атини (Или-сос) и Додони⁹ имају заиста са својим издуженим бочним крилима облик слова Т у плану, са извесним издвајањем трансепта у три дела. Најадекватнију аналогију нашем споменику пружа базилика А св. Димитрија и базилика В у Никополису у Епиру¹⁰, за коју је ту скоро дао нову датацију Kitzinger, који их ставља у другу четврт и односно у доба око половине VI века н. е., дакле у јустинијановску епоху, насупрот мишљењу проф. Сотириу, који их је стављао на крај V века.¹¹ За датацију до половине VI века говори свакако чињеница да пастофорије немају још апсидалне конхе. То наступа углавном при крају VI века (Хосиос Давид у Солуну) у вези са увођењем службе протезиса, са смештајем протезиса и диаконикона северно и јужно од беме.¹² Радојчићу то служи међу осталом за индикацију да Коњух са сличним решењем презбитеријалног источног дела стави у касну јустинијановску епоху. Пастофорије у Коњуху, иако немају апсиде, показују у плану јасно свој карактер, док је то у основи Царичина мање изразито. За ранију јустинијановску епоху у случају Царичина и Никопоља говоре с једне стране споменици из Ефеза (Богородица и св. Јован Теолог), који су још без таквих бочних апсида¹³, а с друге стране пример Синаје,

која их има, а датира из времена после Тео-дорине смрти (548 год.).¹⁴

Пада у очи још једна основна и важна појава у плану наше цркве, по чему је она сродна са споменицима Никопоља, Ивањана, Клисекјоја, Рујковца и Коњуха, — а то је употреба анекса, компартимената, параклиса северне и јужне, било од атријума или нартекса.¹⁵ Ови анекси су првобитно играли улогу пастофорија, а касније консигнаторија и баптистерија. Имајући у виду да наша базилика није била епископска црква (јер таква постоји у акрополи), нема изгледа да су у њој обављене овакве функције.¹⁶ Због вероватног фунералног карактера цркве пре смо за претпостављање кулних обреда опела и агапа у овим анексима, што је условљавало и пребацивање пастофорија у простор трансепта, који због тога добија трочлани облик.

У нашој базилици пада у очи, као што рекосмо, да краци трансепта нису добили још изразити карактер пастофорија у тектонском смислу. Они нису ни пиластрима ни луцима издвојени од простора бочних бродова. Напротив, овакви пиластри и луци издвајају у линији спољних зидова бочних бродова онај део крила трансепта који искаче са северне и јужне стране из главног трупа грађевине, стварајући ту издвојене мале просторе. На тај начин бочни бродови не губе свој тектонски континуитет до источних зидова трансепта. Међутим одвајање крила трансепта од бочног брода изразито је наглашено на јужној страни, где је добро сачуван првобитни под. Тај под, састављен од опеке постављених у дијагоналном смеру, оивичен је редом опека паралелно са линијом зидова, обухватајући цело крило трансепта, третирајући га као један јединствени простор. Бочни брод, западно од линије трансепта и олтарског простора, као што ћемо видети, одељеног канцелплочама, — третиран је у основи пода по истом принципу и на исти начин као засебна целина. Исти је случај и са простором бочног крака нартекса. У недостатку боље сачуваних зидних конструкција у погледу композиције простора и њихових међусобних односа свакако се могу узети у обзир и овакви подаци. Они су у нашој цркви интересантни баш у погледу нагавештаја извесних целина простора, који у тектонском погледу нису морали бити једна целина, али у погледу употребе, коришћења у литургиском погледу, били су свакако засебни комплекси. Због тога сматрамо да наша грађевина по својој концепцији јасно спада у отсудан прелазни моменат увођења службе св. Василија, када се тектоника тек постепено

⁷ E. Kitzinger, *Mosaics at Nicopolis*, *Dumbarton Oaks Papers* VI, p. 85, n. 5.

⁸ F. W. Deichmann, *Versuch einer Darstellung der Grundrisstypen des Kirchenbaus in frühchristlicher und byzantinischer Zeit im Morgenlande*, Halle, 1937, 12-15; Св. Радојчић, *Црква у Коњуху*, *Зборник радова византолошког института С.А.Н. I*, p. 157.

⁹ G. A. Sotiriou, *Χριστιανική καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία I*, Ἀθήναι, 1942, p. 189, 293, 301; Lemerle, *Bulletin de Correspondance hellénique* 62, 1938, fig. 1.

¹⁰ G. A. Sotiriou, *op. cit.* p. 192, fig. 108, — и од истог писца: *Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἑλλάδος*, *Ἀρχαιολ.* 1929, pp. 159... E. Kitzinger, *op. cit.* *Dumb. O. P.* VI, p. 84, fig. 14-15.

¹¹ Kitzinger, *ibid.* p. 92; Sotiriou, *ibid.* loc. cit.

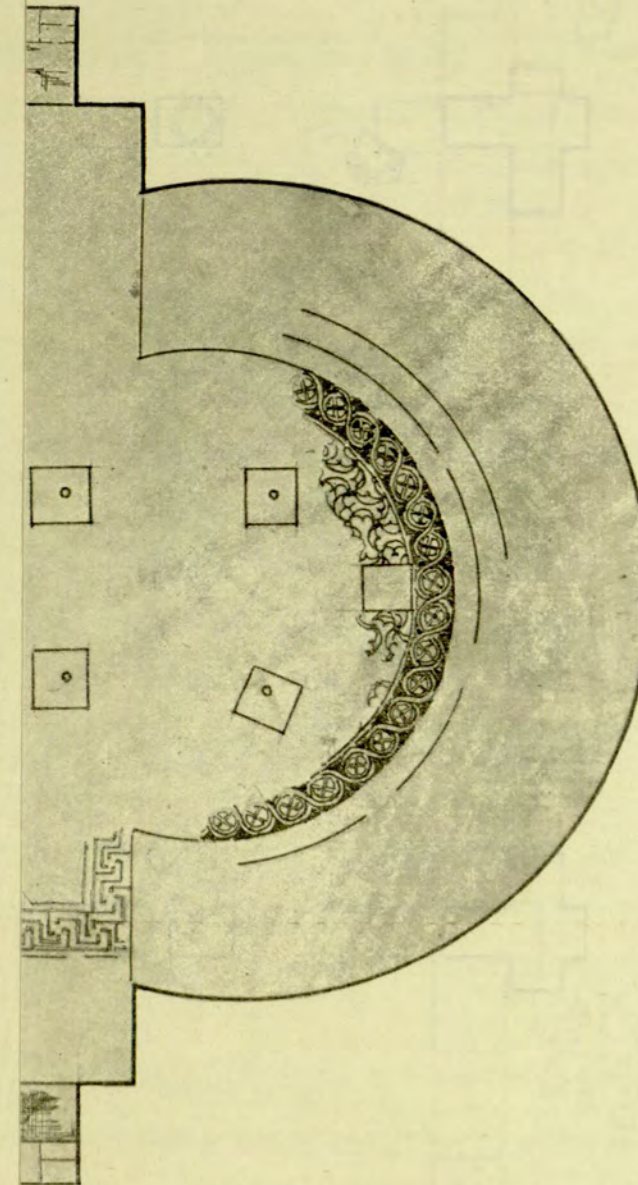
¹² G. A. Sotiriou, *Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαῖᾳ ἐκκλησίᾳ*, *Θεολογία*, 2 ser. t. I. 1940, p. 76-100, 12 sl; Св. Радојчић, *op. cit.* 159.

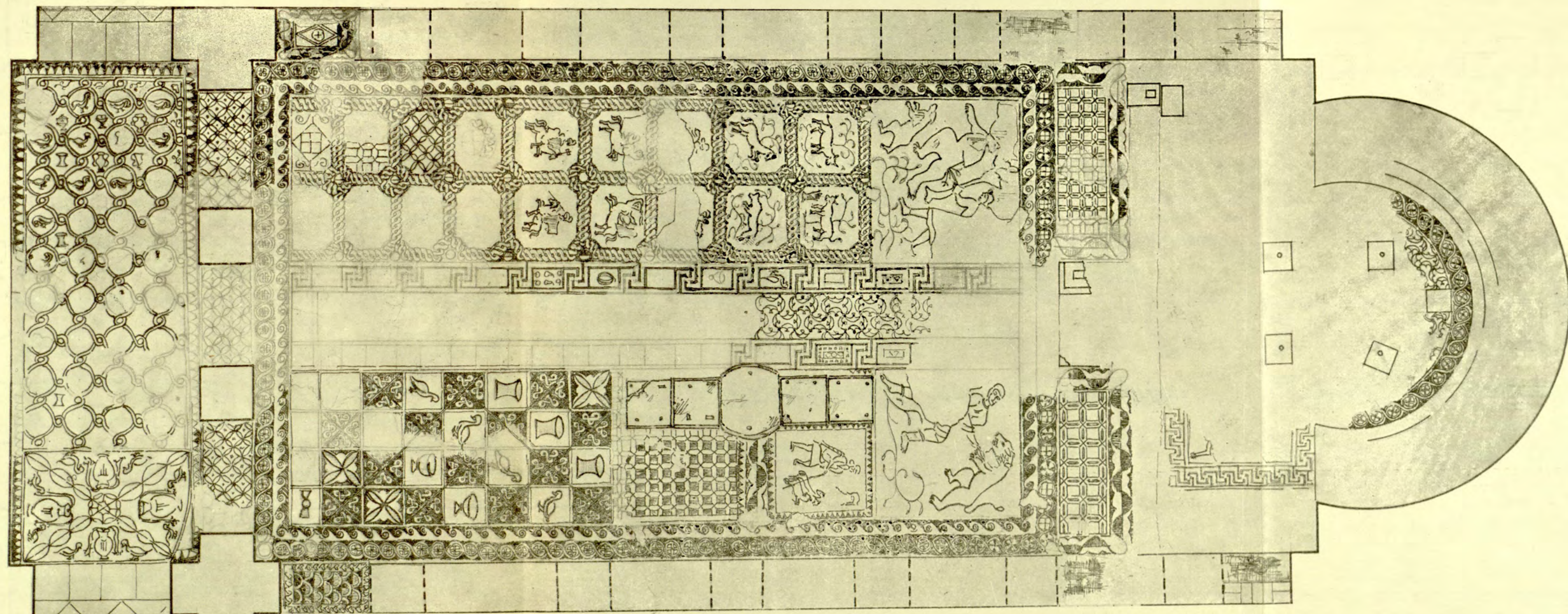
¹³ Sotiriou, *Arheologia* — *op. cit.* p. 277 и 363, fig. 154 и 227, Joseph Keil, *Jahreshefte des Oesterr. Archaeol. nst.* 24-28. Beiblätter.

¹⁴ Sotiriou, *Archeol.* — *op. cit.* 270-272; V. Benešević, *Date de la mosaïque du Mont Sinai, Byzantion I*, 1924, p. 151.

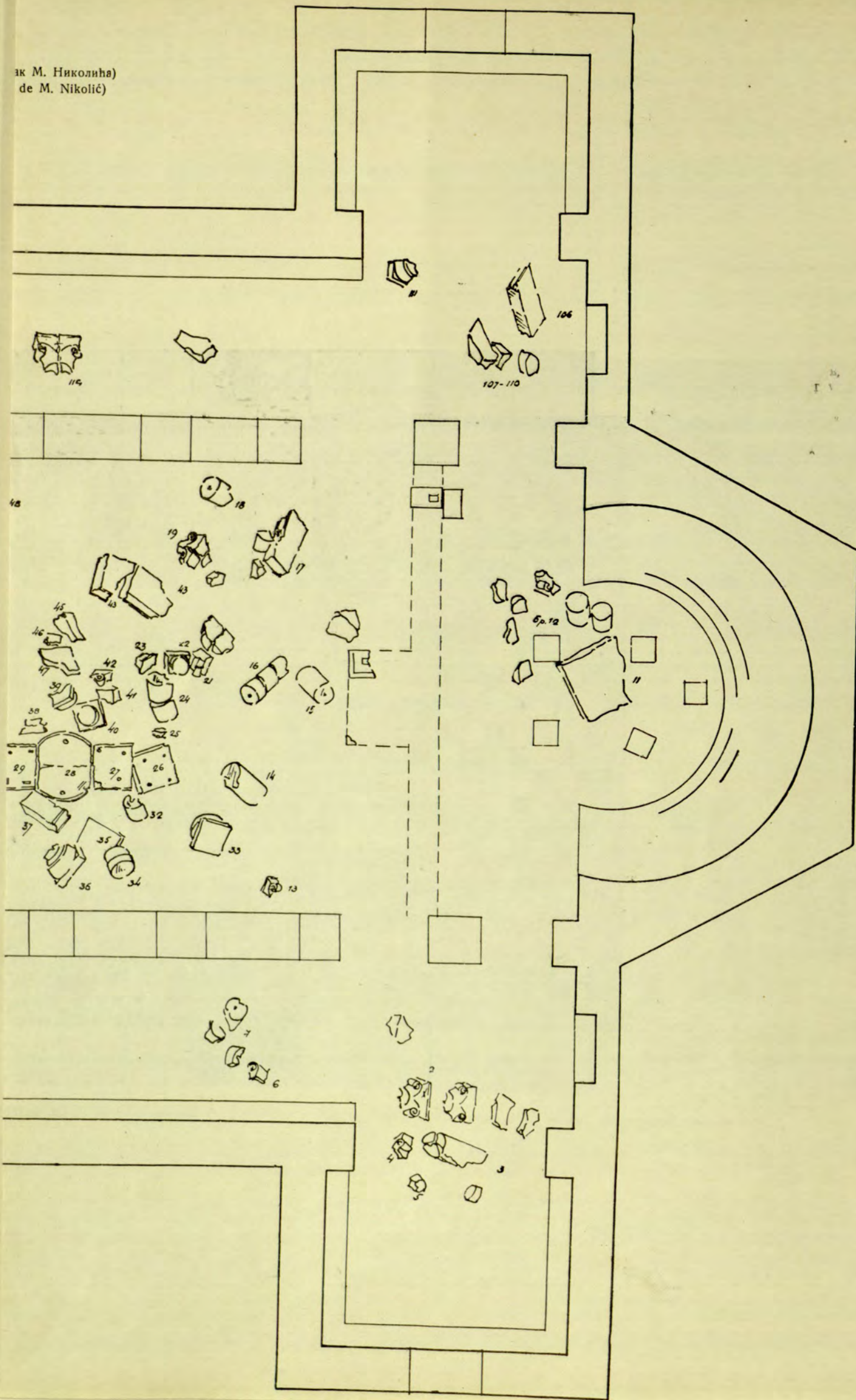
¹⁵ Сл. Ненадовић, *О неким споменицима из Царичина града и околине*, *Музеји* 5, 1950, 148-149, сл. 15; Радојчић, *Коњух* — *op. cit.* 158 и сл. 11, 25.

¹⁶ Dyggve, *op. cit.* p. 49 истиче да су баптистерије у саставу епископских цркава, пошто је крштење епископска функција. Због тога поставља и питање двеју цркава и дијецеза (католичке и аријанске) у Салони.

Сл. 4а. Мозаик у наосу базилике (снимак М. Николића) — Fig. 4а. Mosaique dans le naos de la basilique (relevé de M. Nikolić)

прилагођавала новим потребама службе. То је појава Јустинијановог времена.

Олтарска апсида је споља четвороугаона и тространа, трапезоидног облика, — а изнутра је полукружна, по узору на цариградске цркве V—VI века¹⁷ (слично је и код цркава у Варни, Ивањанима и св. Софије у Софији). Овакав облик апсида је одомаћен углавном у царичинском комплексу. Са унутрашње стране одржали су се трагови степеништа синтроноса, слично Никополису у Епиру. На месту мензе нађена је нешто оштећена плоча, са крстом на њој. Она потсећа по обради више на парпетне плоче канцела.¹⁸ У том простору олтарске апсиде четири базе се налазе in situ, можда за стубове балдахина циборијума,¹⁹ или су то базе за мензу. Олтарски простор је био одељен од средњег брода канцелом, вероватно са 6 стубаца и парпетним плочама. Нађена је једна база северног угаоног стуба и темељи соклова парпетних плоча. При улазној „били“ канцел је имао по једну плочу са искоком према западу по типу примењеном у Пули, Стобима, Коњуху, Ефезу и често у Грчкој (Никополис и тесалска Теба или Неа-Анхиалос).²⁰ Пластични, доста површински обрађени, материјал нађен је у раздробљеном стању и у малом броју. Олтарски простор је био одељен и везан са бочним крилима трансепта преко по једног дводелног пролаза. Он је формиран полуступцем на завршетку апсиде и са прва два идућа стуба колонаде базилике. Оваква двојна аркада између олтара и трансептних крила постоји у Додони, Епидору и у Филипима.^{20а}

Широки средњи брод одељен је од ужих бочних бродова стубовима и зиданим парпетним банком. Овај каменом зидани банак је потстакао сумњу, није ли остатак неких каснијих зидова, који су могли надоместити колонаду. Међутим дошли смо до закључка, на основу извесних празних места која су одговарала местима база стубова, — да су те базе после рушења цркве извађене и разнесене као грађевински материјал. Тако су се оне налазиле једним делом разбацане по цркви, делом напуштене приликом развлачења. На 20 до 50 см изнад нивоа пода налазили су се у рушевинама и од пада сломљени стубови и капители, али су и они највероватније мењали своја места приликом каснијег ношења и за време настањивања Словена и у каснијем Средњем веку. Оваквих носећих и декоративних делова било је како у средњем, тако и по бочним бродовима.

У јужном делу средњег брода, ближе канцелу олтарског простора, био је смештен ам-

вон. Он има издужену правоугаону основу, која је састављена од пет већих каменних блокова кречњака, од којих већи средњи са две спољне стране има избочине сегмента круга. Спољне ивице су лепо профилисане. Овај амвон по свом смештају и типу аналоган је оном нађеном у Стобима и тесалској Теби из времена прелаза у VI в. али и оном из половине VI века у Никополису. По месту смештаја свакако одговара предјустинијановској литургијској традицији, јер тек од времена Јустинијана добија место у средини брода, у линији улаза у олтарски простор.

Дуж спољних зидова бочних бродова у унутрашњости протежу се од камена зидани ужи банци, вероватно за седишта, јер за сокове су сувише широки. Аналогни случај смо приметили у оближњој Свињарици. Слично плану ове исте цркве и у нашој базилици нартекс је одвојен од средњег дела наоса само крстообразним угаоним ступцима између бродова и т. зв. трибилоном са два моћнија стуба, на којима је почивао преградни зид на луцима између средњег брода и припрате. Сличне аналогиије познате су нам широм Балкана, а потсећају нас пре свега на пример Ахиропитос и св. Димитрија у Солуну, на базилике А и Б у Неа-Анхиалос (тесалска Теба). Има га и у Коњуху.²¹ Ни бочни бродови нису ограђени од нартекса, већ одељивање је индицирано само помоћу наглашених пиластара. Са искоцима поменутих крстообразних угаоних стубаца и одговарајућим пиластрима на западном зиду нартекса, овај је рашчлањен у три дела, одговарајући ширинама бродова базилике, у сваком од њих са по једним улазним вратима из атријума.

На тај начин је наглашена једна засебна целина у основи и осовини, како средњег простора од олтара до атријума, тако и одељених бочних бродова са одговарајућим деловима нартекса. Ово је у основи наглашено и нешто вишим нивоом средњег простора од бочних. Занимљиво је да је то исто приметио Сотирију код базилике А у Никополису.²² У нашој цркви је та подела наговештена и различитим врстама подова. Тако је средњи простор патосан мозаиком, а бочни простори опекама. Намеће се питање литургијског смисла и значаја овакве композиције простора. Да није то у вези са службом входа, уношењем дарова?

На спољним зидовима базилике примећено је више места отвора, за које се поуздано није могло утврдити да ли означавају врата. Усеци и различитост грађе (уместо цигле камен зеленац) упућују на првобитно постојање врата на северној и јужној страни трансепта и нартекса, али су она касније заздана. За правоугаоне усеке или удубљења на источним странама трансепта са више вероватноће можемо тврдити да су ту били прозори изнад каснијих олтарића протезиса

¹⁷ Од Јована Студиона до св. Софије, цео низ цркава.

¹⁸ Вероватно је та плоча накнадно привучена са канцела на ово место.

¹⁹ Као у тесалској Теби (Nea-Anhialos). V. Sotiriou, *Arheologia* — op. cit. 200, fig. 112.

²⁰ Sotiriou, *Arheologia* — op. cit. fig. 112, 113; Radović, Konjuh — op. cit. 153.

^{20а} G. A. Sotiriou, *Η Βασιλική του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, I. Αθήναι, 1952, p. 152; 155.

²¹ Радјичић, Коњух, op. cit. 154 i 158. — Sotiriou, *Arheologia* op. cit. fig. 169, 171, 109.

²² Sotiriou, 1929, op. cit. p. 207.

Сл. 6. Поглед на базилику са северо-западне стране — Fig. 6. La basilique vue du nord-ouest

и дијаконикона. У таквом удубљењу северног трансепта налазила се једна профилисана плоча од кречњака, на широј чеоној страни са латинским профилисаним крстом.²³ Делови прозора, оквира или транзена нису нађени међу рушевинама, иако се веома често наилазило на одломке прозорског стакла. Са спољне стране грађевине, крај јужног трансепта нађен је оштећен стубић, вероватно са бифоре прозора. Међу профилисаним пластичним одломцима у простору базилике један би могао да се схвати као угаони део оквира врата, сличних примеру у цркви св. Ирине у Цариграду (табла XXI. Millingen, Byzantine churches in Constantinople), уколико није део симса венца са трема портала испред средњег улаза нартекса из атријума.

Пред централним улазом нартекса две нешто истурене базе *in situ*, са каменом гредом ниског степеника између њих, наговештавају постојање таквог портала са ужим тремом на два стуба, између два пиластра источног зида атријума. Атријум је имао, по примеру оријенталних јелинистичких базилика, само са три стране покривене портикусе (са северне, западне и јужне), који су ослањани на по два моћнија стуба, између два поменута пиластра источног зида и два зидана крстообразна ступца. Према искоцима тих крстообразних стубаца, аналогно случају код нартекса, супротстављани су на западном, северном и јужном зиду одговарајући пиластри, ради логичнијег и систематског тектонског рашчлањавања и ових простора портика, по концепцији спроведеној у базилици. По овој својој

²³ Аналогна је корница из св. Јована Студиона, V. A. van Millingen, Byzantine churches in Constantinople, London, 1912, p. 61, fig. 19.

основи, такав атријум својствен је свима црквама на Царичину. Као омиљени, типични начин градње, познат је и у ширем комплексу нашег околног терена. То је т. зв. *tristoon*, какав се помиње у натпису мозаика ктитора епископа Думетија II у базилици А у Никополу.²⁴ Слична *tristoon* налазимо најчешће у грчким базиликама (базилика Д у тесалској Теби). Такву тристоју је имала и св. Софија у Цариграду (у Цариграду овај архитектонски мотив прелази и у наос у случају Богородице Панахрантос, Памакаристос и св. Теодосије), сусрећемо је у цркви св. Јована Теолога у Ефезу, у базилици Тропајона у Добрају, и у Поречу и у С. Виталу у Равени. Све су то примери који доприносе датовању наше цркве. — Поред главног свечаног улаза са улице, атријум је првобитно имао још и друга двоја бочна врата, слично нартексу, од којих су северна касније зазидана. Од прозора сачувано је место мањег отвора у граничном зиду јужног портика и дограђеног анекса, на тој страни.

На северну страну атријума дозидан је правоугаони параклис са полукружном апсидом, а на јужну сличан без апсиде. Као што то Радојчић примећује у случају Коњуха и Рујковца, апсида не мора да означава просторију са олтаром,²⁵ али постоји вероватноћа да ови компартименти овде играју или улогу пастофорија, или у вези су са обредом пре и после сахране. За то би говорили у неку руку у јужном параклису остаци зидане пећи од опека и банак око зида за кулне обреде агапа. Овај правоугаони опеком зидани обје-

²⁴ Kitzinger, DOP VI, op. cit. 87.

²⁵ Радојчић, op. cit. 159.

Сл. 7. Поглед на трансепт и хор са југа — Fig. 7. Transept et chœur, vus du sud

кат на источној страни није се могао идентификовати ни као олтар ни као сто за опело мртвих. Изузетно велики број византиске керамике у раздробљеном стању нас одлучује пре за прву нашу наведену претпоставку. Под у овом јужном анексу састављен је од опека, док у северном компартименту од камених квадратних плочица. Портици атријума патосани су опеком, на начин сличан оном у бочним бродовима и нартексу базилике. Средње отворено двориште атријума попличано је већим и неједнаким каменим плочама-шкриљцима. Овај начин патосања портика и дворишта примењен је уопште у свим познатим грађевинама Царичина Града. У средини дворишта атријума пронађен је зидан бунар. Нађени су крај њега неки фрагменти сокла и плоча оградe са ступцима са профилисаним прстенастим капицама. У бунару и данас има воде просечно на 4 м дубине, било је чак и у сред незапамћене суше 1950 и 1952 године, када су сви околни бунари пресушили. Бунар је поред своје природне добре жице био повезан и са водоводном мрежом града, судећи по каналићима који су приметни на странама унутарњих зидова.

Централна западна фасада базилике (нартекса) и спољна фасада атријума око портала, као и зидови северног параклиса са апсидом, били су облагани мраморном оплатом, судећи по честим налазима таквих одломака у рушевинама баш око тих места. Трагови мраморног сокла су примећени и у олтарској апсиди и у целом трансепту.

Зидови бочних бродова и крила трансепта имали су фреске, од којих је најалост нађено само потпуно трошних остатака. У средњем броду и у портицима атрија нађено је

мноштво ситних стаклених коцкица зидних мозаика (златних и других разних боја).

Зидови су грађени од наизменичних више редова камена зеленца и опека. Темљи су веома пажљиво и чврсто грађени од камена. Опеке су квадратне или правоугане. Димензије 63, 53 и 40 см, или 33×32 см. Дебљина је око 5 см. Кровне ћерамиде су обичног формата 30 см дужине. Крај *tegula* нађено је и *imbrices*, обично у рушевинама на поду. Опеке имају знакова радионица, или дијагоналне линије повучене прстом, или отиске ногу. Има знакова да је кров био покривен оловним плочама формата 36×13,5 см, од којих су нађена и два цела комада.

Од конструктивних и носећих чланова грађевине могли су се уочити ступци и пиластри. Рушеvine лукова и сводова у бочним бродовима констатовани су на више места у току рада. Компактнији фрагменти лукова од опека нађени су између јужног крстообразног ступца и првога стуба до њега, исто и до јужног пиластра у атријуму. Нађене су чешће угленисане греде са стропа таванице средњег брода наоса, а на другим местима као одломци серклажа.

У великом броју су налажени одломци стубова, њихових стопа и капитела. Рађени су у материјалу брече, одомаћене на Царичину. Стубови су обичног касноантичког типа, без приметне ентазе, са горњим прстеном испод капитела (слабом пластичном профилацијом), назначеним линеарним урезивањем. Нема примера да су иначе нечим украшени. Стопе су далеки одјек тосканског узора и нешто рустичније варијанте познатих примера VI века. Профили губе у великој мери своју пластичност, а урезане и удубене линије су

Сл. 8. Основа амвона
Fig. 8. Base de l'ambon

Сл. 9. Двориште атриума са бунаром
Fig. 9. Cour de l'atrium avec le puits

ту да нагласе рашчлањеност стопе. Торуси и трохили су наређани са прилично стрмом косином и равним профилем. У колонадама изгледа да стопе варирају и показују целу скалу типова, од оних са пластичнијим прстеновима до оних који потсећају на обрнуте импосте.

Капители показују приличан степен камених резачке вештине, која међутим у трошном материјалу брече не долази до пуног израза,

већ прилично је пропала и ишчилела под зубом времена. Капители припадају сви одреда типу јонских импостних капитела, обрађених у једном блоку камена. Преовлађују две врсте:

Прва врста има наглашен класични доњи део, који се састоји од завијених волута и од избоченог средишњег ехинуса са акантовим листићима. На средњи стручак од пет листића приклањају се са две стране по један

Сл. 10. Поглед на базилику са запада — Fig. 10. La basilique vue de l'ouest

Сл. 11. Апсида са синтроном
Fig. 11. Abside avec le synthronon

Сл. 12. Апсида са базама циборија
Fig. 12. Base du ciborium dans l'abside

стручак са три листића, па се тако додирују горњим и средњим листићима. На далеко моћнијем и претежнијем делу импоста на чеоној страни исклесан је латински крст. Висока и стрма раван импоста у доњем делу има профилирану траку, испод које је блок подрезан ради јаснијег одвајања од јонског дела. У горњем делу има јаче профилиран венац који се повезује са деклатном. Профил се састоји из две траке између којих је штап. Јастуци су на бочним странама ваљкасто назначени, иначе на осталим странама нема украса. Овакви капители су нађени у атријуму и на улазу пред њим на улици. — Овом типу одговарајуће примере имамо пре свега на самом Царичину. Такви су капители т. зв. виле урбане, код којих се једина разлика састоји у мотиву равнокраког крста окруженог венцем.²⁶ Даљу сличност видимо и код капитела из Хераклеје Линкестис.²⁷ Указано је већ на сличност оваквих капитела са оним старије групе из цркве св. Јована Богослова у Ефезу и оних из цркве А у близини универзитета у Цариграду.^{27а} Међутим царичински капители ове врсте могу се упоредити и са оним из Олимпије²⁸ и са оним из Ефеза из Јустинијановог доба,²⁹ код којих се истиче баш слично рашчлањавање, профилирање и потсецање. Сличне капителе из Никополиса Kitzinger датује у јустинијановску епоху.³⁰ Капители св. Ирине у Цариграду имају исти ехинус са лишћем аканта и на чеоној стрмој страни импоста латински крст.³¹ Простих нагих импосткапитела овог типа има

највише баш у Цариграду, како у предворју св. Софије, тако у цистерни Бин-бир-дирек и у Јере-батан-серају. Све то указује на узор Цариграда, који зраче на Балкану. С обзиром на провинцијски положај Царичина, његови капители ове врсте могу се са правом уврстати у млађу јустинијановску епоху 527—536 године.

Друга, бројно знатно боље заступљена група у нашој цркви припада оном типу капитела који потиче из домаће радионице већ досад познате на Царичину, са Рудара и из Куршумлије.³² Класични јонски део и импост стапају се потпуно у једну целину и у погледу композиције. Снажно профилиране траке јако завијених волута прелазе на чеоној страни високо на блок импоста, који је декорисан зупчастим акантом у плитком рељефу. Карактеристично је за целу ову групу уоквиравање украшене површине, поред волута, наглашеним профилем ивица са стране и деклатне одозго. Принцип урамљивања карактеристичан је за ране јустинијанске капителе, како то показују према Kautzsch-у неки капители у цариградском музеју, са монограмом Јустинијана, затим у св. Софији и у Филипима. Наравно у Поречу (еуфразијанска базилика) то допире до 552.³³ — Цео капител дејствује хомогено са чеоне стране, док са бочне стране јастук је одвојен од закошене површине импоста. Веома је фина обрада зупчастих акантових листова, исклесаних тако да се одвајају од издубене основице. Иако је рељеф плитак, ефекат чипке и проламања контраста сенке и светлости је неоспоран. Техничка обрада у поређењу са капителима у Стобима и Неа Анхиалосу у великом степену је уједностављена. Рељефне површине су синтетичне, без финоће детаља са краја V и почетка VI века. Али узор су свакако још из почетка и прве половине VI века: св. Димитрије и св. Софија у Солуну.

²⁶ Петковић, Старијар, 1939, III сер. 14 књ. 149, сл. 10 и 11.

²⁷ И. Николајевић-Стојковић, Јонски импосткапители из Македоније и Србије, Зборник визант. инст. САН 1952, 176.

^{27а} Ibidem, 176.

²⁸ Strzizowski, Reste altchristlicher Kunst in Griechenland, Röm. Quartalschr. 4, 1890, 1.

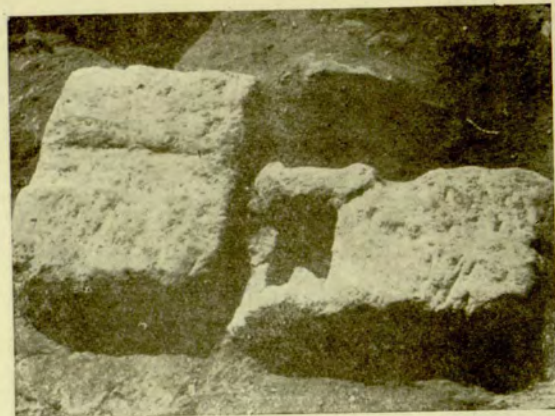
²⁹ R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, 177, T. 35—36, № 566—567.

³⁰ Kitzinger, op. cit. 92.

³¹ Kautzsch, op. cit. 176, № 565.

³² Петковић, Старијар 1937, III сер. 12 књ. 85—88. — Николајевић op. cit. 176—177, сл. 9—10.

³³ Kautzsch, № 618, T. 38; № 647 (Philippi), T. 39. — Strzizowski, Die Ruine von Philippi, Byzant. Zeitschr. 11, 1902, 473.

Сл. 13. Базе сокла канцела
Fig. 13. Bases du socle du chancel

По једном детаљу капители наше цркве разликују се од оних из епископијума и цркве североисточно од форума: Испод снажно профилираних трака волута, много виши и шири доњи део остаје декоративно необрађен. По томе капители ове групе базирају на реминисценцијама коринтског капитета и на једном моменту у развоју импостног капитета. За царичинске капители је карактеристично наглашавање волута и њихових трака у виду helices, веома сличним онима на касним коринтским капителима. У развоју провинцијске декоративне пластике долази до упрошћавања коринтског капитета у току V—VI века, нарочито у нашим областима. Тако су карактеристични примери баш неких капитета из Салоне и сплитског музеја³⁴ код којих поред моћне траке волута постаје видно огољавање простора око и испод ње. Код коринтских капитета из цркве св. Јована у Ефезу³⁵ из почетка VI века се осећа слична тенденција огољавања. Огрубљене траке helices-а постају просто доњи оквир за развијање лиснате де-

³⁴ Kautzsch, op. cit. 16—19, № 21, 22, 23, Т. 3.

³⁵ Ibid. 91—92, № 267 с и d, Т. 18.

Сл. 14. Северни портик атриума
Fig. 14. Portique nord de l'atrium

Сл. 15. Фрагмент профилованог венца са крстом
Fig. 15. Fragment d'une corniche profilée, avec la croix

корације, која расте из тачке из које се развијају и траке волута. Треба имати на уму ове две карактеристичне појаве, на основу којих би се могло претпоставити да у духу и по укусу провинције и њему сродних даљих утицаја долази до комбиновања извесних нових домаћих облика на Царичином граду, чији су најизразитији примери баш капители из наше цркве.

У оквиру ове групе има више варијаната, и скоро ниједна варијанта се не појављује више од два пута изведена у овој базилици.

1. варијанта је најближа типу североисточне цркве на Царичину и Рударима. Латински крст сачињава украс импоста, али он израста из корена траке са издуженим доњим краком у виду дршке. Лево и десно од њега налази се по један стручак аканта са финим зупцима.

2. варијанта се разликује само по томе што је међу аканте стављен равнокраки крст окружен венцем, чиме се везује за поменуте примере Виле урбане и у св. Ирени.

3. варијанта има два средња усправно развијена аканта и два лево и десно по страни, са постепеним повијањем у страну. Равномерно распоређени шире се према деклатни.

Сл. 16. Фрагмент профилованог венца
Fig. 16. Fragment d'une corniche profilée

4. варијанта има повишене траке волута, чиме се сужава украшени део импоста. На две стране повијени листови аканта сједињују се зупцима у средини, правећи троуглове.

5. варијанта има два струка разгранатог и повијеног аканта, који се у средини додирују са по 3 листића, остављајући једну елипсасту равну са проломима који дају утисак шаре или монограма. Она је обухваћена са по 2 полулиста, симетрично кружно повијена. Узори овом типу су несумњиво у Цариграду. Капители слични св. Сергија и Вакха имају монограме Јустинијана и Теодоре у тим средњим равнима. Са њима и са капителима сродним из Филипа и са емпоре св. Софије наши капители би могли бити стављени у доба око 527—36.³⁶

Сл. 17. Угаони стубац атриума
Fig. 17. Un pilier d'angle de l'atrium

6. варијанта скројена је по сличном принципу, само у средини се налази розета или медаљон окружен акантовим листовима. На импостима св. Софије и Ахиропитос у Солуну и капителима св. Андреје из Кризиса имамо аналогиче.³⁷

7. варијанта има медаљон у венцу у коме се налази урезан монограм. Око њега акантово лишће, као у варијанти 6. Монограм је састављен на бази два основна слова: А и N. Дупле вертикалне пречаге служе као арматура за укључивање знакова осталих слова. Имајући у виду аналогије са новаца и печата имамо две солуције за дешифровање: или Anastasius, или Justinianus.³⁸

³⁶ Kautzsch, op. cit. 172—173, № 557—559, Т. 34.

³⁷ A. van Millingen, Byz. Churches — op. cit. pl. XXVI, — Cabrol-Leclercq, Dictionnaire III, 1, 2494. — Kautzsch, № 547.

³⁸ Sabatier, Monnaies byzantines I, pl. XIV, 7; XVII, 26, 27 Јустинијана, пл. IX, 19 и 20 Анастасија; W. Wroth,

Пре свега морамо констатовати да је монограм писан латиницом, а не грчки. У то нас уверава мало слово s између дијагонале и друге пречаге слова N, које се не појављује у грчким монограмима. Грчки монограми увек су дати у генитиву. То због оштећености горњег сегмента круга медаљона не можемо додуше сигурно констатовати. Хоризонтала слова T на другој вертикалној пречаги је међутим видна. За грчку варијанту би говорили можда доњи везивни краци слова A у виду V, али ова особина се појављује исто и на латинским монограмима Анастасија и Јустинијана. Имајући у виду сам тип монограма, према свом карактеру (дупле вертикалне пречаге), он спада у раздобље од 380 год. н. е. до Јустина II, тј. до прве десетине година у VII

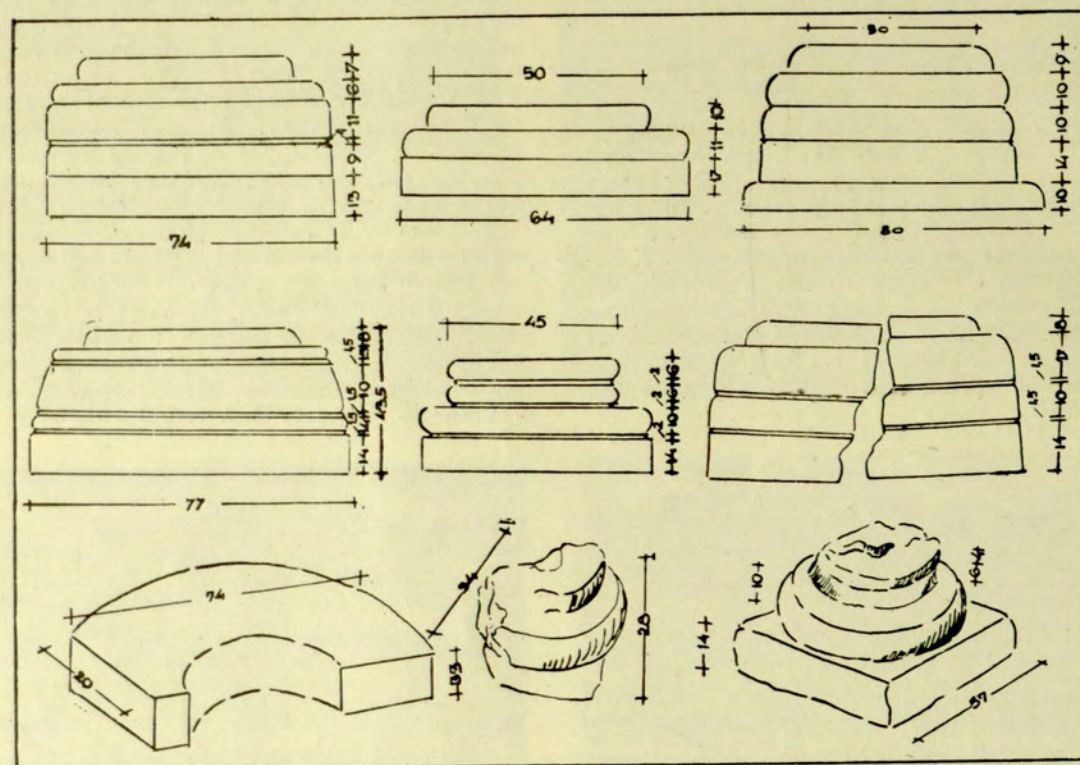

Сл. 18. Пиластар трансента
Fig. 18. Un pilastre du transept

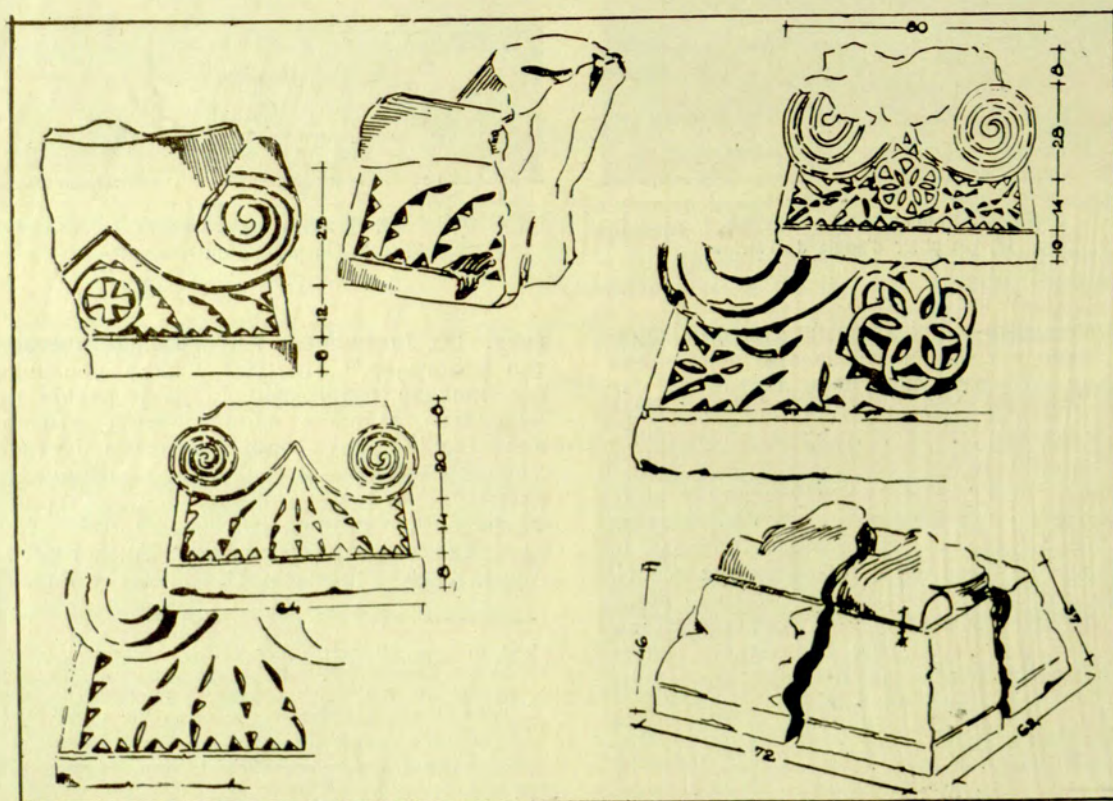
веку. Од Јустинијана I преовлађује крстасти тип монограма.³⁹ Имајући у виду провинцијске прилике разумљиво је да је ранији тип монограма задржан на Царичину, утолико пре што је велики број монограма Јустинијанових рађен у том стилу, како у самом Цариграду тако и у цркви св. Јована Теолога у Ефезу. Израда ових грчких монограма једва се разликује од латинских. Аналогије из Африке, св. Сергија и С. Витала у Равени,

Catal. of Imper. Byzant. Coins, Brit. Museum I, p. 72—73, № 413, 429; Wroth, Coins of the Vandals in Brit. Mus. p. 32—33, № 138. — на булама и терговина в. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris, 1901, p. 8, fig. 4; и p. 537.

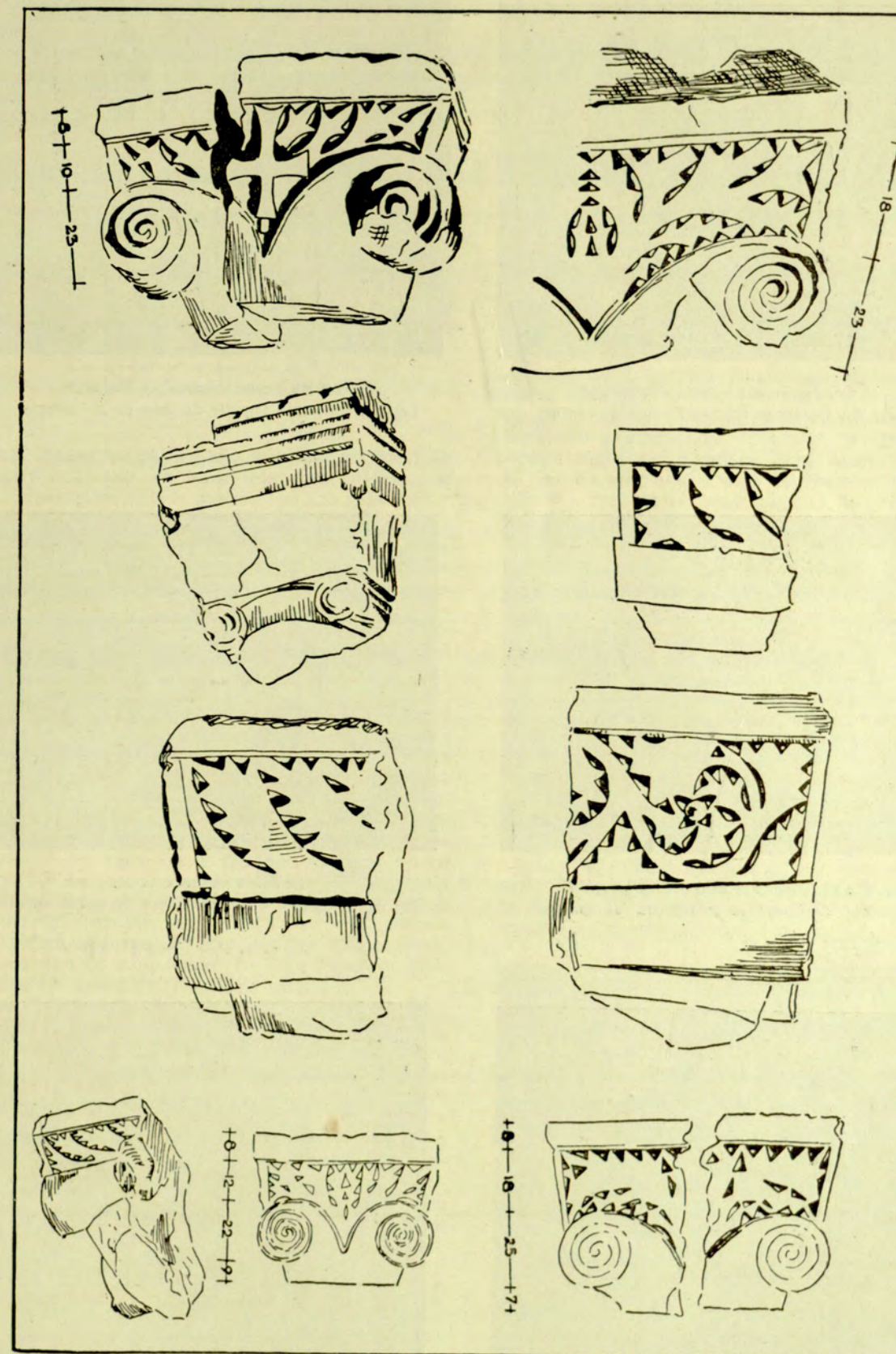
³⁹ Б. Сариа, Старица, 1939, III сер. 14 књ. 3—6, Weigand, Byzantion VI, 1931, 418; Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, 1884, 86; Weigand, Jahrbuch des Deutsch. Archäol. Inst. 52, 1937, 129; Weigand-Byzant. Zeitschr. XXXIII, 1933, 214 обраћа пажњу да лигатура O и V пре Јустинијана не постоји.

Сл. 19. Типови стопа (цртеж М. Николића) — Fig. 19. Types des bases (dessin M. Nikolić)

Сл. 20. Типови капитела (цртеж М. Николића) — Fig. 20. Quelques types de chapiteaux (dessin M. Nikolić)

Сл. 20а. Типови капитета (цртеж М. Николића) — Fig. 20a Types de chapiteaux (dessin M. Nikolić)

Сл. 21. Јонски импост из атриума
Fig. 21. Chapiteau imposte ionique de l'atrium

Сл. 22. Импостни капител из атриума
Fig. 22. Chapiteau imposte de l'atrium

Сл. 23. Бочна страна јонског импоста
Fig. 23. Côté latéral d'un imposte ionique

Сл. 24. Импостни капител из базилике
Fig. 24. Chapiteau imposte du naos de la basilique

Сл. 25. Импостни капител из базилике
Fig. 25. Chapiteau imposte du naos de la basilique

Сл. 26. Импостни капител из базилике
Fig. 26. Chapiteau imposte du naos de la basilique

Сл. 27. Импостни капител са трибелона
Fig. 27. Chapiteau imposte du tribelon

св. Ирине, из св. Софије, капитела из Makrikjoi дају подршке да наш монограм припишемо Јустинијану, који је познат био као градитељ.⁴⁰

Нису нам познати капители са монограмом Анастасија, док је веома раширено било стављање монограма на капители у доба Јустинијана. Штавише, начин постављања ових монограма у медаљоне уоквирене акантовим лишћем и стилски потпуно везује наш монограм у њихов круг. То је случај са капителима св. Сергија, св. Ирине, св. Софије и св. Андреје из Кризиса у Цариграду.⁴¹ Овај стилски декоративни оквир мора се узети у обзир при датовању. Истина има примера томе и из прве четврти VI века у св. Софији у Солуну, али целокупна досадашња стилска анализа капитела ове групе говори пре за јустинијаново доба. Овај капител са монограмом припадао је десном стубу трибелона при улазу из нартекса у средњи брод и самим својим положајем указује на свој значај. Није могао бити монограм епископа, јер се његов чин не означаје, као што би био узус. Једино царски монограми дати су без ознаке чина, уколико се и код њих до Јустинијана не примењује слово D (Dominus noster).

На крају бисмо истакли и чињеницу да се монограми Јустинијана и Анастасија, истина грчки, сусрећу и на жиговима сребрног посуђа изведеног из Цариграда, који је материјал обрадио Леонид Мацулевић у делу *Byzantinische Antike*, Berlin-Leipzig, 1929. Тако и у налазу из Тене у Мађарској (стр. 111) и на сребрном суду епископа Патерна из Ермитажа (стр. 102). У прилог тумачења монограма као Јустинијановог говоре: сребрна касрола из Cherchel-а у Лувру (стр. 75) и

⁴⁰ Cabrol, *Dictionnaire* VIII, 1. p. 534, fig. 6436; III, 1. p. 490, fig. 2563; Swainson, *Monograms on the capitels of S. Sergius at Constantinople*, Byzant. Zeitschr. 1895, IV, p. 106—107; J. Keil, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesus*, Osterr. Jahreshefte, 25, 1929, Beibl. Sp. 11.

⁴¹ A. van Millingen, *Byzantine Constantinople*, London 1899, p. 316; Millingen, *Byz. Churches* — op. cit. pl. XXIII и XXVI.

посуђе из Климове (стр. 113), на што нас наводи и један истовремени други жиг на овој последњој са именом **СЕРГИЈ**, чије OV у лигатури указује на доба око половине VI века. Исто и монограм на здели из Уш-Кишерџа, због свог другог монограма са именом Јулијана, рађеног у облику крста, има да се датије у Јустинијаново доба (стр. 115). Тако би и упоредни материјал жигова на сребрном посуђу из црноморске области говорио посредно у прилог тумачењу нашег монограма као Јустинијановог. Као што је познато, за ове жигове је утврђено да су ударани на сребрни лим пре његове обраде и да нису ни ранијег ни каснијег порекла.

Као што је већ наговештено, испод дебљег слоја малтера и рушевина, у ком је био и издробљени пластични декоративни материјал, наишло се у бочним бродовима на под од опека дијагонално постављених, са бордуром од истих опека, паралелних са линијом зидова. Међутим у олтарском простору, у средњем броду наоса и у средњем делу нартекса под је био од мозаика. Он је местимично у прилично оштећеном стању, окрњен под теретом рушевина и од удара поломљених стубова и капитела, али се ипак даје реконструисати у целини.

Подлога мозаика рађена је од крчног малтера помешаног с прахом од опека. Коцкице мозаика (tessellae) нису ни једнаке величине ни од истог материјала. Већина је од разнобојног камења, али их је било и од стакла и емаља, нарочито оне плаве, црвене, зелене и жуте боје, а коришћени су и одломци керамике за боју окер. Примећена је скала од 9 боја. Основа мозаика је бела, контуре су дате коцкицама црне и мрке боје. У основи употребљавани су већи и грубље сечени комади, у шарама иде се до веома финих и ситних. Нарочито се обраћала пажња на обраду човечијег лика: и ту су употребљавани веома ситни комади коцкица и водило се рачуна о нијансирању и моделовању, са прелазима и контрастима тонова.

Сл. 28. Импостни капител са трибелона са монограмом Јустинијана
Fig. 28. Chapiteau imposte du tribelon, avec le monogramme de Justinien

Сл. 29. Мозаик олтарске апсиде
Fig. 29. Mosaïque de l'abside

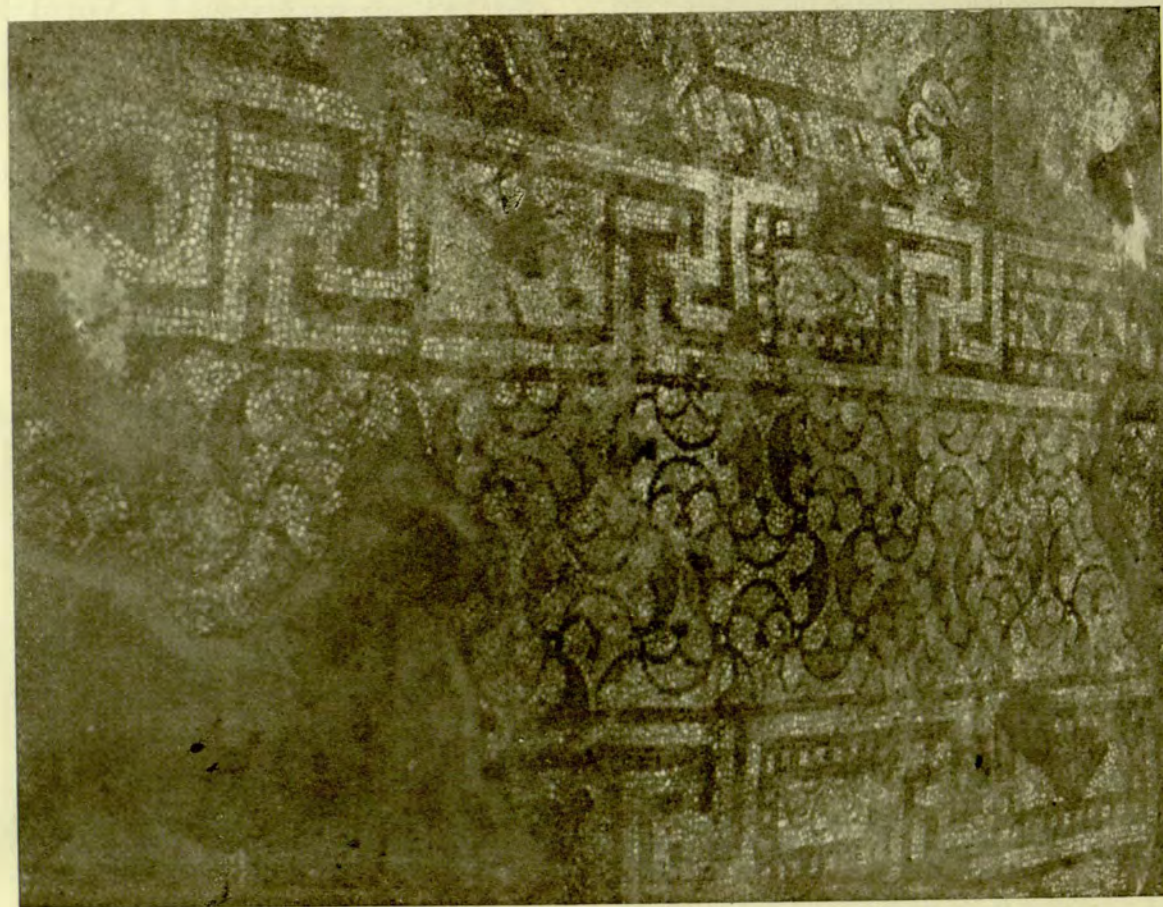

Сл. 30. Мозаик из хора
Fig. 30. Mosaïque du chœur

Мора се истаћи да је композиција мозаичке површине сложена плански, на основу картона и по једној одређеној концепцији. Пре свега, цела површина је посматрана као једна целина гледана идући од запада ка истоку. Простор је подељен у три главна дела, у којима је растрт по један обрубљен ћилим. То је олтарски део до канцелплоча, средњи брод

до трибилона и средњи део нартекса. Олтарска апсида има полукружно поље обрубљено двојним плетеницама са круговима између њих у којима су крстићи са разуђеним, на периферији раширеним крацима.

Оно се надовезује на правоугаоник простора хора канцела, који је оивичен мотивом двојног меандра-лабиринта. Средња поља обе

Сл. 31. Стаза од мозаика кроз средину наоса — Fig. 31. Mosaïque de la partie centrale du naos

композиције су расута. У апсиди фрагменти ипак показују мотив огњеног кола (сличног авионској елиси). Који је у ствари добијен од пелта које се сустичу на угловима. У композицији сличној у баптистерији епископске цркве и на лауфтепиху средњег брода наше цркве. У југозападном углу правоугаоника приметна је само једна задња нога јагњета или јелена, према чему можемо закључити да је ту било фигуралне композиције.

Као посебна целина третирана је површина средњег брода. Али овај велики средњи ћилим не почиње одмах од канцелплоча. Испред канцела су прострта два мања ћилимчета, која су одељена „билом“, улазом, искоком канцела. Она су обрубљена само са три стране, (исток, север, југ), повезујући се за главни ћилим средњег брода као мали додаци. На рубовима у једном низу су супростављене чашнице тролиснате водене биљке између којих се провлачи трака линије таласа. Оваква бордура са лотосом позната је на мозаицима Аквилеје, Пореча и Антиохије (Д. Леви, *Antioch-Mosaic Pavements*, I, 452). Комбинација укрштених шестоугаоних листова и празних правоугаоника међу њима ствара живу ћилимарску шару.

Велики средњи мозаик има дупли руб. Спољни руб има двојне плетенице, између којих у круговима наизменично се понављају крстићи (као код олтарске апсиде) и свастике. Унутрашњи руб се састоји од спиралмеандра (мотив „Laufender Hund“ или правилније: стилизовани морски таласи). Средином овог великог обрубљеног правоугаоника пружа се, од улаза између два стуба трибилона па до улаза биле канцела, дугачак ћилим, „lauftepih“, од шара које духовито имитују и стилизују састав античког пода од опека (које су на два паралелна страна конвексне, а на другим странама конкавно резане) унакрст постављених. На конвексним странама употребљен је усто украс пелте, чиме ова компликована декорација добија и ефикасност а истовремено потсећа на своје порекло, на лабрис! Исти мотив је употребљаван у т.зв. маузолеју, или боље рећи баптистерију епископске цркве на акрополи, на поду северне и јужне конхе и у апсиди ове цркве.⁴² Овај ћилим-стаза оивичен је са две стране, целом дужином, по једним рубом од дуплог меандра-лабиринта, комбинованог са правоугаоним међупољима, у којима се налазе разне птице, разно воће, тиква, нар и други симболични знаци. Птице корачају у правцу олтара. Тиме је подвлачен и правац ритма.

Лево и десно од овог ћилима распоређене су фигуралне композиције и поља украшена геометријским мотивима. Две највеће фигуралне композиције на источном крају, лево и десно од средње стазе, немају посебни оквир. Остале композиције на левој, северној страни стављене су у јединствени оквир двојних плетеница на угловима са компликованим чворовима око кружића, стварајући један

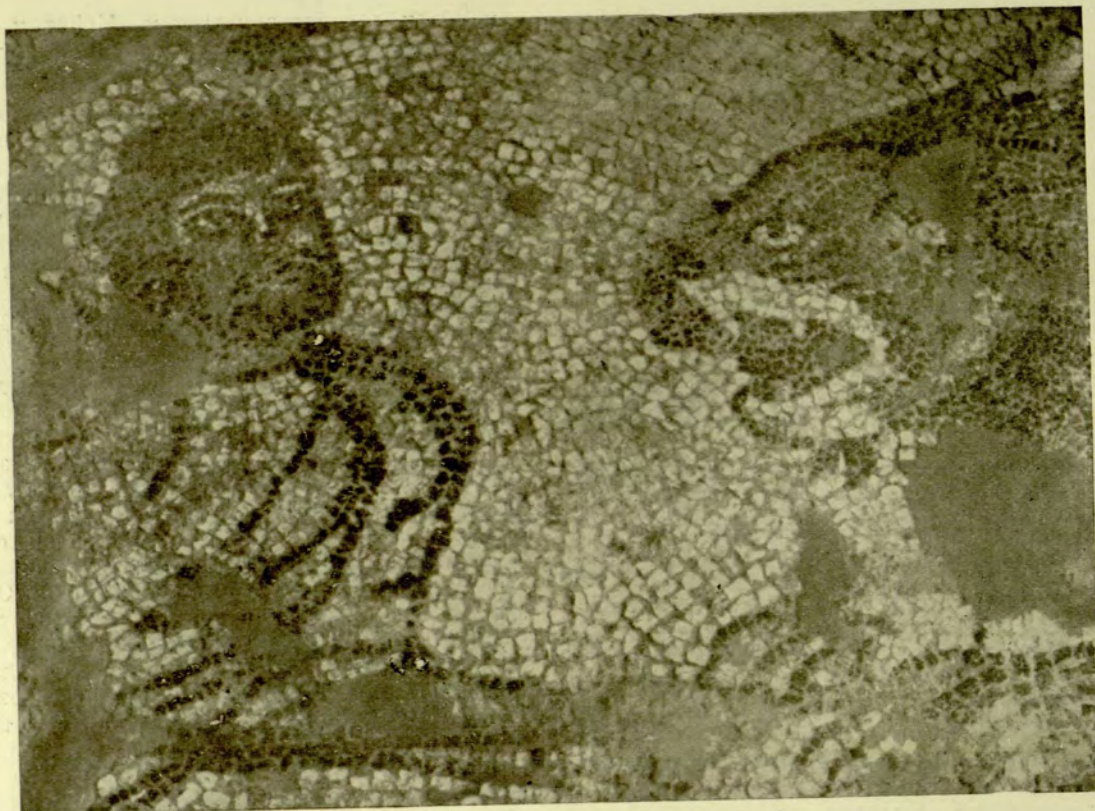
⁴² Фр. Месеснел, *Ископавања Царичиног града код Лебана*, Старица 1933, III сер. 13 књ, п. 189—198.

смишљен декоративни систем. Међутим приметан је недостатак таквог јединственог система на десној, јужној страни.

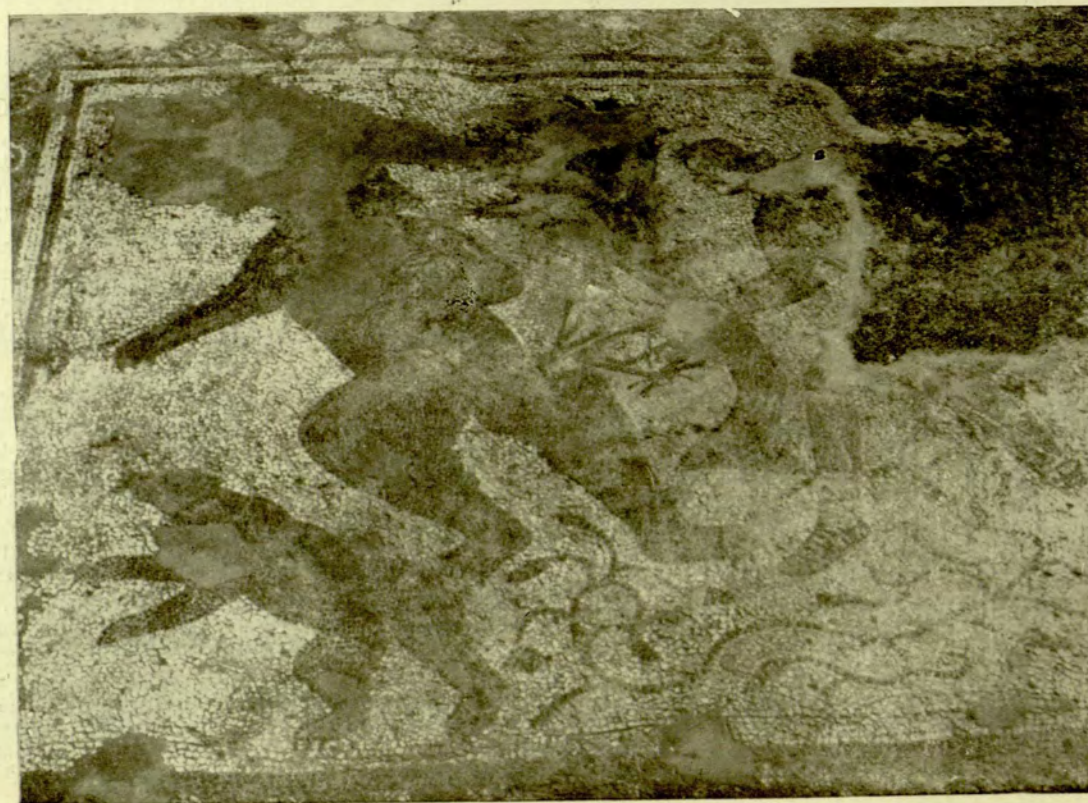
Ту су две мање композиције добиле оквир лиснате киме. Међу њима у линији средишњег дела амбона сем тога убачена је и трака за одвајање у виду тролиснатих водених цветова са таласном линијом, каква је употребљавана до канцелплоча. Међутим велика западна композиција на овој страни остала је без посебног оквира.

Од двеју највећих фигуралних композиција, она на јужној страни приказује борбу венатора са лавом, који се устремљује у дивљем скоку и са подигнутим репом на њега. Ловац у хитром покрету успева да га погоди копљем у срце. Из ране шикља крв, а звер је широм отворила своју чељуст у урлику бола. Широко развијена лоза указује на догађај у слободној природи. — Пандан овој композицији на северној страни приказује борбу и победу венатора над медведом. Овај рањен бежи од ловца са својим мечетом, опет тешко погођен копљем у слабину из које шикља крв. Између ловца и медведа у позадини дрво са лиснатом крошњом означава шуму у којој се догађа случај. У доњем делу композиције и овде се распростире лоза. Стилизација грања и дрвећа потсећа нас на сребрне посуде из Ермитажа из VI и VII века (Мацулевић, *op. cit.* T. 1, 30, 31). Сребрна здела (стр. 115, T. 30) на којој је приказан коњ који пасе под дрветом, из половине је VI века. Код ове две најважније композиције треба истаћи изванредно познавање и запажање природе, покрета звери и људи у борби и тежњу за карактерисањем људског лика. И један и други борац имају различито постављање, како у покрету тако и лику. Онај са лавом дат је у три четврти *en face*, са широм отвореним очима. Брадат је и тршаве косе. Онај са медведом појављује се у профилу са чворноватим носом, дебелим и jakim стиснутим уснама и истуреном вилицом, обрвама скупљеним увис, дугачком косом. Реалистичко карактерисање огледа се и у изразданом лицу и у грубом погледу очију, у нијансираном сенчењу помоћу ситних коцкица. Обрада овог лика снажног варварина показује високи квалитет мозаиста запослених при украшавању подова ове цркве. По ношњи ови борци потсећају нас својом туником, привезаном опасачем, сандалама сличним опанцима и доколеницама на венаторе у циркусима, који су приказивани у великом броју случајева на мозаицима и конзуларним диптисима V и VI века н. е. Као најближе аналогije намећу се мозаик Мегалопсихије из Антиохије и царске палате у Цариграду.⁴³

⁴³ На мозаицима царске палате у Цариграду. V. The great palace of byzantine emperors, Gerard Brett, The mosaic and small finds, 1947, p. 80 и 91, pl. 36 и 37. Отуда су узор и за фигуре лава, медведа: пл. 28, 38, 44. Отворена чељуст тигра може се такође упоредити: пл. 55; Doro Levi, *Antioch mosaic pavements*, Princeton-London-The Hague, 1947, I fig. 136. — H. Seyrig, *Berytus*, 2, 1935, pp. 42 и 43; L. Robert, *Les gladiateurs en Orient grec*, Paris, 1940, p. 324, 329; Charles Picard, *Revue arché-*

Сл. 32. Детаљ борбе са лавом — Fig. 32. Détail de la lutte avec le lion. Composition de la partie centrale du naos

Сл. 33. Борба са медведом — Fig. 33. La lutte avec l'ours. Composition de la partie centrale du naos

На северној страни у продужењу према западу уклапају се у речени оквир плетеница увек по две мање правоугаоне композиције у девет редова. У пет првих редова имамо фигуралне композиције, супротстављене као пандане. Они су увек окренути један према другоме.

Прва два пандана претстављају бика и краву у лаганом ходу, окружене са по једним дрветом и лозом. Идући пандани су коњ у галопу и нека мачкаста дивља звер која скаче према њему. И ови пандани су окружени лозом. У трећем реду имамо већ јаче оштећене пандане. Ипак се даје реконструисати по један лик ратника или ловца. Од десне фигуре је сачувана само глава делимично и лук, а од леве врат и рамена. Први борац је гологлав са изразом циљања у моменту одапињања лука. Друга фигура имала је шлем на глави, преко рамена и прса каиш, којим је на леђима причвршћен тоболац. Крај ногу се запажа део штита. И овоме је десна рука у покрету вероватно одапињања лука. Да ли се за ове фигуре, као у случају мозаика у Никополису, може претпоставити мотив ловаца — Диоскура, заштитника лова и венаторских игара,⁴⁴ или само обичних ратника омиљених сагитарија, стрелца односно ловца-борца циркуса?

У идућа два реда имамо као пандане по два кентаура и по две амазонке. Не само што су мотиви позајмљени из Антике још у пуној и директној традицији, већ и реално извођење кентаура и коња у галопу, оно како кентаур замахује тољагу над главом, како се лепрша хламида у лету и код једних и других, окрет амазонкине главе са фригиском капом уназад, — значи успелу стваралачку рекреацију.

Најближа аналогија за мотив и покрете амазонки имамо из V века, из куће Амазономахија у Антиохији (D. Levi, Antioch Mosaics, II, LXIX c.) и са сребрне амфоре из Кончестија (Мацулевић, op. cit. 132, T. 26 и 41). Код ове последње, узгред буди речено, сусрећу се и пластичне претставе кентаура на дршци суда. Из овога осећамо сву популарност ових мотива у касној антици.

Последња четири реда се задовољавају геометриским шарама. Ту долази прво композиција круга пресеченог у четири поља, у две дијагонално супротстављене боје, уоквишеног венцем од густог трочланог преплета. Затим комбинација кругова који се секу међусобно и стварају овако добивеним сегментима четворолистоје. Између њих настале четворокраке звезде имају у средини крстиће са разуђеним крацима. Затим већ позната комбинација укрштених шестоугаоних листова између њих са четвороугаонцима. Најзад, према оквиру поља дијагонално постављени

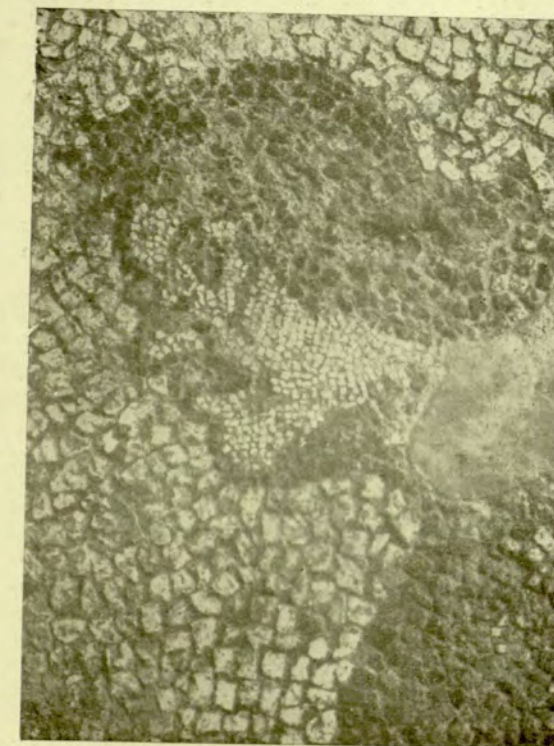
ologique, 6 ser. 18, 1941, 159; Delbrück, Die Konsulardiptychen und verwandte Denkmäler, Berlin-Leipzig 1929, p. 225, pl. 58; Diehl, Justinien — op. cit. fig. 150—151, p. 555 (Ареобиндов диптих и p. 453 (Ермитаж).

⁴⁴ Kitzinger, op. cit. 114; Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, 67.

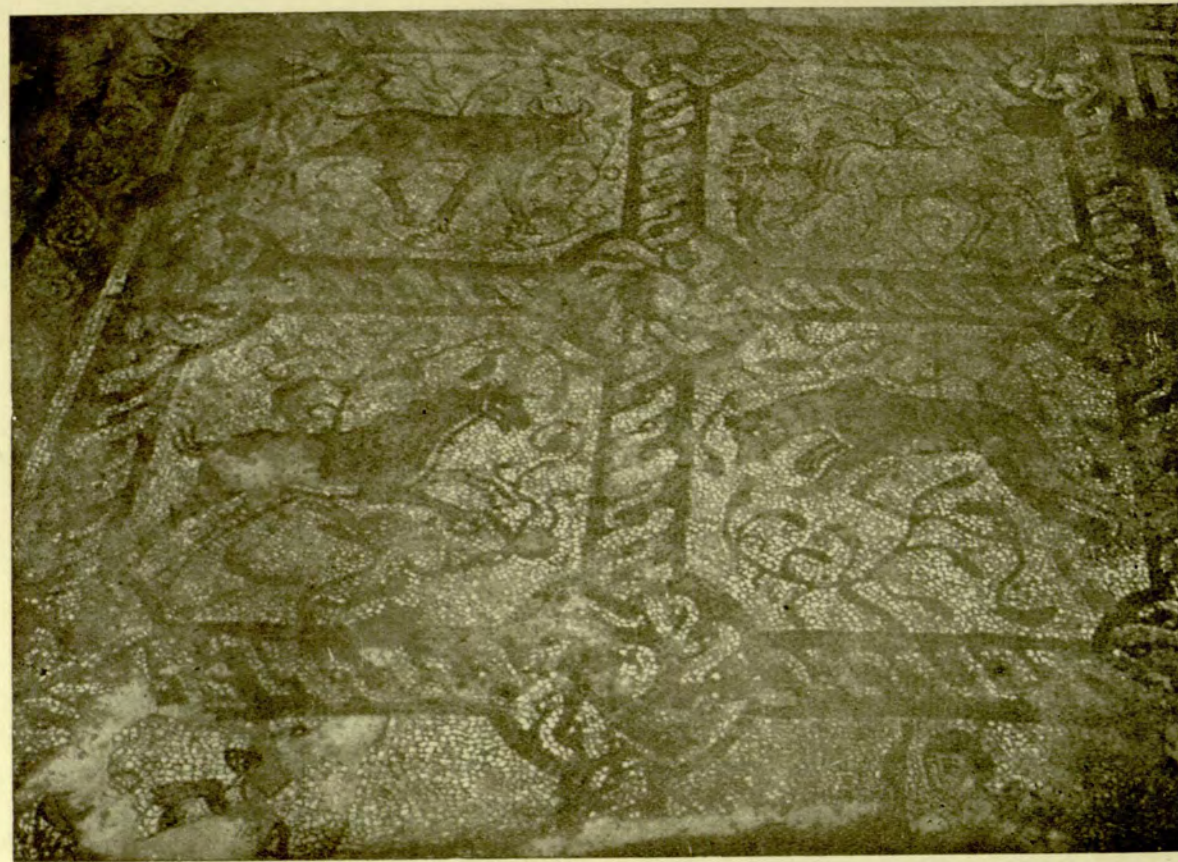

Сл. 34. Борба са лавом
Fig. 34. La lutte avec le lion

квадрат у који је уписан координатно постављени мањи квадрат, док су у угловима поља већи срцасти листови.

Сл. 35. Глава борца са мечком
Fig. 35. Tête du lutteur avec l'ours

Сл. 36. Четири „амблема“ са животињама — Fig. 36. Quatre „emblèmes“ avec des animaux

Јужно од средњег лауфтепиха, а западно одмах до композиције борбе са лавом, налази се до самог амвона сцена доброг пастира, са овцама. Она је дата тако да потсећа на хеленистичку буколику. У свом лаганом сељачком ходу пастир, ослањајући се на батину, тера овце. Десно горе на броду разазнаје се силуэта неког хероона, грађевине на стубовима.⁴⁵

Сем тунике, са нагим рукама, пастир носи и влакнасту кабаницу, пребачену на лево раме, испод које лева рука држи торбу. На ногама има доколенице пртене и сандале сличне опанцима. Овце су дате у једној групи са пресецањима. Две од њих окрећу главу назад.

Још до самог амвона налази се нешто веће правоугаоно поље са већ познатом комбинацијом укрштених шестоугаоних листова и правоугаоника, делујући као 5 редова крстова. Иза тога долази дугачко правоугаоно поље, подељено по дужини на 8, а по ширини

⁴⁵ Рељеф сељака са кравом из I в. н. е. у минхенској Глиптотеци, или Јонни саркофаг у Латерану из IV в. н. е. имају у горњем плану композиције слично издвојене зградице. То указује на несумњиво хеленистичко наслеђе. Да хеленистички живописни пејзаж, са дрвећем и грађевинама у позадини композиције у горњем плану, живи пуним животом у VI и VII веку, потврђује нам и пример на сребрном суду Мелеагра и Аталанте (Мацулевич, ор. cit. T. 1) из Ермитажа.

на 4 квадрата. У њима су наизменично постављени следећи мотиви: крстообразни преплет, велики четворолист, котарица, пехар или путир и птица. Они свакако алудирају на симболику еухаристије и дељење освештаних дарова. Приметно је да су мотиви ређани са понављањем у линији дијагонале од десног јужног угла према левом северо-западном, да би на тај начин дали утисак разноврсности, поред све своје једноставне просте систематике.

Треба још напоменути да се ван оквира овог великог мозаика средњег брода налазе веома оштећени фрагменти малих ћилимчића на местима комуникације између бочних бродова и средњег простора. Таква по два прилаза било је из трансептних крила у олтарски простор и између крстообразног ступца и колоне до ње. Једино до јужног крстообразног ступца је сачуван ћилим са мотивом т. зв. рибе крљушти, или, боље рећи, листова палмета које се међусобно преклапају, који је уоквирен густим тројним преплетом. На супротној страни се назирала композиција делтоида.

У простору трибилонa (улаза из нартекса у средњи брод), између крстообразних стубаца и два стуба имамо три потпуно једнака ћилимчета, са познатим шарама добивеним пресеком кругова: четворолистови и четвороугаоне звезде са крстићима.

Простор нартекса има издужено правоугаоно поље уоквирено рубом лиснате киме. Само поље је рашчлањено слободније изведеном плетеницом у виду осмице. Оне се провлаче у дијагоналном смеру и стварају између четири мања кружна чвора наизменично веће кругове и осмоугаонике са конкавним странама. Дуж руба су створени шестоугли са већом равном и 5 конкавних страна. У њима су слободно набачене различите лозице. У круговима су распоређене разне врсте птица у слободним, реалистички уоченим покретима. Живахни и реалистички покрети птица потсећају нас на традиције гроба Клодија Херма или св. Констанце у Риму. Још ближе им је Антиохија. Суд Патернуса из V века, као и један други суд из Ермитажа, са претставом Атинине пресуде око поделе оружја, из половине VI века (Мацулевич, ор. cit. T. 35), показују сродну живахност и декоративни систем веома сличан у замисли. Сличне појаве видимо и на диптисима Јустина (540) и Филоксена (525). Аналогије код Dellbrück-a (Die Konsulardiptychen, Berlin-Leipzig, 1926, № 8, 13, 14, 30, 34, 42) показују омиљеност ових мотива у то доба. У осмоугаоницима су разне врсте посуда, путира, пехарева, кантароса, крчага, котарица, здела са воћем и сл. Карактеристично је постављање фигура. Оне нису срачунате на гледање у правцу запад-исток, као у главном броду, већ у правцу југ-север. То би указивало на то да је концепција усме-

рена на прилаз са јужне стране нартекса. Вероватно из тога разлога је уметнуто касније и једно поље примитивније и потпуно линеарне обраде, на улазу у овај простор из јужног дела нартекса, — поред тога што је овај део првобитног мозаика био из извесног разлога оштећен, а обрада поверена неком невештијем мајстору. Композиција овог накнадног убаченог додатка састоји се из разуђеног правоугаоника, који је дијагоналном линијом подељен у 4 троугла. У средини је круг са осмоугаоном дуплом звездом, чије конкавне линије стварају сегменте. Дуж дијагонале лозице стварају по 3 елипсе. У великим троуглима налази се по једна ваза-амфора из које се спушта са две стране лозица са гроњем. Чупкају их са две стране хералдички постављене птице. Овај мозаик једини одудара својим стилем од осталих у овој цркви. Не само по невештини, линеарности, већ и по апстрактној стилизацији, удаљеној од сваког реализма.

Изгледа нам несумњиво да је при изради мозаика директивна била религиозно-литургиска концепција. Њено јединство се огледа у композицији и у наговештавању правца входа. У нартексу и у средњем броду прострta два ћилима имају свога смисла и значаја.^{46a} У нартексу доминира идеја симболике

^{46a} J. St. Pelekanides, Die Symbolik der frühchristlichen Fussbodenmosaiken Griechenlands, Zeitschr. für Kirchengeschichte 3, Folge X, vol. 59, 1940.

Сл. 37. Глава стрелца
Fig. 37. Tête d'un archer

Сл. 38. Фрагменти фигуре стрелца
Fig. 38. Fragments de la figure d'un archer

Сл. 39. Амазонка — Fig. 39. Une amazone

еухаристије. У великој композицији средњег брода у средини текући нилим, са птицама које иду према олтару, наглашено је стремљење према Богу. На десној јужној страни поред симболике еухаристије ту је и мотив доброг пастира. Композиција је одмах до самог амвона, одакле се проповеда Христова реч и говорило би у прилог оваквог тумачења сцене пастира са стадом. Поред свег свог карактера хеленистичког жанра,^{45b} њен смисао у овом оквиру свакако је религиозног и симболичког значаја. Бројни примери, из катакомба (Претекстат, Салист), са касноантичких саркофага (Endymion),⁴⁶ са канцела у Манастиринама из VI века н. е.⁴⁷, са амвона из цариградског музеја,⁴⁸ показују не само тај значај оваквог приказа већ и несумњиве аналогije у постављању, обради лика, погледа, покрета и ослањању на педум. Међутим поставља се питање, како се у једном оваквом

^{45b} Пиксида од слонове кости из Фиренце (Diehl, op. cit. p. 156, fig. 58) приказује са више разлога овакве пастире. На тканини из Sens-a (ibid. fig. 138, p. 399) приказан је живот Јосифов.

⁴⁶ Cabrol, Dictionnaire, XIII, fig. 9862; L. Robert, Die antiken Sarkofagreliefs, pl. XVIII, fig. 72a; Endymion се исто ослања на штап и окреће поглед у назад.

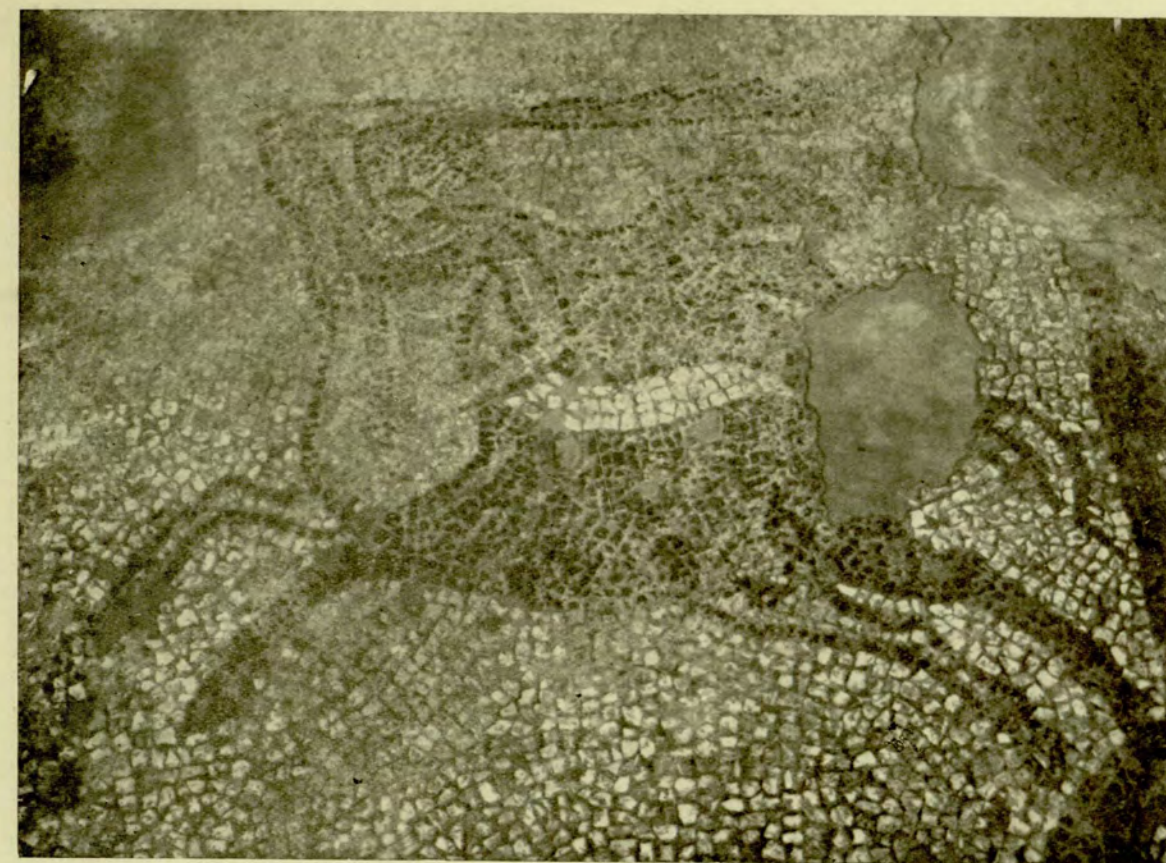
⁴⁷ Ephemeris Salonitana, 1894, p. 34, fig. 4.

⁴⁸ Cabrol, Dictionnaire, XIII, fig. 9938.

заједничком оквиру може разумети и тумачити појава двеју главних композиција борбе венатора са лавом и медведом, затим разних животиња, ратника, кентаура и амазонки? Дали су ове слике само одраз обичаја и моде времена? Познато нам је колико је у временима V–VI века била јака традиција антике. Bayet, у свом делу L'art byzantin, p. 658 правилно примећује да су људи тада „стварајући нов стил, живели усред успомена прошлости и усред њених дела.“ Карактеристично је како се на конзуларним диптисима још радо примењују антички пагански мотиви. За то је добро познати пример диптих из Sens-a.⁴⁹ На диптиху од слонове кости Ареобинда из 506 године испод Адама и Еве приказују се сирене и силени, кентаури и кентаурице, и св. Нил у својим беседама устаје против оних који носе на својим оделима слике разне звери и животиње^{49a} и против тога да се животиње прикажу на зидовима цркава. Поред митологије и жанра у природи омиљени су били мотиви и сцене из циркуса. Прокопије говори о бризи цара за театар, циркус и свечаности. Знамо да то није био случај само са Цари-

⁴⁹ Diehl, op. cit. 548. — Указујем на сличност кентаура са мозаиком из Carnuntum-a, на коју ми је љубазно обратио пажњу академик Абрамић.

^{49a} Ibid. 555.

Сл. 40. Кентаур — Fig. 40. Un centaure

градом и Антиохијом.⁵⁰ На поменутом диптиху Ареобинда има и сцена из циркуса, а мозаик из Гасе у музеју у Барду и из Злитена приказују in extenso циркуске игре.⁵¹ Најближа аналогија нашем мозаику може се наћи у диптиху Кондакова и Ермитажу из VI века н. е.⁵² на коме је приказана in contipio борба са лавом у разним перипетијама. Покрети венатора и звери, иступ једне и повлачење друге ноге, скок лава са подигнутим репом, — скоро су адекватни. И на диптиху конзула Анастасија из 517 год. у приказу венаторске борбе налазимо сличне покрете ногу.⁵³ Као ближи и непосреднији узор претставама у нашој цркви су послужили свакако мозаици царске палате у Цариграду, које је објавио Gerard Brett.⁵⁴ Ови мозаици датовани у V век, у доба Теодосија II, дају целу скалу типова венатора и животиња са којима се боре, и примере дрвећа, затим руралних сцена, домаћих животиња, коња, пастира са стадима, лов на јелене, борбе међу зверима итд. Постављање животиња и бораца-ловаца, фигуре

⁵⁰ Ibid. 571.

⁵¹ Ibid. 459, fig. 153. — Aurigemma, I mosaici di Zliten, Roma-Milano, 1926, p. 178 и д., fig. 111 и д.

⁵² Diehl, op. cit. 453, fig. 151.

⁵³ Ibid. 255, fig. 95.

⁵⁴ Gerard Brett, op. cit.

ратника-сагитарија, послужили су као највероватнија инспирација за наш мозаик. И мозаици из Антиохије, из Монт Небоје и Бетсана показују раширеност и продирање ових профаних мотива лова у цркву.⁵⁵ Видимо дакле порекло ових претстава, а знамо и то да су оне примењиване у црквама. Примере сцена лова наводи Kitzinger у својој студији о Мозаицима у Никополису, где су оне дате у великом броју.⁵⁶

Мозаици у Никополису показују најближу стилску сродност са нашим, само они не заузимају централни положај у композицији, нису срачунати за emblemata.⁵⁷ У Монте Небоје сцене борби животиња у центру паноа, као и епископској цркви у Стобима,⁵⁸ претстав-

⁵⁵ J. Lassus, La mosaïques de Jaktō, у делу Elderkin, Antioch on the Orontes I. — Les mosaïques d'Antioch, Comptes-rendus de l'Acad. des Inscript. 1936; Stilwell, Antioch on the Orontes II, 1938; Doro Levi op. cit. — S. J. Saller — B. Bagatti The town of Nebo, Jerusalem, 1949, pl. 109; G. M. Fitzgerald, A sixth century monastery at Beth-Shan, Philadelphia, 1939, pl. 6.

⁵⁶ Kitzinger, op. cit. 109—115.

⁵⁷ Ibid. 108—109; 98—99; 103—104.

⁵⁸ Ibid. 115. — G. Mano-Zissi, Mosaiken in Stobi, Bull. del'Inst. Archeol. Bulg. 10, 1936, 286, fig. 176 и 289, fig. 179; 294, fig. 185. Постоји сродност декоративног система и мотива у стопским мозаицима.

Сл. 41. Деталј фигуре доброг пастира
Fig. 41. Détail de la figure du Bon Pasteur

љени су без људских фигура. Изгледа да засад постоји само још један такав познат пример у атријуму цркве у Аргосу,⁵⁹ који није публикован. По питању неутралне конвенционалности или религиозног значаја оваквих приказа у цркви, Kitzinger се заузимао за ово друго, налазећи космографску схему у концепцији поставки мозаика у цркви св. Димитрија у Никополису у Епиру. Насупрот земаљском рају супроставља се небески. Ловци-борци постају персонификације апстрактних идеја победе врлине над страстима и гресима.⁶⁰ Стварно у мозаицима антиохијским појављују се и Херос и Мегалопсихија и центру паноа, на коме се около одиграва борба венатора са зверима.⁶¹ Истиче се дакле духовна снага, врлина, agona и athlona. Стара реминисценција хришћанских мученика, који су се у амфитеатрима борили са зверима, повезује лако овај мотив са идеологијом борбе са смрћу, за вечни

⁵⁹ Kitzinger, op. cit. 115, n. 141.

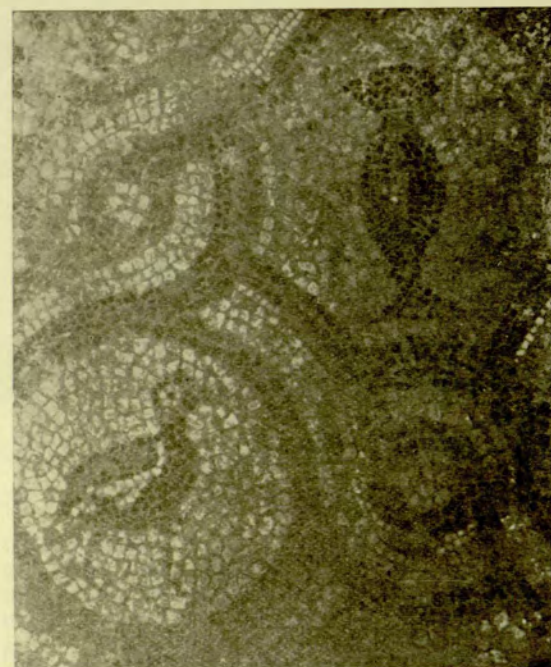
⁶⁰ Ibid. 118—122.

⁶¹ Ibid. 112 и 117, fig. 23. — Doro Levi op. cit. p. 339 и д.

^{61a} Cumont, op. cit; Robert, Die antiken Sarkofagreliefs; Meleager у Antioch. II, pl. 65. — Doro Levi, op. cit. pl. 56b. — Cabrol, Dictionnaire, I, 643, 740, fig. 116, 169 — литургијска ваза из Картага (Тунис) поред доброг пастира приказује овећану оранџију са лавом и медведом. Она као гладиатор-победник спремна је за улаз у рај. V. Grabar, Martyrium, Paris, 1946, II, p. 58.

⁶² Tertullian, De spectaculis, cap. 29, Loeb. ed. p. 294. и De anima, cap. 55. Migne Patr. Gr. 20, со 1421, 429; и у Омилијама Јована Златоустог и у химнама Јевреја сирскор; Kitzinger, op. cit. 118.

живот и небеско царство.^{61a} У касноантичкој пластици саркофага смрт је често добила своју алегориску фигуру у лаву. Отуда и омиљеност претстава саркофага са ловом Мелеагра. Не треба заборавити претставе лавова на римским надгробним споменицима, било саме, или како под својим канцама држе главе бикова или овнова, зашта имамо честе примере и у нашој римској провинциској надгробној пластици. Овакве звери су остале у свести везане за паганство. Упоредија Тертулијана и Еузебија⁶² већ одавна су приказала борбу са зверима као борбу са гресима и страстима. Није случајно ни да се на поменутом Ареобиндовом диптиху налазе одмах испод Адама и Еве и остали грешници: силени, сирене, кентаури. Ту спадају и амазонке и цео омиљени круг античке зао-

Сл. 42. Деталј мозаика из нартекса
Fig. 42. Détail de la mosaïque du narthex

Сл. 43. Деталј мозаика из нартекса
Fig. 43. Détail de la mosaïque du narthex

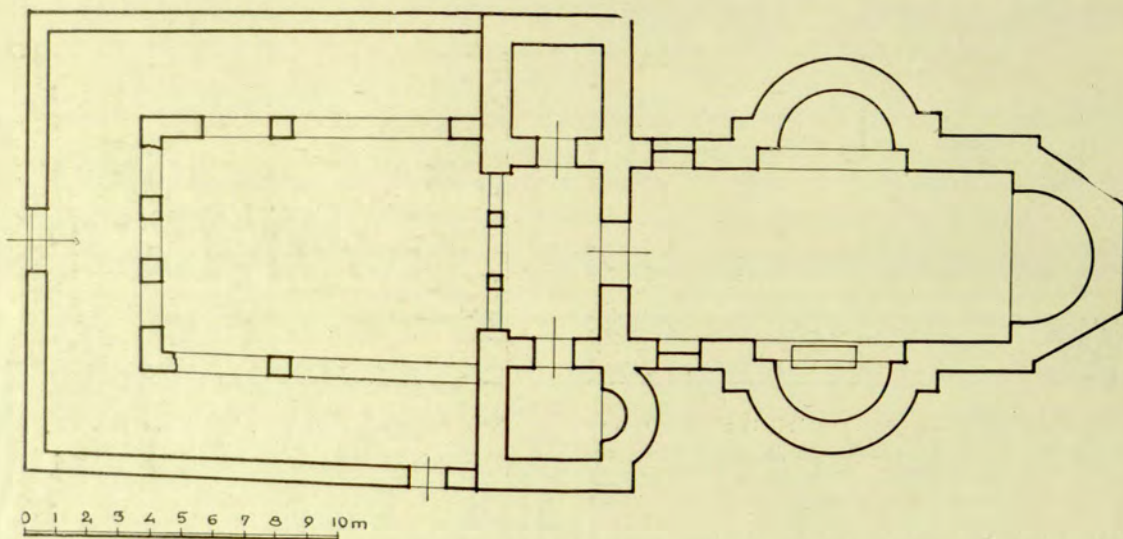
Сл. 44. Добри пастир — Fig. 44. Le Bon Pasteur

ставштине, која и у нашој цркви улази у састав декоративне концепције. Не као конвенционална омиљена тема, већ као таква користи се у борби против античке традиције, у саставу једног смишљеног плана. Мотиви бораца и животиња дати су у симболичном пејсажу са лозом. Ту је приказана сцена по-

дигнута на духовну платформу, хероизирана. Кентаури и амазонке као претставници грехова немају тај оквир. У концепцији мозаика-средњег брода чворна тачка је борба врлине са смрћу и гресима. С једне стране се затим приказују претставници тих разних грехова, — а с друге стране се приказују спас у еу-

харистији и у добром пастиру. То је могуће решење загонетке царичинског мозаика са својим савременим профаним и антикизирајућим мотивима, стављеним у тој мери у центар пажње у истакнутим емблемама. По тој својој концепцији ова црква би лако могла да се уврсти у ред мартријума, и као таква би могла да нађе објашњење за свој постанак ван првобитних бедема града.

Мозаици ове цркве по своме стилу потпомажу нас у погледу учвршћења досадашњих елемената датовања. Они, иако црпу мотиве и елементе из V века, несумњиво су дело друге четврти VI века. Декоративни систем се углавном слаже са оним из Никопоља, Стобија, Хераклеје-Битоља, Трансјордана и Антиохије итд. Геометрички мотиви одговарају онима из маузолеја епископске цркве. У фигуралном приказивању, у запажању природе, типичног и карактеристичног детаља долазе до израза реалистичке тенденције VI века;⁶³

Сл. 45. План цркве изван бедема града (снимак Н. Петровић)
Fig. 45. Plan de l'église au-delà des murs (relevé de N. Petrović)

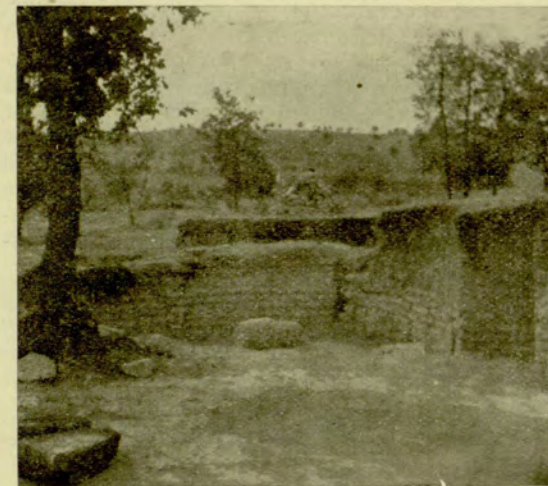
и то баш раног Јустинијановог доба. Свакако после јустинијановском времену би припадала она каснија обнова мозаика у нартексу са својим апстрактним стилским одликама.

При ископавању ове цркве наилазили смо на тешкоће у погледу испитивања стратиграфије и бележењу кота ситнијих налаза. Испревртан грађевински материјал, и компактност и растреситост рушевина отежавали су раздвајање евентуалних слојева. У Царичином Граду имамо и ту околност да се словенски културни хоризонт инфилтрирао у порушени али још незатрпани касноантички. Словени су непосредно користили порушене грађевине, дограђивали, и зато је теже издвојити слојеве, изузев у случају јама или гробова. У горњим,

⁶³ Diehl, op. cit. 659; Strzizowski, *Altbyzantinische Plastik, Byzant. Zeitschr.* I, 581 и д. доказује на мозаику и слоновачи; Mano-Zissi, op. cit. 287—295.

средњевијековним слојевима нису се дали запознати знаци организованијег живота, сем неког распаднутог костура, животињских костију и керамике, треће грађевинске фазе. Рушевине су затрпане земљом на 1,5 до 2 м висине. До око 1 м висине изнад нивоа грађевине има остатака словенског материјала. Тај словенски материјал је заступљен углавном керамиком са цик-цак-орнаментиком, паралелним урезима, убодима и кратким зарезима, и дуплом спиралном омчом. Ободи варирају од лако повијених до нагнутих, од танких до дебелих. Нађене су и фруле и корице ножева од кости, чешљеви. Карактеристични су налази из борбе: троребрасте стреле, жвале, оструге, каменних ђулади и праћки. Нарочито се истиче метални језичак са појаса са стилизованом врежицом. Из времена настанка биће да је минђуша од бакарне жице, затим маказе за стрижење оваца и гребен за вуну. Крај крстообразног ступца

јужне стране у углу бочног брода нађени су трагови огњишта над самим подом од цигала, са пуно угљевља, пепела, одломака керамике и животињских костију. Исто и у суседном јужном одељку крај пиластра атријума. Све то сведочи о насељавању Словена у опустелој и порушеној цркви. У бунару смо нашли тестерисане јеленске роге. И у северном трансепту је било трагова насеља, са керамиком, међу којом један питос са дебелим ободом са утиснутим кружићима. Међу словенском нађено је увек и касноантичке керамике. Бољи примерци су нађени у простору атријума и јужног анекса. Има је са релефном канелуром, са хоризонталним паралелним линијама, са зеленом глеђи и црном превлаком. У цркви је нађено много одломака стаклених судова и чаша, чак и са траговима позлате и одломци коштаних кутија. Нађен је део металног кандила са ланчићима у јужном бочном

Сл. 46. Олтарска апсида изнутра
Fig. 46. Abside du sanctuaire, vue de l'intérieur

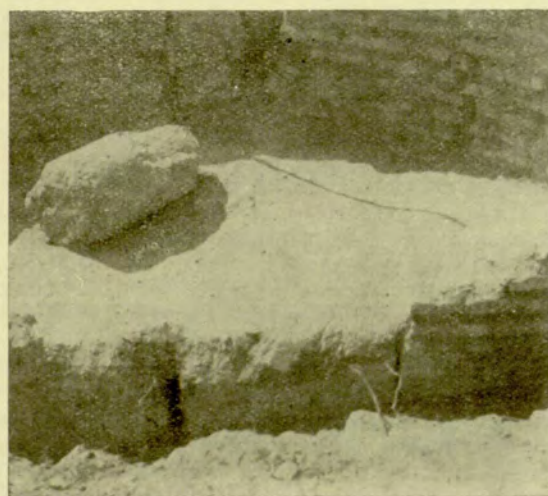
Сл. 49. Наос гледан из олтара
Fig. 49. Naos, vu du sanctuaire

Сл. 47. Јужна апсида
Fig. 47. Abside méridionale

Сл. 50. Стилбат портика наоса
Fig. 50. Stylobate du portique du naos

Сл. 48. Гробница у јужној апсиди
Fig. 48. Tombeau de l'abside méridionale

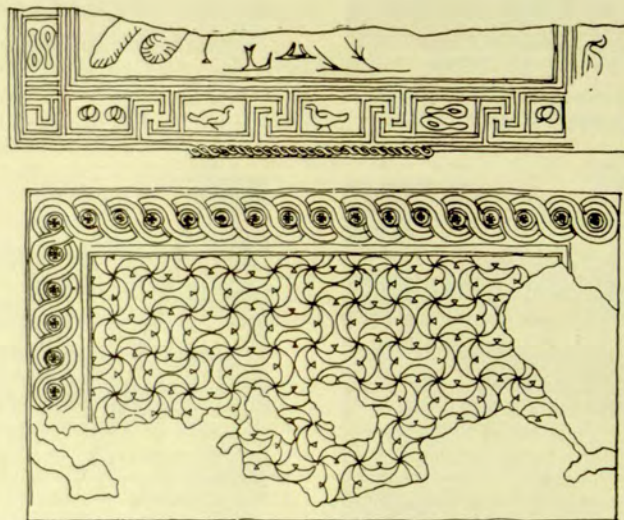

Сл. 51. Двориште атријума
Fig. 51. Cour de l'atrium

броду и један камени суд са испупченом дршком у линији обода.

Од гвоздених предмета, реза, кључаница и шарка за врата. У темељима трансепта је узидана у малтер једна мистрија. Од новаца су нађени: Константинов, Анастасијев(к), Јустинова средња бронза, Јустинијанов (М-кован у Никомедији), и Маврикија Тиберија. Занимљив је налаз у простору трибилонa. Вероватно испод пропале базе стуба налазио се одломак сребрне плоче са фрагментарним грчким натписом:

Avers = + ΥΠΕΡ... + ΩΑΓ... ΛΑ...
Revers = ...ΧΤΩΝ...ΥΓΩΝ... Τ.

Сл. 52. Мозаици цркве изван бедема града (цртеж С. Јаникопани)
Fig. 52. Mosaïque de l'église au-delà des murs (dessin S. Janikopani)

Да ли се у одломку крајњег слова у лигатури сме назрети монограм у генитиву можда некога ктитора?⁶⁴

1952 године откопана је једна грађевина ван бедема града. Она је југоисточно од утврђеног станбеног дела јужног града, и судећи по конфигурацији терена, била је повезана са главном јужном капијом јужног града неким друмом (via sacra). На овај објект нас је навела сама конфигурација терена, која нам је дала наслутити грађевину крстообразне основе. На њиви је нађено пуно грађевинског материјала. Већ самим својим положајем овај објект указује на могућност да је у комплексу некрополе и да је служио funerалним културним потребама свога времена.

⁶⁴ Плоча је имала облик tabula ansata, и потсећа до некле на tessera militaris или гладиатора. V. E. Swoboda, Eine tessera militaris aus Carnuntum, Jahreshefte 39, 1952, 151—157. Помињем јер су овакве тесере имале и религиозни значај и улогу. V. Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire, p. 1; A. Richmond, Archaeology and the After-life in pagan and christian imagery, 1950, p. 5 и д; овде само облик предмета потсећа на традицију, али у новој и другој чисто религиозној и донаторској улози.

После постављања координатне мреже, комплекс је ископан помоћу три почетна пробна рова, који су се постепено проширивали, идући за пронађеним зидовима. Олтарска апсида је била јако оштећена, због повађеног грађевинског материјала. Тек у западнијем делу су нађени боље очувани зидови, грађени опеком. Опет атријум је био у великој мери девастиран. Грађевина је у целини била грађена од опека, а тај материјал се радо развлачио.

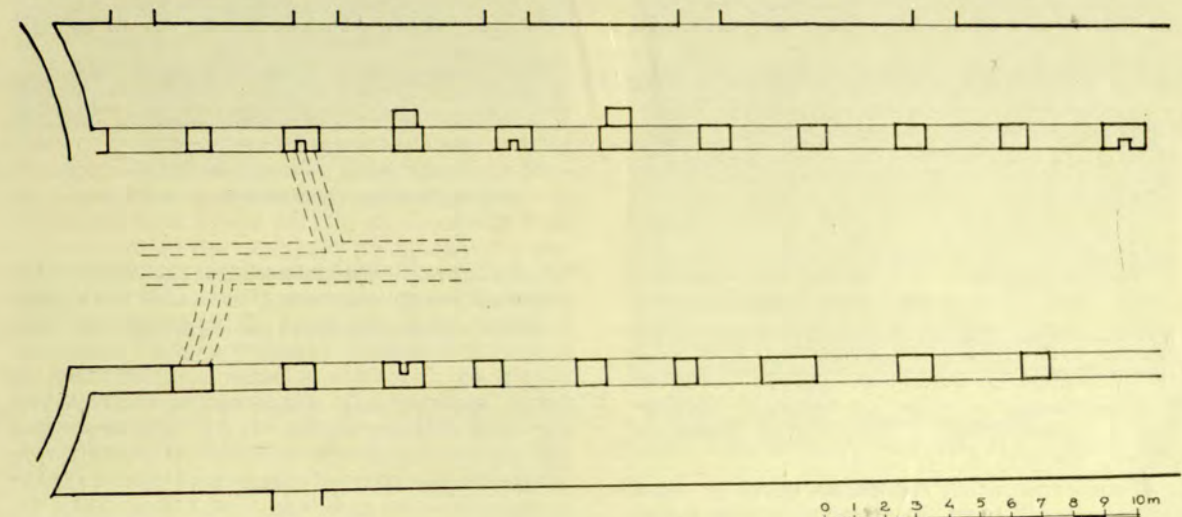
Грађевина је облика триконхоса (дужине 35, ширине 15 м), нартексом са отвореним тремом, трибилоном, на два стуба и два пиластра на крајевима, — и са два параклиса

са стране, од којих је северни правоугаони а јужни исто, само са апсидом. На западном делу атријум се надовезује у целој ширини фронта који је створен анексима и трибилоном. Атријум је истог типа и карактера као и у јужном делу града. Сродна је и употреба параклиса, вероватно за funerалне културне сврхе или за пастофорије.

Карактеристичан је облик трију конха. Олтарски простор је релативно доста издужен, са апсидом једва нешто већом од бочних. Апсиде су изнутра све три полукружне, а споља је олтарска апсида троугласт, четвороугаона-трапезоидна, омиљеног царичинског типа, док су бочне апсиде и споља полукружне. Апсиде не излазе директно из линије наоса, већ имају „рамена“, ради учвршћивања лукова, на које се ослањају конхе. Олтарски простор је био одељен канцелом, али од њега су сачуване само две крајње базе стубова. Сем западних врата наос је имао првобитно још два улаза, са јужне и северне стране у западном травеју. Јужна су врата накнадно зазидана. Олтарски простор и већи део наоса остали су без свога првобитног пода. Од

средине простора цркве па на запад донекле је очувана црвена малтерска подлога за мозаик која је касније дотерана глачањем. Део поднога мозаика је сачуван само испред западног зида и главних улазних врата. У отвореном портику сачуван је већим делом под од мозаика, док су у северном компартименту једва сачувани неки фрагменти in situ. У јужном параклису остаци мозаичког пода су потпуно раздробљени под теретом рушевина. Добро је сачуван стилобат портика са једном базом нетакнутом на свом месту. Сачуван је и камени праг главних улазних врата у наос, са 2 жлеба за утврђивање оквира врата.

љастим акантовим лишћем^{64а} и 7 комада фрагмената од септума, — сви од белог мрамора, стилизоване површинске обраде. У наосу и конхама нађено је укупно 28 фрагмената бојене штукатуре истог стила, који вуче у другу половину VI века. У нартексу је сачуван на два места горњи слој малтера, а у наосу, на западном зиду крај јужног угла врата остаци фрескосокла са имитацијом камене инкрустације (слично Стобима), каква је у квалитетнијем издању позната у Аквилеји, Паренцу итд. И у цркви, — и у портицима и у анексима, — свугде је нађено мноштво фрагмената фресака и зидног мозаика. Првобитни мозаици су, веро-

Сл. 53. План источне улице (снимак См. Каначки)
Fig. 53. Plan de la rue de l'est (relevé de S. Kanački)

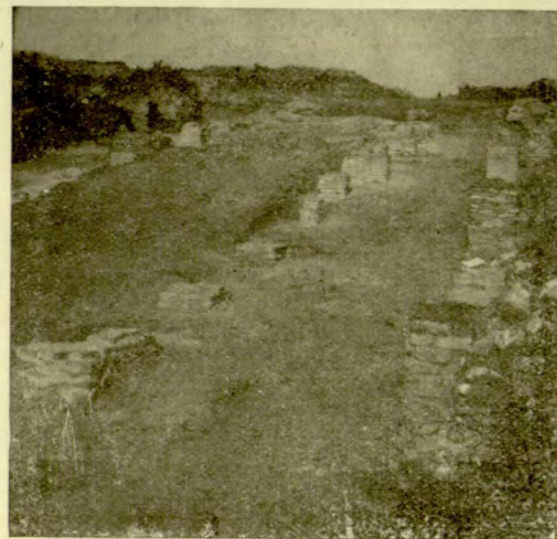
У западном делу наоса, до самих врата, нађен је и комад профилисаног надвратника такође са жлебом. И шири камени праг атријума на западној фасади има овакве жлебове. — Зид атријума се наслања на главну грађевину, што би могло значити да је касније призидао. И пиластри у линији колонаде између зиданих стубаца прислањају се уз параклисе. Подови портика атријума били су од дијагонално поређаних опека, а оивчених редом усправно сложених цигала. Под дворишта атријума састављен је од дугуљастих комада танког лиску-настог шкриљца.

Што се декоративне пластике тиче, ње је једва што нађено у иоле сачуваном стању. Карактеристична је јако профилисана база на стилобату портика-нартекса, и прстенасти завршетак стубова, у горњем делу. Јонски импосткапители, од којих је нађено 2 комада, припадају истом типу као и они прве групе у цркви у доњем граду (urbs meridionalis): са наглашеним доњим делом, али већим и високим импостом, на коме има крст. Својим особинама указују на Јустинијаново време. — Од олтарске преграде нађени су фрагменти: стубац, коринтски пиластеркапител са дугу-

ватно при обнови у другој половини столећа, замењени фрескама. Од сликарске декорације једва је сачувано нешто поднога мозаика. Мозаик у западном делу наоса има сачувани руб од меандра-лабиринта, у правоугаоницима са разним воћем и пловкама. Исти мотив и обрада, као у цркви у јужном граду, на лауфтепиху. Средишње уоквирено поље (емблема) имало је вазу са лозом, са по једним пауном на страни, слично примеру у Антиохији, где су пауни приказани са корпом пуном воћа (D. Levi, op. cit. II. CLXXXI, d.). Сачувани су само ноге и репови паунова. У портику нартекса мозаик има исте мустре као олтарски простор и лауфтепих оне исте базилике, као и две конхе баптистерија епископске цркве. То би у датовању приближило ову цркву до пред половину VI века.

Важан је налаз зидане гробнице од опека у јужној конхи. Она је на жалост у прошлости отворана и пљачкана, тако да је у њој нађено само нешто растурених костију. Али овај моменат потврђује да је ова црква била меморијум и мартиријум.

^{64а} Сл. Ненадовић, Музеји 5, 1950, 165—166, сл. 32—34.

Сл. 54. Источна улица
Fig. 54. Rue de l'est

Произошла из домаћег типа целе трихоре, а под угицајем фунералног програма хеленистичке Мале Азије, она се могла ослањати и на неки већ израђен тип цркве у Цариграду.⁶⁵ На то питање се детаљније осврће расправа Ђ. Стричевића, у вези са питањем Богородице у Куршумлији, у Зборнику 2 Византолошког института САН.

План и тип наше грађевине могао је бити раширен у VI веку у области Ниша и Топлице. По нашем мишљењу, он је могао служити за основу при обнови, вероватно на старим темељима, куршумлиске Богородице. Да је таква црква обнављана и зидана у току

⁶⁵ Cabrol, Dictionnaire, III, 2. 2886 меморион у Македонији; I. 671: cela trihora са отвореним портиком (Ел Хафрет-Алжир) и са атриумом; код С. Truhelke, Starohr. arheologija, примери из наше земље; G. Downey; Builder of the church of the Apostles, Dumbarton Oaks Papers, VI, 53—80; Grabar, Martyrium, op. cit; Ebersolt-Thiers, Les églises de Constantinople, Paris 1913, Mon. de l'art byzant. III, p. 18.

Сл. 55. Северни портик источне улице
Fig. 55. Portique nord de la rue de l'est

Сл. 56. Јужни портик источне улице
Fig. 56. Portique méridional de la rue de l'est

XII века, за то говори мала стеатитна рељефна иконица Богородице-оранткиње XII века, која је нађена у рушевинама северне конхе приликом ископавања Анастасијевића.⁶⁶

Ми би смо били склони да сматрамо да наша грађевина, и царичинска архитектура уопште, лако је могла да инспирише својим крстообразним решењима нашу најстарију градитељску школу у Немањиној епоси. Издужени олтарски део (као и код Ивањана), затим нартекс, који је у прво време отворен трем, уз који се са две стране стављају бочне куле или капеле, са западне стране атријум, а касније ексонартекс, — карактеристични су елементи царичинске архитектуре, који се поклапају са оним у формирању рашке школе.

У вези са планском поставком систематских ископавања, радило се у току последње три кампање на дефинитивном ископавању

⁶⁶ Д-р Анастасијевић, Старијар III сер. 1 књ. 1923, 45—55, план сл. 1. Рељеф стеатитни: сл. 3, стр. 53.

Сл. 57. Плочник трга и почетка западне улице
Fig. 57. Dalles du rond-point et du commencement de la rue de l'ouest

раније испитиваних објеката и на повезивању досада откривених изула у централном делу града у једну целину у циљу добијања података о урбанистичком лику овога града.

Како су то у свом извештају приметили професори Дероко и Радојчић,⁶⁷ наметало се у првом реду откопавање до краја оне цркве која се налази североисточно од централног трга. Приликом откопавања, упоредне конзервације и чишћења ове грађевине, потпуно је откривена олтарска апсида, која има уобичајени облик (изнутра полукружни, а споља тространи, трапезоидни четвороугао). Утврђено је да се доњи спрат (конфесија) ове двоспратне цркве састојао из истих елемената као и горњи. Вероватно из статичких, али и литургиских разлога. Уз већу и ширу конфесију са апсидом ишла су и два бочна правоугаона простора, а са западне стране се налази попречни издужени правоугаони простор. Тако се у плану доњег спрата одражава, горња базилика са нартексом. Ти доњи простори били су засведени полуобличастим сводовима. И врата су била лучно засведена. Споља се улазило у попречни ходник са јужне стране, кроз једна врата са високим прагом. Са те стране се налазила улица (уствари хорсокак), која се завршавала у углу између цркве и грађевине, прекопута и до ње, с јужне стране, са једном полукружном апсидом просторије јужно од атријума цркве. Доњи спрат цркве није имао везе са горњим, путем било каквог степеништа. Он се завршава зидом од камена, у линији чеоне стране западне фасаде базилике, на који се, над насипаном подлогом, надовезује атријум ове цркве. Испитивањем атријума констатовано је у централном дворишту постојање само водоводне и канализационе мреже. При чишћењу простора јужно од атријума, примећено је да је од двеју дворана-анекса, једна, источна, имала апсиду (помињану у вези са слепом улицом). И са северне стране цркве налазила се слична улица, као пандан, која ју је такође одвајала од суседног грађевинског комплекса, док је са источне стране све до бедема био празан простор. То би биле опште примедбе наше. Остављамо да о грађевини и њеној конзервацији подробије расправља Невенка Спремо.

Треба истаћи већ на овом месту колико је начином постављања и градње ове цркве дошао до израза већ извршен смишљен урбанистички план. Приликом повезивања цркве са саобраћајним артеријама и са суседним приватним грађевинама водило се рачуна пре свега о положају и паду терена. Због тога са вишег нивоа коловоза степениште води на ниво портика-трема пред црквом, а бочне улице својим нивоом одговарају нивоу прага улазних врата на доњем спрату цркве. Дакле прибегло се терасастом решењу проблема. Можда се разлози за двоспратну конструкцију цркве могу налазити (пored културних) и у проблему пада терена, и у тежњи да се то рационално користи и да се објекат доминантним узди-

⁶⁷ Op. cit.

Сл. 58. Плочник коловоза
Fig. 58. Dalles du chemin carrossable dans la rue de l'est

Сл. 59. Централни канал улице
Fig. 59. Canal central dans la rue de l'est

Сл. 60. Поглед на источну капију са улице
Fig. 60. Porte de l'est, vue de la rue

Сл. 61. Поглед на источну капију и улицу
са грађевинама
Fig. 61. Vue de la porte de l'est et de la rue
avec ses édifices

Сл. 62. Северна кула до капије
Fig. 62. Tour septentrionale de la porte de l'est

зањем истиче међу осталим грађевинама. Аналогиче за сличан урбанистички плански поступак налазимо и у Стобима у случају епископске цркве и базилике, у чијем је атријуму нађен стуб с натписом о јеврејској синагоги. То показује да је урбанистичко решење, адаптирано природној конфигурацији терена, са пуно пажње срачунато и на практичне и естетске ефекте.⁶⁸

То се може запазити и при постављању главних саобраћајних артерија које воде у четири правца од централног трга. Трг и магистрала улица у правцу запад-исток и север-југ били су поновни предмет и наше пажње. Приступило се чишћењу и дефинитивном откопавању источне улице, и овом приликом је откривена у потпуности и јужна страна улице. Систем портикаса није у свему спроведен јединствено и паралелно на обема странама улице. Он је постављен као принцип, али су ступци портикаса подређени потребама појединих кућа дуж улице. Тако ритам стубаца, иако је у главном на отстојању према одговарајућим стопама, почиње и завршава се на двема странама са извесним померањем. При поновном чишћењу и верификацији система градње ових портикаса — ембола приметили смо смисао и везу усека на извесним ступцима (в. сл. 20 на стр. 12 у извештају Дерока и Радојчића, *op. cit.*). Они се по нашем мишљењу могу сматрати лежиштима олука, према потреби грађевина на одговарајућим местима, за отицање воде са крова, која се сливала у улични јарак-олук. Али што је занимљиво, баш на тим местима појављују се и попречни канали који воде од места ових усека под плочником коловоза улице у главни велики одводни канал-клоак, која се налази тачно под средином улице. Ти мали канали су 32 см ширине и грађени су каменом зидовима. Централни велики канал је 60 см ширине са бочним зидовима од камена и са сегментастим сводом од опеке. То је констатовано и 1950 и 1952 на три места, на северном и јужном делу источне улице и на северном делу улице западно од централног кружног трга. Код источне улице у погледу односа нивоа коловоза и портика пада у очи увек виши ниво средњег дела улице, са кога се силази на тротоар под тремом. То је због релативног наглог пада терена у односу на трг (који и сам има изванредан благ коси нагиб ка истоку) и због тога што је архитектонски оквир трга решен посебно, издвојено, без везе са улицама. Зидови затварају сегменте прстена трема, тако да, за разлику од улица, са трга није било комуникације са грађевинама, већ је трг за себе сачињавао једну грађевинску целину уоквирену аркадама-тремовима. Тако није било прилаза са трема трга у ниже тремове улице, који су адаптирани нижем нивоу грађевина, које су терасасто смештане дуж улице све ниже. Отуда долази до приметне дистанције у нивоу коловоза и портика.

⁶⁸ G. Mano-Zisi, *Bemerkungen über die altbyzantinische Stadt Stobi*, Atti del Vo congresso di studi bizantini, 228—229; Дероко-Радојчић, *op. cit.* 15.

Плочник коловоза није свугде у целој дужини сачуван, за разлику од прилично очуваног плочника трга. На тротоарима трема под опека је још више страдао и од рушења зграда. На јужној страни источне улице видимо и уметке од каменних плоча и партије набоја или глачаног маза од истуцане цигле. По просторима који су припадали појединим зградама различито је решаван и под трема: понекад у сталном нагибу, понегде терасасто, са траговима степеника. Било је и преградних зидова. На јужној страни источне улице има знакова да су поједини одељци употребљавани за радионице или дућане. Ступци су грађени од опека, на каменним темељима. Од портика је остало трагова лукова, сводова, угљенисане дрвене грађе, од серклажа или евентуално и таванице местимично; затим од кровне конструкције, и ћерамиде. У секундарној употреби рушевине портика употребљаване су за становање досељених Словена.

На то указује словенско огњиште у јужном трему источне улице, крај блатом повезаног зида.

Касноантичко-рановизантиски ситнији налази су са улице, поред грађевинског материјала (разних врста опека, од којих опека са двоструким змијастим шарима или осмобраком звездом и сл.), гвоздене шарке са врата и прозоре, одломци каменних судова, светла-бела, сива и црвена керамика са хоризонталним паралелним урезима танких зидова и финије фактуре фрагменти бокала-ојнохоа тролиснатог обода, грубље глеђосане посуде и питоси, саксије за цвеће, дискови жижака, стаклени судићи, разни кључеви (и прстен-кључ), фибула (крста са три лукове главе и са посувраћеном ногом). Нађени су следећи византиски новци: бронзани Фокин (кован у Цариграду), и бакарни Јустина II и Софије у јужном трему). У простору северног трема ближе капији нађен је словенски ђуп са 10 већих (М) и 7 мањих (К) Јустина II и Маврикија Тиберија. Словенска материјална култура је заступљена прстеном на челу са 2 концентрична круга, гвозденим копчом од ама, фрагментима косира, кесера, клепетушом и ножевима, и многобројном керамиком другог градишног типа, у фрагментима. На плочнику коловоза нађена троребраста словенска стрела.

У вези са испитивањем улице, дошло је и до претресања питања источне капије. Дошло се до новог момента утолико што је приликом откривања плочника коловоза пред капијом постало јасно и видљиво да је капија имала свој првобитни праг и доврткине на нивоу плочника, и да је секундарно, због неке опасности, зазидана великим каменним блоковима. Према томе не ради се ту ни о каквој слепој капији или грађевини друге намене. Капија је очишћена и конзервисана. У наставку на полукружни спољни део капије прешло се на откопавање северне куле, која је са те стране допринела безбедности при улазу у град. Таква кула постоји и са јужне стране. Кула захвата ширину ископа од рамена лука полукруга. Размак између, додуше дебелих,

зидова четвороугаоне куле и тангенте лука испуњен је јаким зидом — трпанцем. Тако је постигнута апсолутна целина састава капије и кула. Кула, као и сокл лука, грађена је до око 2 м висине каменом, па затим су долазили наизменични слојеви редова цигала и камена. Кула је имала спратове са дрвеном конструкцијом, судећи по угљенисаним дрвеним остацима. У кулу се улази са попречне улице која је раздвајала њу од комплекса грађевина између цркве и источне улице. Улазна капија је, изгледа, била лучно засведена. У линији и ширини унутрашњег западног зида куле наишло се на продужење зидова бедема, широких и компактно грађених. Открили смо део бедема у свој његовој ширини. Кула је искакала из те линије, а капија је имала прилично увлачење према тој линији бедема. Систем фортификације, поред досадашњих примедба, могао би се упоредити и са цариградским.⁶⁹

У кули и испред ње нађени су углавном трагови живота после освајања настањених

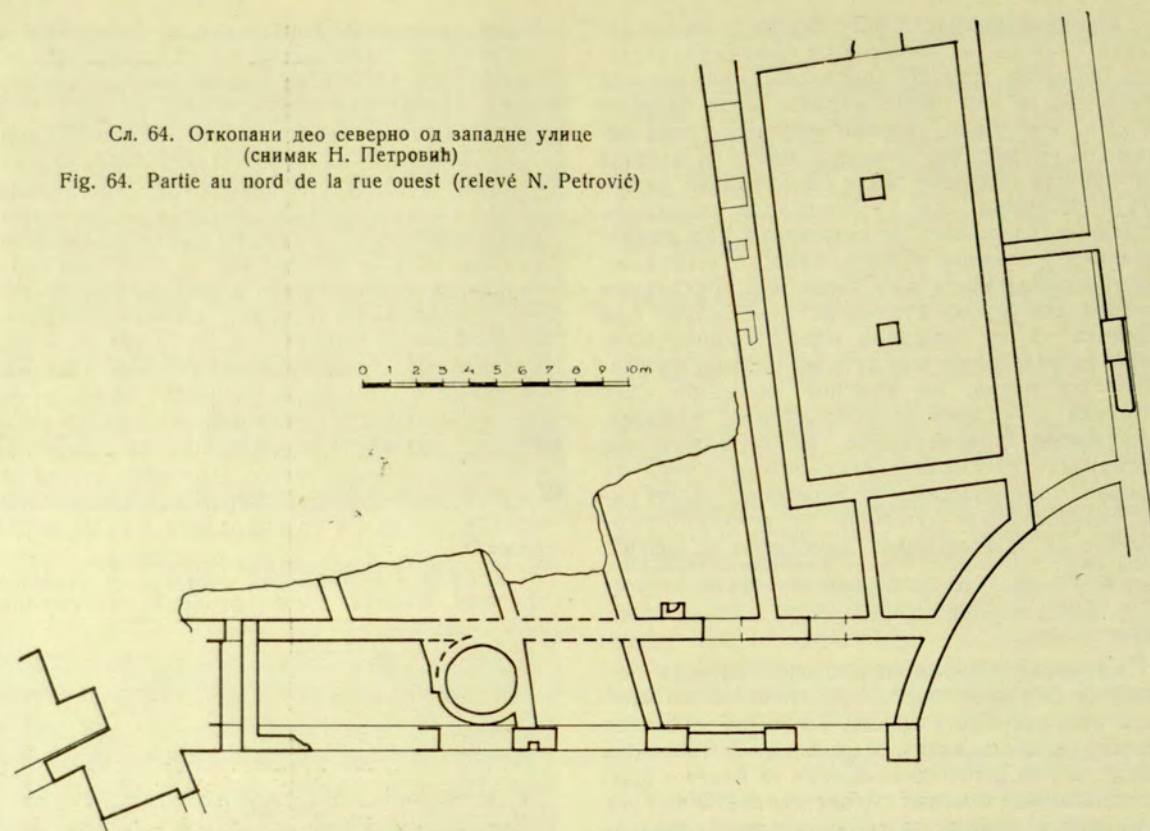
Сл. 63. Поглед на источну капију са кулом
Fig. 63. Vue de la porte de l'est avec la tour

Словена. У кули је нађен већи питос са паралелним таласастим и правим хоризонталним урезима, са угљенисаним зрнењем од проса и коничан тег од глине. Испред саме куле, десно и лево од њених врата нађени су трагови словенских изби, грађених у облику неправилног четвороугаоника од камена и блата. У њима су се назирали и трагови огњишта, а у јужној изби нађен и део каменог ручног млина (жрвња). Испред капије је нађен трбухаст лонац са хоризонталном канелуром и фрагмент диска жишка, као и одломак суда од гранита. Ту је нађен и бакарни новац Јустинијанов (М) кован у Цариграду и Фокин, са обележјем Апп. XXXX.

Откопавањем простора између цркве, трга, источне улице, капије, куле и дела бедема, допринело се повезивању у већу целину јед-

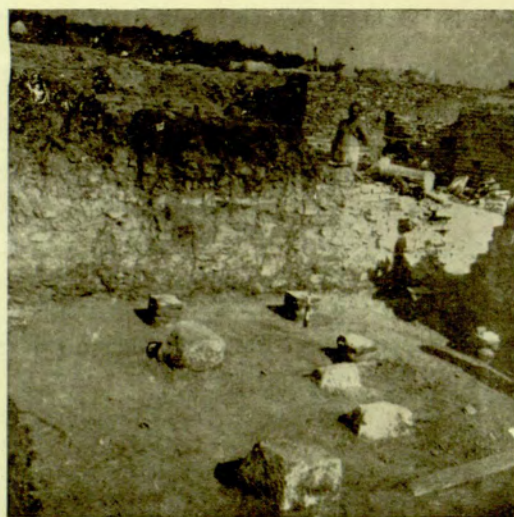
⁶⁹ Mano-Zisi, *Studi bizantini*, 1940 *op. cit.* 225—227; Дероко-Радојчић, *op. cit.* 15; H. Lietzmann, *Die Landmauern Konstantinopels*, Ach. Preuss. Akad. Wiss. Phil.-hist. Kl. 1929, 2; Krischen, *Die Mauern Konstantinopels*.

Сл. 64. Откопани део северно од западне улице
(снимак Н. Петровић)
Fig. 64. Partie au nord de la rue ouest (relevé N. Petrović)

ног дела града. Тако је откривен блок грађевине у јужном суседству двоспратне базилике. Зграда је имала пред собом већ откривене тремове на ступцима према тргу и на северној страни источне улице. Од цркве, на чије анексе се ослања само једним краћим делом, одваја се већ поменутом слепом улицом, а од комплекса куле и бедема такође поменутом ужом улицом. Са тих страна зграда није имала портике.

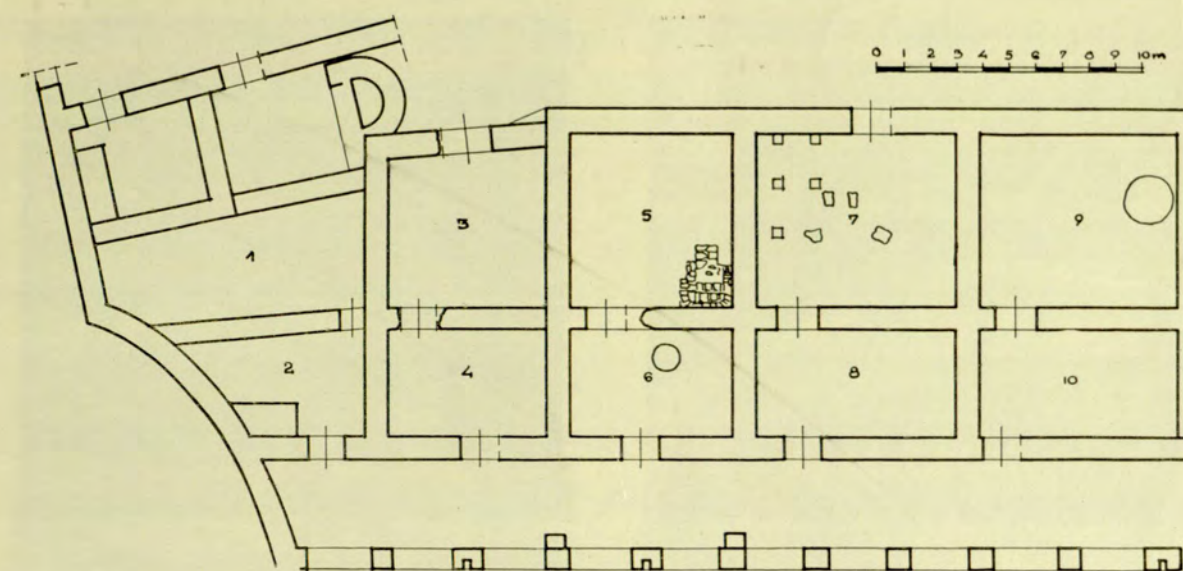
Зграда је имала 10 одељења, од којих су увек по два била повезана међусобно вратима и са по једним спољним улазом са трема источне улице. Зграда је грађена до око 2 м висине од камена, затим долазе наизменични слојеви редова цигала и камена. Врата су била лучно засведена. Довратници су озидани циглом. Прагови врата су од камена. — Приметно је терасасто спуштање, снижавање нивоа по два повезана одељења. Релативна ви-

Сл. 65. Ступци основе пода у одељењу 7
Fig. 65. Restes d'un établissement à hypocaustes

Сл. 66. Дрвене греде и камене базе одељења 9
Fig. 66. Deux poutres et leurs bases en pierre de la pièce 9

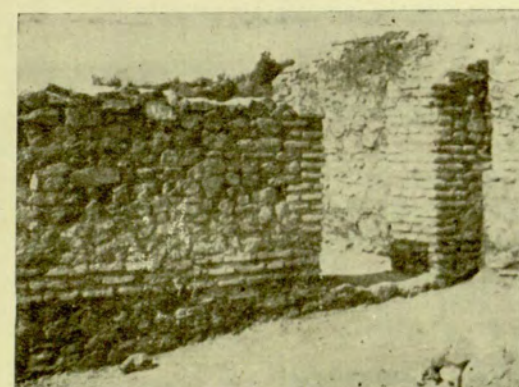
Сл. 67. План зграде северно од источне улице (снимак Н. Петровић)
Fig. 67. Plan d'un édifice au nord de la rue de l'est (relevé de N. Petrović)

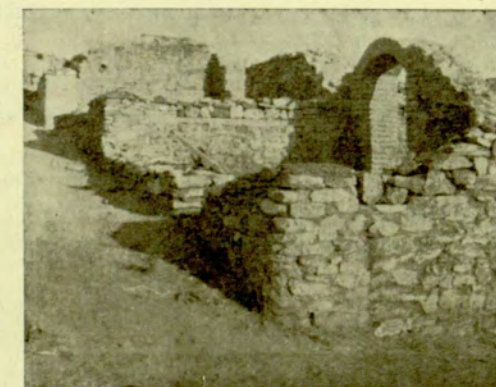
Сл. 68. Одељења 3—4 зграде северно од источне улице
Fig. 68. Pièces 3—4 de l'édifice au nord de la rue de l'est

Сл. 70. Одељење 5 са основом пећи
Fig. 70. Pièce 5 avec les restes d'un fourneau

Сл. 69. Врата између одељења 7—8
Fig. 69. Une porte entre les pièces 7—8

Сл. 71. Поглед на зграду после конзервације
Fig. 71. Vue de l'édifice après les travaux de conservation

Сл. 72. Дворана са ступцима зграде северозападно од трга
Fig. 72. Grande salle à piliers de l'édifice au nord-ouest du rond-point

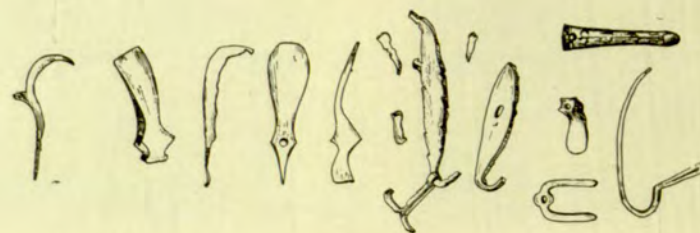
сина просторија у односу на средини кружнога трга одражава се овако: бр. 1—3,89 м. бр. 2—3,80; бр. 3—4,63 м, бр. 4—4,35 м; бр. 5—5,67 м, бр. 6—5,58 м; бр. 7—6,87 м, бр. 8—6,86 м, бр. 9—8,07 м, бр. 10—8,09 м. — Цео овај комплекс грађевине има у плану облик издуженог правоугаоника западно-источног правца. У том правцу осовине провлачи се кроз целу зграду један преградни зид, помоћу кога су створена поменута одељења. Тај зид не иде тачно средином, и не дели простор на подједнака два одељења, већ је померен више према југу (због чега су одељења до трема мања него она северна). На тај начин је створена ситуација да ширина северних одељења одговара просечно укупној ширини јужних одељења заједно са простором под тремом. То нас ставља пред питање, нису ли све те просторије заједно биле под једним двосливним кровом у целој ширини заједно са тремом, и да ли је спуштање нивоа диктовало терасасто решавање кровне конструкције (и да ли на две воде), или можда и спратних конструкција? Судећи по извесним знацима (нарочито по мноштву грађевинског матери-

Сл. 73. Ниша у згради сев.-зап. од трга
Fig. 73. Une niche de l'édifice au nord-ouest du rond-point

јала, нарочито камена, до висине од 2 м, до које висине су делимично сачувани зидови), затим по масовном налазу пуњевине са међуспратне конструкције или таванице каратавана, — па чак и вратима, која су имала архиволте, — може се претпоставити да је евентуално било и спратне конструкције за становање. У приземним одељењима изгледа да је било разних занатских радионица, али нису служила за становање. По нађеним објектима судећи, ту је било ковачке радионице (разни гвоздени алати и справе), по једној зиданој пећи и жрвњу-млину, — пекаре, — а нађен је и један магацин са керамичким судовима и питосима. У једној одаји (одељење 7) редови ступчића од опека и камена потсећају на систем градње хипокауста, међутим није се могла установити веза са било каквим ложиштем за загревање. У одељењу 9 испред врата две камене базе служиле су за подупирање стубаца од дрвета, чији угљенисани остаци су сачувани.

Поред рушења и ватре, ова зграда много је претрпела од накнадног настањивања Словена, чије јаме, огњишта, керамика и други ситни предмети и кости животиња, које су им слу-

Сл. 73. Налази гвоздених предмета и десно доле бронзани украс појаса
Fig. 73. Trouvailles d'objets en fer; à droite, en bas, parure d'une ceinture en bronze

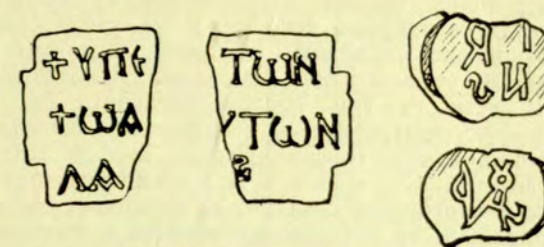
жиле за храну, евоцирају нам слику града из доба његове пропасти. Налажени су и новци од Анастасија до Маврикија Тиберија.

Скидање шута у хоризонталним слојевима дало је извесне резултате у одељењу 7—8 и 9—10, где камене рушевине својом компактношћу нису онемогућавале праћење стратиграфских података. Ту су се упоредно у пробним профилима могли контролисати три слоја: 1. слој рушевина од ломљеног камена и местимично од блокова опека везаних малтером, 2. од 1,14 до 1,50 м дубине слој гаража и паљевине, у коме су се на више места одржале дрвене греде, помешане са грађевинским материјалом. 3. слој са гаражом и пепелом, у коме је учестали налаз пуњевине (глине са сламом и плевом), херамида (тегуле и imbrices) до 2 м. Старији византиски материјал налази се углавном у том најдубљем слоју (керамика, питоси, стаклени судићи, фиоле, кључеви, браве, куке алат и новац). Словенска керамика, гвоздени алат, (чешаљ, клепетуша, жрвањ) налазе се у главном до 1,50 м дубине, али спуштају се у нејасним јамама местимично и ниже. Вегетација, корење дрвећа некадашње шуме, камене рушевине претурене некадашњим вађењем материјала, — отежавали су извођење закључака о облику словенских станбених простора. Преградни зидови од блата и камена слабо су очувани.

Првобитни византиски простори били су поплочани каменом (одељење 5) или опеком (одељење 6), а словенски набијеном земљом изнад њих. Византиска пећ у одељењу 5 била је правоугаона, у основи поплочана каменом. Преко тога је била конструкција од опека. Пада у очи на њој један лучни банак од опека. У одељењу 6 нађено је правоугаono огњиште оивичено каменовима, а у његовој непосредној близини је удубена јама у здравици, са пуно гара и пепела. Сличан налаз у поду од набијене земље у одељењу 9 са више сигурности се може приписати Словенима. Питање је да ли су и она два камена ослонца са дрвеним стубовима такође из доба словенског преграђивања. Пољопривредни алат и гребен, нађен у одељењу 3, уз источни попречни зид, на дубини од 0,9 м припада без сумње словенском хоризонту живота. Насупрот византиској керамици (са карактеристичним одломцима калупом утиснутог листа детелине, или пластично уштипаног обода, паралелних хоризонталних пластичних линија, добре и финије фактуре или глеђосана роба) због многих прелазних облика примљених од Словена, није сасвим просто издвајати словенску. На Царичину се акутно поставља питање генезе и

развоја словенске керамике по узору на касноантичку и паралелно са њом.

Радило се на чишћењу и откривању улице западно од трга све до капије акрополе, и грађевинског комплекса са северне стране ове улице. И овде су констатовани тремови пред зградом, која је била станбеног карактера. И поред свих каснијих словенских преграђивања могли смо утврдити већи број мањих кубикала, која су се ређала поред једне веће дворане која је у средини имала ред јакних стубаца зиданих опеком за одржавање горњих зиданих конструкција. Узан ходник до њега са 3 банка, можда је служио за латрину? Радови на том сектору нису довршени. Од архитектонских момената пала нам је у очи једна ниша уграђена у један јачи пиластер-стубац, изведена у опеци, сегментасто засведена, и једна већа кружна пећ изведена у опеци у простору трема, где су изведена осетна преграђивања. Ту је нађен и један камен стубац у облику зарубљене пирамиде и мраморна колонета. Од налаза истичу се фрагменти бронзане статуе, (са наборима одела) коју је у своје време налазио још Петковић на тргу (в. чланак А. Grabar, Cahiers archéol. III). Затим бронзане фибуле (међу њима једна округла са проломљеном шаром), кључеви и разни гвоздени алат, камен суд коничног облика и византиска и словенска керамика. У трему који је пратио правац северне улице било је више налаза Јустинијанових бакарних монета.

Сл. 75. Одломак сребрне плоче из базилике јужног града и оловни печат из епископске базилике
Fig. 75. Fragment d'une plaque en argent de la basilique du quartier sud et un sceau en plomb trouvé dans la basilique épiscopale

Отпочело се и са чишћењем улице која иде у јужном правцу од трга. Извлечена је од ранијих ископавања нагомилана земља, открити су тремови и њихове везе са грађевинама. У шуту прве веће одаје до трга на западној страни улице нађено је мноштво фрагмената уништеног подног мозаика. У трему су нађени новци Јустинијана и Јустина II. (М и к).

Сл. 74. Новци Јустинијана и Јустина II — Fig. 74. Monnaies de Justinien et de Justin II

Пред грађевином т. зв. виле урбане, коју је раније откопао проф. Петковић, откривен је трем, и ту је нађено степениште које је водило са коловоза вишег нивоа на тротоар под портикусом са подом од опека. Налаз капитела поменутог типа са домена овог објекта и места базе дају нам повода да претпоставимо да је пред улазом у ову грађевину на месту зиданих стубаца било стубова, ради естетског ефекта.

Исти случај смо могли поуздано констатovati пред базиликом у доњем, јужном граду, где су сачуване базе стубова, одломци стубова и један капител типа јонског импоста, какав се налазио у атријуму цркве. Са коловоза силазило се и овде наспрам улаза у атријум са два пропала степеника. Улица је очишћена пред овом базиликом у целој својој ширини и праћени су зидови грађевина суседних и наспрамних са обе стране. Ступци тремова су јако оштећени. На западној страни улице било је замашних преграђивања. И у том трему је нађена једна зидана пећ. Канализација и олуци су слично спроведени као у источној улици.

Ови прилози испитивању урбанизма Царичина Града били су праћени радовима упоредне конзервације. Радови конзервације су протегнути са крајњим напором и на све досада откривене споменике на овом локалитету, да би се заштитили од даљег пропадања. У вези са тим послом предузето је и поново претресање и верификација досадашњих архитектонских налаза. Тако је залагањем Ђ. Стричевића и Н. Спремо конзервирана епископска базилика на акрополи, којом приликом су потпуно осигуравани и мозаици у просторији која је означавана као маузолеј, али је накнадним испитивањем практичније квалификована као баптистеријум. Малена кр-

стообразна писцина са малтером помешаним прахом од истуцане цигле, иако није имала везе са водоводном мрежом, ни канализацијом, није ли прикладнија за реципиента воде при крштавању, него за гробницу мартиниума? Вила урбане се оцртавала у току новог чишћења и конзервације као крстообразна црква са атријумом (са тространим портиком типа „тристоона“). Од првобитна три улаза са улице, касније су зазидани главни средњи и мањи јужни, а остављена су само северна врата са 5 степеника, којима се силазило са вишег нивоа трема пред зградом на ниво пода основе ове грађевине.

Приликом чишћења зидова ради конзервације, у западном зиду портика атријума епископиума у малтеру је нађен оловни печат са монограмом неког архијереја; вероватно једног од ктитора, приложника цркве, или оног за чије време је грађен овај одељак цркве.

Avers има следећа слова у негативу: **НИКА**, а Revers: **ΑΡΧΙΕ** у лигатури. Употреба **Σ** говори за каснију јустинијановску епоху⁷⁰.

После досад познатих налаза печата на Царичину, који су из епископске палате, овај је утолико боље дошао што је

из саме цркве, и доприноси осветљавању постанка ове важне зграде. У очекивању писменог објашњења, сваки писан редак који може да помогне да се открије тајна овог локалитета у погледу његова имена добро је дошао.

У прилогу доносимо снимак оловног печата објављеног од стране арх. Сл. Ненадовића, у Музејима 5, стр. 141⁷¹ за који мислимо да је печат неког епископа Теофила и судећи према развијеном крстастом типу лигатуре слова припада другој половини VI века или почетку VII. Износимо и фотографију руке која благосиља, изведеној у слоновој кости. Она је припадала јамачно једном рељефу VI века, и као таква спада у значајније налазе са Царичина Града. И она је нађена у једном простору епископске палате и њен цртеж је објавио у истом броју и чланку (стр. 142) Музеја, поменути аутор.

ЂОРЂЕ МАНО - ЗИСИ

Сл. 77. Оловни печат Теофила
Fig. 77. Sceau en plomb de Théophile

Сл. 78. Рука од слонове кости. — Фрагментат рељефа из епископске палате

Fig. 78. Main en ivoire, fragment d'un relief trouvé dans le palais épiscopal

LES FOUILLES DE CARIČIN GRAD EN 1949—1952

Dès 1949 les fouilles de Caričin Grad ont pris un caractère systématique dans le cadre d'un plan perspectif de l'Institut archéologique de l'Académie serbe des Sciences. D'une part on a tâché de lier les îles découvertes en un ensemble, pour obtenir de cette façon une idée sur la situation urbanistique de la ville, — d'autre part, on a déblayé quelques monuments caractéristiques qui, par leur plans et formes, nous pourront aider dans les questions de datation et d'évolution de cette ville énigmatique. On a entrepris parallèlement avec les travaux de fouilles des travaux de conservation avec vérification des dates.

Les fouilles ont commencé par le déblayement des rues, qui partent d'un rond-point dans quatre directions. La rue de l'est et celle de l'ouest communiquaient chacune avec une des grandes portes de la ville: la porte orientale de la ville centrale et la porte de l'acropole. La première était barrée par un mur, quand menaçait le danger d'invasion slave. Cette porte était protégée par deux grandes tours carrées, dont l'une a été complètement mise à jour avec une partie des murailles de la forteresse. La manière de l'édification de ce complexe et des portiques des rues a été étudiée au cours des travaux de déblayement. On a pu noter quelques faits intéressants dans le système de la canalisation.

La basilique à deux étages, et un complexe d'édifices allant jusqu'aux portiques septentrionaux de la rue orientale, sont entièrement découverts. De même sont déblayés les édifices au nord de la rue occidentale et ceux longeant les rues septentrionale et méridionale. On a pu se rendre compte que les magasins et ateliers étaient concentrés dans le quartier de l'est, tandis que dans les autres quartiers s'élevaient des maisons d'habitation. Néanmoins on a trouvé aussi quelques boutiques le long de la rue méridionale. — Au cours du temps cet habitat byzantin a été troublé par des incursions et l'on a pu constater des traces d'établissements slaves dans les modifications qu'ont subies les constructions. On a tenté de répartir les couches et les objets découverts de ces deux civilisations, confondues dans la conglomération du VIIe siècle. On a pu distinguer des chambres, salles, magasins, des établissements à hypocaustes, des fourneaux byzantins, — des foyers et des fosses slaves, — du mortier byzantin et de l'argile slave dans la maçonnerie. Les armes et outils, mais surtout un grand nombre de débris de poterie nous indiquent le parallélisme de ces deux civilisations. Dans cette situation, les slaves adoptent quelques formes et motifs décoratifs. Une languette de bronze provenant d'une ceinture est certainement une parure (proprement dite) slave. Les monnaies s'échelonnent depuis le temps d'Anastasius jusqu'à Maurice Tibère. Nous notons ici deux nouveaux sceaux en plombe et une main

bénissante d'un relief d'ivoire qui ont été trouvés accidentellement dans les murs de la basilique et du palais épiscopal pendant les travaux de conservation.

Les données sur la photographie prise par avion et la configuration sur le terrain nous ont amené à la découverte de deux nouvelles églises: d'une grande basilique dans le quartier sud de la ville et d'une petite église en forme de triconque, au-delà des murs d'enceinte. Les deux monuments ont fourni des données également remarquables.

La basilique avait trois nefs, avec un transept triparti (qui lui donne la forme de la lettre T), un narthex et un atrium avec deux chapelles ajoutées au nord et au sud. Quoique l'église appartienne à un type fréquent dans les Balkans (St. Démètre de Salonique, Philippes, Nicopolis d'Epire), elle a des traits spéciaux. Elle ne montre pas une structure développée, elle nous paraît plutôt archaïque, si elle est un monument de l'époque justinienne. Le plan de cette église correspond à un moment transitoire dans l'évolution de la basilique en général, dépendant de l'introduction de la messe de St. Basile et du placement des pastophores (de la prothèse et du diaconicon) dans les ailes du transept. Nous n'avons pas encore de pastophores barrés, ni des absides pour leurs autels. Les chapelles de l'atrium ont servi vraisemblablement aux cultes funéraires. Ceci paraît d'autant plus compréhensible, que cette église a dû être édifée avant qu'on ait plané et relié le quartier sud à la partie centrale de la ville entourée de murailles. Ce n'est pas l'église, mais la rue devant elle qui a été accommodée à la direction du bâtiment. L'atrium appartient au type du „tristoon“. Celui-ci, comme le tribelon dans l'espace entre le narthex et le naos, — est caractéristique et parle pour une liaison de notre monument à ceux de Thessalonique et de la Grèce.

Le sanctuaire et le centre du naos et du narthex sont séparés et traités comme un ensemble, à en juger par le sol élevé, décoré de pavements de mosaïques. Celles-ci donnent des ensembles séparément encadrés du sanctuaire, du naos et du narthex. La thématique des motifs figurés dans le narthex et le sanctuaire nous évoque l'idée de l'Eucharistie. Au contraire, dans le naos nous trouvons l'opposition de l'idée de lutte contre les vices, les péchés et la mort, d'une part, et, d'autre part, l'idée de l'Eucharistie et du Sauveur (le bon Pasteur). Les motifs de vénéateurs luttant avec des lions et des ours ainsi que les bestiaux et bêtes sauvages, centaures et amazones, ne doivent pas être interprétés comme de pures conventions à la mode, quoiqu'ils présentent des analogies frappantes avec les mosaïques du palais impérial à Constantinople. Leurs caractères de style et leur

symbolique les rattacherait avec plus de raison à ceux de Nikopolis. A Caričin Grad l'idée funéraire est peut-être plus accentuée.

La plastique décorative, les chapiteaux surtout, nous confirment dans notre conclusion datant la basilique du deuxième quart du VIe siècle, c.-à-d. de l'époque justinienne. À côté des exemples de chapiteaux impostes ioniques simples avec des volutes et des échine accentuées, — nous avons sept variations d'impostes présentant leur contraction sur l'imposte. Une forme spéciale est à remarquer dans la façon d'encadrement des chapiteaux avec ces bandes de volutes, sous lesquelles apparaît une nudité, qui nous indique les traits d'une école provinciale de l'Illyricum. Le traitement des acanthes dentelées est assez plat. Les analogies nous amèneraient aux sources du commencement du deuxième quart du VIe siècle, à Salonique et à Constantinople. Le style et la position provinciale de Caričin Grad confirment d'autant plus cette datation. Enfin, sur un des chapiteaux nous trouvons le monogramme de Justinien lui-même. Parmi les nombreux petits objets découverts, il faut faire mention d'un fragment d'une petite plaque d'argent avec une inscription incisée, malheureusement fortement endommagée, de cette même époque, trouvée dans les fondements de la base de la colonne au chapiteau avec le monogramme.

La situation de la petite église à forme de triconque nous indique qu'elle se trouve au milieu d'une nécropole au-delà des murs. D'après la configuration du terrain, on peut conclure qu'elle doit être liée avec la porte du quartier sud par une voie sacrée. L'abside de cette église avait une forme trapézoïde au dehors, comme toutes les églises à Caričin Grad, tandis que les absides latérales étaient semi-circulaires. Le sanctuaire était de forme allongée. Très caractéristique pour les églises de Caričin Grad est la triple division de la partie occidentale: le narthex avec deux chapelles latérales. Ce plan, apparenté à ceux de Konjuh, Rujkovac, Ivanjane, Klisse-Kjoi, — nous prouve l'existence et l'extension d'une école provinciale dans les Balkans du centre. Le narthex avait la forme d'un portique ouvert avec un tribelon. L'atrium était d'un plan familier aux églises de Caričin Grad, celui

du „tristoon“. Dans l'abside sud se trouvait un tombeau, ce qui confirme le caractère commémoratif de cette église. Les chapiteaux impostes ioniques indiquent le temps du Justinien. De même, les fragments du pavage de mosaïque dans le narthex et le naos. Leur style et les motifs sont empruntés de la basilique du quartier sud et de la basilique épiscopale: figures géométriques, canards et fruits. Un fragment de l'emblème central du naos appartenait à une composition de paons héraldiquement placés aux côtés d'un vase. Des fragments de fresques se sont conservés sur les murs. (Un socle avec imitation d'incrustations, pareilles aux originaux de Parenzo). Les fragments endommagés des stucs et des marbres du chancel indiquent, comme les fresques, la possibilité d'une rénovation ultérieure de cette église, vers la fin du siècle.

Provenant du type indigène de la cella trichora et du programme funéraire constantinien, ce monument s'apparentait surtout aux modèles d'Asie Mineure et de Constantinople. Son plan semble avoir été en vogue dans la région de Niš et de Toplica, aux temps de Justinien. L'architecture de l'époque serbe médiévale de Nemanja était sans doute fortement impressionnée par de semblables constructions, et elle empruntait même d'eux quelques éléments fondamentaux de l'école de Raška. Église cruciforme avec sanctuaire allongé, narthex et deux chapelles, — c'est le modèle qui se trouve développé à Caričin Grad.

A ce modèle appartient aussi l'édifice connu comme „villa urbana“ à Caričin Grad, qui nous paraît être, d'après les dernières vérifications, une église cruciforme. — Depuis les travaux de conservation et de vérification, le mausolée de la basilique épiscopale se présente mieux caractérisé comme un baptistère, étant donné que le tombeau a tous les signes d'un bassin cruciforme (avec le mortier mêlé de poudre de briques).

Ce seraient les faits les plus importants, résultant des fouilles de Caričin Grad, exécutées au cours de deux campagnes (1949 et 1951) d'un mois, et de deux autres (1950 et 1952) de deux mois. Les travaux ont été effectués par 100 laboureurs et 30 ouvriers maçons.

Dj. Mano — Zisi

БАЗИЛИКА СА КРИПТОМ У ЦАРИЧИНОМ ГРАДУ

Познато је већ да је Царичин Град, код Лебана, један од најважнијих рановизантских налазишта на нашој територији. Иако му још увек не знамо право име које је носио у време свог живљења, по остацима архитектуре и материјалне културе знамо да је један од градова које је Јустинијан обновио или подигао у овим крајевима због одбране свог царства од варварских упада.

Док је откопавање Царичиног Града почело још 1912 год., његова је конзервација почела да се изводи тек пре неколико година. 1951 год. пришло се конзервацији цркве која се налази североисточно од трга. Рад сам изводио под руководством Ђорђа Мано-Зиси-а, научног сарадника Археолошког института, уз помоћ студента архитектуре Олге Сифниос.

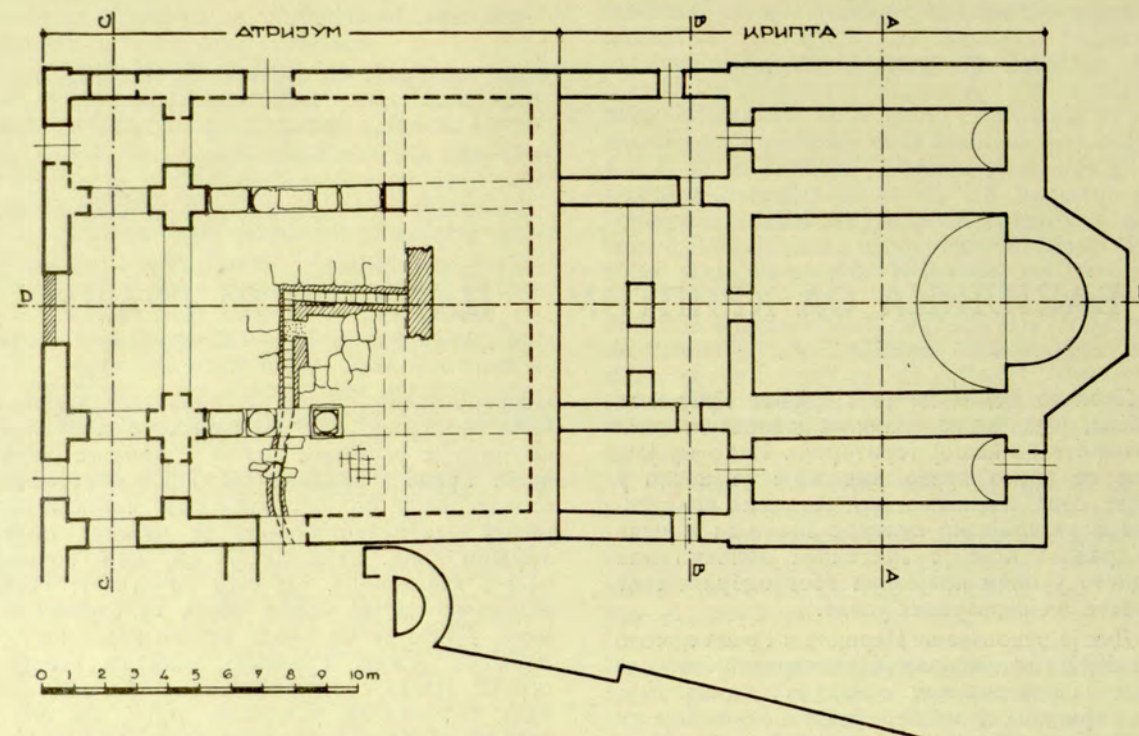
Та је грађевина откопана 1940 и 1947 год. Прве године је откопан атријум са околним зградама и северном улицом града. Тим је откопавањима руководио др. Влад. Р. Петковић. Проф. А. Дероко и др. Св. Радојчић су откопали крипту цркве 1947 године. Значи да је отада, па до њеног заштићивања прошло доста времена, тако да је већ везивни материјал зида много ослабео, а и наноси шута су били прилични. Висина им је достигла преко 2 м, нарочито над апсидом и над спољним зидовима крипте, па је утрошено доста времена само за чишћење грађевине. Зидови атријума су порушени скоро до темеља, само су још на неким местима остала два до три слоја опеке. Крипта је, пак, у односу на друге грађевине у Царичином Граду, доста очувана, али њена апсида није још досада била потпуно откопана (сл. 3).

Већ по ранијем извештају проф. А. Дерока и др. Св. Радојчића у Старинару 1950 год., видели смо да је то једна тробродна базилика са атријумом на западној страни и криптом која се простирала под целом површином горње цркве (сл. 1 и 2). Тај горњи део у нивоу атријума није сачуван. Главна просторија крипте је њен централни брод 8,05 м са 5,67 м, који се на истоку завршавао апсидом дубоком 2,60 м. Веома мали сачувани остатак зида апсиде је грађен само каменом. На горњој површини су нађени и делови редова опека, но тако поломљени да не би могли да говоре о спољњем облику апсиде који би могли да формирају, ако претпоставимо да су нађени слојеви камена само њени темељи.

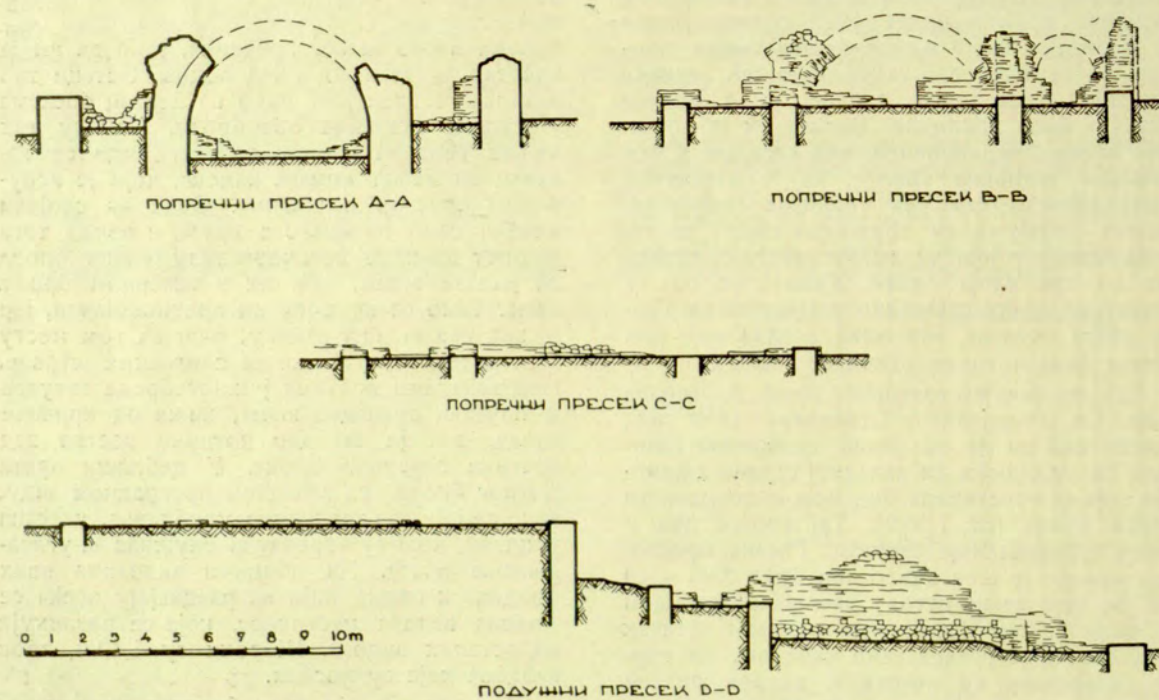
Но вероватније је да је цела апсида споља била тространа, као што показују темељи и као што је углавном случај у црквама Царичиног Града и околине (сл. 4). Са унутрашње стране она је полукружна. Над читавом ширином централног брода је разпет полукружни свод, дебљине 60 см, који почиње нешто изнад пода. Од свог почетка је зидан редовима цигле, испод којих су слојеви камена. Данас су од свода остали незнатни делови са јужне, а нешто већи са северне стране. Изнад слојева камена, у оба подужна зида су озидане квадратне рупе, по шест, које су вероватно служиле за греде од скела што су биле потребне за градњу свода, па нису ни попуњаване после вађења греда. На нивоу до којег смо копали у апсиди, нађено је доста пепела и гаражи са словенском керамиком. Сличан је пепео нађен и пред улазним вратима.

Северни и јужни брод су доста издуженог облика 8,05 м са 2,00 м, са улазима на западним странама. Такође су засведени, само сводовима много мањег пречника, тако да им је почетак доста високо над подом. Остаци тих сводова се виде још само на неким опекама у јужним зидовима оба брода. Између тих мањих сводова и оног главног види се трпанац од мањег комада камена, који је испуњавао простор над њима. Овде су слојеви камена само до прагова врата, а изнад тога је опет опека. У источном зиду јужног брода се налазе врата, док их у северном броду нема. Тамо се не могу ни претпоставити, јер је зид сав зидан у камену. Баш на том месту је и велико оштећење са спољашње стране. Над западним вратима јужног брода сачуван је почетак лука над њима, нижи од кривине свода, док је тај део потпуно нестао над вратима северног брода. У дебљини врата јужног брода, на западном преградном зиду, виде се још два наспрамна удубљења, утесана у цигли, која су вероватно служила за углављивање врата. На обимним зидовима ових бродова и онима који их раздвајају осећа се њихова велика масивност, која се разликује од осталих зидова. Широки су 1,40 м, због сводова које су носили.

Западни травеји ових бродова нису засведени, јер се нигде није наишло на трагове засвођавања, што би иначе могло да се види у североисточном углу јужног травеја. Сем

Сл. 1. План базилике — Fig. 1. Plan de la basilique

Сл. 2. Пресеци базилике — Fig. 2. Coupes de la basilique

Сл. 3. Базилика са криptom, пре чишћења
Fig. 3. Basilique à crypte, avant le déblaiement

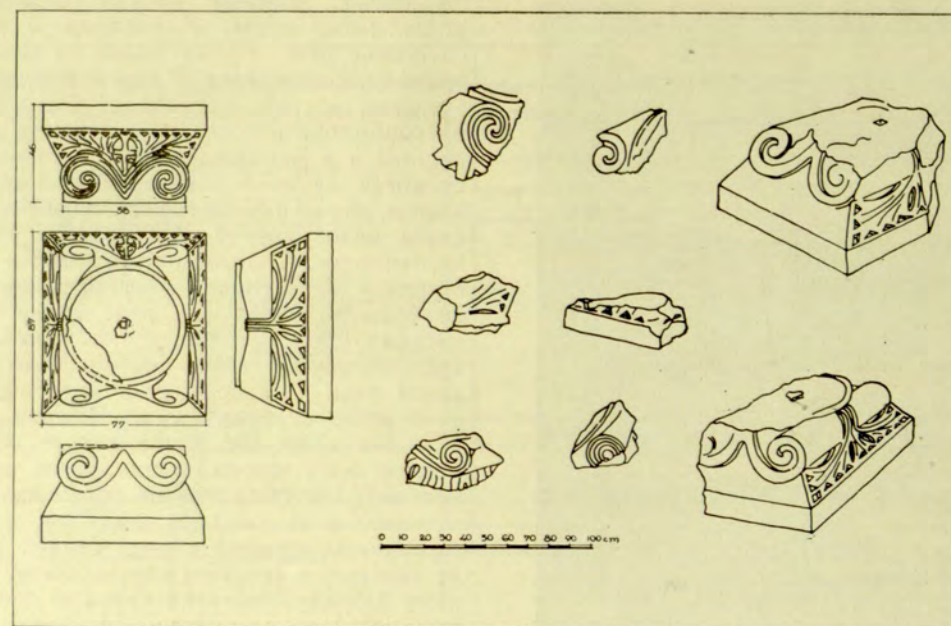
тога, и зидови су доста танки за такву конструкцију, око 90 см. По самој основи могу јасно да се виде они простори који су изнад себе носили свод. У свим травејима су опет слојеви камена само до прагова, а изнад њих је опека. Западни травеј централног брода је преграђен једним ниским зидом од камена, на коме се дижу ступци од опеке. Нађен је само онај уз јужни зид и један у средини, према вратима централног брода крипте. Тај зид нема конструктивне везе са северним и јужним зидом, али је грађен од истог материјала, тако да је вероватно нешто доцније дозидан. Није јасна употреба просторије иза овог преградног зида, јер уопште нема осветљења, а у њој је до пола висине нађен набијен песак, који је у северном делу био нижи, са остацима гаревине и шута, вероватно словенски. Улазна врата постоје и са јужне и северне стране. Зид између атријума и крипте је очуван до нивоа атријума само у средњем делу, док је према угловима обрушен. Са источне стране има лице и зидан је наизменично са слојевима камена и пет редова опеке. Трагови неких степеница, којима би се силазило у доњи спрат, нису нађени ни на спољним ни на унутрашњим странама.

По остацима зидова, деловима стопа, каменним плочама, види се да је атријум био опасан портицима. На западној страни су му најочуванији зидови, док су спољни северни и јужни зид потпуно под нивоом пода. У очуваној релативно малој висини западног зида, јасно се виде троја врата за улаз у сваки брод. Прагови тих врата су очувани, стоје још на месту, исклесани су од камена, а у угловима имају мале шестоугаоне делове

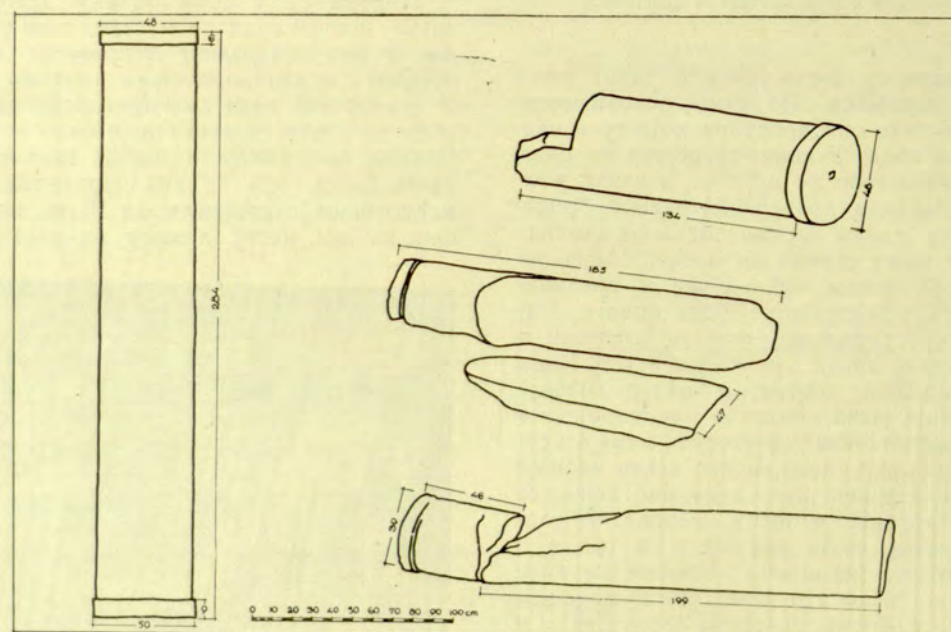
од камена, заливане оловом, вероватно за углављивање врата. У средини је рупа за спуштање резе. Према овоме се види да су врата била двокрилна. У северозападном углу атријума постоји очувани стубац од опеке, крстообразног пресека, који може да се претпостави и у југозападном углу. Такви ступци су могли да носе покриваче тримова у оба правца, док то није случај са очуваним ступцем доста малог правоугаоног пресека у североисточном углу. Одговарајући темељи оваквог ступца у југоисточном углу нису нађени, као ни темељи између ова два ступца који би носили стубове источног трема. Темељ између крстообразних стубаца постоји, само је испод нивоа пода. Сем поменутих стубаца, нађена су и места стубова који су држали северни и јужни трем. Са јужне стране се налазе остаци двеју профилисаних стопа на постаментима, док се са северне стране налазе само постаменти са извесним ознакама, доста незнатним, од кривине стопе. Таквих остатака на западној и источној страни између стубаца нема. Поред поменутих улаза на западу, постоје још и спољни улази на северној и јужној страни, како у западне травеје тако и у централни део, који је у својој средини био откривен.

Подови су у свим бочним деловима од опеке, што се види по местимичним остацима, док је под централног откривеног дела био покривен прилично великим каменним плочама. У центру тог дела смо претпоставили басен, због тога што то место није било попљочано. Копали смо сонду и нисмо наишли ни на какав басен, већ на два паралелна зида са међусобним отстојањем од 30 см, који су се баш на том месту ломили на лакат и ишли

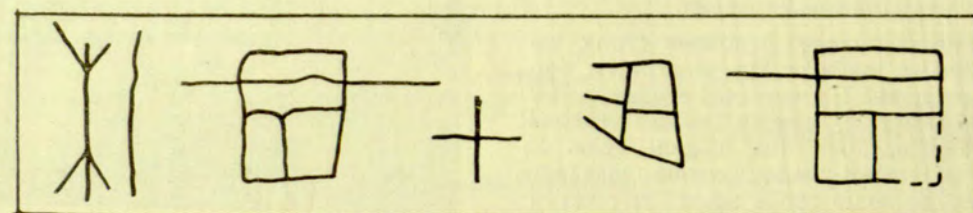
Сл. 4. Апсида пре конзервације
Fig. 4. Abside avant les travaux de conservation

Сл. 5. Капители из крипте — Fig. 5. Chapiteaux de la crypte

Сл. 6. Стубови из крипте — Fig. 6. Colonnes de la crypte

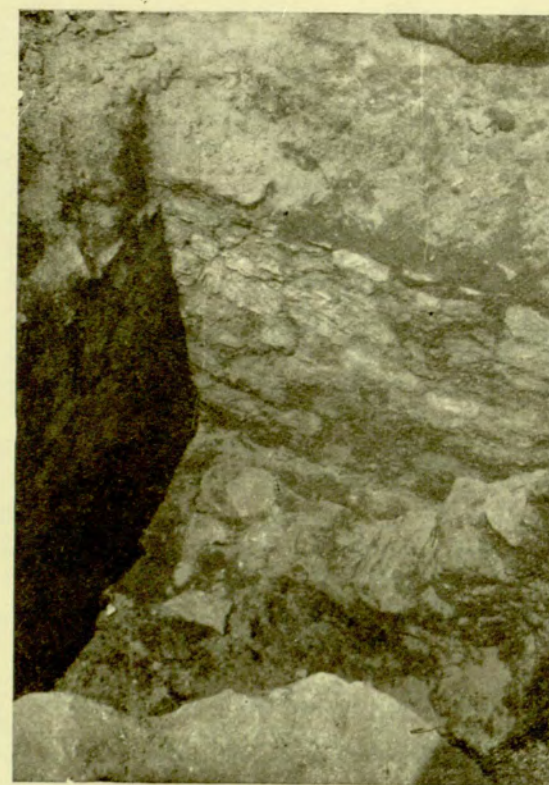
Сл. 7. Знаци на опекама — Fig. 7. Marques sur les briques

даље према истоку и југу (сл. 9). То је био вероватно део неког канала, поплочан у дубини од 1,30 м опекама 30/30 см, на слоју малтера истог састава као онај у зиду, измешаног са шљунком и парчићима цигле. На источном краку је крај овог канала затворен једним зидом од камена који је, изгледа, само због тога овде постављен. У самом зиду не постоји никакав отвор којим би се правац канала настављао даље. Јужни крак се пружа право до преградног темеља који веже стубове јужног трема. Пролазећи испод њега, канал сада у кривој линији пролази испод јужног трема, где је покривен каменним плочама. Његов ток је праћен до јужног зида атријума, у којем има један отвор ширине канала, а висине 60 см. Кроз тај отвор канал продужава даље, вероватно до главног одводног канала у источној улици. Та би веза могла да се претпостави преко бочног уличног канала, који пролази испод трећег ступца северног трема улице. Доњи ниво канала у атријуму је највиши на источном крају, па се све више спушта у јужном краку.

Ако посматрамо целокупну основу ове грађевине, осетићемо извесну разлику у правилности и доследности извођења. Део крипте је потпуно правилно зидан, са правим угловима, тачним димензијама и њиховим истим односом у појединим просторијама. Основа јој је чак, ако је издвојимо за себе, скоро потпуно квадратна 15,50 м/15,40 м, без испада апсиде. Атријум је, пак, много неправилније постављен, а источни део му поготово није у размери са осталим пропорцијама. Уз јужни зид атријума је откопана једна апсида која нема конструктивне везе са црквом. Са њом је спојен зид који се пружа даље у источном правцу, одвајајући се косо од правца јужног зида крипте. Судећи по том зиду, који је остављао простора до цркве, могао би да се претпостави неки пролаз поред грађевине. Но он је потпуно затворен откопаном апсидом, тако да је пролаз постојао само до спољних врата крипте у јужном зиду.

Приликом копања се осетила велика разлика у нивоима подова унутрашњих просторија и самог терена. Висине подова су зависне од пада терена. Према дубини шута, према висини здравце, према изгорелим остацима, најнижи под је у апсидалној просторији крипте. Налази се нешто испод почетка кривине свода. Ниво пода је од прага улазних врата био нижи за 1,50 м, но остаци степеница нису нађени. Нешто испред апсиде, на 1,50 м, осећа се скок у набијеном песку, где се евентуално налазио какав степенник. У бочним бродовима је под виши од овога за 1,00 м, док је у западним травејима највиши, судећи по праговима врата. Велика дубина пода у апсидалној просторији је и логична, јер је свод широк. У бочним бродовима су сводови уски, па ни велика висина није била потребна. Неких остатака од самог пода нема нигде, сем неколико фрагмената мозаика у шуту.

Што се тиче спољног терена, осетан је велики нагиб, који почиње од атријума, па даље према бедему дуж целе крипте. Висина

Сл. 8. Начин зидања
Fig. 8. Technique de la constructionСл. 9. Канал у атријуму базилике
Fig. 9. Canal dans l'atrium de la basilique

нивоа у горњем делу, код почетка крипте, види се по спољним вратима западних травеја. Пад терена до источног краја могао би да се одреди према вратима на источном зиду бочног брода. Но ту је копано још много ниже, док се није дошло до здравнице, изнад које је био шут са фрагментима стопа, каменних плоча, што сведочи да је ниво терена био на тој дубини. Толики нагиб терена се потпуно слаже са нагибом источне улице, са којом је скоро паралелно постављена ова црква, а налази се само десетак метара северније. Како по том одговарајућем нагибу тако и по вратима у спољним зидовима може сигурно да се закључи да крипта није уопште била подземни део, већ је целом својом висином грађена изнад нивоа терена. Сем тога се ниско на зидовима, код апсиде, примећује спољно оштећење зида што је опет логично, јер је та црква била уза сам северни део источног бедема, а и због нагиба терена и своје висине, врло видљива, па је као таква била погодна за разарање. Тиме би могао да се тумачи и потпуни нестанак и уништење горњег спрата.

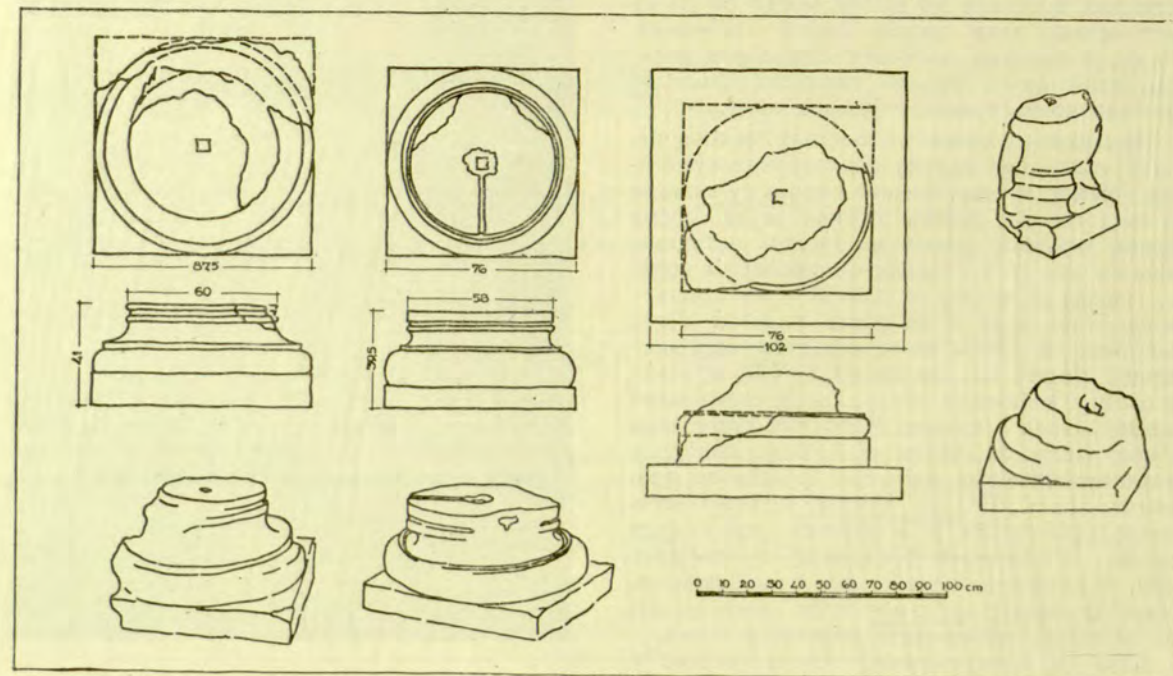
Овде, као и на другим грађевинама Царичиног Града, сусрећемо прави византиски начин зидања опеком и каменом. Сви темељи су зидани углавном у ломљеном камену, а зидови изнад њих само у опеци, са слојем малтера скоро исте дебљине, нарочито у централном делу, тамо где свод почиње скоро од темеља. У спољним зидовима бочних бродова су слојеви камена нешто виши, јер су и почеци сводова на много већој висини. Но ипак, без обзира на камен, сви су углови грађевине зидани у опеци, исто тако и остаци зидова у атријуму. Величина цигле је обично 33/33/4—5 см, са мањим отступањима. У једном слоју су обично целе опеке у средини,

а на крајевима полутке, док су у другом слоју по страни целе опеке, а између њих је изванредан простор, обично попуњен парчићима цигле (сл. 8). Трпанац у дебљини зида, коју ствара кривина свода, углавном је од камена утопљеног у малтер. Једино је зид између атријума и крипте зидан са наизменичним редовима камена и опеке.

Сам тај материјал, скроман и јефтин, који су Византинци употребљавали, не даје њиховим грађевинама ону монотонију, али ни чистоћу форми, коју су раније давали камен и мермер. Сем тога, тај је материјал био лак за преношење и погодан за конструкцију кривих линија, као што су сводови, луци, куполе итд.

Декорација спољних фасада, према остацима цркве које имамо, не може ни да се наслути. Највероватније је да уопште није ни постојала, односно на византиски начин сводила се углавном на оно што може да се добије комбинацијама опека.

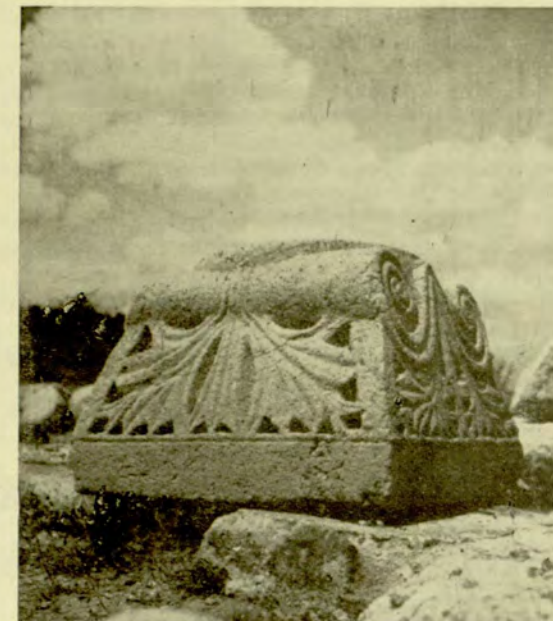
Скулптовани фрагменти у бољем материјалу, добро или слабо очувани, нађени су расути по целој површини атријума и крипте. Материјал, камен, у којем су клесани стубови, стопе, капители, сем тога и оградe и надвратници на Царичином Граду, састоји се углавном из две врсте: из еруптивне стене-андезита и вулканске брече. Први се простире по читавој Петровој Гори, одакле је вероватно и доношен, а други се налази јужније од њега. Граничи се са андезитом, а налази се на терену између села Шишинаца на северу, Газдара на западу, Бучумета на истоку, а према југу се протеже све до рудника Леце. (Геолошке податке нам је дао инж. руд. Василије Симић, који је тада испитивао тај терен.) Боље очувани фрагменти су од андезита, а пошто бреча није отпоран материјал, ни фраг-

Сл. 10. Стопе у атријуму — Fig. 10. Bases des colonnes de l'atrium

Сл. 11. Стопа у атријуму
Fig. 11. Base de colonne de l'atrium

Сл. 12. Капител атријума
Fig. 12. Chapiteau de l'atrium

менти се нису добро очували. Сви фрагменти у крипти су углавном из андезита, док су они у атријуму измешани. Ту су од брече рађени углавном делови стубова, неколико стопа и неколико профилисаних фрагмената, вероватно делови надвратника. Исто тако су у атријуму рађени још прагови и камени сокл у трему између стубова. Таквим каменом је поплочан и атријум. Постоји могућност да су ти фрагменти носних делова, рађени у бречи, са трема северне улице, а да се у цркви обрађивало углавном у андезиту.

Ради бољег прегледа изнећу појединачно скулптоване предмете у свакој просторији:

Крипта — Фрагменти су у ова одељења пали вероватно са горњег спрата (сл. 5 и 6).

Стубови — У централном делу постоје фрагменти два стуба. Један стуб је поломљен у западном травеју јужног брода, а један лежи изван јужног зида тог травеја. Један, и то потпуно сачуван са висином 2,84 м. лежи у западном травеју северног брода, а делови још једног стуба налазе се у северном броду. Значи, укупно шест, сви су од андезита.

Стопе — Фрагмената стопа у овом делу уопште није било.

Капители — У централном делу се налазе четири капители, два су 87/77 см. један је 75/90 и једном је дужа страна 77 см. У северном броду је један капител 78/89. Сви су капители византиски, типични за VI век, са волутама, крстом и акантусовим лишћем. Сви су такође од андезита.

Атријум — (сл. 10, 11 и 12).

Стубови — Постоје три стуба, само у фрагментима, рађени од андезита.

Стопе — У јужном трему постоје две стопе на свом месту: једна, она источна, очувана је,

са профилијом, док се друга тек назире. Једна стопа је на супротној страни, избачена из места, доста очувана. Још једна исто тако очувана, са прецизнијом обрадом, нађена је у југоисточном углу. Укупно, дакле, четири стопе, све андезитне. Фрагменти двеју слабо очуваних стопа, од брече, налазе се у северозападном делу атријума.

Капители — Један капител, највећи од свих у овој цркви, 80/87 см. и највиши, налази се на постољу источног стуба у северном трему атријума. Нађени су још само фрагменти другог таквог капителя. Два капитета, један 79/69 см, други 86/79 см. налазе се у источном крају атријума. Значи, четири капитета, сви андезитни. Половина једног капителя од брече ископана је из сонде у средини атријума. Овај има све елементе, као и претходни: волуте, крст и акантусово лишће, само у другој стилизацији и плићем рељефу.

Нађени су и извесни знаци на опекама. Многе опеке су биле њима обележене, али они сами нису били нарочито различити (сл. 7).

Посматрајући сад, цео изнети материјал уједно, можемо да констатујемо: да пред собом имамо један од омиљених и често употребљаваних типова ране Византије и хришћанског Истока, базилику, и то базилику са атријумом, који је у почетку био редовна појава у великим црквама, док се крајем VIII века смањује и нестаје.¹

Друга и најважнија одлика грађевине о којој говоримо је њена двоспратност. Као таква она је прва досада пронађена из тог времена на нашој територији. Примери који би претходили овој базилици нису чести ни

¹ F. Bénolt, L'architecture l'occident médiéval, Paris 1933, 147.

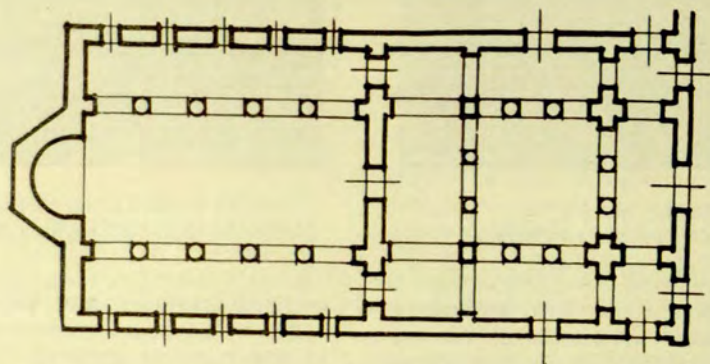
у литератури нити у резултатима досадашњих ископавања. Извесне случајеве, са коришћењем просторија испод наоса, имамо још у почепима хришћанске архитектуре у Риму. Тај је део обично био намењен за гробове мученика или истакнутих свештених лица. Изнад такве конструкције је најчешће била базилика као најпогоднији тип за скупљање верника. Једна од првих је базилика Св. Петра, где се крипта простира испод олтарне цркве. У Солуну имамо нешто слично у базилици св. Димитрија из V века, која такође има крипту под целом ширином беме.

На нашој територији су такви примери још ретки. Једина досада позната слична грађевина са криптом је епископална црква у Стобима

веја централног брода у базилици Царичиног Града. Тип мартрија у Марусинцу преставља један од почетних примера у развоју архитектуре која служи одређеном погребном култу.

На свим тим ранијим типовима не налазимо још ниједан са којим би наша базилика могла да има директне аналогije. Налазили смо цркве посвећене надгробном култу са базиликалним планом, али са криптом само испод олтарне. Налазили смо и грађевине са криптом испод целог наоса, али са врло једноставним једнобродним планом. Сада имамо праву тробродну базилику са криптом испод целе површине горње цркве.

У доцнијим периодима, после базилике Царичиног Града, исто се јављају, не баш много

Сл. 13. Реконструкција плана базилике — Fig. 13. Plan de la basilique (reconstruction)

са базиликалним планом. Но и овде се те просторије налазе само под ширином олтарне. Та је крипта само 1,75 м под нивоом брода, тако да мора да се претпостави Егрова конструкција, по којој се таваница крипте налази око два метра над подом горње цркве.² Сем тога ту се на западном зиду налазе два зазидана отвора, кроз која би могао да се претпостави улаз у нека одељења западно од откривеног дела крипте. Но та црква није још потпуно откопана, а вероватно ће њено детаљније претраживање допринети бољем објашњењу саме конфесије. Нађени су остаци костура, који опет сведоче о комеморативној намени ове грађевине. Једноставније типове имамо на нашем Приморју, као што је један прави мартријум, који може тачно да се датира.³ То је Марусинац у Солину, где је нека Асклепија подигла гробну капелу мученику Анастасију убијеном за време Диоклецијана 304 год. Подељен је на два спрата. Горњи је једнобродан, док у доњем има више одељења, која се простиру под целим наосом и у која се силазило унутрашњим степеницама. Испод апсиде се у једном преграђеном одељењу налазио гроб мученика. Једна преграда одваја простор на западној страни, који вероватно није коришћен. Таква би претпоставка могла да се постави и у погледу западног тра-

али нешто чешће, двоспратне грађевине и са проширеним планом, чију су конструкцију, као и раније, изазвала правила погребног култа. У византској области су врло ретке, а овакве са коришћењем нагиба терена за конструкцију крипте, уопште се и не налазе. У Јерменији постоје такође двоспратне цркве. То су само мале капеле над криптама, у којима су поштовани гробови неких мученика. Врло су малих димензија, слабог осветљења и са прилазима са спољне стране, врло неугодним степеницама. На територији која се налази близу наше, на источном крају Балкана, у Бугарској, налазимо на неколико досада познатих таквих споменика, само из каснијих периода, тј. од XI до XIII века.⁴ Код нас у Далмацији имамо још неколико примера из каснијег периода на којима се виде одржане форме ранохришћанског мартријума у Марусинцу. То се не би односило само на план горњег спрата већ и на саму крипту. Тако имамо Ратац код Бара из XI века, па капелу у Мркану, на острву код Дубровника, из XII века.

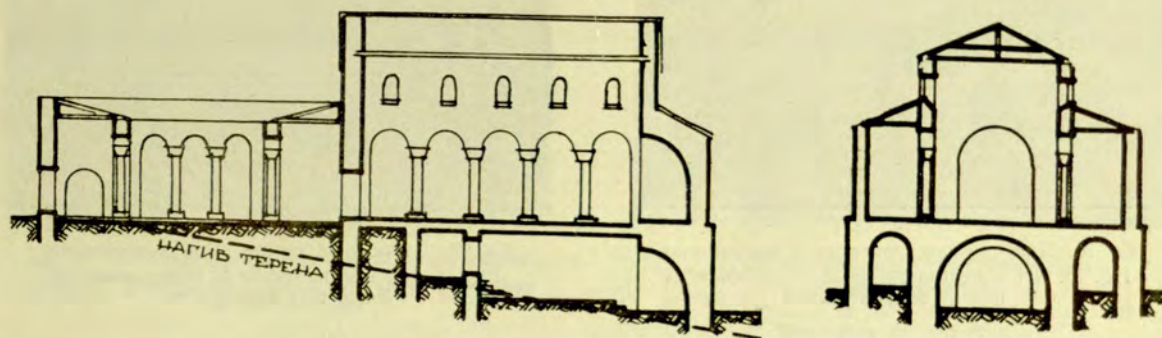
До каквог резултата долазимо посматрајући типове пре наше базилике који би могли да имају везе са њом и оне који су уследили после ње. Прво што одмах може да се уочи је углавном надгробна намена оваквих грађевина. Примера двоспратности који би слу-

жили у неке друге сврхе скоро и нема. У нашем случају имамо праву засведену крипту, каква уопште нема традиције по којој би могла да служи као црква. Сем тога њени су зидови откривени у приличној висини, а нигде нисмо наишли на трагове прозора. Иако су постојали, могли су да буду врло мали, тако да те просторије нису никад биле довољно осветљене за вршење нормалне службе у њима. И најзад, знамо да у Царичином Граду има приличан број цркава, чије постојање и изненађује на релативно малој површини града. Једна од тих цркава могла је да служи култу поштовања мученика, који је био развијен у том периоду раног хришћанства.

Још у најраније доба хришћанских про-

више у обзир грађевине централног плана. Тај план се развијао нарочито у Јустинијаново доба. Прокопије нам је оставио читав списак светилишта посвећених разним мученицима. Она данас не постоје. Описује и један Јустинијанов квадратни мартријум у Цариграду, врло раскошан, са атријумом. Но тај развој централних засведених грађевина не искључује и могућност враћања базиликалног типа на мартријуме истока, што видимо нарочито у Сирији, где је базилика била дуго један од најпоштованијих типова црквене архитектуре.

Према томе није нелогично то што у Царичином Граду налазимо ову грађевину са криптом, која је, под претпоставком да је нека врста мартријума, подигнута у базили-

Сл. 14 и 15. Реконструкција подужног и попречног пресека базилике
Fig. 14 et 15. Coupes longitudinale et transversale de la basilique (reconstruction)

гона подизали су се мартријуми изнад гробова у предграђима Рима и дуж путева. Тиме су означавали место гроба мученика, а и скупљали вернике. Тада још није било мартријума унутар градских бедема, већ углавном ван зида, где је и хришћанство имало највише присталица. Остатке ових првих хришћанских споменика не налазимо. Многбројне њихове репродукције имамо на минијатурама и нарочито на коптским тканинама. Споменици ове врсте се подижу у свима римским провинцијама, па и на крајњем истоку. Само на истоку постоји извесна разлика, тј. док су се на западу поштовали углавном гробови мученика, дотле је то поштовање на истоку одавано и местима где се нешто дешавало у вези са њиховим животом. Таквих је места било нарочито у Палестини, тако да ови мартријуми нису тако често чували само мошти светаца. Серија грађевина које су служиле овом култу јавља се у IV веку па траје све до краја Јустинијанове владавине. Тада оне већ улазе у центар града, нарочито у Цариграду, па и у Солуну — базилика св. Димитрија. Први највећи оснивач мартријума постаје Константин.⁵ Он их подиже и у источном и западном делу свога царства. У Риму задржава облик базилике, углавном са три брода, за латински мартријум, који штити тело свеца под олтаром, док на истоку долазе

калном плану. Исто тако, та се територија налази баш на граници између источног и западног царства. Значи да је на њу могао да има утицаја и Запад, који је углавном неговао базиликални мартријум. Не мора да буде чудновато ни то што у крипто нисмо нашли никаквог трага гробова. Прво, знамо да византиски мартријуми нису подизани често само ради гробова, већ и ради поштовања тог култа на извесним важним местима. А затим, ако су и постојали неки трагови, опљачкали су их новодошли Словени, пошто је та црква била порушена, и пошто смо у целој крипто налазили остатке гаражи и словенске керамике.

После VI века, крипта се постепено губи на истоку, док на западу почиње све више да се развија. Никад није, у источним областима, просторија за обожавање комеморативног култа заузимаала план цркве. Налазила се најчешће испод цркве, у којој се вршила служба у вези са култом, или у некој дограђеној специјалној капели. Због тога и апсидални део плана остаје сталан, не развија се даље, док се на западу осећа нарочити развој тог дела, пошто реликвије прелазе у олтар, понекад и ових цркава које су служиле за нормални култ.

За рестаурацију ове грађевине не би могли да се изведу потпуно сигурни закључци. За

² E. Kitzinger, A. Survey of the Early Christian Town of Stobi, Dumbarton Oaks Papers № 3, Cambridge 1946, 94.

³ Forschungen in Salona, III, 10.

⁴ Грабар, Известия — 1922, 111, 122, 128.

⁵ A. Grabar, Martyrium I, Paris 1946, 204.

Сл. 16. Северни брод крипте после конзервације
Fig. 16. Nef septentrionale de la crypte après les travaux de conservation

Сл. 18. Јужни брод крипте после конзервације
Fig. 18. Nef méridionale de la crypte après les travaux de conservation

саму крипту има довољно података, по којима би могла да се изведе реконструкција. Но од горње цркве, сем скулптованих фрагмената, немамо ништа реално од чега би могли да пођемо. Исто тако атријум није довољно испитан, а о његовој реконструкцији не би још требало да се говори, док се сав не прегледа испод нивоа данашњег плочника.

Полазећи од најсигурнијег дела, тј. од крипте, можемо реконструисати доњи спрат са три засведена, потпуно одвојена брода и

једном споља тространом апсидом. Бродови су у вези само преко својих западних травеја, који комуницирају са спољашношћу. Прозорских отвора вероватно није ни било на бочним фасадама, јер се јужни зид јужног брода сачувао пун све до почетка свода, изнад кога више нису могли да постоје прозори. Западну фасаду крипта и нема, а једино се можда на апсиди источне налазио отвор.

Судећи према доњем плану и према остацима носећих конструкција, можемо за горњу цркву претпоставити базиликални план са одговарајућим распоредом. Могла су да постоје три брода, одвојена са по четири стуба и одговарајућим капителима (сл. 13, 14). Ови су пак над собом, највероватније, носили лучну конструкцију. Архитрав, као у св. Јовану Студиту, врло је редак случај у византиској архитектури. Опека је материјал којим се лако изводе криве линије. Већ у доњем спрату видимо да је крипта сва грађена у редовима цигле, такав је материјал онда употребљен и за горњи спрат, где су лако могли да се изведу луци релативно малог распона. Сем тога, горња лица капитела су правоугаона, што више одговара пресеку почетка лука од опеке, док су архитраве у класичној архитектури носили капители са квадратном горњом површином. Наос базилике је могао да се протеже целом дужином крипте и да га четири стуба са тачним размаком од 2,00 м одвајају од бочних бродова. Нартекс би у том случају заузимао простор на источном крају атријума, чиме би овај добио одговарајућу форму са три трема. Сам би нартекс могао да буде у облику трема, а не потпуно затворен.

Сл. 17. Централни брод крипте, гледан са истока
Fig. 17. Nef centrale de la crypte, vue de l'est

Сл. 19. Централни брод крипте после конзервације
Fig. 19. Nef centrale de la crypte après les travaux de conservation

Сл. 20. Остатак свода централног брода после конзервације
Fig. 20. Reste de la voûte de la nef centrale après les travaux de conservation

Трибина вероватно није било, док је кровна конструкција била од дрвета, пошто у шуту нема трагова од неких засведених делова (сл. 15).

Атријум је, као што је већ поменуто, имао три околна трема покривена лаким дрвеним кровом и откривен централни део.

*

Пропадање остатака једне овако интересантне грађевине, која такође игра видну улогу у урбанистичком склопу града, спречено је у последњем тренутку.

Што се тиче конзервације, изведена је на нов начин, који је употребљен и 1950 год., на базилици у доњем граду. Наиме, није више употребљавана бетонска капа, већ само продужни малтер. Зидови су прво, као и увек, чишћени до здравог материјала, како би нов малтер могао да се ухвати за здраву подлогу. На њу се ставља још један нов ред одговарајућег материјала утопљеног у продужни малтер, тако да и то већ чини једну врсту капе. Сам малтер је употребљен у довољно масној размери 1:2:4 (цемент:креч:песак).

Кад су у питању зидови од опеке, стављен је увек нов ред по старом слоју. Зидови од камена су, као и увек на овом локалитету, зидани од већих комада са лица, а трпанцем у средини. Приликом чишћења се приметило да тај трпанац може да се вади из доста велике дубине зида, тако да се добијао извештај канал по средини зида. У тај канал стављан нов материјал са новим малтером, а и горњи слој зида је нов, чиме се добијао извештај

клин у зиду, који ће чвршће да повезује горњу површину. Остаци сводова су сви сачувани, онолико колико су и откопани, да би се сачували видљиви знаци њихове конструкције. Свуда се осећају почеци, кривине и трпанац камен, који је испуњавао велику ширину зида (сл. 16, 18, 19 и 20). Слој опеке у продужном малтеру, који обухвата горњу ивицу свода, чини већ једну врсту греде. На северном делу

Сл. 21. Изглед крипте са југозапада
Fig. 21. Crypte, vue du sud-ouest

централног свода била је једна пукотина, која је стара и више не ради. Ради сигурности је ухваћена кланфама и заливена цементним малтером. На део зида између крипте и атријума дозидан је суви зид, у висини нивоа атријума. Тиме је заштићен остатак тог зида и спречено одроњавање земље из атријума у крипту.

Кроз извесно време моћи ће да се види сигурност и трајност овакве конзервације. Можда је бетонска капа, због цементне кошулице, погоднија за сливање воде, но предност новог начина је у томе што много боље одржава изглед рушевине, који ни у ком случају не сме да јој се одузме (сл. 17 и 21).

Арх. НЕВЕНКА СПРЕМО-ПЕТРОВИЋ

LA BASILIQUE A CRYPTЕ DE CARIČIN GRAD

Les travaux de conservation de l'église, située au nord-est de la place, ont été exécutés en 1951. Dans cette église des fouilles ont été effectuées en 1940 et en 1947 par le Dr Vlad. R. Petković, le prof. A. Deroko et le Dr Sv. Radojčić. C'est une basilique à trois nefs avec un atrium à l'ouest et avec une crypte s'étendant au-dessous de toute la surface de l'église, qui elle-même n'est pas conservée. La crypte est constituée de trois nefs, une centrale et deux latérales. A chacune de ces trois nefs correspond une travée située à l'ouest. La nef centrale se termine à l'est par une abside demi-voûtée à l'intérieur, trilatérale à l'extérieur. Elle était couverte d'une demi-voûte partant presque du niveau du plancher. Les nefs latérales étaient également couvertes de voûtes, dont les fragments se sont conservés. L'épaisseur des murs des travées de l'ouest était assez faible pour une telle construction, ce qui est probablement cause de l'absence de ces voûtes dont les traces n'ont pu être constatés. Ceci n'est pourtant pas le cas dans la partie est de la crypte. Les restes d'escaliers pouvant mener à la crypte n'ont pas été découverts, tandis que les portes d'entrée existent aux côtés sud et nord. A l'ouest de la crypte, se trouve l'atrium entouré de portiques aux murs très mal conservés. On a découvert les emplacements des colonnes qui soutenaient les portiques septentrional et méridional. Du côté occidental et oriental il n'y a point de tels vestiges. Le plan de cet édifice démontre la construction régulière de la crypte. La position de l'atrium est moins régulière. Les niveaux respectifs du plancher des différentes pièces dépendent de l'inclinaison du terrain qui porte l'édifice. Ce niveau est le plus bas dans la partie absidale. L'inclinaison du terrain extérieur est notable, allant de l'atrium le long de la crypte entière jusqu'aux remparts. Elle correspond à l'inclinaison de la rue de l'est. La crypte s'étend donc par toute sa hauteur au niveau du terrain, ce qui contribua aux possibilités de destruction de l'édifice. Le procédé de construction est purement byzantin: emploi alternatif de couches de briques et de pierres. La décoration des façades n'existait pas. Les fragments sculptés des constructions intérieures se trouvent sur la surface

entière de l'édifice. Ils étaient exécutés en deux espèces de matériaux: roches éruptives — andésite et brèches volcaniques, dont les mines se trouvent à proximité de cette localité. Ce sont pour la plupart des fragments de colonnes, de bases et chapiteaux byzantins à volutes, croix et feuilles d'acanthé, typiques du VIe siècle.

Des faits énumérés il ressort qu'il s'agit d'une de ces basiliques très répandues à la basse époque byzantine. La forme de cette église, à deux étages, excite le plus vif intérêt. Ce genre, d'ailleurs très rare, apparaît déjà au début de l'architecture chrétienne à Rome, où la partie du dessous du naos était destinée aux tombeaux des martyrs. Un semblable édifice à crypte est connu chez nous; c'est l'église épiscopale au plan de basilique à Stobi. Des types, plus modestes, se trouvent aussi sur le littoral adriatique, à Salone, IVe siècle. Notre basilique n'a aucune analogie avec les types antérieurs. Les périodes postérieures sont plus riches en bâtiments à deux étages et au plan élargi dont la construction est conditionnée par les règles du culte funéraire. Il en résulte donc, que la crypte servait, en général, pour les tombeaux, ce qui est d'ailleurs le cas de notre édifice. Les panneaux de cette crypte sont excavés jusqu'aux bases des voûtes; cependant nous n'avons trouvé aucune trace de fenêtres, ce qui témoigne de l'insuffisance de lumière dans ces pièces. Le grand nombre d'églises à Caričin Grad vient aussi à l'appui de l'hypothèse qu'il s'agit ici d'un martyrium, servant au culte, répandu à cette époque du christianisme.

Il est possible de reconstruire la crypte avec le plus de vraisemblance. On y voit clairement les trois nefs voûtées, avec une abside trilatérale et avec des travées occidentales correspondantes. Etant donné que l'église supérieure n'est pas conservée, elle peut être reconstruite d'après le plan de l'église inférieure, c'est-à-dire à trois nefs séparées par 4 colonnes. Le naos s'étendait au-dessus de la crypte, tandis que le narthex, en forme de portique, couvrait probablement la place au côté oriental de l'atrium, qui comprenait une partie centrale entourée de trois portiques.

La conservation a été exécutée par application de mortier en chaux et ciment.

N. Spremo-Petrović

Сл. 1. Ужички град. Општи изглед са запада — Fig. 1. Château fort d'Užice. Vue générale de l'ouest

УЖИЧКИ ГРАД

О самом граду, који је бранио варош Ужице, има врло мало података, мада је Ужице као варош играло важну улогу у нашем Средњем веку. Помиње се у другој половини XIV века, а у XVII веку било је знатно и напредно место. У вези са жупаном Николом Алтомано-вићем, немирним господаром планинскога краја између Котора и Рудника, често се спомиње у историји. Жупан Никола досађивао је из дана у дан својим суседима. Са кнезом Лазаром, коме је преотео рударско место Рудник (1372 године), био је непрестано у свађи.¹

Кнезу Лазару досади то стално узнеми-равање и напад на његову територију, те стога склопи против њега савез са босанским краљем Твртком. Жупан Никола увиде да ће зло проћи, те је узалуд тражио помоћи од Балшића. Најзад он би потучен од Лазара и Твртка и у самом Ужицу би ухваћен и ослепљен. То се догодило 1374 године. Победиоци поделише међу собом Николине земље. Источни део с Рудником, Ужице и други градови припали су Лазару, а западни, с доњим Полимљем код Милешеве и Пријепоља, горње Подриње, Гацко и друга места доби Твртко.²

Ужички град лежи на једној високој стени, на окуци реке Ђетиње, у непосредној близини вароши. Испод њега данас је пробијен тунел за железничку пругу која везује Ужице са Сарајевом, а преко њега са морем, Дубровником.

По нацрту града Ужица, који се сачувао у бечком Ратном архиву распознаје се овакво утврђење: „Доле је уз Ђетину полукружна кула уз четворострани торњић, а одавде завијен зид штити пролаз до вишег средњег дела, који има лик дугуљастог четвороугла, а зид га је оделио од највишег дела. Било је свега три куле и неколико зграда за боравак. На највишем месту трећег дела била је шестострана бастионска кула. Пред зидом, између другог и трећег дела, стајала је на обронку брда јака бранич-кула према граду“.³

Од историских података имамо познате о Ужичком граду још и ове: Мухамед II заузео је град и оправио га. Године 1737 био је кратко време аустриски, а 1804 године освојио га је Карађорђе, али су га Турци задржали до 1862 године.

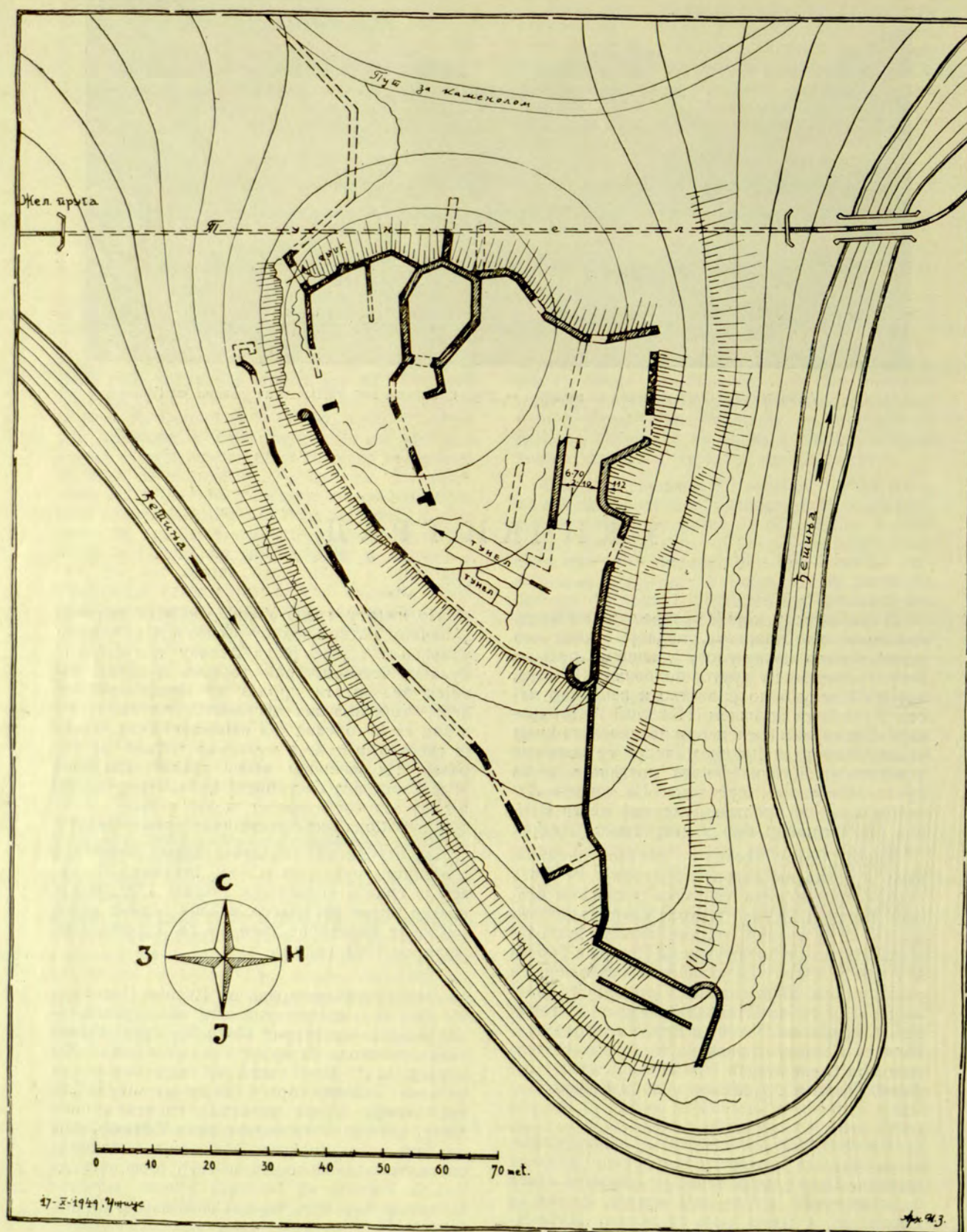
Опис Ужичког града од Евлије Челебије, из 1664 године, изгледа нам мало фантастичан и доста претеран.⁴ По њему град је имао тада „унаоколо 41 кулу, а по бедемима 4.000 грудобрана“. Сем тога град није постављен на тако високом брегу да су му отуда „са све четири стране унаоколо паклене провалије“, нити је опет корито реке Ђетиње, која протиче испод тврђаве „провалије подземног света, тако да се човек не усуђује да погледа

³ Проф. Ђуро Сабо, Народна енциклопедија Ст. Станојевића, IV.

⁴ Глиша Елезовић: Из путописа Евлије Челебије — Опис Ужица из 1664 године (Историски часопис, орган Историског института Српске академије наука, год. I, 1—2, 1948, Београд, стр. 113—114).

¹ К. Лиречек, Историја Срба, II, стр. 84.

² К. Лиречек, Историја Срба, II, стр. 85.

Сл. 2. Ужички град. Основа—ситуација — Fig. 2. Château fort d'Užice. Plan—situation

доле“. Најзад река Ђетиња није толико дубоко усечена у кршном рту, на коме лежи град „да кад би се са града доле бацио камен, у реку би стигао тек после прилично много времена“. Чак се у том опису говори како је мајстор који је град зидао подигао једну велику и високу кулу „па је са града преко чекрка на долапима конопце дугачке осамдесетхвати пребацио и помоћу њих горе извлачио воду из Ђетиње, а да то непријатељ никако не примети“. Напротив све говори да је град био мање отпоран и не тако фанта-

Одмах идуће, 1738 године Турци освајају понова Ужички град, после прве безуспешне опсаде од три недеље, захваљујући довођењу два велика топа из Зворника, који су зидине тврђаве јако оштетили и тако присилили градску посаду од 200 аустријских војника и 150 Срба — хусара под командом капетана Шенка да се преда Турцима.

Данас је тврђава много оронула. Држе се још понегде зидови у висини од 6 до 7 ме-

Сл. 3. Ужички град из 1737 године — (Бечки ратни архив). Снимак проф. Др. Странјаковића
Fig. 3. Château fort d'Užice en 1737 — (Archives militaires de Vienne). Relevé de Drag. Stranjaković

стично брањен и неприступачан, што доказује и његово лако и брзо освајање од стране Аустријанаца 1 октобра 1737 године.⁵

При том освајању „тврдог града Ужица“ учествовало је и једно одељење српске милиције под командом оберкапетана Станише Марковића-Млатишуме. Оно је било постављено на брду које је град знатно надвишавало, са задатком да бије Турке слеђа. После једнодневнoг бомбардовања 1 октобра 1737 године предала се мала турска посада од 200 војника, а 3 октобра изашла је из тврђаве.

⁵ Мита Костић: Станиша Марковић-Млатишума, оберкапетан крагујевачки 1664—1741 (Гласник Скопског научног друштва, књ. XIX, 11, Скопље, 1938, стр. 190—200).

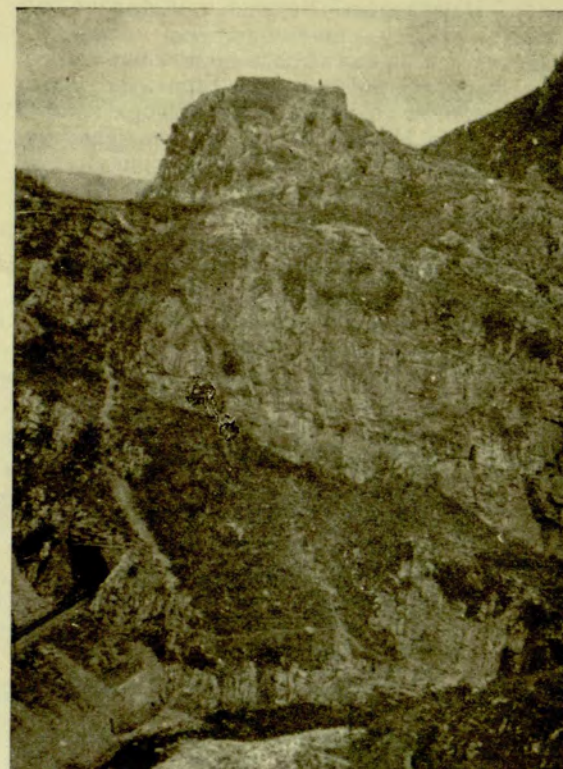
тара, али се нигде није очувала у целини ни једна кула нити зупчасти завршеци зидова. Ипак се јасно распознаје облик и основа града, која се у потпуности поклапа са описом цртежа из бечког Ратног архива, само што се још и данас видно истичу познији турски додаци. Гребен, око кога завија река Ђетиња и на коме се уздиже град спуштајући се до обале реке, вештачки је просечен на оном крају са кога би се најлакше могло прићи граду. Ту на том прокопу, а на највишем делу града према реци, уздиже се највиша „шестострана бастзионска кула“, мада се и данас могу запазити трагови зидина и на преосталом другом делу града, с друге стране прокопа. Ти зидови су свакако служили као

Сл. 4. Ужички град. Поглед са наспрамног вишег брега
Fig. 4. Château fort d'Užice, vu de la colline d'en face

мостобран за саму тврђаву. Сличан такав вештачки прокоп у стени, нешто мањи по ширини али изразитији, имамо на граду Магличу, у Ибарској Клисури, који се лако и јасно види чак и из воза, а таквих прокопа било је и код других наших градова (Островица га је имала такође), увек на оној страни одакле је граду могућ најлакши приступ.

Испод те највише „шестостране бастионске куле“, која се налази на највишем врху гребена, имамо данас два лагума, односно подземна ходника. Кроз један, већи, може се кроз проћи, а кроз други, мањи, може се само изаћи или ући, јер је он спојен са већим у његовој унутрашњости. У том делу града налази се и улаз у град, у нивоу просека, а тако исто и једна истакнута кула на литици гребена, окренутој према вароши, а коју проф. Ђ. Сабо у свом опису према цртежу из бечког Ратног архива назива бранич-кула. Од тог средњег дела града, који опасује гребен са све четири стране, слушају се два такође паралелна зида, који иду по ивици гребена, безмало до обале реке Ђетиње. Код

Сл. 5. Поглед на цитаделу са запада
Fig. 5. Vue de la citadelle du côté ouest

последње стрме литице спајају се ова два зида, а одавде су водиле стрме камене стенице у „полукружну кулу са четвоространим торњиком“, која се налази на самој обали реке. Тако је цео тај одбранбени систем, повезан зидовима и кулама, чинио изванредно добро смишљену и чврсто склопљену целину, иако се састојао уствари из три дела, неједнаких и по облику и по величини, а нарочито су се ти делови разликовали у висинском погледу. Уколико би један део града попустио, могло се лако склонити у други или у трећи, а одатле чак и умаћи непријатељу, ако би наступила потреба да се и овај део напусти.

Приложени снимак стања града из године 1737, који ми је љубазно ставио на расположење д-р Драг. Страњковић, а који је он снимио у бечком Ратном архиву, показује још јасније изглед града, а такође и фотографски снимци који овај чланак илуструју, као и скица основе, што све употпуњује још више општу слику и стање Ужичког града данас.

Арх. Иван М. Здравковић

LE CHÂTEAU FORT D'UŽICE

Le château-fort d'Užice se dresse sur une haute crête dans une boucle de la rivière Djetinja, immédiatement à proximité de la ville. La forteresse est aujourd'hui bien ruinée. De place en place des murailles d'une hauteur de 6 à 7 mètres sont encore debout, mais on ne trouve nulle part ni une tour intacte, ni des crénaux. Malgré tout, on parvient à distinguer clairement la forme et les fondations de la forteresse, qui concordent absolument avec les plans des archives militaires de Vienne, et en outre on reconnaît, aujourd'hui encore, les constructions ajoutées plus tard par les Turcs. La crête sur laquelle se dresse le château-fort et qui descend jusqu'au bord même de la rivière a été artificiellement entaillée du côté par lequel on pouvait le plus facilement accéder à la forteresse, comme c'est d'ailleurs le cas pour les châteaux de Maglič sur la rivière Ibar ou d'Ostrovica sur le Rudnik ainsi que pour d'autres châteaux.

Là, sur cette sorte de fossé et, couvrant la plus grande partie de la forteresse du côté de la rivière, s'élève le plus grand „bastion hexagonal“. Sous ce bastion nous avons aujourd'hui deux tunnels ou pour mieux dire deux passages

souterrains. C'est dans cette partie du château que se trouve également l'entrée, ainsi qu'une tour avancée sur le flanc de la crête.

De cette partie centrale de la forteresse qui ceint la crête de quatre côtés descendent deux murailles pour ainsi dire parallèles, qui suivent les arêtes de la crête jusqu'aux bords de la rivière. Ces deux murailles se rejoignent à côté du dernier flanc escarpé de la crête, d'où un escalier en pierre fort raide menait à la tour semi-circulaire couverte d'un petit toit à quatre faces, et qui s'élève sur le bord même de la rivière.

Tout ce système défensif relié par des murs et des tours constituait ainsi un ensemble parfaitement bien conçu et puissant, bien que composé de trois parties différant par la forme et par la taille. Mais ces trois parties se différenciaient surtout par leur hauteur. Si donc une partie de la forteresse venait à céder, on pouvait facilement se réfugier dans la seconde ou la troisième et de là échapper à l'ennemi, au cas où l'on aurait été contraint de quitter également cette dernière partie du château-fort.

I. Zdravković

Сл. 6. Ужички град. Поглед на цитаделу са истока
Fig. 6. Château fort d'Užice. Vue de la citadelle du côté est

СТАРА ЦРКВА У ЛИПЉАНУ

Поред Scupi-a (данашњег Скопља), најзнатнији град у римској Дарданији, која је захватала и данашње Косово Поље, био је Липљан (Ulpiana). У Липљану су се у то доба стицали и секли важни римски путеви, а сем тога Липљан је био знатно римско културно средиште. У шестом веку наше ере, Липљан постаде позорница верских ратова. Тадањи византиски цар Јустинијан I развали трошне градске зидове и обнови читав град.

По доласку Срба на Балканско Полуострво (VI и VII век наше ере), они на Косову створише жупе, од којих је липљанска била једна од најважнијих кроз дуги низ година. Од 535 године у Липљану је била епископска столица позната под именом „Justiniana secunda“.

Под Липљаном се дешавају и они знаменити ратови жупана Вукана (1093—1105?), у којима је Вукан потукао велику грчку војску предвођену севастократором Јованом (1093 године), а кад је после тог пораза сам цар Алексије пошао на Вукана, са још већом војском, измирише се они код Липљана, а граница византиско-српска остаде више Липљана.

И тако Вукан не би те среће да присаједини Липљан својој области. Тек сто година доцније, у ратовима око 1184 и 1185 године, пође то за руком великом Немањи, после знамените победе на Пантину (1170 године).

Липљан још једном паде под грчку власт, за време владе краља Драгутина, око 1280 године, но Милутин га опет поврати и од тада га коначно присаједини српској држави. Том приликом је разваљен и град Липљан, и Милутин пренесе и владичанство из Липљана у Грачаницу, коју је око 1321 године обновио. Од тога доба Липљан изгуби свој значај који је кроз толико векова имао, па га никад више и не поврати.¹

И данас постоји у селу стара Липљанска црква, која је по свој прилици једна од најстаријих цркава на Балкану. На темељима некадашње грчке цркве, из времена када је

¹ Бранислав Нушић: Косово, Опис земље и народа. Књиге Матице српске, бр. 9, св. II, 1903, стр. 54—57.

Сл. 1. Стара црква у Липљану. Изглед са југозапада — Fig. 1. Vieille église de Lipjan. Vue du sud-ouest

Сл. 2. Стара црква у Липљану. Изглед са запада — Fig. 2. Vieille église de Lipjan. Vue de l'ouest

недалеко од данашњег Липљана била византиска Justiniana secunda, подигнута је у XIII веку данашња стара црква. Помиње се у XIV веку у једној повељи којом краљ Стефан Душан, око 1331 године, даје нека села и права хиландарском пиргу.² По предању, првобитна црква била је сазидана на гробу двојице хришћанских мученика за време цара Диоклецијана (IV век).

Грађевина има издужен облик, тј. правоугаоне је основе, са апсидом троделном споља а полукружном изнутра, и безмало квадратном припратом. Данас се од припрате распознају само темељи у висини од 40 до 50 сантиметара.³ Засведена је полуобличастим сводом. У унутрашњости је издељена са два преградна зида у три простора. Први преградни зид има три полукружно завршена отвора: један већи у средини и два мања са стране. Други пак преградни зид уствари чини олтарску преграду. И он има три отвора од којих је средњи нешто мало шири од бочних, али се над њиме налази велики отвор који је полукружно завршен и иде безмало до горње ивице полуобличастог свода, управо исте је висине као средњи отвор на првој прегради.

Црква је мало укопана у земљу, према данашњем нивоу терена споља, тако да се улазни портал налази за 55 сантиметара ниже од горње ивице терена. Цела фасада подељена је пиластрима на поља која су полукружно завршена. Са северне и јужне стране имамо по три поља између четири пиластра у чијој се средини налазе правоугли узани

прозори (по три са сваке стране), а са источне стране су такође три поља између четири пиластра. Само, док се овде у крајњим пољима налазе такође узани, правоугли прозори, као и са стране, дотле се изнад главног портала, у средњем пољу, налази дуга ниша састављена из два дела, полукружно завршена. На тространој апсиди је дводелни прозор, у полукружно засведеној ниши, са прозорским банком једноставног профила и обраде.

Зграда је у целини грађена од камена и опеке, а данас је покривена шриљцем. Камење је разне величине, правилно обрађено, а опеке су разбацане између редова камена, неједнако, а највише их има у архиволтама и по свима спољним фасадним зидовима. Горњи део грађевине лежи на једном постаменту доста благог испада који се уздиже за 50 сантиметара од нивоа данашњег терена, а сама црква завршена је простим косим венцем од камена, малог испада.

Олтарски простор уздигнут је за један степен од главног простора цркве, а између главног лука на првој прегради разапете су две храстове греде као затеге.

У олтарском простору налазе се две нише које су свакако служиле као проскомидија и ђаконикон.

Камен је употребљен и тврди и меки, тако да има и кварца, и пешчара, и сиге. Опека је употребљена понајвише у нишама, у разним правцима, а нарочито је има у луковима ниша-архиволтама. У доњем делу цркве између квадера налази се по један ред опека, док је горњи део цео зидан од камена. Завршни венац је од сиге, са испадом од око 15 сантиметара ван равни зида, једноставног профила.

Доцније додана припрата, која данас не постоји, била је нижа од цркве и такође је

² Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Пета књига, стр. 486, 7.

³ В. Радовановић, Народна енциклопедија Ст. Станојевића, II.

Сл. 7. Стара црква у Липљану. Изглед са југоистока — Fig. 7. Vieille église de Lipljan. Vue du sud-est

L'ANCIENNE ÉGLISE DE LIPLJAN

C'est sur les fondations d'une église grecque, du temps où à proximité de l'emplacement sur lequel s'étend aujourd'hui Lipljan se trouvait Justiniana secunda byzantine, que fut construite au XIIIe siècle la vieille église actuelle. D'après la tradition, l'église primitive fut bâtie sur le tombeau de deux martyrs chrétiens du temps de l'empereur Diocletien (IVe siècle).

La construction a une forme allongée. Elle est munie d'une voûte semi-circulaire et l'intérieur en est divisé par des murs de séparation. Elle est bâtie à angle droit, avec une abside à trois faces sur la partie extérieure et semi-circulaire à l'intérieur et un narthex presque carré. Aujourd'hui de ce narthex on ne reconnaît que les fondations d'une hauteur de 40 à 50 centimètres. L'église s'est légèrement enfoncée dans le sol par rapport au niveau actuel du terrain-extérieur.

Toute la façade est divisée par des pilastres se terminant en arc de cercle. Au-dessus du

portail principal se trouve une niche terminée par un demi-cercle. Une fenêtre à deux battants s'ouvre dans l'abside trilatérale.

L'église est construite dans son entier en pierres et en briques; elle a aujourd'hui un toit en ardoises. Les pierres sont de taille diverse, entassées régulièrement, et les briques sans forme déterminée remplissent sans ordre déterminé les espaces entre deux rangées de pierres; on les trouve en abondance dans les voûtes et les murs des façades. Le narthex, construit plus tard, qui aujourd'hui n'existe pas, était plus bas que l'église elle-même et il était également couvert d'ardoises.

La décoration date du XIVe siècle. Elle fut modifiée plus tard. On trouve sur l'autel deux couches de décorations, et il faudrait étudier non seulement celle qui date du XIVe siècle, mais surtout la seconde.

I. Zdravković

СТАМБОЛ КАПИЈА У БЕОГРАДУ

За последњих сто година Београд се толико изменио да многи данас не знају како је он некада изгледао. То исто констатовао је и пре седамдесет година Сретен Л Поповић, бележећи како млађи нараштаји врло мало знају о ранијем изгледу Београда, па каже:

„Многи само по имену знају, али не знају где је лежала Стамбол капија, кроз коју су Србин и Српкиња до самог бомбардовања са неким ужасом и грозом пролазили због турских на тој капији низама. Особито је грозно било видети по дуваровима оне ченгеле где су негда Срби вешани“.¹

И данас веома мали број људи познаје стари Београд, а о Стамбол-капији знали смо само то да је она била негде између зграде Народног позоришта и споменика кнеза Михаила. Њено тачно место и положај, утврдили смо тек почетком јуна 1949 године. Сасвим неочекивано на дан осмог јуна, када је оправљана калдрма на Тргу Републике, били су делимично откривени темељи Стамбол-капије, који су одмах снимљени, а подаци о њеном положају унети у катастарски план Београда.²

Осовина Стамбол-капије иде правцем с/з-ј/и и са правцем с-ј заклапа угао од 30 степени. Осовина удара скоро тачно на угао зграде бивше Управе фондова, сада Уметничког музеја, и то на угао према улици Васе Чарапића. Северна фасада капије, она што је окренута према старој вароши, била је удаљена од поменутог угла око 42 метара. Тачно отстојање није се могло утврдити јер цела основа капије није била откривена. Из истог разлога не знамо ни дебљину бедема, односно положај јужне фасаде, која је била окренута према Теразијама, али се на основу откривеног дела основе може закључити да је бедем имао 16 метара дебљине. (сл. 1).

¹ Сретен Л. Поповић, Путовање по Новој Србији. Српска књижевна задруга бр. 310—311 Београд 1950 стр. 61.

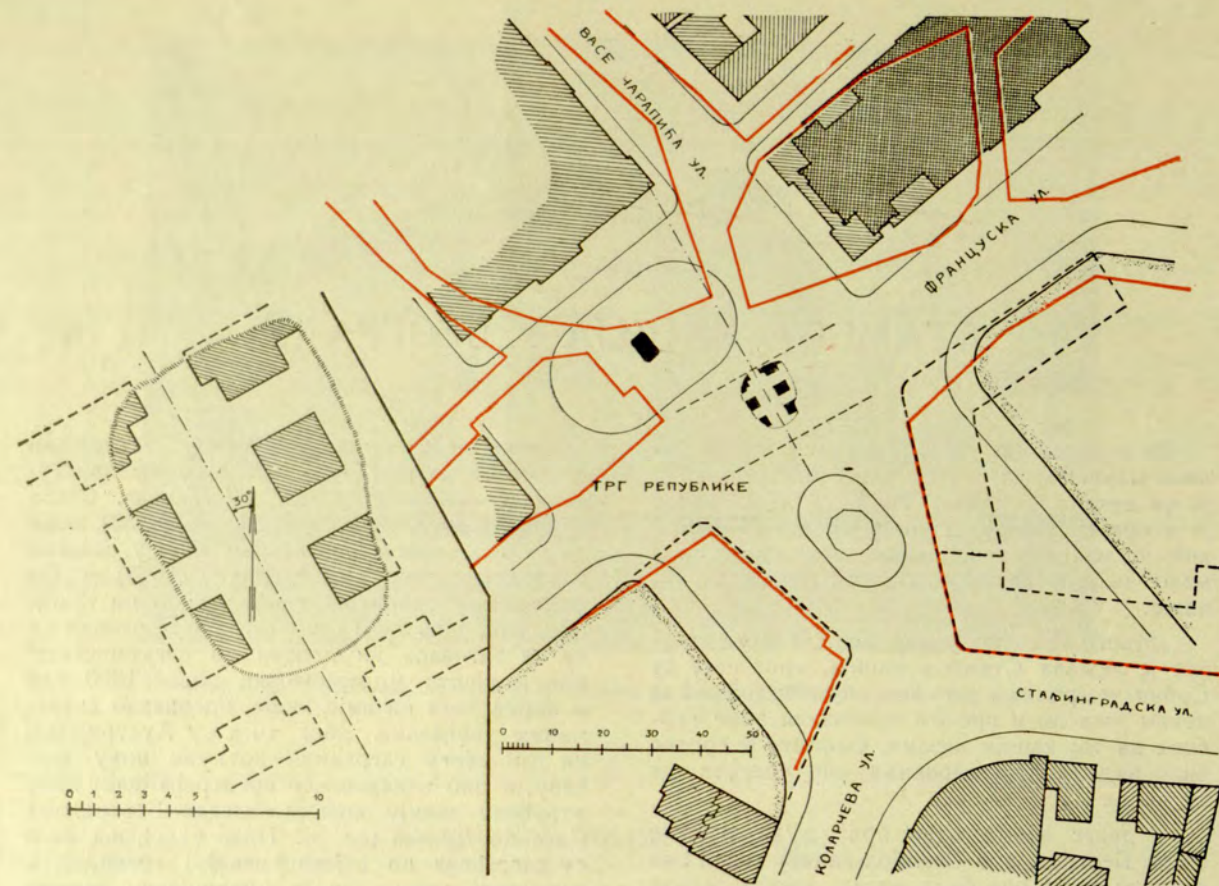
² Геодетско снимање положаја Стамбол-капије извршили су геодети Стеван Јовановић и Славко Рушчулић у прековереним часовима. С тога и овом приликом желимо да им захвалимо, јер су темељи следећег дана понова затрпани. Њихова је заслуга да смо те податке могли унети у катастарски план, а тиме је тачно фиксирано место капије.

Стамбол-капију саградили су Аустријанци у времену између 1717-1739 када су приступили поновном утврђивању Београда. Стари утврђени град, за који Вранчић (1553) каже да је био сазидан „по старом начину, многим и честим кулама“³ а Des Hayes (1625) да „Од старинских утврђења нема готово ни трага; оно, пак, што су Турци саградили откада су ту не одговара ни лепоти ни сигурности“⁴ био је нешто модернизован после 1690, али и поред тога он није више, одговарао савременим тврђавама. Због тога су Аустријанци на том месту саградили потпуно нову тврђаву, а око некадашњег предграђа једну нову утврђену линију која је опасала Београд од Саве до Дунава (сл. 3). Нова утврђења била су саграђена по најсавременијој траси, т. з. бастionoј траси, јер су Аустријанци ценећи значај Београда тежили да он постане јако упориште за даља освајања на Балканском Полуострву.

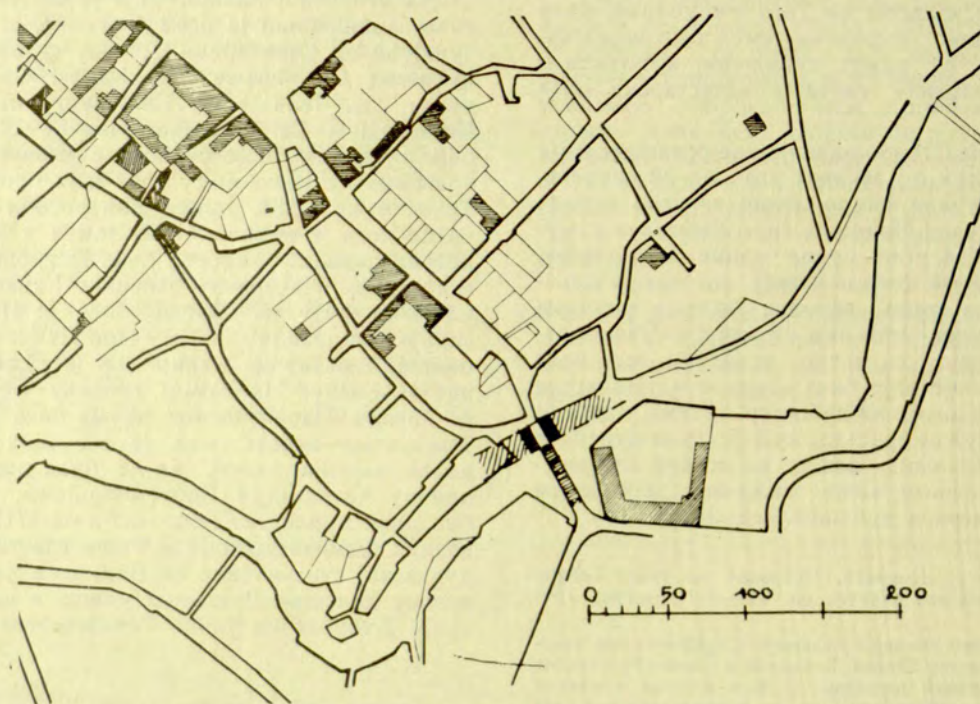
На утврђеној линији, која је са југа штирила варош, било је осам бастiona, и то рачунајући од Саве према Дунаву са следећим именима: Св. Фрање, Св. Карла, Св. Бенедикта, Св. Јелисавете, Св. Марије Ане, Св. Ксаверија и Св. Стевана. Између бастiona биле су капије, које су носиле називе према правцима путева који су кроз њих пролазили. Тако је на Сави, према понтонском мосту, преко кога је водио пут за Земун и даље за петроварадинску тврђаву била Петроварадинска капија. На правцу данашње Карађорђевог улице на путу за Шабац, била је Шабачка капија. На правцу данашње Поп Лукине улице била је Бањалучка капија јер је туда водио пут за Босну. На самом гребену Београда, на правцу Цариградског друма била је Виртембергова капија, која је од свих капија имала највећи значај, па је била посвећена принцу Александру Виртембершком, који је био први командант Београда а од 1719 Претседник Администрације и Тајни саветник. На дунавској страни биле су Видинска капија на правцу данашње Душанове улице, и најзад на крају Дубровачке улице Темишварска капија,

³ Гласник Српског ученог друштва V, стр. 112—116.

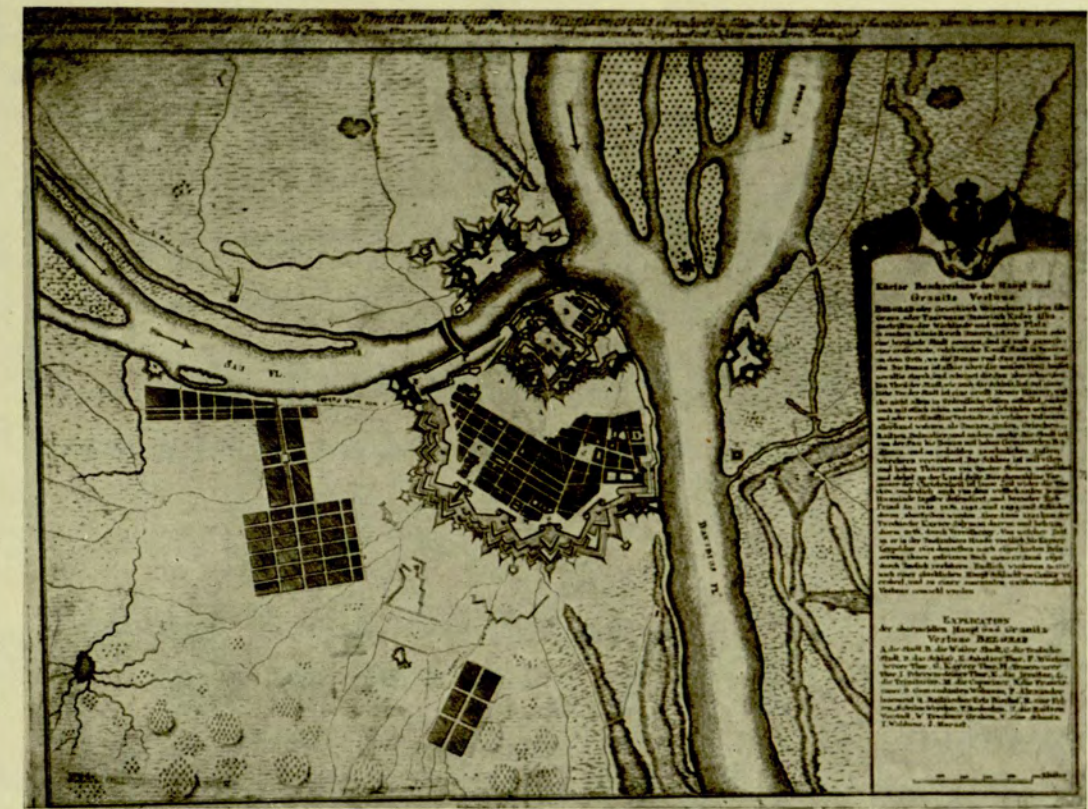
⁴ Рад Југославенске академије знаности и умјетности 129 стр. 55—57.

Сл. 1. Положај и основа Стамбол капије на Тргу Републике у Београду
Fig. 1. Situation et plan de la Porte de Stambol, sur la Place de la République à Beograd

Сл. 2. Део Београда око Стамбол капије 1867 год. из плана Е. Јосимовића
Fig. 2. Partie de la ville de Beograd autour de la Porte de Stambol, d'après le plan de Emil Josimović, en 1867

Сл. 3. Београд у првој половини XVIII века са утврђењима које су саградили Аустријанци
Fig. 3. Beograd dans la première moitié du XVIIIe siècle, avec les fortifications édifiées par les Autrichiens

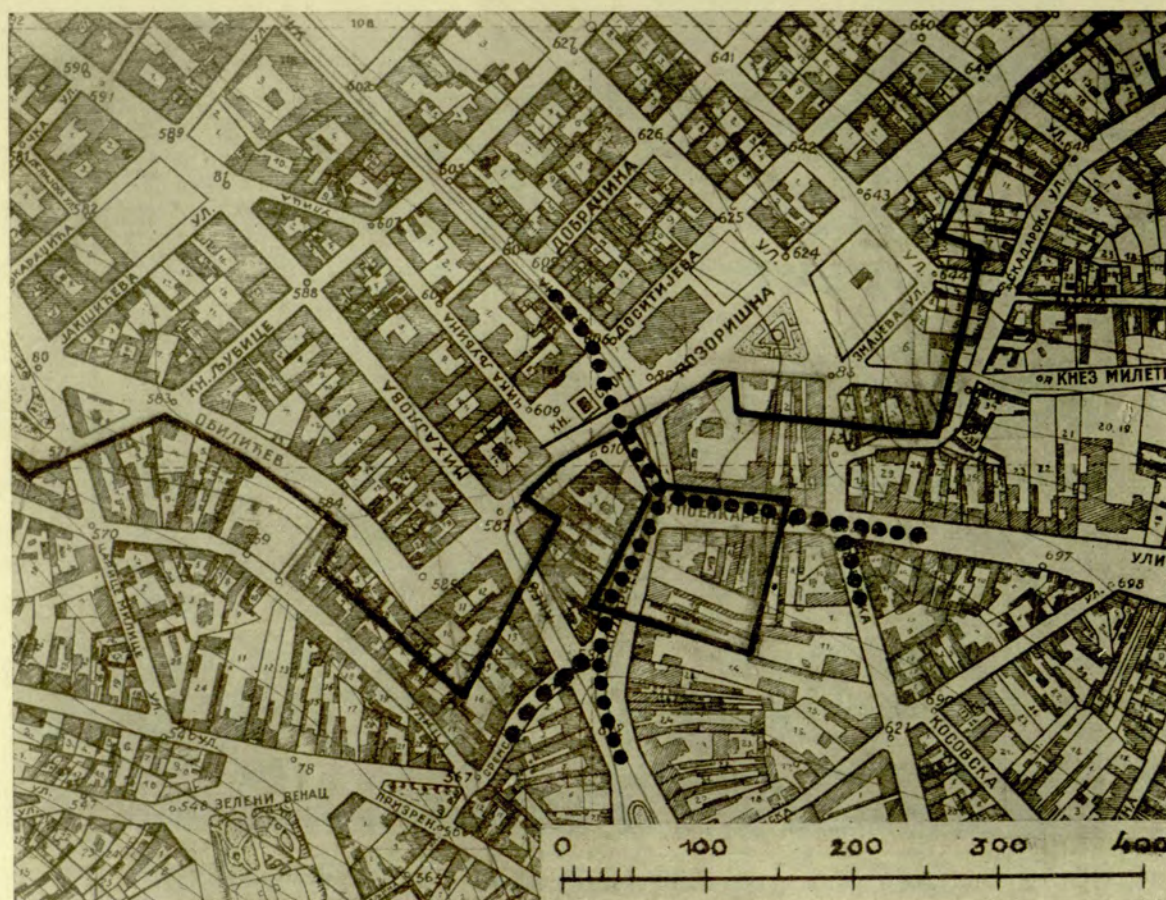
кроз коју је пролазио пут према понтонском мосту на Дунаву и даље према темишварској тврђави.

На аустриским плановима из тога доба видимо да су Аустријанци пројектовали и регулацију вароши, али регулација није изведена. Нови ратни заплети и тешки пораз аустриске војске код Гроцке 1739 учинили су да је Београд са свим својим савременим утврђењима био без борбе предат Турцима. Аустријанцима је једино успело да у уговор о миру, који је закључен у Београду, унесу клаузулу по којој су имали права да одбрањени бедем око вароши поруше. У току целе зиме 1739 па све до јула 1740 трајало је рушење масивних бедема и бастiona. Од те солидно урађене утврђене линије остао је само ров и бедем од земље, а остале су и све капије.

Чим су Турци ушли у Београд, приступили су обнављању утврђене линије око вароши, на тај начин што су на бедему од земље поболи палисаде између капија. Ослобођење Београда и обнова тврђаве била је обележена два плочама које су Турци поставили на Виртемберговој капији, која је добила име Стамбол-капија. На једној је исписана царска турга „Махмуд син Мустафин вазда победо-

носан“. На другој плочи била је исписана година ослобођења Београда и година преправке тврђаве:

„Суверен седам земаља, цар мора и копна,
Владар куће векова, краљ краљева александровске победе,
Блаженство његове тугре одаје знак живости владарске му среће,
Откад у њој блиста његово царско име.
Непријатељ беше освојио Београд који више дана и година
Овако сјајан и важан, оста у ропству неверника,
Ал' га хвала Богу, ослободи из душманских шака,
Ревност цара-света султана славних дела.
После тога, он је своју тврђаву поправио и украсио тако,
Да је, по чврстоћи својој, постала много јача.
Иако с осталим капијама другарски подједнако служи,
Ипак је Стамбол-капија од осталих најважнија.
Да напише датум освојења и поправљања града позван је
Скромни Нејлија и почашћен том дужношћу.
Први стих означава датум освојења града,

Сл. 4. Део трасе аустријске утврђене линије око Стамбол капије, пренет на данашњи план Београда

Fig. 4. Les fortifications autrichiennes enregistrées dans le plan de la ville actuelle

А други, показује датум његове обнове:

Feth idup buka'l'aji jum'n-ile sultanul-umem⁵

Kildi ani ma'mur ol sultani mahmudus-sijer.⁶

Ове плоче је као ратне трофеје однео 1789 барон Лаудон у парк своје виле у Хадерсдорф код Беча, где се и данас налазе.⁷

До 1827 на шанцу су били усађени палисади, које је народ из београдског пашалука кулуком секао, дељао и постављао. Али после 1827 постепено је то напуштено и народ је направио многобројне стазе и пролазе јер су капије биле доста удаљене, а и само коље је одношено и уништано. Када су 1839 припојена Београду предграђа Савамала и Пали-

⁵ Бројно значење слова ових стихова када се саберу износе арапску годину 1152—1739, а у преводу значи: Срећно освоји ову тврђаву владар народа.

⁶ Бројно значење слова ових стихова означава годину 1157—1744, а у преводу значи: Оправи је исти султан славних врлина.

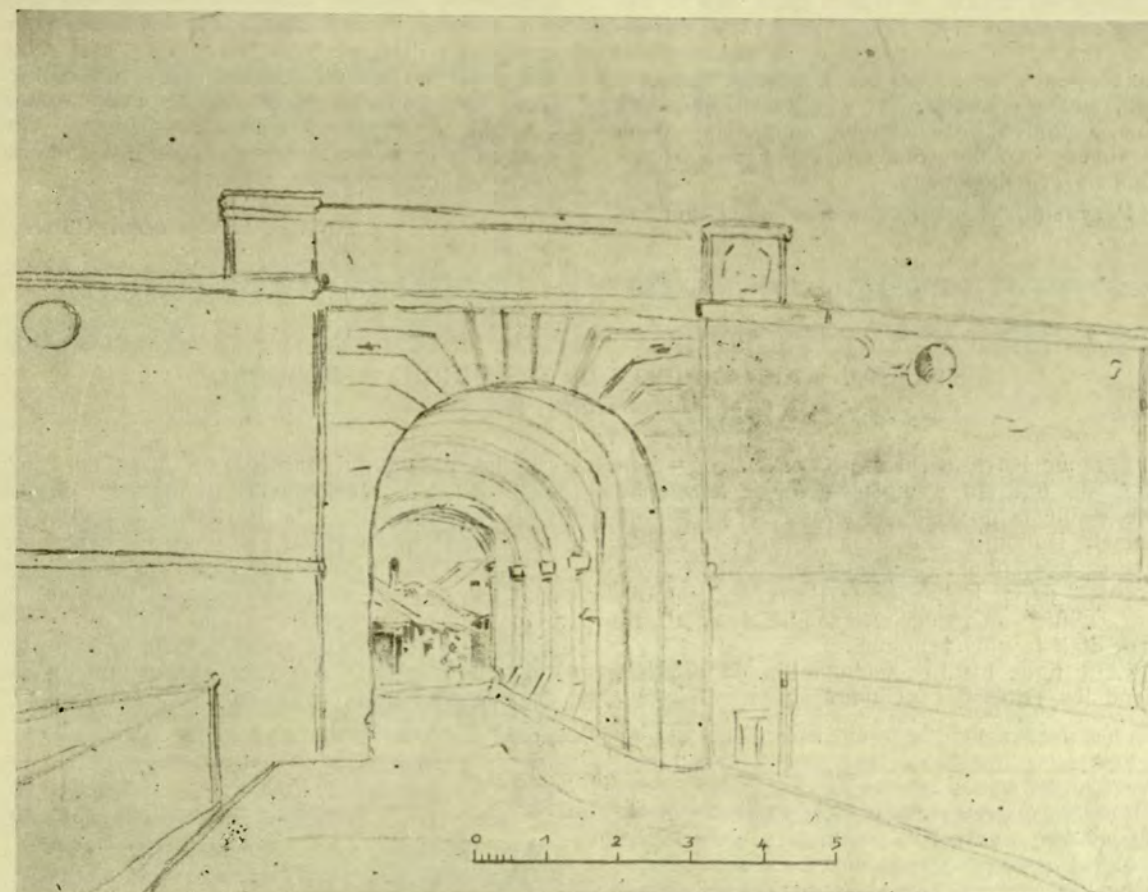
⁷ Натписе са ових плоча превео је Мехмед Р. Делић и објавио у чланку Битка код Гроцке, после које су Турци по трећи пут заузели Београд. Овај чланак објављен је у Београдским општинским новинама бр. 11 за 1939 год. Писац је објавио и фотографије тих плоча узетих из албума Alt-Oesterreich под насловом Die Türkensteine bei Hadersdorf.

лула, шанац је постао озбиљна сметња за њихово спајање, а у исто време све више је губио значај одбранбене линије. Једино су још капије имале некакав значај као јака упоришта турске страже. Највећа и најтврђа од свих капија била је Стамбол-капија, а и грађевински најлепша. По опису који нам је дао Милићевић: „Озидана је била као какав градић са тврдим сводовима поврх којих је био дебео слој земље, са пространим доле унутра ходницима, и многим казаматима за обитављење војника који су ту држали стражу. Израда је била од тесаног камена и од цигле.

Кроз њу се пролазило на три пролаза: у средини велики за кола, а са стране по један мали за пешаке. Врата су била од дебелих храстових греда, па је по њима била прикована јака гвоздена оплата, на којој су се виделе улупљене рупе од куршума при нападима.“⁸

Преко шанца испред капија били су некада дрвени мостови, који су временом пропали. Најдуже се очувао мост испред Стамбол-

⁸ Ђуро Бањац, Како се изграђивао Београд. Београдске општ. новине бр. 8 за 1939 г. стр. 443.

Сл. 5. Јужна фасада Стамбол капије по скици Анастаса Јовановића

Fig. 5. La façade sud de la Porte de Stambol, d'après l'esquisse de Anastas Jovanović

капије, за који Милићевић каже: „Излазећи из капије онамо к Теразијама, наступа се на дрвени мост, који преко неке провале, пуне жабокрека, води у спољни део вароши.“

У току метежа који је настао 1862, после инцидента на Чукур-чесми, Срби су освојили и порушили све капије изузев Стамбол-капије. Она је порушена по наређењу кнеза Михаила тек 1866. Због тога њен положај није унет у план Емила Јосимовића из 1867, јер је она тада већ била порушена (сл. 2). Шанац око вароши постојао је до 1880. Те године почело се са раскопавањем бедема и насипањем шанца, а вишак земље ношен је на Дорћол, где су насипани водоплавни терени. Одношење земље трајало је три године. Тако је избрисан и последњи траг аустријског утврђења око вароши.

Утврђивање тачног положаја Стамбол-капије омогућило нам је да помоћу Јосимовићевог плана у коме се јасно види траг некадашњег шанца, учртамо тачан положај аустријске одбранбене линије око вароши у данашњи катастарски план Београда (сл. 4). Тиме смо

нашли и решење за загонетан облик Трга Републике, Зграда бивше Коларчеве задужбине и зграде на имању бивше Београдске задруге, које су порушене 1941, биле су тако постављене да се простор трга према Народном позоришту левкасто ширио. Осовина тог левкастог проширења поклапа се тачно са осовином моста и пролаза кроз Стамбол-капију, те са пуно права можемо тврдити да је то проширење намерно остављено да се повећа видни угао према Стамбол-капији. Рачвање Коларчеве и Македонске улице и парцеле на блоку између њих оцртавају положај и величину некадашњег равелина који је штитио Стамбол-капију.⁹

⁹ Остатке земљаних брежуљака некадашњих равелина помиње и Сретен Поповић следећим речима: „Да су скоро пред свим капијама подизане овакве могиле, које су браниле капије показује осим овога брега и онај брег пред Видинкапијом и данас постојећи, а и према Стамболкапији онај брежуљак где је покојног Менова-лије кућа, као и онај брежуљак што је био на Калемегдану и који је заклањао улазак у прву градску капију“. Оп. cit, 158.

Међутим остало је једно врло важно питање нерешено. По скици Анастаса Јовановића (сл. 5) Стамбол-капија је имала само један пролаз, док Милићевић наводи три пролаза, два за пешаке и у средини један за кола, а пошто цела основа капије није била откривена, то ће још извесно време то питање остати нерешено.

Регулација Трга Републике није још де-

финитивно решена. Садашња регулација, која је извршена после бомбардовања Београда, датира из 1941, на бази ранијих студија када нам није био познат положај Стамбол-капије. Било би корисно када би се после овог открића приступило поновном решењу тог питања и на неки погодан начин обележило место овог историског споменика.

Арх. Драг. М. Јовановић

STAMBOL KAPIJA (PORTE DE STAMBOUL) A BEOGRAD

Lorsque les Autrichiens ont pris Beograd en 1717, ils ont sur l'emplacement de l'ancienne ville, édifié la nouvelle forteresse, et autour de l'ancien faubourg une ligne fortifiée entre la Save et le Danube. Cette enceinte fortifiée avait 6 portes, parmi lesquelles la Porte de Würtemberg, dédiée au Prince Alexandre de Würtemberg, était la plus renommée.

Cette ligne fortifiée fut démolie en 1739/40, quand les Turcs ont de nouveau pris Beograd,

sauf les portes qui subsistèrent jusqu'en 1862. La Porte de Würtemberg dénommée depuis 1740, par les Turcs, la Porte de Stambol, ne fut démolie qu'en 1866. La position exacte de la porte n'était pas connue jusqu'en 1949. Pendant les travaux de réparations du pavé sur la Place de la République, en juin 1949, on a mis à jour les vestiges du soubassement de la porte, qui nous a permis de fixer sa position exacte dans le plan de la ville actuelle.

D. Jovanović

ПОВОДОМ ПРАИСТОРИСКИХ И РАНОСРЕДЊЕВЕКОВНИХ НАЛАЗА ИЗ ЈЕДНОГ ТУМУЛА У КЛИНЦИМА

1893 године, објављујући резултате проучавања преисториских хумки у ваљевском крају, публиковао је М. Валтровић и врло интересантне налазе учињене у једном тумулу у селу Клинцима.¹ У овој хумци нађен је гроб ограђен каменим плочама, у коме је мртав лежао у опруженом ставу. Од костура била је очувана само лобања и делови руку, које су биле прекрштене. У самом гробу нађени су извесни предмети, и то до лубање бронзане минђуше а, како вели Валтровић, „на грудима су могле лежати две целе глатке огрлице, а на прекрштеним рукама могле су бити две шире гривне.“ Нађене предмете објавио је Валтровић у цртежу.²

Оно што нарочито пада у очи код ових објеката јесте њихов необични диспаратет. Тако су огрлице и гривне несумњиво преисториске. Огрлице ове врсте не могу се додуше ближе датирати, јер се оне појављују и на читавом низу других локалитета у епохи која иде од раног бронзаног до у гвоздено доба. Нешто друкчије стоји са гривнама. Гривне истог типа, од бронзаног лима, са наспрамним, проширеним крајевима и често троуглог пресека, налазе се у средњој Европи још у средње бронзано доба, но њихова употреба продужује се и касније у позно бронзано доба и халштат.³ И на Балканском Полуострву познате су сличне гривне, особито са територије Босне. Оне су нађене на локалитету Гујин Градац у једној градини, где је према томе њихово датирање немогуће,⁴ али исто тако и у гробовима у Гучеву (тумулус IV),⁵ у Сјеверском (тумулус VI), Осову (тумулус III) и то у два гроба,⁶ затим у Штрпцима, недалеко од босанско-српске границе (тумулус I и VIII).⁷ Од ових су примерака они из Гу-

чева, Сјеверског, једног гроба из Осова и тумула VIII из Штрбаца орнаментисани, док остали немају орнамената. На временско јединство налазака оваквих гривни указује чињеница да се у гробовима где оне постоје налазе у културном инвентару и извесни други исти предмети, например делом тордиране наруквице из Сјеверског и тумула I у Штрпцима. Но овакве гривне познате су и са територије Србије. Поред предмета са непознатих налазишта из Србије треба нарочито поменути налаз из Лучана, чији услови откривања нису сасвим сигурни, али је свакако у питању заворен налаз.⁸ Овде се поред једне овакве гривне налази и фрагментована огрлица украшена хоризонтално постављеним шрафираним троуглима у метопи, чија се темена додирују, затим неколико коничних тутула са две наспрамно постављене рупице на периферији. Сама гривна је неукрашена. На истовременост са гласиначким налазима указује чињеница да су такви тутули нађени и у тумулу VIII у Штрпцима. И тутули се појављују већ од раног бронзаног доба, али се налазе у Европи и у касној бронзи, а у мађарској остави у Бенчарфалви нађени су заједно са келтовима, те ће бити да припадају раном халштату.⁹ За ближе датирање овога типа гривни код нас важно је и то да су оне у тумулу I у Штрпцима нађене са великом коленастом фибулом.¹⁰ Такве фибуле претстављају већ еволуисану форму основног типа Пескијера — фибула. Оне постоје и у другој групи налаза грчке територије који следеју пропасти микенске културе, например у субмикенским и протогеоетриским гробовима на Керамејкосу, те се могу датирати око XI века пре н. е. и припадају средњеевропском периоду халштата A.¹¹ По свему томе дало би се закључити да се на западном Балкану у ово време појављује једна одређена група налазака у тумулима који су за ту епоху особито типични. Они

¹ Старица X, 3—4, 1893, 76—77, сл. 1—2.

² Ibid., сл. 2.

³ K. Willvonseder, Die mittlere Bronzezeit in Österreich, Wien 1936, 128.

⁴ Dj. Stratimirović, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina I, 116 и д., сл. 4 (skr. W. M. B. H.).

⁵ Fr. Fiala, W. M. B. H. V, 7, сл. 7.

⁶ Fiala, W. M. B. H. VI, 25, сл. 38 (Сјеверско), 43 и д., сл. 30 (Осово).

⁷ Fiala, W. M. B. H. VI, 53 и д.; сл. 57—58, 74—75.

⁸ Уметнички музеј у Београду, непубликовано. Према подацима које поседује музеј, објекти су нађени заједно на локалитету Сува Чесма у селу Лучанима срез Драгачевског.

⁹ Willvonseder, op. cit., 135—136.

¹⁰ W. M. B. H. VI, 51, сл. 59.

¹¹ V. Milošević, Archäologischer Anzeiger 1948/49, 16 и д.

претходе правој гласиначкој култури у пуном халштату овога краја, али су ипак још увек у недовољној мери познати. Међутим њихово датирање изгледа, по свему судећи, несумњиво.

Сасвим је други случај са поменутих минђушама, које без сумње припадају типу словенских наушница са једном јагодом, украшеном гранулираним зрнима. Отуда је и нарочито тешко објаснити заједничку појаву ових диспаратних елемената у једном гробу. На другом месту, у заједници са Ђ. Мано-Зисијем и Мирјаном Љубинковић изнели смо гледиште да би се могло претпоставити да је тип наушница са јагодом био у употреби још у преисториско доба код старих Илира.¹² Ово мишљење није било оповргавано, већ се углавном сматрало као сигурно да су поменуте минђуше нађене у илирском гробу. Но ипак, ово је тешко прихватити. Ако усвојимо и најраније датирање поменутих минђуша које је предложио Љ. Караман,¹³ не би оне могле бити старије од IX века н. е. Знамо међутим да се овакве наушнице добрим делом могу датирати и у знатно касније време, како то између осталог потврђују и предмети из некрополе у Добрачи. Према томе, у најбољем случају имало би се рачунати са временском разликом од око 2000 година између налаза оваквих минђуша у илирском гробу у Зарубама и првих оваквих појава код Словена, а да се између тих двеју крајњих тачака не налазе никакви посредни чланови.

¹² Ђ. Мано-Зиси, М. Гарашанин, М. Љубинковић, Етногенеза Јужних Словена у раном Средњем веку према материјалној култури, Београд 1950, 11.

¹³ Упор. на пр. Љ. Караман, *Iskopine društva Bihać u Mravincima i Starohrvatska groblja*, Rad J. A. Um. razr. 4, 268, Zagreb 1940, passim.

¹⁴ Уп. М. Гарашанин-Ј. Ковачевић, Преглед материјалне културе Јужних Словена у раном Средњем Веку, Београд 1950, 202 и д.

¹⁵ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Историски Гласник* 1950, 1—2, 182 и д.

ZU DEN VORGESCHICHTLICHEN UND FRÜHMITTELALTERLICHEN FUNDEN AUS EINEM GRABHÜGEL BEI KLINCI

1893 entdeckte M. Valtrović in einem Grabhügel bei Klinci (Bezirk Valjevo) eine Skelettbestattung mit Steinsetzung. Dem Fundbericht zufolge befanden sich bei den Ohren Ohringe mit einer Bommel, während auf der Brust und bei den Händen Ösenhalsringe und Stellenarmreife angetroffen wurden. Letztere scheinen am Balkan wohl jünger als in Mitteleuropa zu sein, wie dies besonders durch den Fund am Hügel VIII in Strbci (mit Fibel von weiterentwickeltem Poschiera Typ) bewiesen wird. Sie gehören also zur Perioda Hallstatt A. Die Ohringe sind jedoch zweifellos slawisch. Die Annahme, es handle sich hier um die älteste, wohl noch illyrische Erscheinung solcher Ohringe ist nicht stichhaltig.

Пажљиво проучавање оскудних података и недовољног цртежа М. Валтровића довели су нас у овом погледу до друкчијег закључка. Валтровић каже да су се огрлице могле налазити на грудима, а да су гривне могле бити на скрштеним рукама. Сам тај факат показује да огрлице нису лежале око врата скелета, како се то уосталом јасно види и из цртежа, а да гривне нису нађене на рукама, већ Валтровић претпоставља да су оне првобитно биле тако постављене, па су неким поремећајем дошле у други положај. Уосталом, са поменутог цртежа види се да је једна гривна претстављена у гробу, али не постоје никакви трагови костију руку на којима би она стајала. С тога нам изгледа вероватније следеће решење: гроб из Клинаца је словенски. Он је укупан у ранију хумку преисториског доба. Том приликом Словени су наишли на стари илирски гроб, који су пореметили. Предмете нађене у томе гробу они су ставили у гроб свога покојника, и то огрлице на груди а гривне поред руку.

Гроб из Клинаца на тај начин губи унеколико своју вредност у погледу проучавања порекла наушница са јагодама. Но, начин сахрањивања у гробу ограђеном камењем, онакв какав је познат често и код старих Словена у нашим крајевима, показује свакако и стару илирску традицију.¹⁴ С друге стране, овај би се гроб имао сматрати као један од првих словенских гробова установљених на територији Србије. Начин сахрањивања са рукама скрштеним на грудима указивао би вероватно на сразмерно касно доба, по свој прилици после периода белобрдске групе. Аналогија у начину сахрањивања и у облику минђуша говори у прилог томе да би овај гроб припадао приближно истом времену као и они са некрополе у Добрачи.¹⁵

Др. Милутин В. ГАРАШАНИН

М. Garašanin

ДВЕ РИМСКЕ БРОНЗАНЕ МАСКЕ

Између бројних римских бронзаних и мермерних портрета у београдском Народном музеју издвајају се две маске са парадних шлемова војника. Такви шлемови били су у употреби од I до IV века н. е. Једна од њих са младићким ликом (сл. 1 и 2) нађена је у Смедереву, римској Vincea у Србији. Друга са ликом брата човека (сл. 3 и 4) потиче из Костола, некадашњег Pontes на Дунаву. Обе су публиковане од Пира Марконија 1936 године¹ у једном чланку, опште, без детаља, без аналогија и чврстог временског одређивања. По њему је млада маска диван рад фунералне намене, за који се ближе не изражава да ли је римског или грчког порекла, — док је старија свакако римска из I века наше ере. Касније нико није специјално обрађивао ове маске. Али се много раније, још 1911 године, Виктор Хофилер у своме врло опсежном раду,² опрема римског војника у прво доба царства, заставио на старијој маски, изнео њен научни историјат, да је раније од других научника сматрана за етрурску, грчку и на крају римску, али из републичког времена. Сам јој није одређивао ближе временско место, осим да је римска, али је у својој студији са њом почео поглавље о шлемовима са маскама и поделио их у три групе. Прва група обухвата шлемове-маске који су у једном делу рађени, и тада је он у тој групи знао само за нашу маску. Последње две групе су дводелне, у којима су одвојено рађене маске од шлема па су се спајали. Другој, чисто дводелној групи припада наша млада маска, коју писац није познавао. А трећа, осим тога што је дводелна, има на лицу помичан исечак за очи и нос, који се може скидати и намештати према потреби. Са врло много прикупљених примерака Хофилер је изложио поделу, аналогије, намену, историско место, описе, размере и назалишта, и тако дао изванредан археолошки рад онога времена за ову врсту римске војничке опреме. Није се задржао на њиховој портретној страни, јер тада познавање ове гране римске уметности није било толико развијено као данас. Одатле и сва она силна лутања у стилском, културном и уметничком одређењу наших маски — портрета, која

није могао ни Маркони да отстрани својим радом. Због тога чак ни радови о најновијим налазима таквих маски из Штраубинга немају потребне стилске анализе.³ Али данас, после много изашлих великих студија о римском портрету, то је већ лакше, и задатак је баш овом кратком прилогу да путем најближих аналогија одреди што тачније време њиховог постанка, као и уметнички значај.

Маска са шлемом младића, из Смедерева унутрашња висина 20 см. ширина 19 см. Сачувана је само маска без шлема. Изнад ниског широког чела падају велики увојци у двоструком венцу, изразито спирално увијани. Над њима је уска трака на коју се везивао шлем. Трака је на једном месту са десне стране одломљена, а протеже се од уха до уха. Испод чела су повијене дугачке оштре моделоване обрве. На њима су једва приметни зарези кратких цртица. Капци су горе повијени као и обрве, али су двоструко профиловани. На исти начин профиловани су доле, али су у равнини. На обе стране су капци извучени у шару комбиновану са нежно урезаним троуглима. Нос је врло правилан и лепо извајан, на ноздрвама су рупице. Испод носа су отворена фино повијена уста. Над њима су бркови, слаби, једва видљиви, неприметно урезани. Они се протежу испод образа све до браде, која испод оба уха има јаке пластичне залиске, а на средини је гола. Са стране су дуге добро моделоване уши, испод којих су отвори за везивање маске са шлемом. Цела физиономија младића је идеализована. У њој нема детаља толико својствених за аутохтони римски портрет, када није подлегао грчком класицизму. Али ово је римски класицистички рад, који само бледо сећа на портретна грчка достигнућа из доба јелинизма. Зато је цео изражај лика допадљив, заобљено извајан, без прелаза, без личног карактера. Поред чисто стилских класицистичких особина из римског доба раног царства, има на маски неколико техничких детаља својствених само римском времену. То су урезани у виду шара завршци очних шупљина и врло нежно моделовани бркови. Та техника плитког грави-

¹ Le vie d'Italia e del Mondo 1936. Nr. 5 стр. 442 и 443.

² Vjesnik H. A. D. n. s. XI. стр. 108.

³ J. Keim — B. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing, München 1951, стр. 8—11; Festschrift Egger, стр. 126—143.

Сл. 1. Маска младића из Народног музеја у Београду
Fig. 1. Mask of young man in the National Museum at Belgrade

рања и постизања пластичког ефекта са једва приметно урезаним цртама прати римску фигуралну пластику од њених почетака до краја и није се са истом снагом одомаћила у грчкој уметности. Тако се на основу општих стилских особина и неких техничких детаља за ову нашу маску — портрет младића може тврдити да је римска из времена ранијег царства. Али то је данас и сувише широк датум

Сл. 3. Маска брадатог човека из Народног музеја у Београду
Fig. 3. Mask of bearded man, in the National Museum at Belgrade

у одређивању старости портрета, јер је проучавањем њиховог стилског развоја археолозима пошло за руком да им старост одреде на деценију. Осим тога, класицизам се у неколико махова јављао на ранијим римским портретима, и свака таква појава имала је своју уметничку одлику по којој се разликовала од сродне. Наша маска младића несумњиво је била везана са шлемом, који се изгубио, била је део римске војничке парадне опреме и по аналогијама најближа јој је она из Ридчестера⁴ у Енглеској, која се налази у Британском музеју у Лондону (сл. 5). Али је на оној из Енглеске сачуван и шлем богато украшен фигуралним сценама војничких борби.

Сл. 2. Профил маске младића
Fig. 2. Profile of mask of young man

Сл. 4. Профил маске брадатог човека
Fig. 4. Profile of mask of bearded man

Што се саме маске-портрета тиче, она показује убедљиве сличности са нашом. Цео изглед лица са очима, носем, устима и брадом грецизиран је и пун је класицизма. Импресија је таква као да је све то исто као на нашој, а не само слично. Има и детаља који су различити на ова два објекта. Обрве су оштре и танке, али без урезаних цртица. Капци се не завршавају шаром као на нашој. Нема финих брчића. Залисци браде на образима су мало друкчије моделовани, али су на исти начин пластички јако истакнути. Увојци косе над ниским челом личе у свом доњем делу на наше, али су брзо прекинути круном, која се састоји из два појаса. Доњи је израђен као тврђава са зидовима и кулама, а горњи садржи на себи фигуралне претставе. По ауторовом

⁴ H. B. Walters, Select Bronzes, London 1915, tab. LXXII

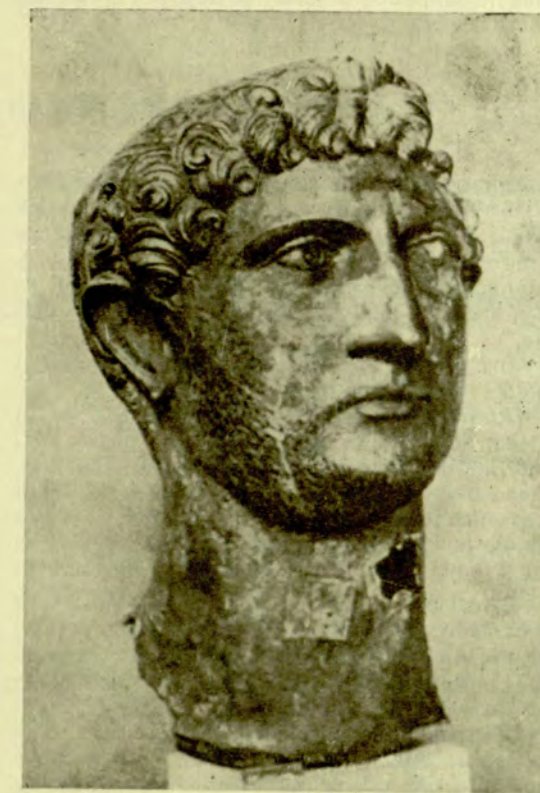

Сл. 5. Маска са шлемом из Британског музеја у Лондону
Fig. 5. Mask with helmet, in the British Museum, London

закључку, ова маска је из I века наше ере. Но аутор тада није знао за нашу маску младића и за њене стилске елементе на увојцима косе, који невероватно сећају на другу бронзану скулптуру, опет из Енглеске, а која је временски строго одређена, јер претставља главу Хадријана.⁵ Наиме, у Темзи код Лондона нађен је овај бронзани портрет, који треба по ауторовим речима да претставља императора у старости око тридесет година (сл. 6). Бронзани портрети су врло ретки у комплексу античке скулптуре. Због свог материјала они су као и друге бронзане пластике после пропасти римског света немилице претани у друге предмете. Напротив, мраморне скулптуре са портретима сачуване су у огромном броју. Зато се студије римског портрета такорећи базирају само на проучавању оваквих уметничких дела. Тако се често на бронзаним портретима налазе елементи који нису заједнички и на једној и другој материји, мрамору и бронзи. Осим тога, на овој Хадријановој бронзаној глави из Британског музеја у Лондону обрађена је коса на сасвим друкчији начин него што је то случај са брадом и брковима. Коса је врло бујна и пластички је приказана са јаким праменовима на темену и са венцем двоструких увојака изнад ниског чела. Баш ти увојци изванредно сећају на оне са наше маске младића. Осим тога, оштра профилација обрва врло је слична оној са обе поменуте маске. Тако би наша маска младића по аналогијама са косом овог Хадријановог портрета припала трећем деценију

II века наше ере. Развој римског портрета оног времена сасвим се слаже са овим датовањем. Тада је почињао нови римски хадријански класицизам, други по реду у развоју римског царског портрета. Онај кратки реалистички предак који се уметнуо у времену од Клаудија до Трајана опет су потиснули грецизовани елементи, који су дошли до кулминације под Марком Аурелијем. Затим, на почетку тог новог хадријанског класицизма има на портретима још много реалистичких слободно римских црта. На самој поменутој Хадријановој глави то су бркови и брада тако импресивно рађени, реалистички, да скоро сећају на оно доба римског портрета брутално разголићеног у првој половини III века н. е., што целих сто година раставља обе епохе. Наша маска младића сасвим је класицистичка, на њој нема истинског реализма, и сам век приказане личности, можда младог владара у апотеози, то је дозволио. Али моделација браде и бркова са бронзане Хадријанове главе пружа доста основе за тумачење наше друге маске — шлема брадатог човека, која је скроз реалистичка и брекће од снаге римске портретне уметности.

Маска са шлемом брадатог човека, нађена је код Костола, унутрашња висина 27 см, ширина 21 см. Уствари уместо шлема она има густу косу која у таласастим танким праменовима пада на чело и иза врата и чврсто

Сл. 6. Бронзана глава императора Хадријана из Британског музеја у Лондону
Fig. 6. Bronze head of the Emperor Hadrian, in the British Museum, London

⁵ I. c. tab. LXII.

је заземљена за маску. Сваки је прамен подељен на ситне танане косе. На сличан начин су гравирани бркови и кратка брада, која се код уха везује за косу и одатле покрива скоро цело лице. Али праменови браде више изгледају као увојци. Иначе, чело је такође ниско, но реалистичкије моделовано са првојима. Испод њега налазе се густе пластички детаљисане повијене обрве, са широко отвореним елипсоидним отворима за очи. Капци су једноставно извучени. Нос је правилан, дуг и рашчлањен у својој маси. Ноздрве имају рупице. Уста су широка и благо отворена. Лице је такође врло реалистички моделовано. Јабучице су истакнуте. Испод браде и затиљка налазе се равномерно постављене рупице са којима се спајала остала опрема за заштиту врата и груди. На врху темена је учвршћена закачалка, вероватно за перјаницу. Ова маска-портрет нема у себи никаквих класицистичких елемената, напротив из ње избија римски реализам у свој својој силини. Моделација чела, носа и лица тако је човечански верна да из ње провирује одређена личност која је портретисана. Осим тога, ситне гравуре на коси несумњиво су римског порекла. Тако опадају сва ранија тумачења, да је ова маска етруског, грчког или римског републичког порекла, и Марконијево мишљење да је римска из доба раног царства остаје као чињеница.

Али његово датовање за I век н. е. и сувише је широко. У њему је портрет доживео

ванредно фино нијансиран и диференциран развој, и по томе се може наћи ближе временско место и нашој маски. Она свакако не припада класицизму прве половине I века н. е. нити флавијевској уметности, која се поново ослобађа аугустовских императорских модулација и граби здраве елементе римске стварности. А тај реализам је пунији и сигурнији под Трајаном пре него што га је Хадријан опет везао за грчке узор. Занимљиво је да коса у облику пластичне калоте која пада на чело и затиљак фигура са трајанових рељефа на славолуку и ступу у Риму личи много на ону са наше маске. Исто тако брада се у то време поново лагано враћа у употребу. Она својом обрадом сећа баш на онај начин техничког приказивања који је примењен на познатој Хадријановој бронзаној глави из Британског музеја. Тако би ова наша маска брадатог човека припадала трајановском реализму на прелазу I у II век и заседала би у први деценији II века н. е. Импресионистички елементи на њој сећају чак на уметност са почетка III века, али је реализам тада друкчији и указује на моментано, пролазно, емотивно, унутрашње стање приказиване личности. Тога на нашој маски нема. Она је скроз реална, без импресивних вибрација и чврсто везана за стварност, која је већ у доба републике постала одлучујућа за римски портрет.

МИОДРАГ ГРБИЋ

TWO ROMAN BRONZE MASKS

Among the collections of the Belgrade National Museum there are two helmets with masks. They are very interesting in that they can serve to throw greater light on the Roman military equipment used for parade purposes as well as for a stylistic analysis of the portraits of that time, as both the masks represent two different persons. One of these mask-portraits has youthful features but it has no helmet (Plate 1 and 2). It is known to have been found in Serbia, in Vincea, now Smederevo. The second mask portraits the features of a bearded man and has, instead of a helmet, thick hair whose tresses fall across the forehead and on the neck (Plate 3 and 4). It was found in the environs of Kostol, roman Pontes, also in Serbia, both on the Danube.

A precise stylistic and time analysis has not been made for these two mask-portraits. The last person to deal with them in this respect was P. Marconi in a brief essay published in 1936 in which he concluded that they were both of Roman origin. But he stated for only one of the masks, the one with the beard, that it belonged to the 1st century A. D. Judging by analogy, the mask of the young man is very similar to the one from Ridchester now in the British Museum, which Walters in his catalogue dates as belonging to the 1st century A. D. Similarly, the locks of hair on this mask are

very reminiscent of the bronze head of Emperor Hadrian also in the British Museum and described in the same catalogue. Linking these analogies, the Belgrade mask of the youth belongs to the third decade of the 2nd century A. D. and is replete with the idealistic elements of that time. The portrait substance of the mask of the bearded man is quite different. It has nothing of the idealistic elements and is filled with pure Roman realism. The wavy tresses across the forehead and on the neck in the form of a plastic calotte reminds one greatly of the reliefs on the figures of Trajan's epoch. Further, the fine modulation of the beard and mustache, extremely realistic and impressive, again calls to mind the already-mentioned bronze head of Hadrian in the British Museum. In linking up these elements from Trajan's and Hadrian's periods, our mask of the bearded man may be said to date from the first decade of the 2nd century A. D. It is precisely the impressionistic elements in the beard and hair which are confusing and which call to mind the Roman portraits dating from the early 3rd century. Nevertheless, the stark realism of the features and the technical workmanship of the hair with fine gravure, lead us to reject this supposition as being inaccurate.

M. Grbić

АРХЕОЛОШКЕ И ИСТОРИСКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ МАКЕДОНИЈЕ

ГДЕ СУ БИЛА КРУПИШТА, У КОЈИМА ЈЕ ЦАР ДУШАН 1354 ГОДИНЕ ОДРЖАО ВЕЛИКИ ДРЖАВНИ САБОР

У ризници манастира Хиландара, на Светој Гори Атонској, чуване су до Другог светског рата две хрисовуље — даровнице из којих се види да је у месту Крупиштима, с пролећа 1354 године, одржан велики државни сабор Српског Царства. На том сабору, поред цара Душана и патријарха Саве, царице Јелене и младог краља Уроша, учествовала је и српска и грчка властела из старих српских и новоосвојених грчких — византиских области; а затим сви митрополити са епископима и многим претставницима монаха из Свете Горе. Између осталог, на том сабору се радило и на регулисању аграрно-правних односа појединих властелинстава у Српском Царству.

Међутим, питање места где су Крупишта лежала није још дефинитивно расправљено. — Постављена су два мишљења. Једно је Т. Флоринског, а друго К. Јиречека. Флорински га је ставио у југоисточну Македонију. Он, наиме, каже: „Местошко крупишти находило се недалеко отъ гор. Штипа, въѣхотно тамъ, гдѣ въ настоящее время небольшое село то-гоже названіа“ (Памятники законодательной деятельности Душана, цара Сербова и Грекова Киев 1888, стр. 48). К. Јиречек је поставио претпоставку да су Душанова Крупишта могла бити у области јужно од Костура, где се данас налази велико село са именом Хрупишта. Он, у своме раду „Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stefan Dušan“ (Archiv für slavische Philologie, XXII, 1909, стр. 170—171) каже: „...man kann aber auch an das jetzige Chrupišta (südlich vom See von Kastoria, ein grosses Dorf mit ungefähr 3.000 Einwohnern, denken, eine Ortschaft welche den aus den neu eroberten südlichen Ländern kommenden Mitgliedern des Reichstags noch näher lag“ — наиме, ближе него Крупишта код Штипа, према мишљењу Флоринског.

Ни Флорински, а ни Јиречек, сем слично-сти или истоветности имена и близине новоосвојених византиских областима, нису покушали да анализом докумената, у којима се помиње сабор у Крупиштима оправдају своја мишљења. Али аугоритет Јиречеков повукао

је неке наше научнике да без резерве прихвате његову претпоставку; па је тако напр., и Т. Р. Ђорђевић, у свом делу „Македонија“ категорички тврдио: „1355 (!) био је сабор у Крупишту (!), јужно од Костура“ (Панчево 1920, стр. 55).

Међутим, да су Флоринскиј и Јиречек само мало пажљивије проучили оба поменута документа у којима се помиње сабор у Крупиштима, видело би се одмах јасно да су у оба акта забележени не само датуми њихова постанка него и област у којој су они, после царске одлуке, написани — и издати на том сабору. Та акта, наиме, својеручним потписом потврдио је њихов састављач а царев секретар — логотет Ђорђе, који на крају првог документа изрично каже: „Повелѣнѣмъ господина цара Гюргъ логоѣтъ; записа на Овчи поли, месеца мая въ (2) днь“ а на крају другог акта поновио је исто, само под другим датумом — „месеца мая въ (17) днь“ (Флоринскиј, Аѡонскіе акты, С. Петербургъ 1880, стр. 76 и 65). А све то значи да је Душанов државни сабор у Крупиштима држан током месеца маја, а можда и током априла, пошто је први акт датиран другог, а други седамнаестог маја исте године...

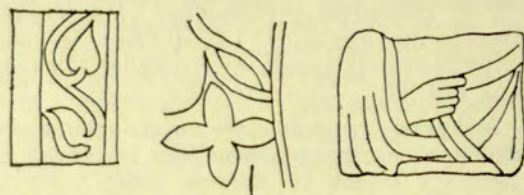
Дакле, не може бити сумње да су Крупишта где је одржан тај државни сабор 1354 године била на Овчем пољу у Брегалничкој области — где се и данас налази село са истим именом на десној обали реке Брегалнице, ниже ушћа речице Злетовке.

Сем у поменута два саборска акта, та се Крупишта помињу и у једној даровници цара Душана, од 12 јуна 1349 године, за руски манастир Св. Пантелејмона на Светој Гори — звани Русик. Ту, наиме, цар Душан у суседној области Валандова — „у Бѡйми у Валан-довѣ“ — уз цркву Св. Ђорђа, између осталог, дарује Русику за његово властелинство и новонасељене пчеларе — „уљаре“, са њиховим породицама и „уљаником“ — пчелињаком (Гласник Срп. уч. др. XXIV, стр. 235—236). Те пчеларске породице насељене

су биле, како се у даровници каже, непосредно близу — Крупишта. Током времена то насеље пчелара — „уљара“ — развило се у читаво село, па је то село, према првобитном занимању становника — „уљара“, добило име „Уљарци“. Оно и данас постоји, на истом месту и под истим именом, у близини Крупишта, где речица Злетовка утиче у Брегалницу, а Крупишта су само нешто ниже од састава тих река — низ десну обалу Брегалнице према Штипу.

Сви ови подаци из сва три документа XIV-тога века у којима се помињу Крупишта јасно нам кажу: Да су Крупишта у којима је цар Душан држао државни сабор 1354 године била на истом месту где се и данас налазе мала скромна села Крупишта и Уљарци — уз десну обалу Брегалнице између Кочана и Штипа.

Оба та места лично сам походио 1932 године и нашао сам у Крупишту, можда баш

Сл. 1. Крупиште, фрагменти орнаментираног мермера узидани у јужни део цркве

Fig. 1. Krupishte, fragments de marbre ornementé inclus dans le mur méridional de l'église

на истом месту где је Душан 1354 године држао свој сабор, једну малену црквицу, посвећену св. Николи, подигнуту на темељима једне простране зграде, чији се археолошки остаци још распознају на неколико места око цркве. — Над улазним вратима из нартекса у самој црквици, налазио се тада овај запис:

„+ Изволеніемъ шца и са поспешеніемъ с(в)на и совершениемъ с(в)т(а)го Д(с)ха + И сазидана се и осфети се (!) рѣкою васѣхъ осфещенаго (!) епископа киръ Макария въ лето 873 ѣ ѣ г. И саписа се въ нѣжнѣ время въ лето 873 ѣ ѣ г. егда вѣше благовѣщеніе на пасхѣ“

Помену Г(оспо)ди титери и настојатели.“

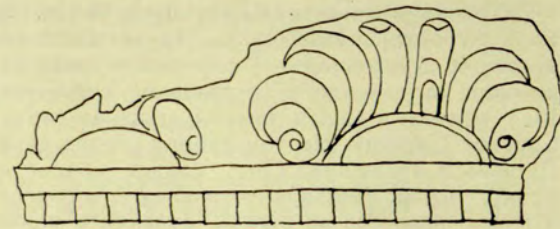
А у самом нартексу, над улазним вратима споља у нартекс, писало је:

„Во славѣ с(в)т(а)го единосѣщнаго, животворца и нераздѣлнанаго тр(о)ицы, оца и с(в)на и с(в)таго Д(с)ха, обновиса сей с(в)т(а) и б(о)жественій храмъ во имя с(в)таго Николаа чюдотворца во лѣто 1800. Изъ рѣки Исиди м(она)хъ Деврели. Приложи сей шверсъ (!) Гава Грѣвѣ (!) за оуспѣшихъ. Имена Навѣхъ (!) и Шѣхъ егѣ Гокохъ, Ристо, Костадинъ, Цвета. Бѣчнаа имъ памѣтъ.“

Приликом подизања нове цркве на старом месту 1625 године узидана су у јужни зид три фрагмента од беложућкастог орнаментисаног мермера. — Од њих један фрагмент претставља торзо младића без главе, огрнутог набораним плаштом, који придржава десна рука са испруженим кажипрстом на левим грудима; затим један одломак орнаментисан са два бршљанова листа и други одломак истог таквог мермера, са плетеницом од стилизованог лишћа и цветом у средини, који личи на једнокраки византиски крст (сл. 1).

За чесму која се ту налази употребљен је један камен саркофаг, а над чесмом постављен је један део лепо зупчасто извајаног каменог надвратника — са волутастим украсима на горњој плочи (сл. 2).

Најзад, сем наведеног, Крупишта су интересантна и стога што се у њиховој данашњој

Сл. 2. Крупиште, фрагмент каменог надвратника узидан у чесму у близини цркве

Fig. 2. Krupishte, fragment de linteau en pierre incorporée dans la maçonnerie de la fontaine près de l'église

црквици налази и сведочанство једног специјалног начина борбе црквених претставника и културних зографа са народном сујеверицом, а нарочито са обраћањем народа у болести за помоћ врачевима и врачарама. По Македонији наишао сам на неколико таквих примера. Сви су врло инструктивни; а међу најинтересантнијима су они у Св. Ђорђу Полошком код Кавадара и овај у Крупишту. За илустрације тога зографског метода борбе против сујеверја обично се узимала површина на зидовима у нартексу према улазу у цркву, да одмах сваком упадне у очи. Те илустрације су настојале да извргну руглу све походе сељака врачарама и увере народ да су све то „ђаволски послови“, да су сви они који у болестима и иначе траже помоћ код врача уствари послужници црних рогатих и репатах ђавола, који их шаљу и уз веселу игру одводе их тамо — и пешице и на колама... И док анђели раширених крила упућују народ на мир, грљење и љубљење, дотле ђаволи поттичу на свађу, тучу и на неравну борбу, напр., грађанина са исуканим мачем против сељака, оборужена само кратком палицом, итд...

Нартекс црквице у Крупишћима илустровао је, у том смислу, један зограф из Дебра 1880 године, под именом монах Исаја (сл. 3).

Сл. 3. Крупиште, фреска у нартексу цркве, која илуструје борбу наших зографа XIX века против врачева
Fig. 3. Krupishte, fresque dans le narthex de l'église, représentant la lutte de nos zographes, au XIXe siècle, contre les magiciens

ЗАДУЖБИНА ВЕЛИКОГ ВОЈВОДЕ НИКОЛЕ СТАЊЕВИЋА У КОНЧИ КОД СТРУМИЦЕ

Најстарији познати нам помен о месту Кончи потиче из другог деценија једанаестог века. — Он се налази у првој повељи византиског цара Василија II за Охридску Архиепископију из 1019 године. Ту се, поред Стру-

мице и Радовишта, помиње и Конче, према грчком облику — Κονέτζη, као трећи град Струмичке епархије (H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, стр. 8; Глас СКА LXXVI, стр. 23). Тај град је лежао у долини Криве Ла-

Сл. 4. Црква у Кончи са остацима куле. Изглед са северозапада
Fig. 4. Eglise de Konča avec les restes de la tour. Vue du nord-ouest

Сл. 5. Црква у Кончи. Изглед са југоистока
Fig. 5. Eglise de Konča. Vue de sud-est

кавице, северозападно од Струмице, тамо где се данас налази истоимено село Конча, које са селом Лубницом чини једну доста велику општину у Срезу радовишком; па је у том селу до данас сачувана једна интересантна средњевековна црква из друге половине XIV века, са развалинама једне куле.

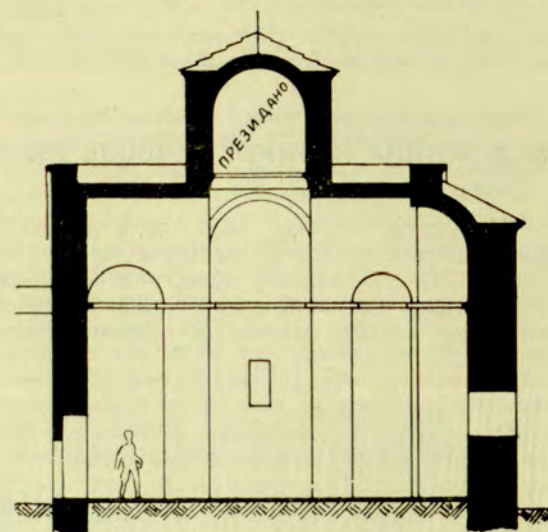
Црква у Кончи саграђена је на име Св. архијаконa и првог мученика за веру хришћанску Стефана; а према потврди властеоске даровнице цара Уроша V за манастир Хиландар, подигнута је пре 1366 године. Сазидао ју је „своим троудомъ и откоупомъ“ — велики војвода цара Душана и цара Уроша — Никола Стањевић, кога цар Урош, у тој својој даровној повељи, назива: „Много възлюбленни властелинъ и братъ царства ми велики војвода Никола“; а подигао ју је на својој баштини, коју је добио на слободно располагање од цара Душана, после освајања тих области од Византијаца — „оу баштинъ записнои, што моу је записалъ и оутврдиъ родитељ царства ми оу баштиноу до вѣка...“ (Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 444).

Спољашњи изглед цркве показују фотографски снимци (сл. 4, 5, 7) и цртежи (сл. 6); а унутрашњи изглед, са фрескама, дају снимци под бр. 8 и 9; док нам сл. 4 приказује и

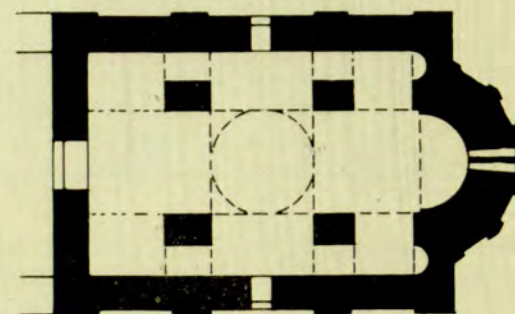
остатке куле од зграде у којој је, према традицији, становала Катарина — Катакузина, млађа ћерка деспота Ђурђа Бранковића — Смедеревца, а удовица грофа Улриха Цељског, која је, по нашим млађим родословима и летописима, ту и умрла и сахрањена после 1476 године (Ј. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, бр. 35, 1238 и 774).

У самој цркви у Кончи, у нартексу са десне стране, нађена је велика дугуљаста камена плоча, са врло лепо исклесаним натписом и војводиним грбом уз овај натпис: — „Никола | Станевичъ | велики воє | вода кти-тор“. Та плоча је, пре последњег рата, из Конче пренесена била у Археолошки музеј у Скопљу и монтирана на првом спрату у Куршумли-хану; али после рата већ је нисам тамо нашао.

Приложени цртеж (сл. 10) даје верну слику Стањевићеве ктиторске плоче пре њеног уништења; а исклесани грб на њеној средини највише потсећа на орнаменте изливене на реверсима сребрних грошева кованих код нас за време краља Стефана Дечанског и сина му цара Душана, а нарочито у доба цара

13'20

Сл. 6. Црква у Кончи, основа и пресек
(снимак А. Дерока)

Fig. 6. Eglise de Konča. Plan et coupe
(relevé de A. Deroka)

Уроша, када су и нека властела, као велики деспот Оливер и Никола Алтомановић, ковали своје грошове са сличним реверсима. — Тај грб претставља штит са шлемом у основи, над којим је искићена заставица, а над њом розета са челенком од више пера (Упореди снимке код Šime Ljubića, Opis jugoslovenskih novaca, Zagreb 1875, таблица IX., бр. 6—27 и др.). Међутим, на Стањевићевој плочи, као што се види на приложеном цртежу (сл. 10), место искићене заставице исклесано је неко бојно оружје слично хелебарди са ловачким рогом; док је челенка изнад рога приказана као стилизована борова гранчица са шест пари мањих огранака — место уобичајених пера...

На овој Стањевићевој плочи, уколико је мени познато, имамо први, а можда и једини, случај да је један оснивалац монументалне задужбине код нас у Средњем веку на овај начин обележио на њој своје ктиторство...

Колико је и какво је било ово Кончанско властелинство, у коме је велики војвода Никола саградио своју задужбинску цркву, и, заједно са свима земљама и оновременим правима, даровао је нашем највећем средњевековном црквеном властелинству — манастиру Хиландару на Светој Гори, лепо се види из хрисовуље од 1366 године, којом је цар Урош V потврдио војводин дар Хиландару. У повељи се, наиме, по имену набраја тринаест дарованих села у целини (Конча, Лубница, Трескавац, Сухи Дол, Дедино, Ракитац, Сјеништа, село у коме је становао властеличић Добросав Карбић, па Костадинци и још једно посебно село у коме је становао властеличић Костадин, Негронофоти, Грков Дол и село Свеги Костадин). Сем тога даровано је и село Тудорица, али не цело него само половину, уз још неколико мањих и већих — „мала, голема“ — села, која је заселио сам војвода Никола у границама Кончанског властелинства — „оу метесеъ кончкихъ“, када је овом приликом — „нынѣ“, преселио — посадиъ“ тамо своје људе — огроке, са својих других властеоских добара (Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 445).

Према свему томе изгледа да је Кончанско властелинство Св. Стефана око 1366 године имало двадесетак већих и мањих села, од којих су два, која се по имену не називају, дотле припадала двојици војводиних властеличића — Добросаву Карбићу и неком Костадину. Сем тога, то властелинство, поред слободних људи и полуслободних отрока, имало је своје планине и винограде, ливаде и воденице са својим специјалним привелегијама и имунитетима — „правинама“ у тачно одређеним границама — „сѣ всѣмъ периоромъ сѣль тѣхъ...“

Знатан део ових побројаних села постоји и данас, скоро под истим именима, око горњег тока реке Лакавице, југозападно од Радовишта. — Ту су, на десној страни Лакавице: Ракитац, на карти Rakites i Rakiča, Негронофоти, данас Неграновци, Дедино, данас Дедино Село, и Трескавац, на карти Trakovac. Између тих још и данас познатих села Кончанског

Сл. 7. Црква у Кончи. Накнадно узидани мраморни допозорици, пренесени вероватно са оближње куле

Fig. 7. Eglise de Konča, encadrements de fenêtre en marbre incorporés ultérieurement dans la maçonnerie et probablement transportés de la tour voisine

властелинства, као што се види јасно из самог контекста, лежала су и остала села која данас или не постоје више као села или се налазе под другим именима. А на левој обали Лакавице и данас се под истим именима налазе села Конча и Лубница.

Сва та села Св. Стефана Кончанског властелинства, заједно са виноградима и водевицама, ливадама и планинама, добила су тада исте онакве привилегије и имунитете какве су имала и остала властелинства манастира Хиландара, као главне задужбине целокупног Српског народа. При томе је још нарочито наглашено: да целим тим властелинством, као и појединим деловима његовим — метохијама, не сме нико други управљати него само управа манастира Хиландара и њени повереници, те нико не сме ништа узети од чега било из тога властелинства, па чак ни „дѣте воєводино, ни родимъ — рођак —, ни кто малъ ни великъ“ од других властеоских и државних власти. Штавише, на крају потврде војводине даровнице цар Урош V, под претњом проклетства, позива и своје наследнике — да ништа од овог његовог уређења не измене, нити одузму, него да све потврђују и чувају овако како је он уредио и прописао... (Законски споменици, стр. 445, III).

Чврсто утврђена кула, чије се развалине и данас налазе у непосредној близини задужбинске цркве Св. Стефана у Кончи (сл. 4), била је центар управе тога властелинства; у њој је у прво време у XIV веку, станао хиландарски управник — економ тога властелинства — метохије; а нешто доцније, када је та област прешла под турску власт, султанија Мара, старија ћерка деспота Ђурђа

Сл. 8. Црква у Кончи. Фреска св. Николе на зиданој олтарској прегради

Fig. 8. Eglise de Konča. Fresque de St Nicolas sur l'iconostase en maçonnerie

Бранковића — Смедеревца, довела је овамо своју млађу сестру грофицу Катарину — Катакузину, удовицу кнеза Удриха Цељског, после његове погибије 1456 године. То нам сведоче наши млађи Родослови, који су забележили: да је царица Мара, после смрти свога мужа султана Мурата III, живела на свом добру — хасу у Жежеву, у близини Свете Горе и довела к себи — „присвокоупицетъ“ своју сестру Катакузину Цељску — „от Поулине“ (Апулије) и доста времена заједно с њом у том крају проживела. Сем тога, ту се каже: да су обе сестре настојале не само да што боље уреде свој живот, него

и својих поданика на њиховим имањима и по манастирским добрима — „и о свѣхъ доврѣхъ оустроивъше и своихъ лѣдехъ и манастирѣхъ“. Ради тога њихови људи и сав народ много су их поштовали за живота, а после смрти достојно сахранили — Мару у манастиру Косаници (+ 14 септембра 1487 године) код Кавале, а Катакузину — Катарину (после 1489

Сл. 9. Црква у Кончи. Фреска Богородице „Страсне“ на западној олтарској прегради

Fig. 9. Eglise de Konča. Fresque de Notre-Dame de la Passion du côté occidental de l'iconostase en maçonnerie

године) у Кончи код Струмице (Гласник Срп. уч. др., LIII, стр. 43 и 99).

Сећање на добре односе Катарине према њеним људима — поданицима у Кончи и околини дубоко се урезало у душу народну и оставило је видног трага у једном обичају који се и данас врши код цркве у Кончи, као што сам се и лично уверио када сам 1928 године посетио Кончу са Радовиштем и Струмицом... — Тамо се, наиме, сваке године 21 маја по старом календару, на празник цара Константина и Јелене, обавља свечани опход из цркве у Кончи кроз поља и винограде свих села која су у време цара Уроша V и Николе

Стањевића, великог војводе струмичког, припадала Кончанском властелинству. Опход је сличан крстоношама. Напред иде најугледнији мушкарац са великим крстом, а за њим женскиње са малим иконама изнесеним из цркве. Певају се уобичајене обредне црквене песме. Само је овде додано неколико стихова, који потсећају на доба Катарине Бранковићеве — грофице Цељске и њене необично добре односе, као властелинке, према својим поданицима. — Од крстоноша, на лицу места, забележио сам ове стихове:

„Мила, добра Ђурђева сестро (! — место кћери!.

„Рахили своји поли ракави

„И заштити село от град

„От слана, от темен облак!...

дини „Марију Заштитницу“ а пред њом и око ње властелина са његовом породицом и поданицима, где у молитвеном ставу моле заштиту од разних невоља. Зато је лако могуће да је Катарина сличну слику дала изградити за Кончанску цркву и она доцније дала повода да се у обредне црквене песме крстоноша унесу и горе цитирани стихови које још и данас певају сви учесници крстоносних опхода у бившем Кончанском властелинству...

Најзад, од ктитора Кончанске задужбине, великог војводе Николе Стањевића, сачувано је било у манастиру Хиландару једно драгоцене Јеванђеље, са врло много уметнички изражених заставица и иницијала у бојама, понајвише лазурноплавом и светлоружичастом. — Не знамо шта је сада са тим Јеван-

Сл. 10. Ктиторска плоча са грбом великог војводе Николе Стањевића из 1346 године, нађена у цркви у Кончи

Fig. 10. Plaque de fondateur avec les armoiries du Grand Voivode Nicolas Stanjević, de l'année 1346, trouvée dans l'église de Konča

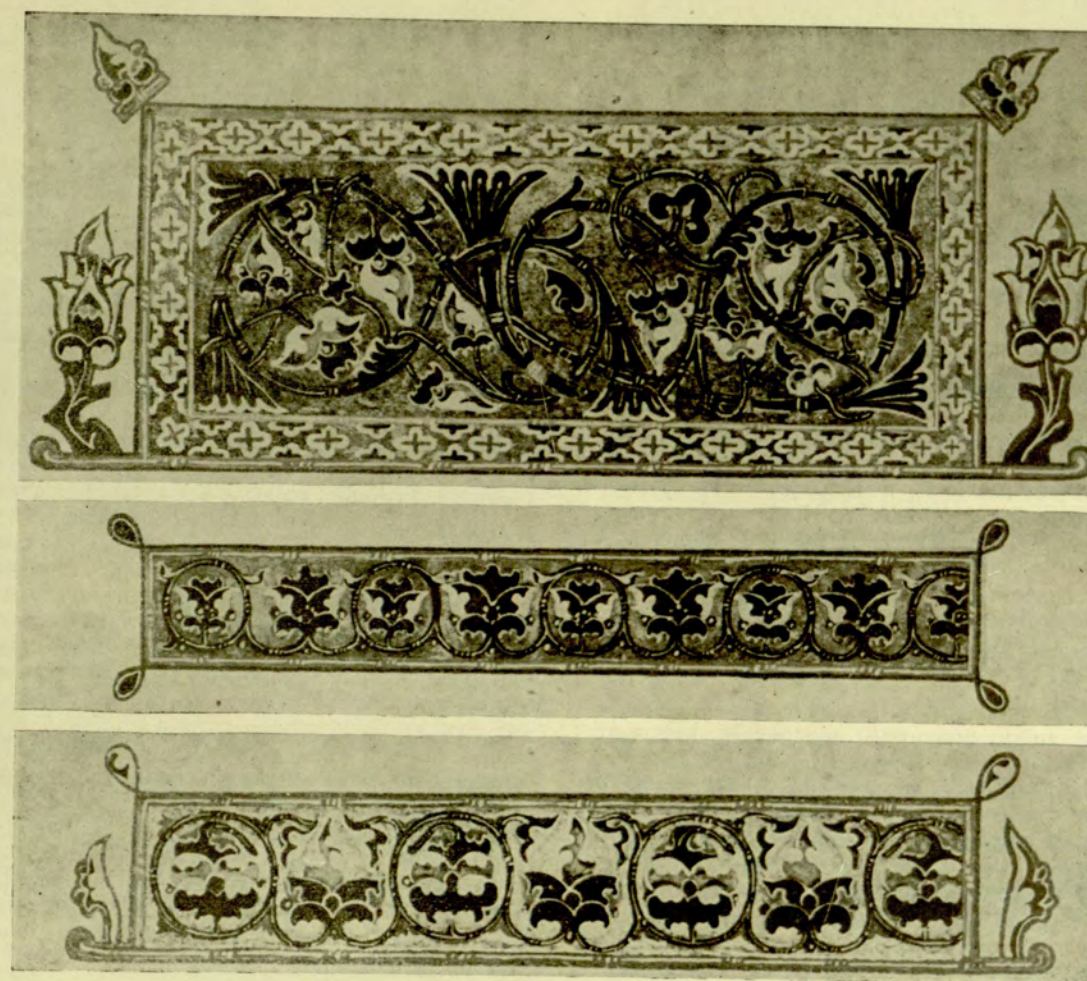
Није немогуће да је тај уметак постао ускоро после смрти Катаринине када је легенда, током времена, заменила ћерку Ђурђа Смедеревца сестром св. Ђурђа. А на ту претпоставку даје нам право што је она, по летописним белешкама које смо напред цитирали, као дугогодишњи становник у Кончи била необично добра властеоским поданицима, те су је они за живота много ценили и поштовали, а после смрти сахранили у цркви. А сем тога, Ђурђева ћерка дошла је овамо из Словеначке, где је култ „Марије Заштитнице“ нарочито развијен био. Тамо се још и данас по неким црквама у областима које су припадале грофовима цељским, — где је Катарина провела најлепше године свога живота, — налазе фреско-слике које приказују у сре-

ђељем од ванредне уметничке вредности; али је њене заставице и иницијале копирао уметнички верно у лето 1900 године уметник Владислав Тителбах, када се то Јеванђеље налазило у Београду. Те копије налазе се данас у Библиотеци Српске академије наука.

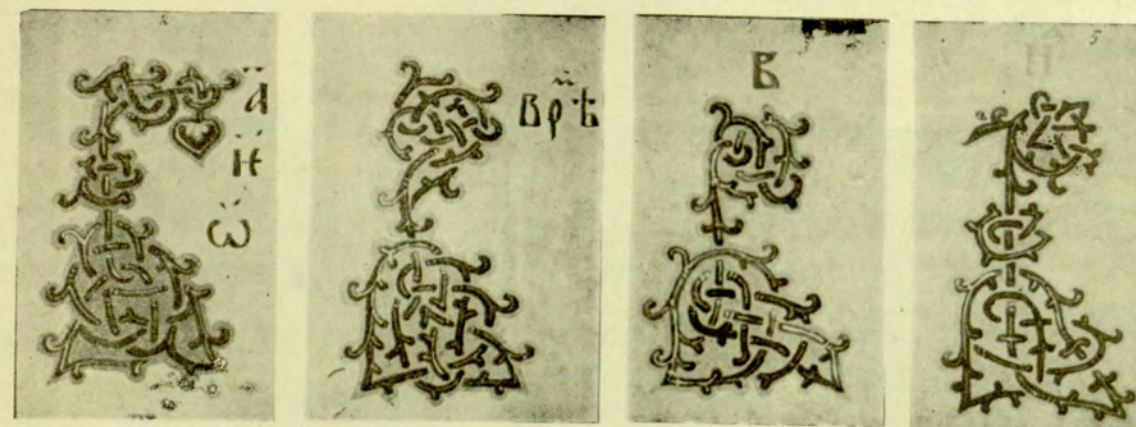
Цело ово Јеванђеље било је ванредно богато украшено чистим златом по свима унутрашњим орнаментима. — Такве и сличне појаве у нашој средњовековној уметности писања и илустровања књига несумњиво су дале повода народном песнику да у доба устанка на дахије у Србији пружи дахијама тобожње оправдање што прогањају српске попове и калуђере, „јер они знају злато растапати и са њиме ситне књиге писат, — нас дахије цару опадати...“

Сл. 11. Јеванђеље Николе Стањевића (заглавље јеванђеља по Јовану)
Fig. 11. Evangile de Nicolas Stanjević (en-tête de l'évangile d'après Jean)

Сл. 12. Јеванђеље Николе Стањевића, три заставице
Fig. 12. Evangile de Nicolas Stanjević, trois vignettes

Сл. 13. Јеванђеље Николе Стањевића, неколико варијаната иницијала слова В
Fig. 13. Evangile de Nicolas Stanjević, quelques variantes de l'initiale B

АРХЕОЛОШКО-ИСТОРИСКИ ОБЈЕКТИ У ГОРЊЕМ КОЗЈАКУ КОД КАРБИНАЦА НА БРЕГАЛНИЦИ

На територији старе Овчеполске, Морозвидске или Брегалничке области налази се још, и на земљиној површини, неколико интересантних монументалних археолошких објеката који потичу из римског, византиског и средњовековног српског времена.

Према првом хрисовуљу византиског цара Василија II из 1019 године за Охридску архиепископију, тадашња Морозвидска епархија обухватала је тада у својим границама седам градова са њиховим областима. — То су били ови градови: Морозвизд, Козјак, Славиште, Злетово, Лукавица, Пијанец и Малешево. А у тим градовима та је епархија имала право на петнаест клирика и петнаест привилегованих кметова (парика), стављених на службу цркви. (Н. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, стр. 9; Ст. Новаковић, Глас СКА, LXXVI, стр. 25).

Нас овом приликом интересује нарочито само бивши град Козјак (Κοζιάκ) Василијеве повеље; јер се у непосредној близини где је он некада стајао налазе остаци развалина једног римског каструма и једне касније доста угледне цркве у византиском стилу. На том месту постоји данас само мало село под именом Горњи Козјак у општини Карбинци, на левој обали Брегалнице. — О римском кастрumu, сем остатака зидова, немамо никакo-

вих других података, док о средњовековној цркви, сем археолошких, имамо и неколико историских података, који нам бацају понешто светлости не само на постанак њен и села Карбинаца, него и на неке друге околности из доба српске средњовековне владавине у тој области током XIV века.

*

Прву вест о селу Карбинцима код старог Горњег Козјака имамо у једном документу од 6 маја 1328 године, којим је краљ Стефан Урош III Дечански потврдио дар свога властелина штипског војводе и протосеаста Хреље, манастиру Хиландару на Светој Гори Атонској. У тој даровници, поред 50 кућа и трга у Штипу, Хреља је дао Хиландару и новозасељено место — „заселкѣ Карбинѣ съ всѣмъ синоромъ“ (Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 400). Према томе можемо претпоставити да је данашње село и општину Карбинци само неколико година пре 1328 године заселио неки Карба, који је нешто доцније подигао ту и лепу цркву, чије развалине постоје на томе месту. Заселак се морао врло брзо развити у село, када цар Душан, двадесет година после повеље краља Дечанског, 1348 године, у општој потврди свих властeosких добара манастира Хиландара, поново потврђује Карбинце Хиландару и назива их

Сл. 14. Развалине манастира Св. Ђорђа у Гор. Козјаку. Изглед са југоистока
Fig. 14. Ruines du monastère de St Georges à Gornji Kozjak. Vue du sud-est

Сл. 15. Развалине манастира Св. Ђорђа у Гор. Козјаку. Изглед са запада

Fig. 15. Ruines du monastère de St Georges à Gornji Kozjak. Vue de l'ouest

Сл. 16. Развалине манастира Св. Ђорђа у Гор. Козјаку. Изглед са југа

Fig. 16. Ruines du monastère de St Georges à Gornji Kozjak. Vue du sud

већ селом. Цар, наиме, изрично каже да потврђује Хиландару, између осталог „и на Брегалници село Карбинци съ правинами си“. (Законски споменици, стр. 422).

Сем о постанку села Карбинаца, у нашим старим документима има понешто занимљивих података и о самом Карби, који је, како изгледа, био протомајстор — неимар и сам својим рукама саградио цркву Св. Петке на својој баштини и даровао је Хиландарском властелинству, пошто ју је фрескама и свим другим потребама украсио... О томе се каже у једној повељи краља Душана око 1332 године овако:

„И прида краљевство ми црковѣ Свѣтоу Петѣкоу на Брегалници што јест зиданѣ Карѣва самѣ своима руѣкама и съ троудомѣ, пачѣ и пописалѣ и оуѣрасилѣ красотами црѣковѣнимѣ — да јест метохѣ Свѣте Богородиѣ Хиландарскѣ, съ виноградоми и съ живиѣмѣ и съ ѣконоси пачѣ и пашинѣта и землѣта што моу је далѣ господин и родитѣлѣ краљевѣства ми, и тоу да си има црѣкѣ“. (Законски споменици, стр. 404, XXXI; Korablev, Actes de Chilandar II, 393—395).

Из потврдне даровнице за Карбину задужбину види се да су Карби дата била властeosка добра на терену старог епископског града Козјака, где се у то доба стара епископска црква могла налазити у развалинама; а по конструкцији грађевине Карбине задужбине и по неким другим особинама сви су изгледали да Карба није градио своју задужбину из основа, него само обновио рушевине, а онда је дао фреске сликати и снабдео свим новим потребама — сасудима, књигама и другим предметима. Тако би био разумљивији и онај навод у хрисовуљу за Хиландар, да је Карба ту цркву — „сам својим рукама“

зидан, јер тај би се навод могао односити на ту обнову старе цркве.

Према овим чињеницама Карба је од краља Дечанског пре 1328 године, још као поданик штипског војводе Хреље, добио на Брегалници код старог епископског града Козјака у баштину неке земље, које је одмах „заселио“ са неколико породица, а можда се и сам ту населио и тако постало засеље — Карбинац. А када је то засеље 1328 године војвода Хреља, са одобрењем краља Душана, даровао манастиру Хиландару, Карба је одмах дошао на мисао да ту подигне „метох Светој Богородици Хиландарској“ — са црквом Свете Петке, где ће становати економ хиландарских властелинастава у области Брегалнице. И како је, по свој прилици, сам био неимар, одмах је приступио грађњи, не само старањем и трошком него и личним — ручним радом — „своима рукама“, тако да је та црква већ после четири године, око 1332 године, била потпуно готова и као Карбина задужбина предата Хиландару. Том приликом је краљ Душан тој Карбиној задужбини потврдио и све земље које му је краљ Дечански даровао, а он их уступио својој цркви Св. Петке и преко ње Хиландару. Сем тога, да би се што пре и што боље населила имања Св. Петке, Душан је у своју потврду унео и право: да сваки човек — поданик Карбин, као и сваки други „свободњѣ чловѣкѣ“ уопште који зажели да постане поданик Св. Петке и преко ње манастира Хиландара, може слободно населити се на њој дарованом имању, где ће бити ослобођен — „одѣ всѣхъ работѣ краљевѣства ми, малихъ и великихъ“. (Законски споменици, 404, чл. XXII и XII; Korablev, Actes, на и. м.).

На тај начин се од заселѣ Карбинац из 1328 године врло брзо развило знатно насеље које цар Душан у повељи из 1348 године већ

Сл. 17. Унутрашњост цркве у Гор. Козјаку (цртеж)
Fig. 17. Intérieur de l'église à Gornji Kozjak (dessin)

назива селом, под именом Карбинци — људи Карбини, а које је и данас средиште доста велике општине.

Сем изјаве краља Душана, око 1332 године, да је Карба и „сам својим рукама“, учествовао у зидању своје баштинске цркве код Карбинаца, на претпоставку да је он по професији био неимар упућује нас и чињеница што су на његовом имању које је даровао својој цркви насељени били и „зидци“¹ — зидари, који су, по свој прилици, били његови сарадници при градњи његове задужбинске цркве; а нешто касније, када је Карба умро, ти су се зидари одметнули од Хиландара и самостално овладали земљом на којој су били насељени, као својом личном својином. Због тога хиландарска управа потужила се цару Душану — „о селѣ земли Кар'вин'—

¹ Професор Т. Флорински, преписујући ову повељу цара Душана од 8 јуна 1355 године прочитао је „бъци“ место „зидци“ и уверавао је — „да није могао другојачије прочитати“; па је и сам Ст. Новаковић, у свом издању Законских Споменика (стр. 696, чл. CXLIV), задржао то читање иако реч „бъци“ ништа не значи, а из контекста повеље јасно се види да ту треба да стоји реч — „зидци“, као што пише и у Душановој хрисовуљи за његову задужбину Св. Арханђела код Призрена, где се говори како је цар „приселио... зидце“ из Пнуће (Гласник Срп. Уч. Др. XV; Законски споменици, стр. 696, чл. CXLIV).

свој, како је има црквѣ (хиландарска) оу хрисовуљи а съгъ (сада) је недръже“. Сазнавши за то, цар се одмах извинио Хиландарцима и признао да је и до њега један део кривце што је до тога дошло да су зидари — „што соу на тоизј земли карбин чкой“ присвојили црквене земље, јер он (цар), када је требало населити те зидаре — „въ то врѣме не обрѣте нигде дати зѣдцема да се прѣселѣ“; па је је одмах, 8 јуна 1355 године, наредио штипском кефалији — поглавару Давиду Михојевићу да са хиландарским претставницима и зидарима насељеним на њиховој земљи код Карбинаца изађе на лице места и, према упутствима игумановим, обележи дефинитивне границе између манастирских добара и зидарских поседа са обе стране Брегалнице — под претњом тешких санкција новог Царевог (Душановог) Законика за све оне који се огреше о ту уредбу. (Законски Споменници, стр. 428 — 9, чл. I — II.)...

Ово није једини случај у нашој средњовековној прошлости да су зидари, градитељи појединих владалачких и властеоских задуж-

Сл. 18. Унутрашњост цркве у Гор. Козјаку, са олтарском апсидом

Fig. 18. Intérieur de l'église à Gornji Kozjak, avec l'abside de l'autel

бина, заједно са својим протомајстором или главним неимаром, а и сами, за време градње или после свршеног рада, насељени бивали на имањима тих задужбина. — Тако, напр., знамо да је краљ Стефан Дечански око 1330 године, у доба зидања Дечана, протомајстору Георгију и његовој браћи потврдио дарована имања од краља Милутина, а нарочито село Монастириц, а краљ Душан је, после смрти очеве, додао им још и село Влахињу, уз нека друга добра, са правом да „при манастири“ могу и себи саградити кућу... (М. С. Милојевић, Дечанске хрисовуље, Гласник Срп. уч. др., 2-го од XII, стр. 58—59). Слично је учинио цар Душан и за време градње своје личне задужбине — Светих Арханђела код Призрена (1348—1353 године), када је, како он сам изрично каже у својој хрисовуљи: да је на властелинство своје задужбине — „приселио... зѣдце из Пнуће“. Тих зидара било је пет задружних породица, и он је, пресељавајући их, дао им у наследну баштину — „земљу оу Лютоглавѣхъ“, са њивама, ливадама, млином и виноградом, а уз то и ослободио од многих поданичких работа — „развѣ (осим) зиданиѣ“, итд. (Гласник Срп. уч. др. XV; Законски Споменници, стр. 696, чл. CXLIV).

Ето, шта су нам могли да кажу археолошки објекти код Карбинаца на Брегалници, осветљени историским документима!

О архитектури и остацима фресака Карбине цркве на Брегалници говоре приложени фотографски снимци и један цртеж погледа у унутрашњост цркве са западних врата (сл. 14—18).

Овим случајем занимљиво је поменути да сам у Карбинцима и у целој тој околини слушао да стари људи и жене конзеквентно говоре како су се у старој цркви, у својој младости „комкали“ — место причешћивали; јер то потсећа на стара далека времена из првог хришћанског доба међу нашим прецима у тим областима, када је цео Западни Илирик, коме су припадале и те области, био још под јурисдикцијом Рима а не Цариграда; јер су речи „комка“ и „комкати се“ — наша причест и причешћивати се, дошле из латинског — *communio* и *communicare* а не из грчког — *κοινωνία* и *κοινωνεῖν*. — Такве сам речи сретао и у неким нашим најстаријим рукописним кодексима са југа, као и у неким доцнијим њиховим преписима!

Рад. М. Грујић

NOTES ARCHÉOLOGIQUES ET HISTORIQUES DE MACÉDOINE

QUEL FUT L'EMPLACEMENT DE KRUPİŠTA, OU L'EMPEREUR DUŠAN TINT LA GRANDE DIÈTE D'ÉTAT DE 1354?

Après une analyse minutieuse des documents du XIVe siècle, l'auteur établit que Krupišta où l'empereur serbe Dušan tint une de ses grandes diètes d'Etat de tout l'empire serbe, en 1354, était situé sur la Brégalnica, en Macédoine, et non au village de nom ressemblant — Hrupište — aux environs de Kostur, comme l'avait affirmé le professeur feu Constantin Jireček.

A ce propos, l'auteur donne des renseignements sur la construction de la nouvelle église, en 1625, sur l'emplacement du Krupišta du Moyen âge, celui où fut tenue la diète, et présente quatre fragments de dessins de l'ornementation plastique en marbre blanc provenant du bâtiment, qui au Moyen âge existait en cet endroit. Ce bâtiment, à l'époque de la pénétration des Turcs fut détruit, et, lors de la construction de ladite petite église qui existe aujourd'hui encore à cet

endroit, certaines parties de cette ornementation de l'ancienne église ont été, au début du XVIIe siècle (1625), incorporées dans le mur méridional de la nouvelle petite église et à la fontaine qui se trouve aux environs immédiats de celle-ci.

Il présente également une photographie d'une très intéressante fresque du narthex de la nouvelle petite église qui occupe presque tout son mur méridional et qui montre la lutte culturelle de nos vieux zographes et de notre prêtrise, au XVIIe siècle, contre les devineresses et autres diverses superstitions.

En outre, on trouvera dans cet article un renseignement sur l'origine, aux environs immédiats de Krupišta, du village d'apiculteurs Uljarci, qui existe encore aujourd'hui au même endroit — sur la rive droite de la Brégalnica.

LA FONDATION DU GRAND VOÏVODE NICOLAS STANJEVIĆ À KONČA PRÈS DE STRUMICA

On trouvera dans cette note des renseignements archéologiques et historiques sur l'église de St Etienne, construite avant 1366 par le voïvode de Strumica Nicolas Stanjević, qui, après l'avoir dotée de tout ce qui lui était nécessaire pour son fonctionnement et son développement, en fit don, comme succursale, à Chilandar, le plus grand bienfonds féodal serbe au Mont Athos.

On y trouvera également l'analyse de tous les documents qui se rapportent à cette fondation, ainsi que neuf photographies et un dessin illustrant l'état dans le passé et l'état actuel de la fondation du voïvode serbe en Macédoine, près de Strumica.

OBJETS ARHÉOLOGIQUES ET HISTORIQUES A GORNJI KOZJAK PRÈS DE KARBINCI SUR LA BRÉGALNICA

On établit dans cette note l'existence à Ovče Polje, près du village Gornji Kozjak, en Macédoine, de ruines d'un camp (castrum) romain, puisqu'au Moyen âge Kozjak était une cité fortifiée et, enfin, qu'au XIVe siècle, pendant la domination serbe dans cette région, un membre de la petite noblesse nommé Karba, y éleva, non seulement à ses frais et par ses soins, mais aussi „de ses propres mains“ — comme il est dit dans la charte de fondation — une église dans le style serbo-byzantin. D'après ce que nous savons aujourd'hui de ce Karba, il était proto-maître des constructeurs-maçons et c'est pour services rendus dans les ouvrages de construction qu'il reçut du roi serbe Stefan Dečanski un petit domaine sur lequel il bâtit sa fondation, l'église dont il fit don au monastère de Chilandar au Mont Athos.

Dans l'acte de donation à Chilandar, que confirma l'empereur Dušan en 1332, il est expressément spécifié que Karba possède le droit d'établir autour de sa fondation des hommes à lui ainsi que d'autres possédant le droit de se déplacer, et c'est ainsi que fut créé le village Karbinci, peuplé principalement par les familles

Enfin, dans la même note, est signalée une vieille coutume pratiquée dans l'église de Konča depuis la mort de Catherine, fille cadette du despote serbe Djordje Branković le Sémendrien, veuve du comte Ulrich Celjski. Cette coutume se pratique tous les ans, le 21 mai vieux style, en corrélation avec les porteurs de croix; dans les versets de prière, au cours de la cérémonie, au lieu de la Mère de Dieu, „Marie Protectrice“, on rappelle „la chère et bonne fille de Djurdje (!) qui, comme veuve, passa à Konča les dernières années de sa vie, y mourut et y fut ensevelie, comme protectrice du peuple.“

des maçons de Karba. Ce village est aujourd'hui le centre de la commune de Karbinci, avec Gornji (supérieur) et Donji (inférieur) Kozjak. Des cas analogues ont existé en d'autres endroits également dans la Serbie du Moyen âge. — C'est ainsi que le roi Stefan Dečanski a établi des maçons dans le domaine de Dečani et l'empereur Dušan dans celui de Prizren.

Cinq photographies, reproduisent l'aspect externe et l'aspect interne de la fondation de Karba.

Il est d'ailleurs intéressant de constater que dans toute la région de la Bregalnica et principalement à Ovče Polje, on entend employer dans la population des mots se rapportant à la liturgie, qui dérivent de mots latins et non de mots grecs, comme par ex. „komkanje“ = communion, du mot latin communio et communicare, ce qui nous reporte aux premiers temps chrétiens dans les régions de l'Illyrie orientale, quand elle ressortissait encore de la juridiction du pape de Rome et non du patriarche de Constantinople.

R. M. Grujić

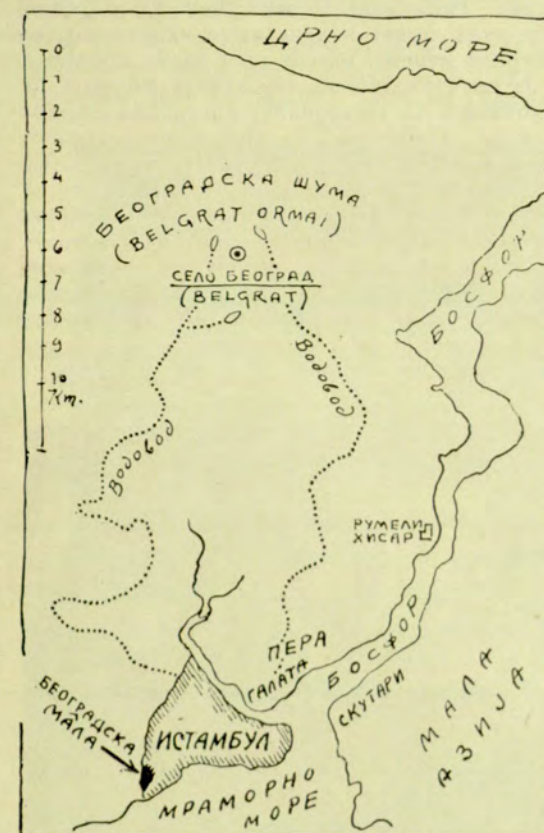
БЕОГРАДСКА ИКОНА БОГОРОДИЦЕ У ЦАРИГРАДУ

У јесен 1953 године био сам у Цариграду и том сам приликом покушао да сазнам што више о т. зв. „Београдској цркви“ и икони Богородице пренесеној 1521 год. из Београда у Цариград.

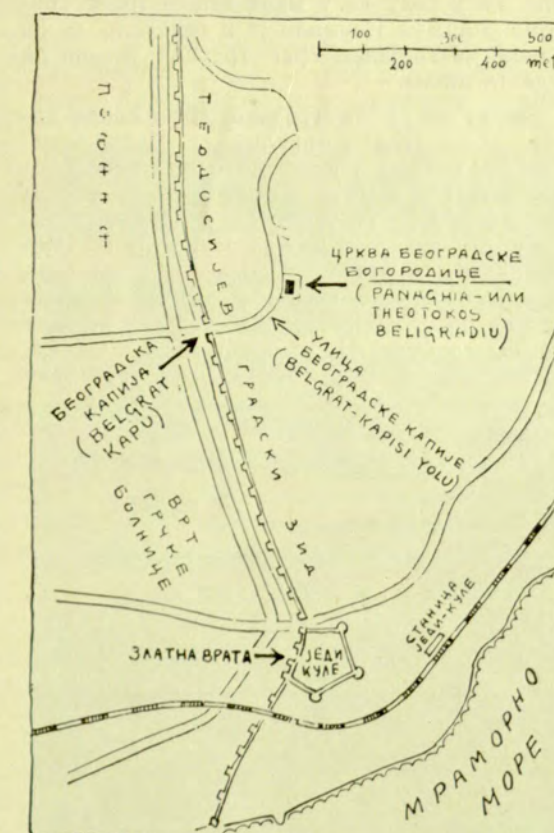
О овоме предмету писао је у своје доба Стојан Новаковић. Он је, 1899 године, у часопису „Искра“ (прештампано 1906 године у засебну публикацију „Балканска питања“, под насловом „Насеља Београђана од 1521 године у Цариграду и њихова црква Успења Св. Богородице“) донео један свој приказ посете „Београдској цркви“ у Цариграду, у којој је тада била и та икона. По његовом излагању,

као и по изворима и литератури којима се служио,¹ када је султан Сулејман заузео, 1521 год. Београд он је српско становништво дао преселити у Цариград, и то, један део да чува шуму и изворе воде одакле полази главни водовод за Цариград. На око 15 км северно од Цариграда и данас постоји село „Белиград“ или, по новијем турском „Белград“, а шума око њега зове се Belgrat ormai тј. Београдска шума (сл. 1). Други пак део становништва населио је на саму југо-западну периферију града и та се мада и данас зове Београдска

¹ И. Руварац: „Гласник“ XIX (1—5), „Рад“ XVIII (125).

Сл. 1. Село Београд, Београдска шума и Београдска мада у Цариграду
Fig. 1. Village of Beograd, forest of Beograd and quarter of Beograd in Constantinople

Сл. 2. Београдска капија, Београдска улица и црква Богородице београдске у Цариграду
Fig. 2. Porte de Beograd, rue de Beograd et l'église de la Vierge de Beograd in Constantinople

Сл. 3. Београдска капија на старом Теодосијевом зиду цариградском

Fig. 3. Porte de Beograd dans le mur théodosien à Constantinople

мала, капија на градскоме зиду зове се Београдска капија а улица која од ње води Београдска улица (сл. 3 и 5). Најзад, стара, грчка црква Успења у тој мџи зове се Панагиа-белиградиу или Теотокос-белиградиу — тј. Београдска Богородица (сл. 4).

Још око 1887 год. Стојан Новаковић није више ни у селу ни у мџи нашао трага српскоме живљу. Изумрло је и раселило се је. Једини материјалан траг требала је још да буде та икона.

Зна се да су Београђани досељеници довели собом (пored моштију св. Петке и царице Теофаније) и једну знамениту икону Богородице. Претпостављало се да је то можда иста икона која се у Београду помиње у почетку XIV века, па можда иста која се тамо помиње још и раније, у XI веку. Новаковић је у своје време нашао у тој истој цркви „четири престоне иконе“. Он каже да су биле оковане сребром. На једној од њих, оној Св. Николе, прочитао је горе српску сигнатуру

Сл. 4. Данашњи изглед цркве „Богородице београдске“
Fig. 4. Aspect actuel de l'église de la Vierge de Beograd

Сл. 5. Београдска улица (улица Београдске капије) у Цариграду

Fig. 5. Rue de la porte de Beograd à Constantinople

а доле златан запис, у једној врсти, у коме је могао разазнати поједина наша слова али никакву реч није могао саставити, јер је икона била премазивана лаком те се слова нису могла јасно распознавати. При дну те иконе прочитао је годину 3 M 3 - 7047 - 5508 - 1539. Пошто је година била познија чак и од године претпостављенога преноса иконе у Цариград, Новаковић је закључио да је „може бити тада црква зидана па је на готовој, из Београда донетој икони онај запис додан“.

Ја сам (уз помоћ асистената Универз. Б. Вуловића и Ђ. Петровића) прегледао и цркву и иконе. Грађевина је нова (према натпису изнад врата обновљена је 1837 године — сл. 4). Двориште је једва веће од саме цркве. У југо-западном углу и уз јужни зид цркве има мермерних стубова и капитела од раније, срушене, грађевине из византискога времена (сл. 6). Унутра пак, на пространом дрвеном иконостасу има данас осам икона, од којих су 1 и 8 грчке, новије и без вредности, 2 је добра стара грчка икона св. Ђорђа на коњу, а

Сл. 6. Остаци првобитне цркве Богородице београдске
Fig. 6. Vestiges de l'église primitive de la Vierge de Beograd

Сл. 7. Скица главе са Богородичине престоне иконе
Fig. 7. Croquis de la tête de la Vierge (de l'icone dans l'église de Vierge de Beograd)

7 је такође добра икона Христа у медаљону који носе два анђела. Иконе 3, 4, 5 и 6, на средњем делу иконостаса биле би Новакови-

Сл. 8. Икона св. Николе у цркви Богородице београдске
Fig. 8. Icone de st. Nicolas dans l'église de la Vierge de Beograd

Сл. 9. Икона Богородице у цркви Богородице београдске
Fig. 9. Icone de la Vierge dans l'église de la Vierge de Beograd

ћеве „четири престоне“. Три прве (бр. 3 — св. Никола; бр. 4 — Богородица и бр. 5 — Исус Христос) су исте величине и истога

Сл. 10. Икона Христа у цркви Богородице београдске
Fig. 10. Icone du Christ dans l'église de la Vierge de Beograd

Сл. 11. Скице икона св. Николе, Богородице и Христа у Београдској цркви у Цариграду
Fig. 11. Croquis des icones de st. Nikolas, de la Vierge et du Christ dans l'église de la Vierge de Beograd

стила. Икона пак бр. 6 — св. Јован не припада ни по формату ни по стилу предњој групи (све на сл. 13).

Данас су све иконе на иконостасу спреда под стаклом а позади су затворене великим „шперплочама“. Све је утврђено и не отвара се. Кроз стакло смо фотографисали оне три главне, ручним апаратом, тек колико да бисмо добили какву-такву информативну документацију (сл. 8—11) а скицирали смо их такође и овлаш руком (сл. 11—12).

Иконе 3, 4 и 5 су величине око 75×95 см. Рађене су преко платна и гипса, на подлози од дасака стегнутих остраг попречним кушцима (што се може мало назрети иза „шперплоче“). Позадине око фигура и нимбуси подражавају метални оков позлаћеним гипсаним рељефом. Правог металног окова нигде нема (сем по неки мали сребрни ex voto на Богородичној икони). Све три иконе имају лево и десно од главне фигуре усправне редове од по шест малих икона (са по једном фигуром свака). При дну све три иконе је, скроз, поље за натпис. Натписи су били исписани златном

бојом али су сви истрвени (на икони св. Николе и Богородице отпала је на више места подлога а на икони Христа као да су и сама слова брисана трљањем). Ипак се на икони св. Николе назире друга половина натписа (прва је потпуно избрисана) са остацима слова која смо забележили на сл. 12. Сем тога лево и десно више главе чита се **СТН НИКОЛАЕ**, а на доњој десној слици исте иконе и година **ЗМЗ**.

На свима трима иконама биле су приковане, па доцније скинуте, металне руке, услед чега су сликане руке на самој живопису (нарочито на иконама св. Николе и Христа) јако оштећене. Икона Богородице је растављена пукотином скроз озго до доле (при чему се види структура гипсане, позлаћене, имитације окова). Дрво на иконама је иначе здраво. Јасни су свуда накнадни премази рђавом златном бронзом и лаком.

Према свему, не изгледа ми да је икона Богородице она која се помиње да је била у Драгутиновој саборној цркви у Београду у

Сл. 12. Детаљи трију престоних икона (тачкаста слова су допуна Душана Тасића)

Fig. 12. Détails des trois grandes icones dans l'église de la Vierge de Beograd à Constantinople

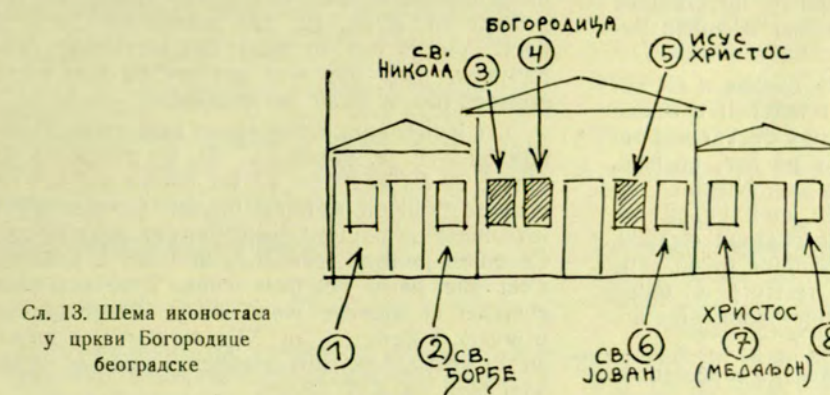
почетку XIV века. Ова група од три иконе чини целину. Свакако да ће се, са више могућности на расположењу, бар овај остатак натписа на икони св. Николе моћи дешифровати и можда и што од трагова несталих натписа са друге две иконе. И онда ће све бити јасније. Ипак већ је сада јасно да година **ЗМЗ** (1539) на икони св. Николе даје тачно и време постанка икона.

У цркви има, засебно, још икона, старих и од вредности, међу којима се истиче једна веома добра св. Ђорђа (величина око 70×90 см) — поред иконе св. Ђорђа која је на ико-

ностасу (сл. 13) и која је такође од вредности — и најзад, једна добра икона Јоакима и Ане (величине око 50×70 см).

После Новаковићеве констатације да више нема чак ни потомака старих Београђана ни у Београдској шуми ни у Београдској маји у Цариграду, мораћемо сада, на основу горе изложеног, констатовати да нема више у Цариграду (бар не у овој т.зв. Београдској цркви) ни те знамените београдске иконе, која као да је требала да буде из XIV века па можда и старија. Ове три које се данас тамо налазе, свакако потичу тек из XVI века.

А. ДЕРОКО

Сл. 13. Шема иконостаса у цркви Богородице београдске

Fig. 13. Disposition de l'iconostase dans l'église de la Vierge de Beograd

A PROPOS DE L'ICONE DE LA VIERGE DE BEOGRAD A CONSTANTINOPLE

En automne 1953, j'ai visité à Constantinople l'église, le quartier de la ville et la porte de l'enceinte, qui s'appellent encore aujourd'hui „Eglise de la Vierge de Beograd“, „Rue de Beograd“ et „Porte de Beograd“, le tout dans le voisinage de Yedi-kulé.

Stojan Novaković a visité ces monuments en 1887 et il a publié en 1899 une communication à ce sujet dans la revue „Iskra“. D'après ce qu'on savait, l'icone de la Vierge, vénérée à Beograd encore au XIV siècle (et qui est peut-être la même qui a été déjà connue au XI siècle) aurait été apportée à Constantinople par la population de Beograd qui y fut confinée après la prise de cette ville par le sultan Suleiman.

Novaković a constaté que l'église a été reconstruite en 1837. Sur son autel il a trouvé quatre grandes icônes, couvertes de l'argent repoussé. Sur l'une d'elles il a pu lire, en haut, en lettres serbes, la signature „sv. Nikolae“, en bas une inscription très effacée, qu'il n'a pu lire, et enfin l'année 3M3 qui correspond à 1539. Novaković a envisagé la possibilité qu'en cette année l'église a peut-être été restaurée et qu'on a pu ajouter ce chiffre sur une icône plus ancienne.

Lors de ma visite en 1953 j'ai trouvé dans la cour de l'église reconstruite en 1837, les vesti-

ges de l'église médiévale (fig. 6) et à l'intérieur, sur l'iconostase, je n'ai vu que trois icônes de la même grandeur et du même style. C'est à dire les deux icônes principales du Christ et de la Vierge (5 et 4 fig. 13) et une troisième celle de St. Nikolas (fig. 13 no. 3). Les dimensions de ces icônes sont 75 sur 95 cm. Elles étaient peintes en détrempe, sur une couche de toile et du plâtre collée sur le bois. L'argent repoussé a été imité par un relief en plâtre doré. Sur l'icone du saint on lit en haut „sv. Nicolae“ et en bas, année 3M3. La moitié gauche de l'inscription en bas de l'icone est complètement effacée, le reste des lettres lisibles est reproduit sur la fig. 12. Les icônes du Christ et de la Vierge ont eu aussi des semblables inscriptions, mais qui sont aujourd'hui tout à fait effacées (on le dirait fait exprès).

Les icônes sont actuellement sous verre. Peut-être qu'avec la possibilité de les examiner de plus près (et peut-être en les photographiant de manière d'obtenir les traces des lettres aujourd'hui invisibles) on pourrait déchiffrer ces inscriptions. Ce qu'on pourrait, paraît-il, dire dès à présent, c'est que parmi ces trois icônes il ne faut plus chercher la fameuse icône de la Vierge qui se trouvait à Beograd au XIV et peut-être même au XI siècle. Les trois grandes icônes actuelles sont bien du XVI siècle.

A. Deroko

ДВА РУКОПИСА МАНАСТИРА МАНАСИЈЕ

Пошто је центар српске просвете у почетку XV века манастир Манасија још у XVI веку био опљачкан од Турака, сви су стари рукописи овог манастира изгубљени. „У манастиру нема никаквих старих писмених споменика“, каже Евђеније Симоновић у своме „Описанију манастира Манасије“ (Летопис Матице српске св. 108, 1864 г.). Исто налазимо и у раду Ст. Станојевића, Л. Мирковића и Б. Бошковића: „Манастир Манасија“ (Београд, 1928, стр. 8). Ипак, кад смо 25—27 септембра 1951 г. били у томе манастиру, нашли смо тамо два стара рукописа, који су били донети у овај манастир са стране, наиме: месечни минеј и расправу: „На антихриста“. Дајемо опис ових рукописа.

I

Месечни минеј за септембар пронађен је у зидовима манастира Манасије 1932 године од игумана манастира Павла Панића. Фолијацију није имао, и ми смо је додали, али има нумерацију кватерниона словенским словима на почетку и на крају сваког кватерниона доле. Последњи кватернион има број 15 и према томе цео је рукопис имао, вероватно, 120 листова, али сада у два прва кватерниона недостаје 6 листова, а у последњем 2 листа, тако да сада рукопис има 112 листова, при чему листови 3, 103 и 112 сачувани су само делимично. Рукопис је писан на доброј дебелој хартији, првих 6 л. у једном ступцу, а остали у два ступца. Размер хартије — 33×23 см, текста, — у првим 6 л. — 22×14 см, а у осталим л. — 24×15 см, ширина ступца — 7 см. Повез је изгубљен. Датума рукопис нема и о времену преписивања можемо судити само на основу водених знакова, облика слова и правописа. Водени знак — круг од 4 см у полупречнику — налазимо, напр., на л. 68 и 95. У раду Briquet, Les filigranes t. I, p. 204 овај је знак (бр. 2923) датиран 1461 г. Томе одговарају и идентичне vergeures — од 1 мм. Према томе, овај минеј је преписан у другој половини XV века.

Све је писао исти преписивач читљивим полууставом избледелим црним мастилом, иницијале — црвеним мастилом.

Облици слова типични су за другу половину XV века.

Б има већу горњу црту.
Г има мало савијен ступ.
Д има доње црте наклонене унутра.
Ж пише се у три потеза.
Ї и ѡ са две тачке горе.
К има десни део одвојен.
С велико пише се са два круга горе и доле.
Т пише се увек са три равна ступца, са Р — лигатура.
Ч пише се са две криве линије — левом малом и десном великом.
Правопис је рашке школе. Нема ни јусова ни тврдог полугласа. Понекад имамо дупликацију слова „а“. Слово „и“ често замењује слово „и“.

Садржај рукописа је обичан за старе српске месечне минеје преведене са грчког. Споменути су само грчки празници и свеци, док српских светаца чији празници спадају у месец септембар нема. Али исто налазимо и у српским минејима много каснијег времена. Превод има разлика од превода штампаног минеја.

На л. 5—27 испод текста налазимо следећи запис брзописом XVIII века:

1. 5. „Ета книга зокома минеа принесе се“
6. игуменом кирилом ѿт манастира милешевца
7. у манастирх водани с прочими стварми
8. кои манастир водани у великом разорениу
9. и запустениу вивших и ми с помощію
10. вожеію и з братством нашим шеновльше его
11. и из древа сочинисмо его из нова лета рож 457и
12. сего же лета прстави се игуменх кирил из Милешевца пришедиши
13. ко господу отиде 457и и наста игумен васили родом пожаревчанин
14. и многи труд предложи за грѣнтх вивши манастирски

15. со свидетели многими у бачу код то-
палъ баше засведочилъ
16. докле естъ грѣнтъ манастирски и къ
тому допущилъ
17. како своим поданим по первому имати
грѣнтъ
18. и црковъ зидану не правити, но
древнѣ
19. и тако са ѹтвержденіем штдато игу-
менѣ василъ
- 19.⁶ и с писаніемъ печатано и потвѣдено
за грѣнтъ
20. едина ханта с полѹнощнее стране ка
чотѣ спрямо ванша
21. с беломъ црковомъ хатароши. друга
ханта
22. с полѹдене стране поред пѹта идѹћи
к манастирѹ из бача
23. хатароши с немцацѣ, трета ханта ѹ
долѹ ѹ шкрѹглаку
24. хатароши с бачом шт шкрѹглака косо
25. на чот прамъ ванша и гдѣ естъ село
зовомо ванш
- 25.⁶ да се зна да до послѣтка наше ѹтверж-
26. деніе манастира водилни соверши се
при игѹменѣ
27. васили М ѣ50ѹ Ѣ“.

Наведени запис доказује да пронађени у Манасији минеј није неки нов, непознати у науци споменик, него је рукопис који је не-
кад припадао херцеговачком манастиру Ми-
лешеви (код Пријеполѣ), коме је припадала
и Милешевска крмчија (сада у Букурешту)
и који је 1578 г. био пренесен од игумана Ки-
рила у Бачку у манастир Бођан, где се чу-
вао свакако до Првог великог рата. 1827 г.
овај минеј је био кратко описан у часопису
„Српске лѣтописи“ (Частіце четвѣрте стр. 15),
при чему је на стр. 16—17 био наштампан и
горенаведени запис, а са неким исправкама
тај запис наведен је и у III тому на стр.
62—63 „Старих српских записа и натписа“
Лѣ. Стојановића — 11 првих редака под
бр. 4998, а остали — под бр. 4999, али како
у „Лѣтописима“, тако и код Стојановића да-
туми записа погрешно су наведени. У запису
има три датума написана комбиновано — де-
лом словенским, делом арапским цифрама:
ѣ57и (два пута) и ѣ50ѹ, т. ј. 1578 и 1579.
Такво комбиновано датирање налазимо и у
другим српским рукописима. Напр. у Пчињ-
ској крмчији на л. 1046 један запис датиран
је тако: „183ѣ“ т. ј. 1832 (види А. Соловјев,
Светосавски номоканон... стр. 32). Такво ме-
шање словенских и арапских цифара нала-
зимо и у Пећкој крмчији. У фолијацији овог
рукописа коју је извршио „ереи Филип“
1799 г., листови 1—10 и ѣ00—425 обележени
су словенским цифрама, а л. 11—99 — арап-
ским (в. наш рад: „Како треба издати Све-
тосавску крмчију“, стр. 60²). Међутим у „Лѣ-
тописима“ наведен је само први датум, при

чему је цифра 5 прочитана као слово s (зејло),
које као цифра означаје 6, а арапска цифра 7
прочитана је као слово г, тј. као цифра 3.
На тај начин овде имамо чудноват датум:
хиљада шест три осам.

Лѣ. Стојановић навео је сва три датума,
али такође погрешно. Наиме, цифру 5 он је
схватио као слово s (зјело) и протумачио је
као 600, док у ствари тада би било слово
х(хер), цифру 7 он је прочитао као слово
ч, тј. цифру 90, и навео је први датум као
1698, а други као 1679, услед чега код њега
се јавила јасна контрадикција са садржајем
записа: према запису Василије Пожаревчанин
постао је игуман у Бођану после смрти игу-
мана Кирила, а према Стојановићу Кирил је
умро 1698 г., док је Василије радио као игу-
ман Бођана већ 1678 г.

Као што изгледа, и сам је Лѣ. Стојановић
скренуо пажњу на ову контрадикцију те
стога у своме азбучном регистру, наводећи
бројеве записа о игуману манастира Бођан
Василију Пожаревчанину, примећује: „хроно-
логија врло непоуздана, све ће бити доцнији
препис и то нетачан“ (III, 299¹). У ствари,
као што смо видели, запис бр. 4999 је тачан,
али су у њему погрешно прочитани датуми
и нетачан је само запис бр. 1088, који је да-
тиран код Стојановића (I, 298) 1620 г., где се
игуман Василије меша са својим наследником
Кирилом Морачанином, док су записи бр.
4972, 4973, 4980, иако су у познијим препи-
сима очувани, тачни. А ови записи једногласно
сведоче да је игуман Василије Пожаревчанин
живео у XVI, а не у XVII веку.

Први запис („Лѣтоп.“ 1827, II, стр. 5; Сто-
јан. III, 55, бр. 4972), чији оригинал припада
самом Василију, каже да је после разорења
Бођана од Турака у 1565 г. манастир добио
од Турака своју земљу „при игумену Василии
родомъ Пожаревчанину“.

Други запис („Лѣт.“ исто, стр. 7, Стојан.
бр. 4973) спомиње његов запис о „между-
собној брани“ код Турака 1566 г.

Трећи запис („Лѣт.“ исто, стр. 8, Стојан.,
бр. 4980) каже: „В лето 1579 престави се
игумен Василие Пожаревчанинъ“, а следећи
запис додаје: „Того же лета постави се игу-
менъ Кирилъ Морачанинъ“.

Али и тај други Кирил-Морачанин (тј. из
Мораче), који је био непосредни наследник
Василија Пожаревчанина, живео је много пре
16.8 г., јер запис сведочи да је он био по-
стављен за игумана 1579 г., ускоро ухапшен
од Турака и ослобођен 1622 г.

Међутим Стојановић у своме азбучном
регистру (III, 385¹) погрешно идентификује
претходника Василија Кирила Милешевца са
наследником Василија Кирилом Морачанином
и према његовој хронологији Кирил Морача-
нин је био постављен за игумана 1579 г.
(Зап. 4979), а умро 1698 г. (Зап. 4999), што
значи да је Кирил био игуман у току 119
година!

Врло је вероватно да и записи који су
наведени код Стојановића под бр. 4995 и

4996 — „Лѣт.“ 1827, II, стр. 8) и који го-
воре о бекству калуђера из Бођана у рит, о
њиховом повратку у манастир после три го-
дине и о осигуравању манастирске својине
на земљу, говоре о истим чињеницама као и
записи бр. 4981—4998 и 4999 и морају бити
датирани не годинама 16/5 и 1678 него годи-
нама 1575 и 1578. За то говори, напр., та
чињеница да како записи бр. 1088 и 4981, тако
и запис бр. 4996 спомињу о убиству неког
човека на манастирској земљи у Округлаку,
што је изазвало гнев Турака и хапшење игу-
мана Кирила Морачанина.

Опис минеја у „Лѣтописима“ сведочи да
је 1827 г. ова књига била у бољем стању но
што сада и да тада у њој није било „напред
једног или два листа“; док сада, као што смо
видели, недостаје шест. На изгубљеним ли-
стима био је и други запис, од кога је сада
сачуван само крај. Овај запис налазимо не
само у „Лѣтописима“ (1827 г., IV, стр. 15),
него и код Стојановића (II, 415, бр. 4256),
као недатиран запис. Текст записа код Сто-
јановића има неку разлику од текста у „Лѣ-
тописима“, шта доказује да 1903 г. у минеју
листови 3—6 још нису били изгубљени и
Стојановић их је видео. Наводимо текст за-
писа по „Лѣтописима“, а у загради Стојано-
вићеве исправке:

„Сия (Сиа) книга написана се Герасимом(х)
монахом, пострижеником (пострижником) ма-
настира Милишевца (Милишевца) зовоми
(зовомил) минеа цркви светон и бога(богоу)
на слѹжбѹ, котори богохраними ктиторъ и
приложникъ святѹ (свѣтлѹ) обители Миле-
шевчакон о(ш)ведари и исплати едан(х) о(ш)пци
лист(х) ѣ і. воринти своим(х) мертвѹмъ за
вѣчни споменъ отцѹ(ш) своимѹ Драгѹтинѹ
матери своим Милинки и братѹ Етѣпанѹ
(Етѣпши) и себи за здраві(и) и домаш(н)ици
Етѣя(н)ни“.

У азбучном регистру код Стојановића
(III, 326) о овом запису читамо:

„Берасим... монах постриженик милешев-
ски, писао и приложио књигу м. Бођанима“.

У ствари монах Герасим је само писао
минеј, а приложио је минеј неки „богохра-
ними ктитор и приложник“, чије име у за-
пису није споменуто. Било би чудновато кад
би монах Герасим имао своју „домаћицу
Стојану“ и био у исто време ктитор и при-
ложник свога манастира.

Овај непознати по имену ктитор није при-
ложио минеј манастиру Бођанима, како тврди
Стојановић, него је приложио „обители Ми-
лишевачкој“, како каже запис, а у Бођан је
донео минеј из Милешевца, као што смо ви-
дели, игуман Кирил пре 1578 године. А пошто
је запис написан још у Милешевцу, значи да
је он написан пре доласка Кирила у Бођан.

II

Књжица „На антихриста“ сачувана је у
целини. Размер хартије — 16×9,50 см, текста
— 12×7 см. Има фолијацију — 197 листа.
Писана је лепим ситним брзописом црним
мастилом, иницијали и неке примедбе — цр-
веним и зеленим мастилом, у поквареном
кожном повезу са дрвеним даскама.

О пореклу књжице говори предговор:

„Ѣ многимъ изволеніемъ Ѣеодора Георгіе-
вича а шт(ш)на іго Ірсенія исписѹется из
правѹе Московске кнѹжѹце, исписася сія кнѹ-
жѹца На антихриста ѹ шанцѹ Сигѣ въ лѣто
ѣ4ѹп (т.ј. 1780) м-ца марта“.

О даљој судбини рукописа говоре следећи
записи:

1) Лист 5: „Ex libris Georgius Panajotovits
(нечитка реч), 1814“.

2) Лист 5—7: „Из книг Спанна Петровића“.

3) Лист 156: „Ова књжица донесена из
манастира Бођана у Манасију 1896 године“.

Књжица црквенословенским језиком из-
лаже црквено учење о антихристу. Како је
познато, руски су расколници учили да у
Русији од времена цара Петра Великог влада
антихрист, и руска књжица, која је служила
као оригинал за овај рукопис, била је упе-
рена против овог гледишта.

Д-р С. Троицки

DEUX MANUSCRITS DU MONASTÈRE DE MANASIA

Au monastère de Manasia se trouvent les manuscrits de l'Eucologe mensuel et un livre „Contre l'antéchrist“. L'Eucologe du mois de septembre trouvé dans les murs de ce monastère en 1932, écrit dans la seconde moitié du XV-ème, contient seulement les services divins des saints de l'église grecque; il comprend actuellement 112 feuilles, mais il lui manque les 6 feuilles du commencement et les 2 de la fin.

L'orthographe est de l'école de Raška. Le manuscrit a deux inscriptions. L'insription conservée sur les feuilles 5—27 fut inexactement imprimée dans le journal „Српске Лѣтописи“ („Les Annales serbes“), 1817 et dans l'ouvrage: „Стари српски записи и натписи“ („Anciennes inscriptions serbes“) de L. Stoianovitch (III, 62—63). Elle nous apprend que l'Eucologe appartenait au monastère de Mileševo et que c'est vers 1576 qu'il fut transporté au monastère de Bodian et expose

ensuite l'histoire de la restauration du m. Bodian, détruit par les Turcs et de la confirmation de la propriété de la terre par le pouvoir turc, du vivant du supérieur Basile, originaire de Pojarevac.

L'autre inscription sur les premières feuilles égarées de l'Eucologe et imprimées dans la même édition, que la première, témoigne que l'Eucologe fut écrit pour le monastère de Mileševo, par le moine Gerasim, lequel reçut pour son travail 12 florins du „ktitor“ (fondateur) de ce monastère.

Le manuscrit „Contre l'antéchrist“, copié en 1780 dans la forteresse de Signè de l'original russe par un certain Arsen Georgievič, contient la réfutation de la doctrine des „raskolniks“ (schismatiques) russes, d'après quoi, depuis Pierre le Grand, l'antéchrist régnerait en Russie.

S. Troicki

СТАРЕ ТВРЂАВЕ У СЛИВУ МАРКОВЕ РЕКЕ

Међу старинама у сливу Маркове Реке (десне притоке Вардара) највећу пажњу привлаче развалине од утврђења или градишта. Утврђених насеља било је петнаест, и то по једно у близини данашњих села: Ракотинца, Варваре, Барова, Говрљева, Сушице, Држилова, Елова, Црног Врха, Црвене Воде, Горњег Количана, Доњег Количана, Рамног Габера, Морана, Студеничана и Љубоша.¹

Утврђење недалеко од села Ракотинца налазило се на малом узвишењу званом Орлица високом 476 м. По причању, ту је некада „бил град“. На узвишењу сељаци су изоравали зидове, ћерамиде и велике земљане ћупове. Извесно, ово је био мали градић с посадом која је чувала пут у долину Маркове Реке.

На атару села Варваре постоји узвишење звано Кале (454 м), које лежи око 1 км југоисточно од насеља. Узвишење је на темењу заравњено и ту су сада њиве. Казује се да је Кале „римско место“ и да су на њему околни становници налазили танке опеке и црепове. Ниже Калета на северној падини је теме речне терасе са њивама. Ту су сељаци изоравали остатке од кућа (камен, црепови) и земљане судове; ово је извесно траг мањег подграђа.

Изнад села Барова на гребену Водна (око пола часа хода) лежи потес звани Градиште. То је истакнуто узвишење одакле се, по казивању, виде Скопље, Тетово и друга удаљенија насеља. На Градишту познају се зидови, ћерамиде, опеке и рупе ископане у земљи. Сељаци причају да је ту некада „било градче“.

Северно и недалеко од села Говрљева постоји мање кречњачко узвишење звано Градиште. На Градишту познају се остаци од зидова, а сељаци копајући наилазили су на опеке, ћерамиде, земљане ћупове (1949 године откопана су два велика ћупа) и мермерне блокове са украсима. Крај цркве у Говрљеву виде се мањи камени стуб и широке плоче са украсима за које сељаци причају да су пренети са Градишта.

Југозападно и близу села Сушице налази се узвишење звано Марково Кале. Узвишење лежи крај Маркове Реке на месту где је до-

лина поменуте реке подесна за одбрану. Стога је ту постојало старе утврђење, за које народ верује да га је градио Крал Марко. Остаци од камених зидова (местимично дебели више од 1 м) јасно се распознају. Узвишење Марково Кале сада је под пашом и шумом.

Северно од главног дела села Држилова постоји потес звани Исар. То је уска стрма коса на којој се виде слаби остаци зидина од некадашње тврђавице. Исар лежи десно од Патишке Реке где постоји клисураст део и где је долина подесна за одбрану. По казивању, на Исару некада се „држао пазар“.

Југоисточно од Елова је велико узвишење такође звано Исар (1133 м). Прича се да је ту „во римско време“ било утврђење. На Исару има трагова од зидова, постојали су старо гробље, канал у земљи и „една пешт“ (пећина). Мештани наводе да се и на овом Исару некада држао „пазар“ за околна планинска села.

Изнад села Црног Врха са источне стране постоји узвишено место звано Каља. На Каљи постоје остаци од зидова. Прича се да је то био „старовремски град“, али народ о њему друго не зна ништа да каже.

Код села Црвене Воде, на путу за суседно насеље Калдерец, налази се утврђење у рушевинама звано Градиште (поред потеса Врешка). Утврђење је било на узвишењу које се издиже крај пута. Оно ће извесно бити средњовековни градић с посадом која је одржавала и чувала пут.

Западно од села Горњег Количана, на Граници према Драчевици, налази се утврђење у рушевинама звано Кале.² Утврђење је било на брду које се издиже између две долине. Поред остатака од камених зидова, на градишту се виде и велике ћерамиде, а раније су постојала и једна гвоздена врата. Сељаци мисле да је ово утврђење саградио неки „цар или крал“, а појединци, говорећи о његовој старости, наводе да је оно „римско“. Испод Градишта је потес Чаршија. По казивању, на овом потесу био је „град со чаршија“.

Потес Градиште у селу Доњем Количану лежи северозападно и ниже села (граница

¹ Карта Војно-географског института, секција „Скопље-Велес“, раз. 1:100.000.

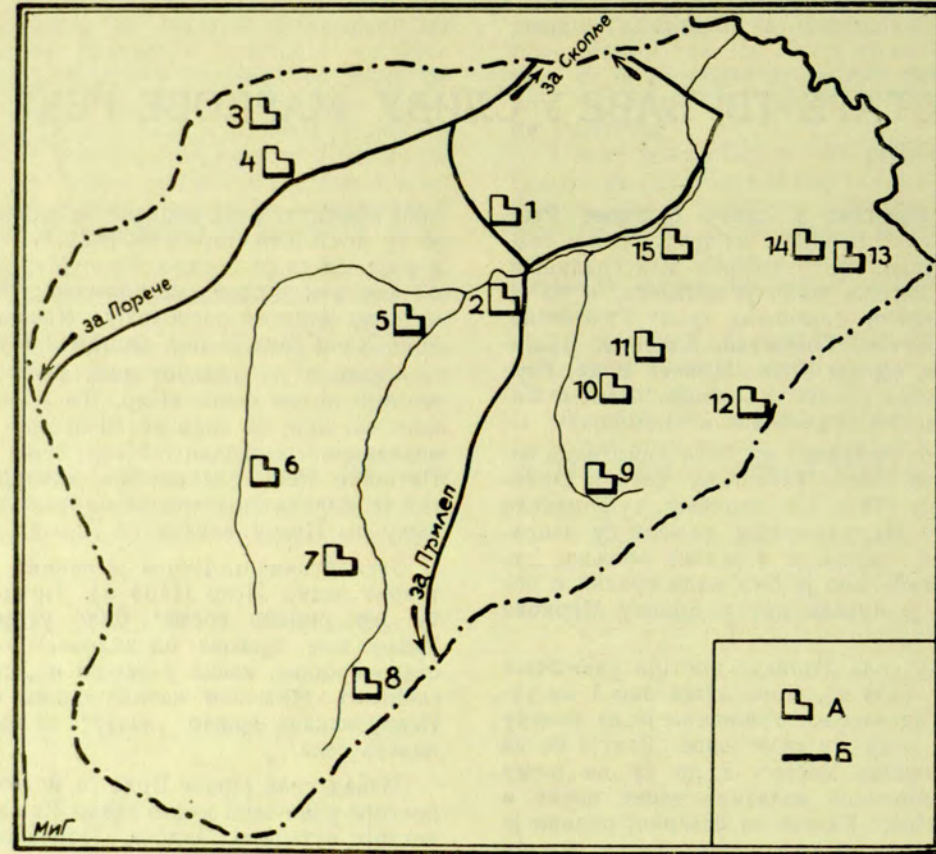
² Упоредити Ј. Х. Васиљевић: Скопље и његова околина, Београд 1930, стр. 402.

према селу Горњем Количану). То је доњи крај једне уске косе на којој се видни остаци од старина не познају. О Градишту нема података ни у народној традицији. Недалеко од Градишта постоји потес звани Кулица.

У селу Рамном Габеру топографски назив Хисар односи се на узвишење (601 м), које

некада држао „пазар“. Један део на темењу Хисара зове се Бели Прст (Бела Земља).

У селу Студеничану топографски назив Кодра Каља (Утврђено Брдо) односи се на узвишење које лежи у источном делу атара, на граници према Морану. Ту су сељаци изоравали цигле, црепове и бакарне новце. О утвр-

Сл. 1. Карта ранијих утврђења у сливу Маркове Реке, раз. 1 : 200.000 (А — ранија утврђења, Б — правци ранијих главних путева). Утврђена насеља у близини села Ракотинаца 1, Варваре 2, Барова 3, Говрљева 4, Сушице 5, Држилова 6, Елова 7, Црног Врха 8, Црвене Воде 9, Горњег Количана 10, Доњег Количана 11, Рамног Габера 12, Морана 13, Студеничана 14 и Љубоша 15.

Fig. 1. The map (1 : 200.000) of the ancient fortifications in the basin of Markova Reka (A — ancient fortifications, B — directions of the ancient main roads)

лежи испод села на северној страни (десна падина долине Моранске Речице). На темењу узвишења сада је нива, али раније ту су се познавали остаци од зидова и камене плоче (можда надгробне). По казивању садашњих досељених муслимана, на Хисару била је „каља“ (тврђава) када је овде било „каурско време“.

Око 500 м северозападно од села Морана такође постоји место звано Хисар. То је релативно ниско и на темењу заравњено узвишење са њивама. Приликом орања сељаци су наилазили на остатке од земљаних ћупова, црепове и гробље. Изгледа да је овде некада постојало мало утврђење.³ Сеоски становници, који су досељени, о Хисару немају никаквих прича, осим што поједини наводе да се ту

³ Упоредити *ibid.*, стр. 402.

ђеном насељу, које је овде постојало, данашњи сељаци ништа не причају.

Око 1 км југоисточно од села Љубоша налази се потес Пеленица (тронежа између села Љубоша, Драчева и Доњег Количана). Ту су на једном врху драчевски сељаци откопали старо римско утврђење. Цео врх је опкољен одбранбеним зидом, а унутар зида откопани су темељи од више зграда. Најинтересантнији су темељи двеју ротунда. Једна већа има пречник од преко 10 м и зидану куполу с унутрашње стране зида. Цео њен патос је покривен мозаиком састављеним од разних стилизованих вртица, цветова, ваза, крљушти итд. Изгледа да је ово утврђење имало задатак да осигура пут који је водио

у планину⁴. Сељаци из Драчева ово утврђење огласили су манастиром и од 1936 године ту је подигнута дрвена капелица посвећена св. Јерусалиму⁵ и један ајат.

Поменуте старе тврђаве у сливу Маркове Реке су из претурског времена, по свој прилици из доба римске владавине, а неке су вероватно од средњовековног византиског и словенског становништва. И народна предања постанак неких утврђења везују за владавину Римљана, а постанак једног за Краљевића Марка. О старости осталих градишта у народу не чују се никакве приче. Тек археолошка испитивања свакако ће моћи већини од њих да утврди тачну старост.

⁴ F. Mesesnel : Izleti u okolinu Skoplja, Skoplje 1937, стр. 122, 123.

⁵ М. С. Филиповић: Посматрања о телесним и душевним особинама становника скопске котлине, Socijalno-medecinski pregled, Београд 1938, стр. 243.

Као што је истицано, градишта леже на узвишењима теже приступачним, а нека узвишења јако надвишују своју најближу околину (на пример, код Црног Врха, Елова, Сушице итд). Ова утврђења у доба несавршеног оружја имала су за задатак да спречавају продирање преко ове области и да штите саобраћај кроз њу. Судећи према градиштима, врло вероватно да су у Средњем веку кроз слив Маркове Реке пролазили важни путеви за ближе и даље околне области.

Од старих утврђених насеља најчешће заостали су њихови камени делови. Околни становници градишта су уништавали и материјал разносили за домаће потребе. Нека градишта су тако уништена да им се траг од основе не познаје, већ се зна по имену да је ту некада била тврђава (на пример, код села Доњег Количана).

Д-р ЈОВАН Ф. ТРИФУНОСКИ

OLD CASTLES IN THE BASIN OF MARKO RIVER

Among the antiquities in the basin of Marko River, the right confluent of the Vardar, the biggest scientific attraction have the ruins of the forts or old buildings. There were fifteen such fortified settlements in the neighbourhood of the present villages Rakotince, Varvara, Barovo, Govrljevo, Sušica, Držilovo, Elovo, Crni Vrh, Crvena Voda, Gornje and Donje Količane, Ramni Gaber, Morane, Studeničane, and Ljuboš. Those old fortresses were built before the Turkish invasion, by all means during the Roman rule.

Few among them probably belong to the Byzantine and Slav mediaeval population. Of course, archeological researches will be able to establish their exact antiquity.

The castles lie upon the hard in accessible heights. Some of them are very high, surmounting the surrounding areas. To-day remain stone parts. In the course of time they were slowly destroyed also by the neighbouring population, and the material was used for the home needs.

J. F. Trifunski

ИЗВЛАЧЕЊЕ ВОДЕ ИЗ ДУБОКИХ БУНАРА У СТАРИМ ТВРЂАВАМА

Одбрана тврђава, и поред тога што су оне биле постављане на стратeгиски добро изабраним местима, чврсто саграђене и добро снабдеване храном и ратним материјалом довођена је у тежак положај ако није било решено питање снабдевања водом за пиће. Због тога је том питању одувек полагана велика пажња и брига. Оно је решавано на разне начине, према приликама на терену и техничким могућностима доба у коме је тврђава грађена. Требало је нарочито водити рачуна да се у часу опсаде, које су понекипут и врло дуго трајале, браниоци тврђава могу снабдевати водом за пиће у свако доба и у довољним количинама. Воду је требало довести у онај део тврђаве која је служила браниоцима као последња одбрана.

У редовно време, Београдска тврђава снабдевана је водом за пиће из водовода, који је са Великог Врачара греном који се благо спушта према ушћу Саве у Дунав доводио воду у Горњу тврђаву. Веће количине воде су свакако узимане и директно из Саве и Дунава. Али за време опсаде водовод је могао бити прекинут, а падом Доње тврђаве у непријатељске руке онемогућено узимање воде из река. Због тога је у с/з углу Горње тврђаве био ископан бунар преко 30 м дубине, који су Аустријанци у првој половини XVIII века из основа обновили. То је добро познати „Римски бунар“, који је требало да снабдева водом за пиће браниоце Београда у најтежим часовима.

Сличан бунар постоји и у Петроварадинској тврђави, који вероватно потиче из времена када је ту био средњовековни град, који је штитио некадашњи цистерцитски манастир, који је заједно са градом порушен 1690 године, да би направио место новој тврђави коју су саградили Аустријанци. Они су вероватно и тај бунар из основа обновили крајем XVII или почетком XVIII века, када је започето грађење Петроварадинске горње тврђаве.

Како је извлачена вода из тих бунара није нам било познато када смо објавили снимак „Римског бунара“ у Београдској тврђави.¹

¹ Арх. Драг. М. Јовановић, „Римски бунар“ у Београдској горњој тврђави. Старица за 1938 г. стр. 96—101.

У то доба није било никаквих података о томе иако су постојале разне претпоставке и тумачења, али без икаквих поузданих доказа. Због тога то питање онда није ни покренуто. Тек сада можемо нешто рећи о томе.

У библиотеци Матице српске у Новом Саду, међу оригиналним цртежима и плановима Петроварадинске тврђаве, видели смо 1951 године један цртеж на коме је приказан уређај за вађење воде из дубоких бунара, као што су београдски и петроварадински бунари. А како су обе тврђаве зидане скоро једновременно, и то од Аустријанаца, то се извесни подаци могу упоређивати на оба објекта. Цртеж је рађен на цртаћој хартији величине 50 × 100 см црним тушем, делимично уз лењир а делимично слободном руком. Цртеж је и бојен, и то дрвене греде жутом, а вода плавом бојом. На цртежу је исписан следећи натпис: „Idee, eines Schöpf Werks, allwo man vermittels einer Hub-Strangen das Wasser durch hölzerne Röhren auf eine jede Höhe mit geringer krait bringe können“. Овај натпис нам каже да то није пројект за бунар у Петроварадинској тврђави, већ један општи, ако га можемо назвати идејни пројект за бунаре те врсте и дубине ма у којој тврђави. Због тога мислимо да би се исти идејни пројект могао применити и у „Римском бунару“ у Београду. Цртеж је рађен у размери: „Maass: Staab von 6 Kay. Königl. Fortifications Klaftern“, за коју нисмо могли наћи одговарајућу сразмеру у метарском систему. Идејни пројекат израдио је „Tomerlin Inrgs: Constructeur“, чији се потпис налази у доњем десном углу цртежа (сл. 1).²

У кружно озиданом бунарском окну постављене су три греде, које иду вертикално од горе до дна бунара. Оне су међусобно повезане и причвршћене за зид и носе по две паралелно постављене дрвене цеви и валове (корита). Две паралелно постављене дрвене цеви, у којима је у једној цеви клип ишао горе, а у исто време у другој доле, омогућавале су непрекидно извучење воде. Због ве-

² Арх. Милошевић, конзерватор Завода за заштиту споменика културе АПВ у Новом Саду, љубазно се одазвао и израдио је копију цртежа са оригинала, коју објављујемо.

лике дубине бунара, јер се теоретски вода пумпањем може извући само на висину до 5 м, вода је из првог пара цеви пресипана у један валов из кога је други пар цеви прихватио и избацивао воду у други валов на већој висини, и то се понављало неколико пута од дна до врха бунара. Размак валова на овом цртежу износи 11 „Fortifikations Klaftern“. Кретање клипова у дрвеним цевима вршено је помоћу полуга које су биле међусобно повезане гвозденим шипкама, да би кретањем највише полуге све остале биле једновременно у покрету.

Исти овакав уређај могао је бити постављен и у „Римском бунару“ у Београду, због чега је и привукао нашу пажњу. Отвори (прозори) између бунарског окна и степеништа, у „Римском бунару“, која се спирално спуштају до дна бунара, нису служили за осветљење степеништа већ само за проветравање, а у њих су могле бити постављене греде које би држале валове. Кроз те отворе могло се лако приступити валовима и цевима ради евентуалне оправке. Како је висински размак тих отвора око 3 м, онда је за дубину „Римског бунара“ могло бити 12 наизменично постављених валова и исто толико пари дрвених цеви, да би се вода извукла на површину.

Извлачење воде на овај начин је теоретски потпуно могуће. Рад таквог уређаја зависио је само од снаге покретања и од начина израде, да би се савладали отпори трења, а такође и од што бољег пријањања клипа уз унутрашњи зид цеви. У сваком случају овај идејни пројект, без обзира да ли је био постављен у бунарима Петроварадинске или Београдске тврђаве, вредан је пажње јер нам пружа слику техничких могућности тога доба, као претечу доцнијих парних и моторних пумпи. На овај начин могао би бити расветљен и проблем извлачења воде из „Римског бунара“ за који су постојале разне, често врло наивне претставе.

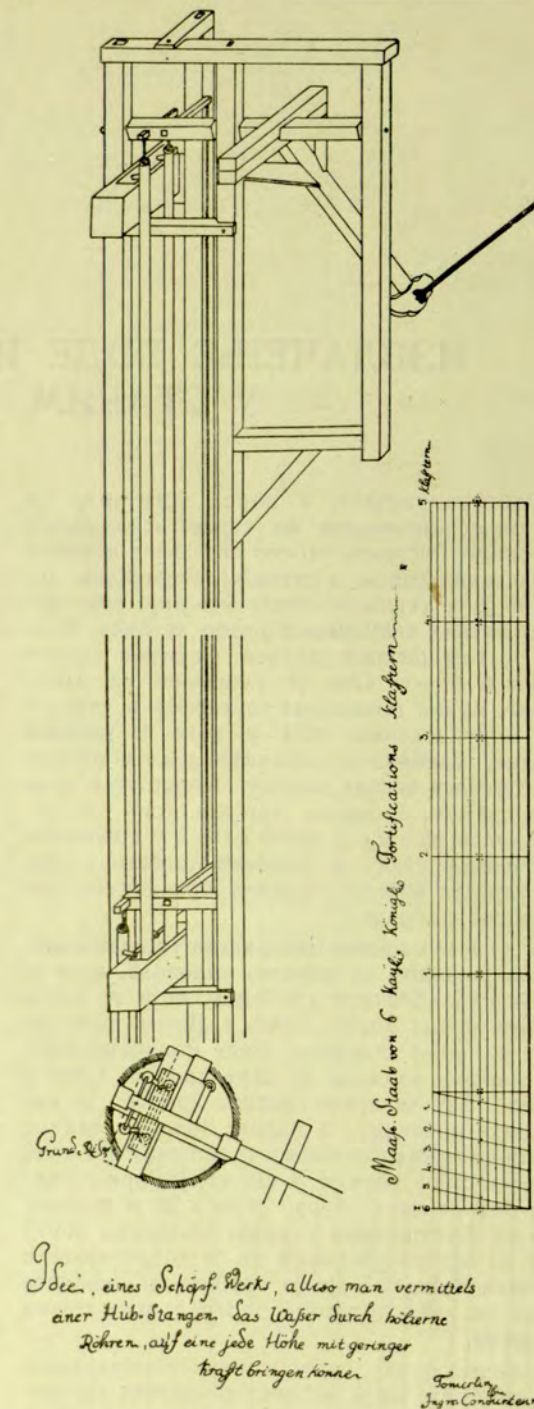
Арх. Драг. М. Јовановић

Сл. 1. Механизам за извлачење воде из дубоких бунара у XVIII веку

Fig. 1. Mécanisme pour l'élévation de l'eau tirée des puits profonds au XVIIIe siècle

L'ÉLEVATION DE L'EAU TIRÉE DES PUIITS PROFONDS DANS LES ANCIENNES FORTERESSES

L'approvisionnement en eau potable, dans les anciennes forteresses, était un problème difficile. Les solutions différaient selon les circonstances. Le problème était surtout compliqué pendant les sièges. Pour cette circonstance, on a dû creuser des puits, parfois très profonds. Les forteresses de Beograd et de Petrovaradin ont un puits, dont la profondeur dépasse 30 m.

Dies, eines Schöpf Werks, also man vermittelt an der Hub-Stangen. Das Wasser durch hölzerne Röhren, auf eine jede Höhe mit geringer Kraft bringen können.

Jovanović

Par quel moyen l'eau était-elle élevée d'une telle profondeur, on l'ignorait jusqu'à présent. Un dessin trouvé dans les archives de la „Matica srpska“ à Novi Sad, parmi les plans de la forteresse de Petrovaradin, nous a donné une idée, comment ce problème fut résolu au XVIIIe siècle.

D. M. Jovanović

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — CRITIQUES ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

ПОВОДОМ ЈЕДНЕ КЊИГЕ

A PROPOS D'UN LIVRE

V. Gordon Childe, *L'aube de la civilisation européenne*, Payot, Paris, 1949, p. 1 — 384, avec 4 tableaux et 155 figures dans le texte.

Књига је компилација коју треба потпуно прерадити. Овде се ограничавам на то да укажем на оне проблеме који ме највише интересују и које, држим, познајем боље од аутора наведене књиге.

После кратког приказа култура Мале Азије, Егеје и копнене Грчке, писац долази у област својих произвољних хипотеза, то јест у Македонију и, преко ње, у долину Дунава.

У својој књизи „The Danube in prehistory“ Чајлд је образложио своје закључке о Винчи. Данас је то „Körös culture“ која је, по њему, основа преисторије дунавске културе, која је анадолског порекла. Она је прошла кроз Македонију да би доспела у долину Дунава. Ја сам већ (Споменик С, стр. 32) протестовао против те произвољне хипотезе која се руга археологији и егејским поморцима који су, по Чајлду пренебрегли морски пут и пут Дунавом претпостављајући му овај сувоземни пун тешкоћа и опасности у Македонији нецивилизованој и варварској. Македонија је, по речима његовог сина Александра Великог, остала таква све до IV в. пре Хр., то јест до владе Филипа II, како нам каже добро обавештени историчар Аријан из II в. после Хр. За друге писце грчког доба Македонија је исто тако варварска.

„Les habitants de Vinča étaient des agriculteurs (les houes de pierre), les éleveurs de bétail, ils s'occupaient de la chasse et de la pêche“ како тачно каже г. Чајлд. Њихова област, међутим, простирала се најмање 12 км у правој линији јужно од насеља до Шушње Стене, где је био рудник цинабарита који је г. Чајлд посетио са мнош, али који сада заборавља. Некоји становници Винче сигурно су експлоатисали тај рудник. Неупотребљени комади цинабарита и пећи за пржење те руде, нађени у винчином слоју — с једне, и фрагменти земљаног посуђа, нађени у старим поткопима рудника — с друге стране, доказују постојање прераде цинабарита на лицу места, чак и у најстаријем слоју Винче.

Г. Чајлд није разумео употребу пећи у Винчи. По својој употреби оне не личе на пећи из Олинта, а још мање на ону из Ariusd-a које он спомиње. Ова последња нема ни исти облик нити је служила истој употреби, ако је тачно његово објашњење да је то лончар-

Ce livre est une compilation qu'on doit refondre de fond en comble. Je me borne ici à indiquer ce qui touche les problèmes qui m'intéressent le plus et que je crois connaître mieux que l'auteur du livre cité.

Après un court exposé sur les civilisations de l'Asie Mineure, de l'Egée et de la Grèce continentale, l'auteur arrive dans le domaine de ses hypothèses arbitraires, c.-à-d. à la Macédoine et par là à la vallée du Danube.

Dans son livre „The Danube in prehistory“, M. Childe avait établi ses conclusions sur Vinča. Aujourd'hui, c'est „Körös culture“, qui est, d'après lui, la base de la Préhistoire de la civilisation danubienne, qui est d'origine anadolienne. Elle a dû passer par la Macédoine pour atteindre la vallée du Danube. J'ai déjà (Spomenik C, p. 32) protesté contre cette hypothèse arbitraire contraire aux principes archéologiques et injuste pour les marins égéens qui, d'après M. Childe, auraient négligé la voie par mer et par le Danube et préféré cette voie terrestre, pleine de difficultés et de dangers, la Macédoine inculte et barbare. La Macédoine est restée telle jusqu'au IVe siècle av. J. Chr., c'est-à-dire, jusqu'au règne de Philippe II, d'après les paroles de son fils, Alexandre le Grand, que nous relate le bien documenté historien Arrianus du IIe siècle après J. Chr. Pour les autres écrivains aussi de l'époque grecque, la Macédoine était toujours un pays barbare.

Certainement „les habitants de Vinča étaient des agriculteurs (les houes de pierre), des éleveurs de bétail; ils s'occupaient de la chasse et de la pêche“, nous dit M. Childe. Cependant leur territoire s'étendait au moins à 12 km. à vol d'oiseau en profondeur sur le continent, jusqu'à Šuplja Stena, où se trouvait la mine de cinabre, que M. Childe avait visitée avec moi, mais qu'il oublie aujourd'hui. Quelques habitants de Vinča ont certainement exploité cette mine. Les morceaux de cinabre inutilisés et les fours pour le griller qu'on a découverts dans la couche de Vinča, d'une part, et les tessons qu'on a trouvés dans l'ancienne galerie de la mine, d'autre part, attestent l'existence d'une métallurgie du cinabre sur place, même à la plus ancienne couche de culture de Vinča.

L'usage des fours de Vinča, M. Childe ne l'a pas compris. Ils ne ressemblent pas par leur usage aux fours d'Olynthe et encore moins à celui d'Ariusd qu'il cite. Celui-ci n'est ni de la même forme ni de même usage, si son explica-

ска пећ. Пећи из Винче су нарочито саграђене као оне у Ефесу које је описао Витрувије. Оне су служиле за пржење цинабарита са килбиских поља. То је нарочито важан доказ за тачно објашњење Винче, пошто је једна таква пећ нађена на дубини од 9,2 м, тј. на нивоу дромоса гробнице о којој ће даље бити говора. Та пећ и тај гроб, најстарији предмети винчиног слоја, нарочито су важни.

Овде треба рећи неколико речи о карактеру мога рада *П(реисториска) В(инча)*, књига I—IV. Имао сам срећу да издам моју публикацију која је само каталог нађених предмета, са потребним напоменама. После објављивања овог дела наставио сам моја проучавања Винче и резултати тих студија су већ објављени: *Зборник Филозофског факултета* I, 1948; *Споменик САН С*, 1950; *Глас САН ССН* 1951; *Старинар*, орган Археолошког института 1950, као и на другим местима. — Све ове публикации имају извод на француском или немачком језику. Али г. Чајлд није могао да зна за њих јер су објављене после његове наведене књиге.

Г. Чајлд не зна да се, говорећи о Винчи, налази усред једне културе коју не познаје. Због тога он пише (стр. 110): „Malgré les efforts tentés“ (тј. његове и г. Менгина, Фјукса и Јона Нестора) „pour obtenir une corrélation entre ces changements, pour les interpréter, pour déterminer des périodes consécutives bien distinctes, nul résultat fructueux n'est apparu“.

Он се, међутим, као и обично, грдно преварио јер сам већ био утврдио два дела у непрекинутом слоју (*Зборник* стр. 119), који је само обогашен новим елементима. Први део, тј. најстарији, зависи и стварно и формално од јонске архајске културе, а други, почињући на дубини од 4,2 м, јесте из јединичног доба, и он је трајао до краја овог насеља, тј. док Римљани нису заузели ове крајеве.

Приморан да вршим ископавања на месту на коме су грађевине врло често рушене и поново подизане, ја сам прибегао најтачнијој стратиграфији обележавајући дубину на самим предметима. Због тога нисам применио уобичајену стратиграфију у моме делу *П. В. I—IV*. Издвојио сам, међутим, групе ваза као и вазе нађене појединачно и одвојено према њиховој стратиграфији (*Зборник*, стр. 125 итд.). Није моја кривица ако наведени преисторичари нису умели и нису хтели да употребе те коте.

Ни мало не одговара стварности написати (стр. 113): „On ne rencontre pas de sépultures bien meublées qui puissent attester un culte ou une prédilection pour les morts“.

Ја сам, међутим, већ говорио о томе (*Зборник* стр. 186 итд.). Ту сам навео и гробницу с дромосом са три степена у којој је било девет скелета људи. Гроб је имао вишемање облик левка чији се средњи део налазио на 11,40 м дубине. Скелети су били поређани радијално с главама на ободу левка. У гробници су нађене само кошнице дрењина. Г. Чајлд о томе говори узгред (стр. 113),

tion comme four de potier était juste. Les fours de Vinča sont construits comme ceux d'Ephèse qu'a décrits Vitruve. Ils ont servi au grillage du cinabre des champs cilbiens. C'est une preuve importante pour la juste explication de Vinča, surtout puisqu'on en avait découvert un exemplaire à la profondeur de 9 m 20, c'est-à-dire au niveau du dromos du tombeau dont on parlera plus tard. Ce four et le tombeau sont les plus anciens objets de la couche de Vinča, et ne sont pas sans importance.

C'est ici la place de dire quelques mots sur le caractère de mon livre *P(reistoriska) V(inča)* tome I—IV. — J'ai eu la chance d'avoir pu forcer ma publication, qui n'est qu'un catalogue des objets trouvés, accompagné de remarques utiles. Depuis, j'ai continué mes études sur Vinča, dont les résultats sont déjà publiés: *Zbornik de la Faculté de philosophie*, I, 1948; *Spomenik de l'Académie serbe des Sciences* C, 1950; *Glas de la même Académie* CCIII; *Starinar de l'Institut archéologique* 1950 etc. — Toutes ces publications sont accompagnées des comptes rendus en français ou en allemand. Mais M. Childe n'a pas pu les connaître, puisqu'elles sont postérieures à son livre cité.

Il ne sait pas qu'en parlant de Vinča il se trouve au milieu d'une civilisation qu'il ne connaît point. C'est pourquoi il écrit (p. 110): „Malgré les efforts tentés“ (c'est-à-dire par lui-même et par M. M. Menghin, Fewkes et Jon Nestor) „pour obtenir une corrélation entre ces changements, pour les interpréter, pour déterminer des périodes consécutives bien distinctes, nul résultat fructueux n'est apparu“.

Mais il s'est, comme d'habitude, lourdement trompé, puisque j'avais déjà (*Zbornik*, p. 119) établi deux parties de la couche ininterrompue, mais enrichie d'éléments nouveaux. La première, c'est-à-dire la plus ancienne, partie dépend essentiellement et formellement de la culture archaïque ionienne, et l'autre partie, commençant à la profondeur de 4 m 30, est de l'âge hellénistique qui dura jusqu'à la fin de cette station, c'est-à-dire jusqu'à l'occupation romaine de cette contrée.

Obligé de fouiller sur un site aux constructions si souvent démolies et rebâties, j'ai recouru à la plus exacte stratigraphie, marquant les cotes de la profondeur sur les objets mêmes. C'est pour cette raison que je n'avais pas appliqué la stratification habituelle dans mon oeuvre *P. V. I—IV*. Cependant, j'ai séparé les groupes des vases ainsi que les vases sporadiquement et séparément trouvés d'après leur stratigraphie (*Zbornik*, p. 125 sq.). Que les préhistoriens cités plus haut n'aient pas su ni voulu utiliser ces cotes je ne peux que le regretter.

C'est absolument contraire à l'état réel existant à la réalité d'écrire (p. 113): „On ne rencontre pas de sépultures bien meublées qui puissent attester un culte ou une prédilection pour les morts“.

Et pourtant j'en ai déjà parlé dans *Zbornik* (p. 186 sq.). C'est là que j'ai cité également le tombeau à dromos à trois degrés d'escalier qui contenait neuf squelettes d'hommes. Le tombeau était plus

говорећи како сам ја из тога извео закључак да је то заједнички гроб с улазним ходником.

Скоро непосредно изнад те гробнице, како се види на табли у боји у *П. В. II* табла CXIII, налазили су се танки слојеви остатака ватре и земље који показују да су ту спаљиване жртве једне изнад других, раздвојене дебљим слојевима пепела и црвене печене земље са зидова неке конструкције која није могла бити одређена, пошто су се остали њени делови налазили неиспитани испод земље. Да нису то остаци једног *εσχαρών* — а на коме су спаљиване жртве у култу покојника? У здравици, у близини гробнице, нађени су *βέδροι* из истог доба. Ти *βέδροι* својим димензијама и остацима нађеним у њима нису ни силоси ни старе куће које су касније постале јаме за бацање отпадака. У сваком случају ту је сигурно била гробница с девет скелета и предметима спаљеним изнад ње, који припадају култу мртвих. Г. Чајлд не говори о томе, и то с разлогом.

Објашњења предмета из Винче која је г. Чајлд дао не могу се прихватити. — Он пише (стр. 112): „Un groupe est embarrassant à expliquer dans la classe des objets incisés: les couvercles anthropomorphiques (fig. 44) qui ressemblent, assez inexactement d'ailleurs, à ceux de Troie II. Ces derniers surviennent à Vinča, même dans les niveaux de puits, au Nord, à Csoka et à Tordos, et aussi loin au Sud qu'à Pločnik“. Додајмо томе још и његов натпис испод слике 44 која претставља један такав поклопац: „Urne à tête d'animal de Vinča“.

Треба ли нагласити да поклопци те врсте из Винче никад немају означена уста која се понекад налазе на поклопцима из Троје II? Тим изостављањем претставе уста поклопци из Винче су ближи претстави египатских „utchat“ од којих зависе исто онако као и грчке архајске вазе. Пластичан нос на поклопцима из Винче је варварски додатак јер нос није претстављен ни на грчким вазама ни на египатским „utchat“, јонска колонија у Наукратису била је и овде посредник као и у многим другим сличним случајевима. Наведимо, на пример, попречну крсту на главама теракота из Винче какве налазимо само на главама „dolls“ у Египту. Мало даље ћу навести и друге елементе пореклом из Египта а нађене у Винчи.

„On a“, пише г. Чајлд (стр. 112), „d'autre part, découvert à Vinča, à une profondeur de 8 mètres, de courts becs en forme de tubes, comme à Olynthe; on les retrouve ailleurs...“ т. ј. свуда где је постојао хтонско-аграрни култ, чији су обреди вршени после подне, увече, ноћу или у мрачним зградама без прозора под светлошћу лампи или буктиња. Такав је случај у Елеузину, у тимели у Епидуру, у Арсиноеону на острву Самотраки, у коме је нађено врло много лампи. Због тога Деметра и Кора често држе буктињу као свој атрибут. Ја сам, уосталом, већ проучио хтонско-аграрни култ у Винчи (*Глас ССН* 1951, стр. 33 итд.) чије обреде, нажалост, не познаје ни г. Чајлд ни остали преисторичари који не обраћају пажњу на несумњиве факте

ou moins à forme d'entonnoir, dont la partie centrale était à la profondeur de 11 m 40. Les squelettes étaient arrangés radialement avec les têtes à la périphérie. On n'y a trouvé que des noyaux de cornouilles. M. Childe n'en parle qu'en passant (p. 113), disant que j'en ai déduit l'existence d'une tombe collective avec le passage d'entrée.

Presqu'immédiatement au-dessus de ce tombeau, comme on le voit sur le tableau peint de *P. V. II* pl. CXIII, se trouvaient de minces couches de restes du feu et de la terre qui témoignent des offrandes brûlées superposées à des couches plus épaisses de cendre et de terre brûlée rouge des parois de quelque construction, qu'on n'a pas pu déterminer, puisque les autres détails se trouvaient sous la terre inexplorée. Ces restes appartenaient — ils à un *εσχαρών*, sur lequel on brûlait des offrandes funéraires? Dans le sol vierge, on a trouvé près du tombeau des *βέδροι* de la même époque. Ces *βέδροι* par leurs dimensions et par les restes qui y ont été trouvés ne sont ni des silos ni d'anciennes maisons devenues ensuite des fosses de rejets. En tout cas, on constate ici sûrement un tombeau à neuf squelettes et les matériaux brûlés au-dessus, qui ont un caractère funéraire. M. Childe n'en parle pas et pour cause.

Ses explications des objets de Vinča ne peuvent pas être admises. Il écrit (p. 112): „Un groupe est embarrassant à expliquer dans la classe des objets incisés: les couvercles anthropomorphiques (fig. 44) qui ressemblent, assez inexactement d'ailleurs, à ceux de Troie II. Ces derniers surviennent à Vinča, même dans les niveaux de puits, au Nord, à Csoka et à Tordos, et aussi loin au sud qu'à Pločnik“. — Ajoutons encore sa légende sous la figure 44, qui désigne un tel couvercle: „Urne à tête d'animal de Vinča“.

Faut-il souligner que les couvercles de cette espèce à Vinča n'ont jamais la bouche indiquée, qu'on trouve quelquefois sur les couvercles de Troie II? Les exemplaires de Vinča sont par l'omission de la bouche plus proches des représentations de l'„utchat“ égyptien, dont ils dépendent aussi bien que les vases archaïques grecs. Le nez plastique sur les couvercles de Vinča n'est qu'une addition barbare, puisque les vases grecs à l'„utchat“ égyptien n'ont jamais le nez représenté. Le rôle intermédiaire en ce cas a été joué par la colonie ionienne de Naucratis aussi bien qu'en beaucoup de cas semblables. Citons dans cet ordre d'idées, par exemple, la crête transversale sur les têtes des terres-cuites de Vinča, qu'on ne rencontre que sur les têtes des „dolls“ en Égypte. Je citerai plus loin d'autres éléments de provenance égyptienne à Vinča.

„On a“, écrit M. Childe (p. 112), „d'autre part, découvert à Vinča, à une profondeur de 8 mètres, de courts becs en forme de tubes, comme à Olynthe; on les retrouve ailleurs...“ — s'est-à-dire partout où a existé le culte chthonien-agraire, dont les rites étaient accomplis l'après-midi, le soir, pendant la nuit ou dans de sombres édifices sans fenêtre à la lueur des lampes ou des torches. C'est le cas à Eleusine, à Thymélé d'Épidaure, à l'Arsinoéon dans l'île de Sa-

нађене у Винчи, пошто су је једном прогласили неолитском.

У Винчи су многобројне вазе које г. Чајлд назива „les vases à forme humaine ou animale“ (стр. 113). Навешћу само две следеће које су најкарактеристичније.

На првом месту спомињем вазу у облику жене у стојећем ставу, мало оштећену из културних разлога. Она има аналогија у Италији, где их називају урнама, и где су израђиване у III и II в. пре Хр. Ваза из Видре у Румунији је, уосталом, извесна аналогија.

Друга ваза из Винче је „un vase à forme animale“, пробушена такође на једном месту из културних разлога. Она је још интересантнија и важнија. Ја сам је прво објаснио као Сирену, али доцније, ослањајући се на чеоне додатке на глави, ја сам у њој видео хибридную вазу с хетерогеним елементима: тело птице, људска глава и чеони додаци асирског порекла. Сем тих додатака остали елементи налазе се спојени у Сиренама (Харпијама) на надгробном споменику у Ксанту у Ликији. Додаци имају отприлике облик дугмади и познати су нам са ваза са Родоса, затим са саркофага с Дионисовим атрибутима и на споменицима из Теоса и из Абдере, објашњеним обично као грифони. Сличан грифон нађен је у једном архажском грчком гробу на Самосу (Зборник стр. 138), где је имао улогу заштитника или чувара покојника (*νεκροφύλαξ*) у вези с митом о хиперборејцима. Зворнос је показао да хиперборејски грифони не чувају хиперборејско злато од Грка већ грчко од варвара, које он назива Аримаспима, који су могли напасти руднике злата већ у рукама Грка. Пита се да ли не треба и грифона из Винче објаснити на исти начин који се не слаже са смислом мита. А довољно су познати митови о лукавствима која су грчки трговци измислили да сакрију изворе свога богатства, као што су добро приметили Е. Муреау и Ф. Роберт у својим студијама о Хомеру и његовим спевовима. Само, преисторичари о томе не воде рачуна и не знају те ствари.

Апотропејска улога грифона изражена је исто тако и украсом од црне материје (асфалт или смола, *πίσσα*) којом су бојена кућна врата у Атини за време празника Антестерија. Како све то објаснити ако не присуством грчких колониста у Винчи, коју су они сами основали да се ту баве прерадом цинабарита.

Г. Чајлд пише (стр. 113): „On ne rencontre pas de sépultures bien meublées qui puissent attester un culte ou une prédilection pour les morts; Vassits a seulement trouvé neuf squelettes à... Vinča“. То, међутим, није тачно.

На дубини од 7,44 м нашли смо гроб који су непознати нападачи опљачкали и разорили. Предмети у њему нису били *in situ*. Ту су нађени фрагменти једног питоса врсте грчких архажских питоса из VII и VI в. пре Хр. Успели смо да реконструиремо оригинални облик ваза која, по пластичким и урезаним претставама на своје врату, не може бити зависна од ваза из Kőrös-a. Истина је баш у супротном.

mothrace, où on a trouvé un grand nombre de lampes. C'est pourquoi Déméter et Coré portent souvent la torche comme leur attribut. D'ailleurs j'ai déjà étudié (*Glas CCIII*, 1951, p. 33 sp.) le culte chthonien-agraire à Vinča, dont les rites sont malheureusement inconnus à M. Childe et aux autres préhistoriens qui, ayant une fois proclamé Vinča comme néolithique, ne se soucient plus des faits incontesables qui y sont décevants.

Nombreux sont à Vinča les vases que M. Childe appelle „les vases à forme humaine ou animale“ (p. 113). Je n'en citerai que les deux suivants, qui sont le plus caractéristiques.

C'est d'abord ce vase à forme de femme debout, un peu endommagé pour des raisons rituelles. Il a ses analogies en Italie, où on les a appelés urnes, et ils y étaient fabriqués au IIIe et au IIe siècle avant J.-Chr. Du reste le vase de Vidra en Roumanie n'est qu'une analogie certaine.

Le second vase de Vinča est un „vase à forme animale“ qui est aussi percé d'un trou sur le corps pour des raisons rituelles. Il est encore plus intéressant et significatif. Je l'ai expliqué d'abord comme Sirène, mais après, en me fondant sur les appendices frontaux de sa tête, j'ai reconnu qu'il s'agissait d'un vase hybride aux éléments hétérogènes: corps d'oiseau, tête humaine et appendices frontaux qui sont d'origine assyrienne. Sauf les appendices, les autres éléments se trouvent réunis sur les Sirènes (Harpies) du monument funéraire de Xanthos, en Lycie. Les appendices, à peu près en forme de boutons nous sont connus des vases de Rhodes, puis sur les sarcophages aux attributs dionysiaques et sur les monnaies de Téos et de l'Abdère qu'on explique comme des griffons. Un pareil griffon a été trouvé dans une tombe archaïque grecque à Samos (*Zbornik*, p. 138), où il avait joué le rôle de protecteur ou gardien du mort (*νεκροφύλαξ*) en corrélation avec le mythe hyperboréen. *Svoronos* avait démontré que les griffons hyperboréens ne protègent pas l'or hyperboréen contre les Grecs, mais l'or grec contre les barbares, qu'il appelle *Arimaspes*, qui pouvaient attaquer les mines d'or déjà aux mains des Grecs. On se demande si l'on ne devrait pas expliquer le griffon de Vinča dans le même sens qui est contraire au sens du mythe. Et on connaît déjà à suffisance les mythes de stratagème que les commerçants grecs avaient inventés pour dissimuler les sources de leurs richesses, comme l'ont bien reconnu M. Mureaux et M. F. Robert dans leurs études sur Homère et ses poèmes. Seulement, les préhistoriens ne s'en occupent pas et ne connaissent pas ces faits.

Le rôle apotropaïque du griffon n'a pas été moins accentué par sa décoration d'une matière noire bitume ou résine, *πίσσα*) dont on avait peint les portes des maisons à Athènes pendant la fête d'Anthestéries. Comment donc expliquer tout cela sinon par la présence de colons grecs à Vinča, qu'ils ont même fondée, pour y exercer la métallurgie du cinabre.

M. Childe écrit (p. 113): „On ne rencontre pas de sépultures bien meublées qui puissent attester un culte ou une prédilection pour les

На врату тог питоса види се композиција састављена у исто време од египатских и грчких елемената. Старе египатске и грчке стеле с краја V и из IV века сигурно су послужиле као узор које је мајстор хтео да копира или имитира. Али „консекративни рогови (?)“, који као да уоквирују лице једне непознате личности, критског су порекла и остали су из верског конзерватизма. Све је то веома карактеристично за културу Миксјелина у једној варварској средини.

На истом нивоу и у близини питоса скупили смо следеће предмете од којих је најзначајнији *омфал* црвене боје од добро печене земље, оштећен из културних разлога. Његов сепулкрални карактер потврђује баш то оштећење. *Омфали* се врло често налазе у грчким архажским храмовима и грбовима. У оба та случаја *омфал* је служио као нека врста жртвеника на коме су изливале течне жртве (*χρῆμα*) за хтонске богове или мртве (*Споменик* С стр. 10; *Глас* CCIII стр. 42).

Човек се осећа нелагодно задржавајући се толико на *омфалу* тако добро познатом класичним археолозима који, међутим, г. Чајлд и други преисторичари не знају, а који, и поред тога, још увек датују Винчу у неолитско доба.

На поду одаје с питосом нађено је седам предмета од печене земље нарочитог облика. На површини тих предмета виде се трагови траве којом су били увијени пре печења. То увијање травом потсећа нас на сламу „хиперборејских дарова Делосу“.

Имајући у виду околности под којима су ови предмети нађени, они се могу објаснити као колачи какве налазимо и у грчким гробовима.

У истој просторији, најзад, нађени су фрагменти једне амфоре и антропоморфни поклопац (Aube, стр. 111 сл. 44), оштећен као што су и урна у облику жене у стојећем ставу, ваза у облику грифона, *омфал*, колачи и други предмети зато што су употребљени у погребном култу.

Све ово доказује да овде имамо архажски гроб, опљачкан и уништен, једне угледне личности из Винче. Египатски елементи не треба да нас зачуђавају пошто су познате сталне везе Винче с архажском Јонијом и, преко ње, с Египтом.

На стр. 113 г. Чајлд пише: „... de nombreux bracelets Spondylus, plats, ornés de boutons de pierre blanche...“ и, у напомени 4 на истој страни, додаје: „Interprété par Vassits comme des idoles, P. V. II, p. 103...“

Он ми, међутим, приписује објашњење које није моје. На месту које наводи г. Чајлд ја сам говорио о *lusoria tabula* чије месопотамско или, боље, египатско порекло не показују само те фигуре него, више од тога, оријентални алабастар од којера су неке од њих начињене. Заиста се може поставити питање откуда то да г. Чајлд, и поред свега тога, датује Винчу у неолитско доба.

У одељку „Les civilisations du Danubien II“, стр. 127, он пише: „... les maisons rectangu-

morts; Vassits a seulement trouvé neuf squelettes, à Vinča.“ Pourtant, ce n'est pas exact.

A la profondeur de 7 m 44 nous avons trouvé un tombeau pillé et démolé par des argesseurs inconnus. Les objets n'y étaient pas *in situ*. On y a trouvé des tessons d'un pithos d'espèce archaïque grecque du VIIe et du VIe siècle av. J.-Chr. Nous avons réussi à reconstruire la forme originelle du vase, qui, par ses représentations plastiques et incisées sur son col, ne dépend pas des vases de Kőrös. C'est bien le contraire qui est vrai.

Sur le col de se pithos, on voit une composition d'éléments égyptiens et grecs entremêlés. Les anciennes stèles égyptiennes et les stèles grecques de la fin du Ve et du IVe siècle ont sans doute servi des modèles qu'on a voulu copier ou imiter. Mais les „cornes de consécration“ (?), qui semblent entourer le visage d'un personnage inconnu, sont d'origine crétoise, ayant persisté par conservatisme religieux. Tout cela est bien caractéristique pour la civilisation des Mixhelènes dans un milieu barbare.

Au même niveau et voisins du pithos nous avons ramassé les objets suivants, dont l'*omphalos* d'argile cuite rouge, rituellement endommagé, est le plus significatif. Son caractère funéraire est attesté justement par ce dommage qu'il a subi. Des *omphalos* ont souvent été trouvés dans les temples et dans les tombeaux archaïques grecs. Dans les deux cas l'*omphalos* servait comme une espèce d'autel, sur lequel on versait les offrandes liquides (*χρῆμα*) pour les dieux chthoniens ou pour les morts (*Spomenik* C, p. 10; *Glas* CCIII, p. 42).

On a une certaine honte à s'attarder aussi longtemps sur l'*omphalos*, si bien connu des archéologues classiques, mais inconnu de M. Childe et autres préhistoriens, qui, malgré tout cela, s'obstinent encore à dater Vinča de l'époque néolithique.

Sur le plancher du compartiment au pithos, on a trouvé sept objets d'argile cuite d'une forme spéciale. A la surface de ces objets on aperçoit les traces de l'herbe qui les enveloppait avant la cuisson. Ces enveloppes nous font penser à la paille des „dons hyperboréens à Délos“.

Considérant les circonstances où ils ont été trouvés, on expliquera ces objets comme des gâteaux, qu'on trouve aussi dans les tombeaux grecs.

Enfin, on y a trouvé des tessons d'une amphore et un couvercle anthropomorphique (Aube, p. 111, fig. 44), qui est un peu endommagé comme le sont l'urne à forme de femme debout, le vase au griffon, l'*omphalos*, les gâteaux etc. a cause de leur caractère funéraire.

Tout ce qui précède nous prouve que nous avons ici un tombeau archaïque, pillé et démolé, d'un personnage notable de Vinča. Les éléments égyptiens constatés ne doivent pas nous étonner puisqu'on connaît les rapports suivis de Vinča avec l'Jonie archaïque et, par là même, avec Naucratis.

A la page 113 M. Childe écrit: „... de nombreux bracelets Spondylus, plats, ornés de boutons

lares... elles étaient ornées, comme celles du groupe de la Tisia, de têtes de taureaux d'argile"... Ja sam o tome već govorio (Глас ССIII 1951, стр. 47) поредећи те букраније из Винче с букранијама из Арсиноео на острву Самотраки. Букранија из Винче употпуњују остале податке који доводе до закључка да су те грађевине биле религиског карактера.

Можда би ми се могло пребацити што наводим чињенице из грчког архајског доба да објасним предмете из „неолитске“ Винче. То, међутим, није моја грешка него погрешка преисторичара који одбијају да у Винчи виде стварне чињенице како би је могли датовати у неолитско доба.

Прејимо на преглед керамике из Винче подразумевајући ту вазе и теракоте.

Пре него што прејем на даље излагање морам учинити врло важну напомену.

Преисторичари заборављају увек да се Винча, по своме географском положају, налази у залеђу јонских колонија на обалама Црног Мора. Међу тим колонијама налази се Хистрија, емпоријум целе долине Дунава подразумевајући ту и Винчу. Ја сам већ проучио (Споменик С стр. 26 ид.) специјалне елементе заједничке Хистрији и Винчи. Због тога то овде нећу понављати. Посредством Јоније Винча је била у непрекидној вези са свим земљама на југо-истоку, подразумевајући ту и Малу Азију и Египат. Не би се чак могло разумети да није тако било. Недостатак грчке археологије је да није довољно испитала грчку колонизацију у варварским земљама и ево шта је ту скоро написао г. Herman Bengtson у својој *Griechische Geschichte*, München 1950, стр. 81: „Eine grossangelegte Untersuchung der 2 griechischen Kolonisation ist ein Desiderat der modernen Wissenschaft“. То је исто тако жеља и других „грециста“ који одобравају мој рад ма како он био локалан и делимичан. Они имају право, а то потврђују и следећи редови, уствари тачан извештај о дугом проучавању.

Г. Чајлд нарочито истиче утицај Анадола на културу Винче. То му се не може замерити, али се одмах мора констатовати да он не познаје јонску културу чији су анадолски елементи један од саставних делова, али не искључиво из неолитског доба.

Овде треба споменути скоро несхватљиви конзерватизам тако карактеристичан за културу Египта, Анадола и саме Егеје. Г. Чајлд то не примећује.

Вазе и теракоте оријенталног букера појављују се на свим дубинама културног слоја Винче. Ту врсту керамике не познаје г. Чајлд. Све што пише о Винчиној керамици налази се у следећем месту (стр. 112): „On rencontre fréquemment des produits glissants vers le rouge, souvent noir à l'intérieur et autour du bord; ils se rattachent à la fois aux articles brunis locaux et aux fabriques macédoniennes et anatoliennes. On voit surgir çà et là des fragments peints, à dessins noirs ou blancs sur le fond rouge, tels les articles d'Olynthe..."

Често сам говорио о керамици оријенталног букера (Споменик С, стр. 28; Глас ССIII 1951,

de pierre blanche..." et à la note 4 de la même page, il ajoute: „Interprété par Vassits comme des idoles, P. V. II, p. 103..."

Mais ce qu'il m'impute n'est pas mon interprétation. — A la place citée par M. Childe, j'ai parlé des figures de *lusoria tabula*, dont l'origine mésopotamienne ou plutôt égyptienne n'est pas attestée seulement par ces figures, mais encore plus par l'albâtre oriental, dans lequel quelques-unes ont été travaillées. Et l'on peut bien se demander comment se fait-il que M. Childe qui, malgré tous ces faits cités, persiste à dater Vinča de l'époque néolithique.

Au chapitre „Les civilisations du Danubien II“ p. 127, il écrit: „...les maisons rectangulaires...elles étaient ornées comme celles du groupe de la Tisia, de têtes de taureaux d'argile". J'en ai déjà parlé (Глас ССIII, 1951, p. 47) en comparant ces bucrânes de Vinča aux bucrânes de l'Arsinoéon dans l'île de Samothrace. Ceux de Vinča complètent les autres indications qui aboutissent à la conclusion sur le caractère religieux de ces édifices.

On me reprochera, peut-être, de citer des faits de l'époque archaïque grecque pour expliquer les objets de la Vinča „néolithique". Oui, mais ce n'est pas à moi qu'il faudrait adresser ce reproche, mais bien aux Préhistoriens qui refusent de reconnaître les faits tels qu'ils sont à Vinča, afin de pouvoir la dater de l'époque néolithique.

Passons à la revue de la céramique de Vinča, y compris les vases et les terres-cuites.

Une remarque importante et préliminaire s'impose.

Les préhistoriens oublient toujours que Vinča est géographiquement située derrière les colonies ioniennes des bords de la Mer Noire. Parmi les autres, c'est la colonie d'Histria, qui a été l'emporium de toute la vallée du Danube, y compris Vinča. J'ai déjà étudié (Споменик С, p. 26 sq.) les éléments spéciaux qui sont commun à Histria et à Vinča. C'est ce que je ne dois pas répéter ici. Par l'intermédiaire de l'Jonie, Vinča a été en relation ininterrompue avec tous les pays de Sud-Est, y compris l'Asie Mineure et l'Égypte. Il serait presque incompréhensible qu'il n'en ait pas été ainsi. C'est un défaut de l'archéologie grecque de n'avoir pas suffisamment étudié la colonisation grecque dans les contrées barbares, et voilà ce qu'avait tout récemment écrit M. Herman Bengtson dans sa *Griechische Geschichte*, München, 1950, p. 84: „Eine grossangelegte Untersuchung der 2 griechischen Kolonisation ist ein Desiderat der modernen Wissenschaft".

C'est aussi le désir des autres „gréciistes" qui approuvent mon entreprise quelque locale et partielle qu'elle soit. Et ils ont raison. C'est ce que confirment aussi les lignes suivantes, qui ne sont qu'un compte rendu succinct d'une longue étude.

M. Childe insiste sur l'influence de l'Anadolie sur la culture de Vinča. On ne lui reprochera pas cela, mais on constatera de suite qu'il ne connaît pas la culture ioniennne dont les éléments anadoliens sont une partie intégrante, mais qui ne sont pas exclusivement de l'âge néolithique.

стр. 48 ид.). Резимирајући резултате мојих студија рећи ћу да је г. Löschke објавио букеро из Музеја у Одеси већ у *Archäologischer Anzeiger* 1891 стр. 17 ид; о њему је говорио покојни Е. Pfuhl у својој монументалној књизи *Malerei und Zeichnung der Griechen* 1923, стр. 52, где је ту керамику у Наукратису објаснио као културно пореклом с острва Лезба. Miss Lamb (J. H. St. vol LII 1932, стр. 1 ид.) потврдила је претпоставку Pfuhl-a о лезбиском пореклу те керамике. Г-ђа Ламбрино нашла ју је у Хистрији (*Vases archaïques* стр. 18 ид.) додајући да је она ту увезена из Мале Азије исто онако као и керамика из Марсеља. Г. М. Jacobstahl-Neuffer, *Gallia graeca* (Préhistoire, t. II, fasc. I, Paris 1933, стр. 16) констатовао је исту керамику у Француској у VII—VI веку, и то пореклом из Мале Азије. Ето је и у Винчи где претставља основну врсту керамике.

Нека ми се опрости што сам овог пута навео археологе од ауторитета и места на којима је нађена та керамика. То сам учинио нарочито стога да олакшам г. Чајлду и осталима да се обавесте о оријенталном букеру и његовом значају за хронологију места у којима је она нађена.

Треба, међутим, додати другу једну чињеницу која се односи на ту керамику. Одавно је већ чак и у Троји нађена црна керамика која је означена као карактеристична за Малу Азију. Она се често брка с оријенталним букером. Исто је то и у Еолиди, где се налази црна иловача сматрана за најплоднију.

Ето због тога је Деметра била означавања као *Μέλαινα* у Аркадији самој. У Еолиди и на острву Лезбу култ Деметре био је култ *θεῶς ὅσοι προστάσιν ἀγροικίας*. Она је на Митилени имала *μυστήρια τὰς ὑποχθονίους* (Глас ССIII стр. 49 ид.). Додајмо томе да су становници Лезба били добри земљорадници и поморци. Име чернозјом за земљу Украјине треба исто тако споменути, и то тим пре што се налази у позађу Олбије и других грчких колонија и под њиховим утицајем.

Из истих разлога могу се без тешкоћа објаснити и црне теракоте из Винче које сам већ проучио (Глас ССIII стр. 1 ид. стр. 501).

Овде треба споменути букеро-керамику с црним углачаним — „stralucido“ — орнаментима која се у Винчи јавља на свим врстама букера (Споменик С, стр. 69). Они се налазе у Камиросу на острву Роду и у Хистрији (Споменик С, стр. 28). Они су констатовани у Тесалији и на острву Саму у неолитско доба (Споменик С, стр. 69). Дуговечност те технике објашњава се конзерватизмом који је чува све до архајског доба на Острву Егини. Ја сам увек био резервисан према колегама из Румуније и Бугарске који су погрешно објаснили орнаменте те технике као „графитне“. Г. Чајлд то понавља без икакве резерве. Хемиска анализа фрагмената из Бугарске, извршена у лабораторији у Филаделфији, није нашла графит у њима („failed to show any trace of graphite“, J. H. Gaul, *The neolithic period in Bulgaria*, American School of

C'est ici qu'entre en jeu le presque inconcevable conservatisme, si caractéristique pour les cultures de l'Égypte, de l'Anadolie et de l'Égée elle-même. M. Childe ne l'aperçoit point.

Les vases et les terres-cuites de bucchero oriental apparaissent à toutes les profondeurs de la couche de culture à Vinča. C'est une espèce de la céramique que M. Childe ne connaît pas. Tout ce qu'il écrit sur la céramique de Vinča se trouve dans le passage suivant (p. 112): „On rencontre fréquemment des produits glissants vers le rouge, souvent noir à l'intérieur et autour du bord; ils se rattachent à la fois aux articles brunis locaux et aux fabriques macédoniennes et anadoliennes. On voit surgir çà et là des fragments peints, à dessins noirs ou blancs sur fond rouge, tels les articles d'Olynthe..."

J'avais souvent parlé de la céramique de bucchero oriental (*Spomenik C*, p. 28) et le plus récemment dans *Glas CCIII*, 1951, p. 48 sq. Résumant les résultats de mes études, je dirai que G. Löschke avait publié le bucchero du Musée d'Odessa déjà dans *Archäologischer Anzeiger* 1891, p. 17 sq.; le feu E. Pfuhl s'en est occupé dans son livre monumental *Malerei und Zeichnung der Griechen*, 1923, p. 52 en déclarant cette céramique à Naucratis comme culturelle et de provenance de l'île de Lesbos. Miss Lamb (J. H. St. vol. LII, 1932, p. 1 sq.) a confirmé l'hypothèse de Pfuhl sur la provenance lesbienne de cette céramique. Mme Lambrino l'a trouvée à Histria (*Vases archaïques*, p. 18 sq.) en ajoutant qu'elle a été importée de l'Asie Mineure comme celle de Marseille. M. M. Jacobstahl-Neuffer, *Gallia graeca* (Préhistoire, t. II, fasc. I, Paris, 1933, p. 16) a constaté la même céramique dans la France du VIIe—VIe siècle, d'origine de l'Asie Mineure. La voilà à Vinča aussi, où elle représente la céramique fondamentale.

Qu'on m'excuse d'avoir cette fois, cité des archéologues d'autorité et les lieux où a été trouvée cette céramique. Je l'ai fait expressément pour faciliter à M. Childe et aux autres de s'instruire sur le bucchero oriental et sur sa signification pour la chronologie des lieux, où elle a été constatée.

Mais il faut ajouter un autre fait à l'égard de la même céramique. — On a depuis longtemps reconnu la céramique noire même à Troie en la désignant comme caractéristique pour l'Asie Mineure. On la confond souvent avec le bucchero oriental. C'est aussi le cas en Eolide, où se trouve une argile noire, estimée comme la plus fertile.

Voilà pourquoi Déméter avait été désignée comme *Μέλαινα* en Arcadie aussi. En Eolide et sur l'île de Lesbos le culte de Déméter est de la classe des *θεῶς ὅσοι προστάσιν ἀγροικίας*; elle avait à Mytilène *μυστήρια τὰς ὑποχθονίους* (Глас ССIII, p. 49 sq.). Ajoutons que les Lesbiens étaient de bons agriculteurs et marins. Les surnom чернозјом pour le sol d'Ukraine ne saurait pas échapper à cet ordre d'idées, d'autant moins qu'il se trouve derrière Olbia et d'autres colonies grecques et sous leur influence.

Pour les mêmes raisons, on peut sans aucune difficulté expliquer les terres-cuites noires de

prehistoric research, Bulletin 16, стр. 100, 205 бр. 264).

Није потребно дискутовати с г. Чајлдом о орнаменталним техникама и мотивима у Винчи: Чудим се, међутим, необично да он у својој књизи не спомиње Бутмир. Зашто? — Одговор се налази у неприхватљивој хипотези коју је г. Чајлд изнео на стр. 114: „Les relations avec la mer Égée se limitaient à un seul parcours le long de l'Adriatique; les Balkans n'étaient incorporés ni dans le système économique de l'Égée ni dans celui de l'Europe centrale...” — Коментар није потребан.

Да скратим моју критику књиге „L'Aube“ навешћу Херодота IV 108: Γελωνός... δὲ καὶ πᾶν ἑὸν, καὶ αἱ οἰκίαι αὐτῶν ἑὸν καὶ τὰ ἱρά (П. В. II стр. 181, бр. 255). Тада сам написао да Sir E. A. Minns све мање сумња у Херодотов опис. Винча га, међутим, најбоље илуструје.

Тада сам написао (Зборник стр. 226): „Ако овим закључком Винча може можда нешто изгубити интерес и симпатије преисторичара, она ће тим више добити као истакнута станица јонске културе у долини Дунава. Винча, сигурно, неће ни смањити ни повећати историску улогу коју је Јонија одиграла ширењем своје културе, али ће Винча тиме добити више улазећи у домен јонске културе и самим тим у историју. Цивилизаторска улога Јоније у долини Дунава и даље у Средњој Европи није довољно позната. Ту улогу Јоније Винча данас доказује и подвлачи.“

И данас потписујем горњу изјаву са више снаге и ауторитета, када би то било могуће.

Осталам на страну митове створене о долини Дунава и податке Херодота и Вергилија о Агатирсима на Делу, и Хиперборејце и Аргонауте на Дунаву... све те драгоцене белешке које ћу искористити у једном следећем чланку. Довољно да их овде споменем.

Гозд Мартуљек,
јули 1952

Д-р Милоје М. Васић

Редакциони одбор *Старинара* сматра за потребно да изјави да критика проф. М. М. Васића на књигу В. Гордон Чајлд-а, као и начин излагања, претстављају лично мишљење и став проф. М. М. Васића.

Тот en publiant l'écrit du professeur M. M. Vasić sur l'ouvrage de M. V. Gordon Childe, le Comité de rédaction du *Starinar* tient à faire savoir que cette critique traduit l'opinion personnelle de l'auteur et fait part de ses réserves quant à la manière dont certaines idées y sont énoncées.

Vinča, que j'ai déjà étudiées. (*Glas CCIII*, p. 1 sq.; p. 50).

Cependant c'est ici la place de citer cette céramique de bucchero aux ornements noirs polis - „stralucido“ — qui à Vinča accompagnent toutes les sortes du bucchero (*Spomenik C*, p. 69). On les rencontre à Camiros sur l'île de Rhodes et en Histria (*Spomenik C*, p. 28). Ils ont été constatés en Thessalie et sur l'île de Samos de l'époque néolithique (*Spomenik C*, p. 69). La longévité de cette technique s'explique par le conservatisme, qui la garde jusqu'au temps archaïque sur l'île d'Égine. J'ai été toujours réservé envers les collègues de Roumanie et de Bulgarie, qui ont fautivement expliqué les ornements de cette technique comme „graphiteux“. M. Childe le répète sans aucune réserve. Cependant l'analyse chimique au laboratoire de Philadelphie des tessons de Bulgarie n'y a point trouvé de graphite („failed to show any trace of graphite“ (J. H. Gaule. *The neolithic period in Bulgaria*, American School of prehistoric research, Bulletin 16, p. 100, p. 205, n. 264.).

Il est inutile de discuter avec M. Childe sur les techniques et les motifs décoratifs à Vinča. Mais ce qui m'étonne le plus, c'est l'absence complète de Butmir dans son livre. Pourquoi? — La réponse se trouve dans une hypothèse indéfendable, que M. Childe a émise à la page 114: „Les relations avec la mer Égée se limitaient à un seul parcours le long de l'Adriatique; les Balkans n'étaient incorporés ni dans le système économique de l'Égée ni dans celui de l'Europe centrale...” — Aucun commentaire n'est nécessaire.

Pour abréger ma critique de l'„Aube...“, je cite Hérodote IV 108: Γελωνός... δὲ καὶ πᾶν ἑὸν, καὶ αἱ οἰκίαι αὐτῶν ἑὸν καὶ τὰ ἱρά... P. V. II, p. 181, n. 255). J'avais alors écrit que Sir E. A. Minns doute toujours moins de la description d'Hérodote. Cependant Vinča l'illustre le mieux.

J'avais écrit alors (*Zbornik*, p. 226): „Si par cette conclusion Vinča pourra perdre peur-être l'intérêt et les sympathies des préhistoriens, elle gagnera beaucoup plus comme étape avancée de la culture ionienne dans la vallée du Danube. Certes, Vinča ne diminuera ni n'augmentera le rôle historique que l'Jonie a joué dans la propagation de sa culture, mais Vinča gagnera par là beaucoup plus en entrant dans le domaine de la culture ionienne et par là même dans l'histoire. Le rôle civilisateur de l'Jonie dans la vallée du Danube et même au delà en Europe centrale n'est pas suffisamment connu. Ce rôle de l'Jonie, Vinča le prouve et le souligne aujourd'hui.“

Aujourd'hui encore je souscrirai cette déclaration avec plus de vigueur et d'autorité si c'était possible.

Je laisse de côté les mythes qu'on avait créés sur la vallée du Danube, et les renseignements d'Hérodote et Virgile sur les Agathyrses à Delos, et les Hyperboréens, et les Argonautes sur le Danube..., toutes ces notices précieuses dont je profiterai dans un article prochain. Il suffit de les annoncer seulement maintenant.

Gozd-Martuljek
Juillet 1952

Dr. Miloje M. Vasić

H. Breuil — R. Lantier, *Les Hommes de la pierre ancienne (Paléolithique et Mésolithique)*. Paris, 1951, стр. 1—324, Table I—XXVI.

Геолошко-палеонтолошко искуство Анри Бреја и широко познавање археологије палеолитских и преисториских епоха Рејмона Лантијеа дали су као најновији резултат њихове дугогодишње сарадње дело под горњим насловом. Предмет њихових заједничких студија у овој књизи претставља културна еволуција човека од његове појаве до краја месоликита, дакле током двеју најстаријих епоха културне прошлости човечанства.

Старост људског рода, као један од основних палеоантрополошких задатака и проблема, мерена је и утврђена у овом делу компаративним методом, за чије увођење у археолошке студије Рејмон Лантије има нарочите заслуге. Истичући у историјату геолошко-палеонтолошких и археолошких истраживања најстарије прошлости човека крајак век ових наука, аутори су од самог почетка узели као основу свог дела геолошке податке и њихове стратиграфске односе са палеонтолошким, антрополошким и археолошким документима и преко њих изводили потребне закључке о хронологији кварталног човека и његових културних епоха.

Проучавајући палеолитска документа на којима је утврђено присуство људске делатности, воље и свести, Бреј и Лантије су дали једну од досада најбољих и најпотпунијих анализа и студија палеолитских оруђа и начина њиховог постанка и обраде. Аутори су проучили техничке поступке при обради артефаката. Они су нарочито пажњу обратили утврђивању разлике између предмета на којима се огледају извесне механичке акције које се не могу приписати људској делатности и оних који њој неоспорно припадају. За проучавање карактера, оригиналности и аутентичности палеолитских оруђа као и њихових типова и варијетета подаци ове врсте су од научног интереса за археологију палеолита. Њихов значај се истиче и кад су у питању природни узроци који су доводили до фактуре минерала, најчешће силекса, од којих је палеолитски човек правео оруђа. Међу механичким узроцима услед којих су настајале фактуре чији су производи могли бити извесни облици који потсећају на артефакта, наведене су тектонске промене, кретања земљиних слојева, затим утицаји воде, вегетација и фактора животињског света и, на крају, дејство климатских промена. У вези са овим обрађен је и проблем терцијарних еолита, на којима Бреј и Лантије не виде присуство људске руке и воље, па им као таквима коначно оспоравају вредност и карактер артефаката.

У поглављу у коме су изложили поступке и врсте обраде каменних палеолитских оруђа аутори су до појединости проучили индустрију камена и указали на елементе на основу којих је могуће утврдити каквим су се средствима служили палеолитски људи кад су хтели да добију оруђа одређених облика и намене. При томе су од нарочитог интереса и научне вред-

ности подаци који показују да је палеолитски човек знао да се служи комбинавањем сила разних праваца, што му је омогућавало разбијање и најтврђих минерала и добивање тражених облика и оруђа. А применом других материја, као што су дрво, кост и камен знатно мекши од силекса или калцита, човек је успевао да по жељи добије величину и облик оруђа. Теоретска објашњења ових поступака, који за проучавање и познавање палеолитских техника имају изузетно значење, аутори су потврдили и експерименталним истраживањима.

Осећајући важност привредног живота палеолитског човека за његов општи културни развитак, Бреј и Лантије су овом питању посветили засебно поглавље. Ту су изведени и закључци о прогресивном карактеру људског рада којим је палеолитски човек себи освојио посебно место у природи и у животу. При томе су аутори показали до које је висине и до каквих резултата допрла научна активност у проучавању докумената који се односе на ову страну живота првобитних људи. Нарочита пажња посвећена је проучавању економских услова под којима се одвијао живот палеолитског човека, ширини њихове базе и могућностима коришћења извора и средстава за производњу, од којих је, као и од климатских услова, зависио ток и прогрес не само физичког него и психичког живота.

У палеоантрополошкој обради човека и подели палеолитских епоха на досад познате фазе и варијетете, аутори су дали извесне нове податке који се претежно односе на западноевропски палеолитик. Подаци ове врсте који се тичу осталих делова Европе и других континената углавном су информативног карактера.

Тезе Бреја и Лантијеа о супституцији и повлачењу старијих палеолитских раса са европског континента средином последње, Würmске, глацијације и њихова замена новим антрополошким типом, који води порекло из Азије, остаће вероватно још увек отворене, поред осталих разлога, и због тога што би се та супституција неандерталоидног типа морала најпре извршити на азиском континенту, о чијим млађим палеолитским типовима засада немамо довољно података који би оправдавали такве закључке. То нарочито вреди за област Сибира и великих лесних области Кине из којих су те миграције могле да крену у правцу запада и Европе.

У вези са терминологијом млађег, горњег палеолитика, Бреј и Лантије су предложили једну новину. Они одбацују за млађе палеолитске епохе назив „Миолитик“, сматрајући га као поп-sens (пошто ни у ком случају не ради се о једном добу у коме је сад употреба каменних оруђа ретка). Они предлажу термин „Лептолитик“, којим желе да означе доба индустрије лаких и финих каменних оруђа.

Обрађујући епохе млађег палеолитика, аутори су поред општих података о локалитетима, карактеристикама појединих епоха и њиховој подели на фазе и варијетете, унели

и један општи преглед односа горњег европског палеолитика према одговарајућим културним степенима на другим континентима. Као што је пре њих учинио и Рејмон Фирон (R. Furon, *La préhistoire générale*, Paris, 1943, стр. 122 sq) Бреј и Лантије су нарочито подвукли специфичан и још увек недовољно осветљен проблем порекла и стратиграфског положаја културе епохе Solutré у Европи.

Нарочита пажња и простор у делу „*Les hommes de la pierre ancienne*“ посвећени су поглављима у којима је обрађена палеолитска уметност. Њена изузетна вредност и њено место у општем културном развоју човечанства чине разумљивим настојање аутора да новим тезама и концепцијама осветле и ову област живота и делатности палеолитских људи на начин и у мери који ће употпунити општа и посебна знања о психичком и интелектуалном животу првобитног човека.

Обухватајући палеолитску уметност у целини, на свим странама света где се она манифестовала, аутори су показали да процес културне еволуције човека не претставља изоловану појаву, везану искључиво за један део Европе, или само за европски континент. Њихови подаци, аналогije и други документациони материјал потврђују мисао о прогресу човечанства као целине. Притоме се намеће и закључак о условљености тога прогреса не од места и антропошког типа коме култура припада, него од зрелости општих услова који су тесно везани за степен рада и реципрочног утицаја материјалног и интелектуалног развоја.

Широка основа на којој су Бреј и Лантије вршили своје студије уметничких и социолошких појава у животу првобитног човека обухватила је, поред материјала, и два битна теоретска питања: порекло уметности и њену друштвену функцију. То су свакако најделикатнији и најсложенији проблеми за које су налажена разноврсна, често и контраверзна решења. Иако и њихов одговор на питања која смо горе навели, треба да добије потпуније потврде, он значи корак ближе решењу. Бреј и Лантије одбацују дефиницију палеолитске уметности као „*l'art pour l'art*“ и самим тим узроке и мотиве уметничког стварања првобитног човека везују за средину у којој је живео, која га је, због његових веза, зависности и потреба, инспирисала да свој положај у тој средини и свој став према њој изрази и у пројекцијама свог емоционалног односа према томе свету. Садржај и карактер ове уметности показују, као што мисле аутори, ослањајући се и на компаративна објашњења извесних уметничких појава код савремених примитиваца, да су у питању извесна настојања палеолитских људи да одређеним поступцима утичу на ток и ред ствари у природи у смислу који одговара њиховим жељама и потребама. У прилог оваквог објашњења иду и способности палеолитских људи да путем асоцијација и апстракција створе претставе о утицају магијских фактора на његов живот као и извесни појмови и по-

јаве објашњене као манифестације религиозних обичаја и схватања. Комплексом свију тих фактора Бреј и Лантије осветљавају сложене и још увек довољно непроучене проблеме емоционалног и потсвесног живота првобитних људи.

Поред епоха палеолитика, аутори су посветили и два поглавља добу епипалеолитика или месолитика, у коме се извршио прелаз од епоха горњег палеолитика према неолитику. При томе су истакли чињеницу од прворазредног научног значаја: појам хронологије лептолитика, месолитика и почетака неолитика не сме се узети у апсолутном смислу, пошто је сигурно да је постојао моменат у коме су културе свију ових епоха могле постојати паралелно и истовремено. То је зависило од степена друштвене организације, средстава и усавершености индустрије каменних оруђа, привредне основе и висине интелектуалне развијености. Самим тим су Бреј и Лантије додирнули и један од битних проблема преисториске археологије уопште. А тиме је и њихово дело изишло из оквира уобичајених стандардних приручника за археологију палеолитских епоха. У томе је, и поред извесних недостатака, нарочито подробнијих илустративних докумената, и главни прилог што су га Анри Бреј и Рејмон Лантије дали савременој археолошкој науци.

Др Бранко Б. Гавела

Dr Lothar Zotz, *Altsteinzeitkunde Mitteleuropas*, Stuttgart, 1951, стр. I—VI, 1—290, 8°

Научна литература о европском палеолитику добила је књигом проф. Лотара Цоца ново дело, чији предмет студија претставља проучавање палеолитске културе средње Европе. Као дугогодишњи професор на Прашком универзитету и одличан познавалац геолошких, палеонтолошких и археолошких проблема читавог низа средњеевропских земаља, Цоц је могао да се прихвати озбиљног и свестраног проучавања средњеевропског палеолитика и његовог положаја у дилувијалној прошлости Европе уопште. Нажалост, један важан део његове научне грађе са поменутог подручја је нестао и уништен за време, рата, тако да се њено присуство осећа у овој књизи. Али иако је тиме вредност овог дела до извесне мере умањена, оно и даље има свој одређени значај, пошто претставља најновију синтезу резултата постигнутих у истраживању и проучавању палеолитских налазишта целе једне европске области, чију културу дилувијалног доба обележавају нарочите одлике и издвајају је у засебну групу.

Као што истиче и сам аутор, књига проф. Цоца нема за циљ да послужи као каталог средњеевропских налазишта и нађених предмета искључиво у једном делу Европе. Задатак је овог дела да критички одреди место средњеевропског палеолитика у границама палеолитске културе нашег континента уопште, да утврди његове варијетете и специфичности. Самим тим оно оправдава и своје место у

научној литератури, а с друге стране, систематизованим материјалом пружа основу и ослонац за подробно познавање метода истраживачког рада као и за даље теоретске и практичне студије палеолитских епоха и њихових стратиграфских, хронолошких и културних односа.

Композиција књиге, распоред поглавља, општи карактер једног стандардног дела, унесени материјал и начин његове обраде показују да је писац имао пред очима и потребе универзитетске наставе палеолитика. Због тога је доста простора посветио објашњавању извесних појмова, питања и података који се тичу историјата и стања истраживања палеолитске културе као и метода примењених на тим истраживањима. Међутим, Цоц је и изван тих поглавља настојао да пружи што потпуније податке о напретку методског истраживања палеолитика, нарочито о зависности и узајамним везама између археолошких студија квартарних епоха и геолошких и палеонтолошко-антрополошких докумената тога доба. При томе је важно, као што истиче Цоц (стр. 25), да су Soergel-ови подаци о климатолошкој подели плеистоцена на топлије интерстатистичке глацијалне периоде отворили нове, поузданије могућности за утврђивање хронологије палеолитских култура. У вези с тим, Цоц закључује да у средњој Европи нема палеолитика старијег од последње дилувијалне интергласијације Riss-Würm. У то доба, или нешто касније, по његовом мишљењу, могао се појавити и Homo sapiens (стр. 26). На овај начин Цоц је много шире и еластичније поставио проблем формирања и доба у коме се јављају прве манифестације интелектуалног живота палеолитског човека. Самим тим аутор је отступио од досадашње, уобичајене и конвенционалне границе којом су Homo primigenius и Homo sapiens подељени у две хронолошки строго одвојене епохе. То показује и подела епоха млађег палеолитика по реду који се знатно разликује од уобичајеног.

Међутим, иако се Цоцова поставка о несигурној а понекад и нестабилној подели палеолитичких епоха може сматрати као смела и занимљива, а до извесне мере и тачна, тешко је усвојити место орињачке епохе у његовој хронологији. Дубља дилувијална прошлост солитрејске епохе од орињачке у делу професора Цоца није довољно објашњена, па је самим тим и тешко прихватљива. Писац је, можда, испустио из вида чињеницу да је појава орињачке културе непосредно изнад мадленске на извесним француским палеолитским локалитетима утврђена само тамо где је Solutré потпуно отсутан. (Упор. Furon, R., *Manuel de la préhistoire générale*, Paris, 1943 и 1951, стр. 123). R. A. Macalister је још раније указао на неодрживост такве, стратиграфски неоправдане теорије. (Упор. Macalister, A. *A text book of european archaeology*, Cambridge, 1921, стр. 580).

Код Цоца ново место солитрејске епохе у хронологији млађих палеолитских епоха

испред орињачке везано је за нови појам Presolutréen, који је у хронолошки систем увела Gisela Freund, 1951 године. Presolutréen означава засебну културу која је израсла из старијег палеолитика, деломично из позног Acheul-a, деломично из Moustier-a и као такав још увек носи одлике познијих епоха старијег палеолитика, за разлику од Solutré-a који у целисти припада млађем палеолитику. Међутим, везе и односи између Presolutréen-a и Solutré-a у књизи проф. Цоца нису довољно објашњени, тако да и даље стоји отворено питање места солитрејске, односно орињачке епохе у редоследу млађих палеолитских епоха у Средњој Европи.

Занимљиво је и тврђење Цоцова о употреби коштаних оруђа у старијем палеолитику. („У старијем палеолитику нема обраде костију, рогова, слонове кости и уметничких творевина, изузев веома непоуздано одређених почетака“ стр. 23). Ми сматрамо, међутим, да су овде у питању две ствари, које треба издвојити једну од друге. То су, „протолити“ мустијерска коштана оруђа, међу којима се јављају чак и „boulton-и“, која су несумњиво утврђена на већем броју локалитета старијег палеолитика. Друго су уметнички обрађени предмети од кости који припадају тек млађем палеолитику. Али не сме се прећи ни преко чињенице да се и у мустијерској епохи, управо на „протолитима“, појављују урези које су извесни археолози покушали да доведу у везу са манифестацијама интелектуалног живота људи неандерталског типа. (Упор. Breuil-Lantier, *Les hommes de la pierre ancienne*, Paris, 1951, стр. 42 и 206).

Откриће протолитских оруђа у већем броју разноврсних примерака на палеолитском локалитету на Јеринином Брду код Крагујевца показује да се тезе Л. Цоца не би могле усвојити и за овај део наше земље коме припада градачки палеолит, уколико се односе на датовање протолита искључиво у млађи палеолитик.

Међутим, за нашу науку од нарочитог је значаја и интереса Цоцова настојање да палеолитику наше земље, који он географски везује за Доњу Аустрију, одреди место у палеолитској култури средње Европе. Утврђивање односа наших словеначких и хрватских палеолитских налазишта према средњеевропским, а преко њих и према западноевропским, отвара шире могућности за даље и потпуније студије палеолитске културе на балканско-понунавском подручју уопште.

Методичност излагања целокупне и обимне материје, критичност при изношењу и примени теорија и хипотеза као и документованост датих закључака, у целини узетих, заслужују пажњу и признање. Вредност његовог дела, засада јединог ове врсте у литератури о палеолитику једне веће европске области са специфичним одликама у материјалној и духовној култури, чине и одличне опремљене илустрације палеолитског материјала.

Др Бранко Б. Гавела

Reinecke-Festschrift, zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947, herausgegeben von Gustav Behrens und Joachim Werner, Mainz 1950, стр. 1—180, Т. 1—43.

Овај зборник написан у част 75 годишњице Паула Рајнекеа обухвата разноврстан материјал како по епохама (од неолита до Сеобе народа) тако и по територији (од западне Европе до Предње Азије). У њему су обрађивани проблеми хронологије, типологије, културнога развоја и формирања етничких група — Германа, Келта, Словена. Тиме је ова књига у исто време и верно огледало ширине делатности којом се Рајнеке сам бавио и у којој је дао значајних прилога. Књига је добро опремљена са таблама које добро илустрију текст.

Књига почиње листом научника и стручних колега који честитају Рајнекеу његову 75 годишњицу, а затим почињу радови, од којих је први:

Gustav Behrens, *Römische Fibeln mit Inschrift*, 1—12, са 14 слика.

На првом месту поставља писац питање када је настао натпис код фибула: кад и сама фибула или је доцније додат. Писац сматра да је први случај чешћи. У погледу садржаја самих натписа, обавештава нас да се ту ради или о имену мајстора, или је пак то завет, благослов, љубавна изјава и име власника, а у IV столећу и Христов монограм. Писац даље дели фибуле према натписима и типу, хронолошки. Односно, подела је хронолошка и у томе оквиру су и натписи разноврсни. Често се помињу такође и примерци са наше територије, који се чувају по нашим музејима. Уз текст су дати и цртежи који добро илустрију све наведене типове фибула са натписима.

Kurt Bittel, *Zur Chronologie der anatolischen Frühkulturen*, стр. 13—25.

У овом чланку даје Bittel нов преглед хронологије у предњезападној праисторији на основу најновијих резултата, од којих неки још нису објављени. Значајно је његово везивање малоазиске хронологије за месопотамску, при чему оперише са новооткривеним слојевима у Мерсину, од којих је најстарији 26-ти, док је раније овде било познато само 17 слојева. Значајно је да најстарији слојеви Мерсина одговарају најстаријим слојевима Тел-Хасуне, но писац не прецизира ове последње. Такође, кад говори о западном Анадолу, аутор није узео у обзир појаве раније од Троје I које су познате по непубликованом материјалу из Кум-Тепе I A, B, као и по стратифицираном материјалу из Тиганија, који је од особите важности за неолит Македоније и винчанску културу.¹ На крају је дата хронолошка табела.

Hans Bot, *Eine frühlangobardische Bügelfibel aus Bayerisch-Schwaben*, стр. 26—32, табле 1-3.

Писац говори о једној фибули германскога типа из Витислингена, инсистирајући нарочито

¹ V. Milošević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel und Südosteuropas* (1949), 22 и д.

на њеној спиралној декорацији и пратећи развој овакве декорације у разним областима у време Сеобе народа.

Wolfgang Dehn, *Älter-latènezeitliche Marnekeramik im Rheingebiet*, стр. 33—50, табле 4-8.

Писац даје преглед низа локалних група које карактеришу керамику латенског доба од Француске до Мађарске, да би се затим задржао на појавама старије латенске керамике типа карактеристичног за област око реке Марне, нађене у рајнској области. Аутор је дао каталог налаза ове врсте по локалитетима и са подацима о музејима у којима се чувају. Он сматра да је та керамика овамо доспела трговачким везама између области Марне и Рајне.

Rudolf Eger, *Die ecclesia secundae Ratiariae*, стр. 51—60.

Аутор расправља о подацима које пружа један натпис са гроба код катедрале у Градо.

Peter Goessler, *Zur frühalamanischen Zeit (Ulm und Pfullingen)*, стр. 61—66.

Писац расправља о проблемима и питањима аламанске групе третирајући их на једном уско ограниченом подручју, Улма и Пфулингена.

Franz Hančar, *Die Scythen als Forschungsproblem*, стр. 67—83.

Аутор у своме раду износи резултате проучавања проблематике Скита у јужној Русији у току последњих година. Као и у читавом низу других својих публикација, Ханчар је и овде искористио своје одлично познавање рускога материјала и литературе, које тиме чини приступачним осталој стручној јавности. У вези са тим он објашњава и извесне појмове, као што је Марова јафетитска теорија, не упуштајући се, међутим, у њену критику. Потом говори о резултатима антрополошких, археолошких и хронолошких испитивања скитског проблема, истичући нове резултате постигнуте на томе пољу, као што је на пример упознавање једног великог номадског културног комплекса који обухвата и Ските а шири се и у Сибиру и до Бајкалског Језера. Овде се уствари ради о култури чија је сродност условљена општим условима номадизма и његове економске базе. Узет у целини, Ханчаров чланак претставља сажет и користан преглед нових достигнућа на овоме пољу проучавања.

Werner Krämer, *Ein aussergewöhnlicher Latènefund aus dem Oppidum von Manching*, стр. 84—95, табле 9-15.

Аутор описује један интересантан латенски налаз откривен под недовољно јасним условима и који поред типичних средњелатенских фибула садржи и предмете за које писац налази аналогije само у германским радионицама тога доба. У вези са тим аутор поставља питање порекла ових налаза и износи претпоставку да би с обзиром на своју хронологију они могли да потичу из времена похода Цимбра, али се обазриво уздржава од сваког преурањеног решења, наглашујући само потребу интензивнијег проучавања латенских налаза у Немачкој.

Emil Kunze, *Verkannter orientalischer Kesselschmuck aus dem argivischen Heraion*, стр. 96—101, табле 16-18.

У једном кратком чланку Е. Кунце обрађује бронзане животињске фигуре као украсе са бронзаних котлова. Притом полази од једне фигуре бика из аргоског Херајона за коју утврђује да спада у групу дршки типа Ван, карактеристичних за период око 700 године. За ову претставу везује даље аутор неколико других животињских фигура, као главу бика из аргоског Херајона, јарца из Амikleона и јелена из Олимпије. Установљавајући оријентално порекло свих ових појава, Кунце подвлачи проблеме који се у вези с тим постављају како у погледу сличних фигура животиња у Италији тако и у погледу познатих халштатских налаза, остављајући отворено питање којим су путем ове појаве допрле у средњу Европу.

Може бити да би материјал познат из наших крајева указивао донекле на правац у коме би требало тражити решење овог питања. Тако на пример два примерка стилизованих бронзаних воловских глава, које су свакако имале улогу аплика, а које се чувају у збирци Народног музеја, потичу са територије Србије и одговарају скоро у потпуности примерку из аргоског Херајона који публикује Кунце. (Није сигурно да ли се ту ради о примерку из атинског Народног музеја, под инв. бројем 6157). Још је интересантнија у погледу аналогije бронзана фигурица јелена из Конопнице (у збирци Сергија Димитријевића²). Овај налазак упућивао би на Моравску долину као пут познат још из најстаријих праисториских времена којим су се кретали утицаји и струјања са југа и истока.

Pia Laviosa-Zambotti, *Nuovi orientamenti del metodo in Paletnologia*, стр. 102—107.

Писац напада теорију Kulturkreis-a и Косинину теорију, сматрајући их као ненаучне и неисториске. Она даље износи своју теорију коју је заступала већ у књизи *Ursprung und Verbreitung der Kultur*, придајући велики значај земљорадњи и залажући се за променљивост појама култура, раса и народ, који је скопчан и са географским положајем, тако да је најбржа промена била у пролазним крајевима, а много спорија у забаченим крајевима ван великих комуникација. Отуда сматра да су те појаве на Балкану веома честе.

Сигурно је да има у пишевој теорији много одличних поставки, али ипак би се у детаљима могла ставити и извесна питања, на првом месту поводом тврђења о сигурној појави Индоевропљана још у неолиту (пишев енеолит). Врло је тешко ово доказати, поготову у једној синтетичкој студији која не улази много у детаље.

Vladimir Milošević, *Körös-Starčevo-Vinča*, стр. 108—118, табле 19-21.

Поред Јосипа Корошца и Ф. Холстеа, Владимир Милојевић спада у ред оних праи-

сторичара који су увидели значај који лежи у решењу односа Кџџ-Старчева према Винчи, који даље значи решење питања почетка нашег неолита, од важности такође и за неолит југоисточне Европе уопште. Овај рад претставља покушај новог решења тога питања које је ушло и у ауторово велико дело *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*.

На сајмоу почетку рада осврнуо се писац укратко на резултате до којих су довела истраживања у самој Винчи, при чему као значајну истиче Холстеову поделу винчанског материјала на фазе А-Е, као и чињеницу да се и Холсте и Корошец залажу за делимичну истовременост Старчева и Винче. Даље констатује да се око дубине 8 м у Винчи, са престанком елемената старчевачке културе, почињу појављивати елементи потиске културе. Из тога изводи логичан закључак да је потиска култура заменила старчевачку, те да је од ње млађа, што по њему потврђује и стратиграфија мађарских налазишта. Писац дође и питање утицаја Кџџ-културе на потиску, који види у неким облицима. У погледу хронолошке карактеристике Кџџ-културе, истиче он две могућности: или да је краткотрајна и паралелна са винчанском фазом А, или да је дуготрајна и делимично претходи винчанској. За прву изјаснили су се Холсте и Корошец, за другу Вулић и Грбић. Даље, побија Холстеову тврдњу да фина винчанска керамика сиве боје и канелирана не прелази преко Дунава, наводећи налазишта са којих је позната. Истиче, међутим, да се на тим винчанским налазиштима не налази ниједан примерак Кџџ-културе, као и обрнуто, да на Кџџ-налазиштима нема винчанских елемената. Сматра да је старчевачка култура делимично и бар главним својим делом старија од винчанске, да је била распрострањена на целој територији Србије и да су је из те области потисли носиоци старије винчанске културе. Најзад, закључује на основу стратиграфске подлоге да старчевачка култура није појава дужег трајања, но да се појављује у више слојева. Тако, он дели старчевачку културу на четири фазе. Прва, истовремено најстарија, одликује се грубом керамиком „bagbotine“ са њој типичном орнаментиком, под којом подразумева широке вертикалне канелуре или ребра, утиске прста и нокта, укрштене линије, пластичне траке. Главни облици судова су кугласте амфоре, лонци и судови за залиху са ниским цилиндричним вратом и појачаним лном или прстенастом ногом, затим полукугласте шоље и зделе на прстенастој нози или без ове. Дна судова су некада заокружена. Писац изричито каже да у том ступњу нема керамике са црвеном превлаком, нити сликања. Овај ступањ заступљен је по његовом мишљењу на више налазишта источне и средње Србије, где се појавио „у знатном слоју“.

Други ступањ претставља груба керамика која живи и даље. Као нов елемент појављује се керамика са превлаком, која често има једноставне праволинијске геометријске орнаменте, и то белом или угаситомрком бојом изведене.

² М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији* (1951), 31.

Писац сматра да се прво јавља бело бојење, а тек при крају фазе црно. Облици судова показују незнатну развојну линију утолико што су боље печени. Овде се појављује Schnittdose. Пред крај ступња јавља се керамика са црном превлаком. Ова керамика разликује се од праве винчанске следећим одликама:

1. облици судова исти као у Kõgs-y; 2. у прелому су црепови полихромни. Средина је црна порозна, а спољна страна жућкасто печена, од чега се одваја црна превлака; 3. превлака је до 1 мм дебела, јасно се види у прелому и листасто отпада, при чему се јасно види црвенкаста основа; 4. површина је сјајна; али није инструментом полирана. Насупрот томе, винчанска керамика има друге облике, прелом сивоцрн монохроман, нема превлаке, већ црну боју од чађи, а површина је инструментом полирана. Црепови су тврдо печени и нису порозни.

Трећи ступањ обележен је јаком појавом сликане керамике. Преовлађује црно бојење а поред тога јавља се полихромнија (црно са белим на црвеном). Бело се не појављује више као самостална боја. Орнаменти су криволиниски, нарочито спирале и деривати, док праволиниски орнамент-геометриски-пада сасвим у позадину. Нема ни фрагмената са црном превлаком, али барботина је још увек у употреби, иако је сада боље печена и украшена. У прелому је црн траг видљив. У облицима нема веће промене. Појављује се и тракаста тунеласто пробушена дршка, као и хоризонтално пробушена дршка у облику појачања. Пред крај ступња јавља се керамика са кожом мрком превлаком, која се листасто скида као фина еластична кожа.

Четврти ступањ значи крај, односно дегенерацију. Сликање јако опада, како у погледу технике, тако и у погледу учестаности појаве. И превлака је изведена рђаво, више пастозно, и скида се лако исто као и црна боја. Боја за сликање је водена, танка и без сјаја. На роби са црвеном превлаком први пут се појављује урезан орнамент који потсећа на Vankematik. Опет се види црн прелом. Преовлађује груба керамика са новим мотивима. Нарочито је карактеристичан отисак класа и пластична људска или животињска фигура, нови облици судова, као шоља са широким отвором и више малих ваљкастих ножица, буте са по паром дршки које се често појављују и у Vankematik. Најзад крстасте ноге и „барокни“ пршљенци.

Писац каже да издваја прву групу на основу стратиграфских посматрања у Старчеву, док се за остале ступеве ослања на друга налазишта, где се налазе заступљени поједини од ових елемената, што аргументише непосредном близином појединих налазишта између себе, при чему су заступљени различити елементи.

Даље, писац се осврће на Софиску котлину и налазишта типа Кремиковци и Гумелница посматра као два круга који се никада не додирују, при чему наглашава да Кремиковци одговара старчевачкој, а Гумелница винчанској култури. Према мотивима, у сликаној бугар-

ској керамици такође разликује два ступња: са линеарно геометриским и са спиралним орнаментима.

Од српских налазишта нарочито наглашава Вртиште, где је нађена само керамика са спиралном декорацијом, а затим, говорећи о Павловцима, поново установљава да је старчевачки слој испод винчанског, и да старчевачка фаза са геометриским сликањем претходи винчанској култури. За старчевачки материјал налази адекватне аналогije у неолиту Македоније и Тесалије.

Наводећи низ винчанских налазишта са материјалом винчанске фазе А, који немају старчевачких елемената, говори о Ботошу, где се појављују импортовани елементи старчевачке IV фазе, те изводи закључак да је део IV фазе паралелан са винчанским ступњем А. Даље тврди да је старчевачка керамика у Винчи нађена поред чистих старчевачких јама В; Z; 9,51 м и костурници са 9 скелета, још и у јама М, у овој последњој помешана са винчанским елементима. Остале јаме припадају чисто винчанској култури. Но, у јама Z налази се једна прстенаста нога у црној факутури, која припада крају његовог ступња II, те изводи закључак да се живот старчевачких становника развијао до II ступња, када је престао, а носиоци винчанске културе својим насељавањем пореметили су овај танки културни слој, што није био случај у свим јамама. Само пак Старчево било је дуже настањено него одговарајуће насеље у Винчи. Даље тврди да је у појединим старчевачким јамама нађена керамика са чисто геометриским, а у другим са чисто спиралним орнаментом, док ниједан криволиниски орнамент није био изведен белом бојом. Закључује да су аналогije са Тесалијом сигурне, а тамо је спирала млађа.

Закључак: 1. Старчево-Kõgs-Кремиковци највећим делом је старија од културе Винча-Гумелница. Дели се на четири фазе, од којих се последња ограничава на северни део Баната.

2. На крају III фазе шири се са југа сивоцрна сјајно углачана керамика, која се у Македонији раније појављује. Њена полазна тачка је у западном делу М. Азије.

3. На крају ступња А у Винчи или IV-те фазе Старчева, почиње ширење носилаца потиске културе, који су са севера потиснути у Југославију.

4. На крају фазе B2 у Винчи дошао је други талас са југа, — македонског бронзаног доба, који се налази у околини Ниша. Отуда потиче култура Салкуца-Бубањ-Ѓијлане. У исто време шири се суд у облику аскоса на крају неолитских култура Балкана.

Узимајући Старчево-Кремиковци-Kõgs са једне, и Сескло-Димини са друге стране у обзир, писац изводи неких 27 карактеристичних елемената ове културе, а даље 26 елемената винчанске културе, и 10 за Салкуца-Бубањ-Ѓијлане.

На крају свога рада закључује:

1. Старчево-Kõgs-Кремиковци је најстарија досада позната неолитска култура у јз. делу

Панонске равнице и области која је граничи. Претставља локални огранак велике културне провинције са сликаном керамиком која се шири од врха Пелопонеза до дубоко у Угарску равницу, и од Сицилије до северне Бугарске. Њен почетак мора се тражити преко М. Азије на истоку.

II. Најстарија винчанска култура стоји у најтешњим везама са грчким појавама са краја неолита. Почетак јој се мора тражити у источној Средоземљу, јер је очигледно са југа продрла у Србију, пошто се за њене облике не налазе узор у средњој Европи.

III. Млађа винчанска култура је истовремена са Салкуца-Ѓијлане-Бубањ. Последња је под великим утицајем ранобронзаноопске културе Македоније, односно ранохеладске и са њима отприлике истовремена.

IV. Крај млађе винчанске културе поклапа се са крајем раног бронзаног доба Македоније, а како на њих следује Баден, а она има везе са раном фазом средњехеладске, све бакарно и бронзаноопске културе средње Европе морају бити истовремене са средњом и позном хеладском.

На крају рада налази се хронолошка табела источног Медитерана и југозападне Европе у млађем каменом добу.

Слажући се у потпуности са закључцима у погледу хронолошког распореда по коме се појављују поједине праисториске културе, детаљније ћу се међутим осврнути на питање старчевачке културе, и то поглавито с обзиром на њену поделу и појаве у вези са тим. Основно што се на предлоге и закључке које Милојчић износи мора приметити, то је с једне стране велика смелост с којом аутор оперише са непубликованим материјалом из Старчева, а с друге, извођење закључака некад са недовољно поузданих података, и како изгледа per analogiam са материјалом Тесалије.

Писац своје закључке изводи веома оштроумно и логично. Међутим после прегледа и студије материјала из Старчева, умногоме се мења слика која је досада о овоме налазишту постојала, донекле и питање његовог додира са Винчом, па и у вези са овом културном фазом уопште.

Пре свега, стратиграфија јаме 5 А у Старчеву показала је две чињенице: да се заиста Старчево у својим најмлађим слојевима додирује са Винчом, и да се у тим слојевима налазе типични винчански облици, и то дубоке зделе са оштрим преломом и кратким раменом.

Што се тиче осталих налазишта старчевачке културе, тешко је тврдити има ли на њима винчанских елемената, када нам је материјал са њих познат углавном по површинским налазима. Уколико су вршена ископавања, такође се не може очекивати резултата, јер су она делимично вођена у малим размерама и обиму, а делом су дала испреметане слојеве. Исто би се могло рећи и за налазишта винчанске културе, јер се и са њих углавном располаже несистематски сакупљеним материјалом, док је једино систематски

ископавано налазиште сама Винча. Ревизија материјала откопаног у јамама у Винчи показала је да се чист старчевачки материјал налази само у јама дубине 9,51 (односно 11,31), која претставља једну сасвим малу јаму за отпатке, док све остале јаме, сем оних са чисто винчанским материјалом, садрже измешане елементе обеју култура (B, Z, M, W, H).

Предлог за поделу старчевачке културе који даје... Милојчић такође се не би могао, са датим образложењем, примити без промена. Но, прво да се осврнем на појам „barbotine“ — керамике. Под овим називом, који је у науци злоупотребљен, почиње се подумевати сва груба керамика са разним, на разне начине и разним оруђима изведеним орнаментима. Уствари, овај назив означава само једну одређену врсту грубе керамике са тачно специфицираним начином украшавања. Даље, факат је да ова керамика претставља преко 70% целокупног старчевачког материјала, но никако се не може тврдити да је она у Старчеву издвојена у једном засебном слоју. До овог закључка довело је Милојчића специјално интерпретирање једног штупог податка код Fewkes-а, који каже „At Grad“, Starčevo, the barbotine ware is absolutely the oldest“, што је исто тако могло да се протумачи и у типолошком односу овога материјала према осталом. У Старчеву, међутим, видели смо да се груба керамика упоредо јавља са осталим врстама монохромне керамике, црвеном, мрком, жутом итд. Што је са неких налазишта донета само груба керамика као случајан налазак, то не значи да се не би и на њима систематским радом откриле и друге врсте материјала.

Са сликаном керамиком и мотивима који су заступљени у белој боји ствар такође не стоји у потпуности тако као што Милојчић закључује према усменим подацима и на основу аналогije са Тесалијом. У Старчеву се у белој боји налазе исти орнаменти који се изводе и црном, гирланди, и чак непрекидна спирала. Овај моменат значајан је за поделу културе, на шта ћемо доћи на крају овога излагања. У погледу прелома код ове керамике, мора се рећи да и најфинији примерци најтањих зидова као што су три фрагмента једнога суда из јаме 7 сликаног белом бојом, имају сивоцрну линију у прелому. Изузетак у овоме погледу чине примерци рађени од земље жућкасте боје, који су увек кроз одлично печени и светлога прелома.

Милојчић специјалан значај и место даје црној монохромној керамици придајући јој и специјалне особине у погледу фактуре. Међутим, за ову врсту керамике мора се рећи да се појављује заједно са осталим монохромним врстама у Старчеву и без особина које јој је Милојчић приписао. Она има светлосив прелом и увек је добро печена. Тим својим особинама она се потпуно слаже са керамиком типа А5 у Тесалији одговара јој. Међутим мрка керамика, у којој често има изражених веома лепих примерака, показивала би те особине. Наиме, њена се превлака скида често са деловима површине самога суда, а

прелом је и код ње скоро увек са танком сивопрном линијом у средини.

Милојчић је тачно запазио разлику између старчевачке и винчанске керамике у погледу фактуре. Овоме још треба додати да се на површини старчевачке керамике налазе рупице разнога облика, настале од зрнаца примеса испалих приликом глачања.

Као одлике своје четврте фазе наводи Милојчић орнаменат отиска класа на грубој керамици, „барокне“ пршљенке и крстасте ноге. За орнаменат отиска класа показала сам на другом месту да се ту уствари ради о наспрамно укосе постављеним убудима нокта, који на тај начин стварају као неку танку пластичну траку од уздигнутих делова. Барокни пршљенци, при чему свакако мисли на тегове у облику „патлиџана“ како их назива I. Kutzian,³ не налазе се, колико знам у самом Старчеву, као ни крстасте ноге. Изгледа да су оба ова облика елементи ужег подручја Kőrös-културе.

Овде ми није намера да износим све закључке до којих сам дошла радом на материјалу из Старчева. Но морам навести неке од закључака који су битни, и то:

Старчевачка култура према материјалу из самога Старчева може се поделити на три фазе, и то: у прву фазу долази груба керамика са фином монохромном керамиком свих нијанси. У другој фази поред ових двеју врста појављује се још и сликана керамика, која од најранијих почетака познаје криволинијски мотив. У овој фази, пак, изгледа да се могу разликовати два раздобља, и то једно у коме се налази само сликање тамном бојом. Ово последње раздобље непосредно претходи винчанској култури. Трећа фаза одликовала би се пластичним налепцима у облику људских или животињских фигура, дакле појавом која у самој Старчевој није забележена. Овакав материјал не налазимо у највишем слоју јаме 5А, иако ту има типичних винчанских облика здела. Апсолутно хронолошки, падали би почети Старчева негде у четврти милениј, на крају Милојчићеве пресескло-културе, где се још налази груба керамика, но већ измешана са монохромном.

Аналогије са материјалом Грчке које Милојчић стално истиче несумњиве су и одличне. Међутим, утицаји са југа нису долазили са таквом правилношћу и у таквом односу да би се према подели тога материјала могла извршити подела и на нашем. Тако видимо, напр., да и поред тих заједничких елемената који су у нашу земљу доспели има и таквих који из нама непознатих разлога нису тај пут успели да пређу. Такав је на пример случај са потпуним недостатком Solid-стила, или керамике типа АЗВ. Такође треба указати и на чињеницу да Старчево по облицима одговара потпуно материјалу Сескло-типа, док се међутим у погледу орнаментике у потпуности од њега раздикује, већ самим фактом што познаје

³ I. Kutzian, The Kőrös Culture, Dissertationes Pannonicae II (23), (1947), 8.

спиралу. Но утолико је теже онда вршити према подели Старчева даљу поделу осталих локалитета који овој културној групи припадају, а са којих је, као што је уосталом случај и са територијом Бугарске, познат само понеки фрагмент ове или оне врсте.

Остаје ту још много питања на која се засада не може дати одговора. Једно од тих је однос старчевачке и потиске културе, који на једном месту додирује и Милојчић. Заиста неки фрагменти, нарочито међу грубим старчевачким материјалом са урезима изведеним неким доста тупим шиљатим оруђем, јако потсећају на судове потиске културе, тако да се има утисак њихових директних претходника. Још једно важно и нерешено питање остаје и однос према бугарском материјалу сликаном белом бојом која се отири. Мотиви ове орнаментике веома су сродни са онима који су нам познати из Старчева, док међутим употребљена боја стављена после печења претставља технику у Старчеву непознату.

Оно што је сигурно и у чему се може бити апсолутно афирмативан, то је питање провенијенције ове културе и њена сродност са суседним земљама, у које спада и Италија. С једне стране ради се ту о потпуно сродним културама, а с друге о културама које су настале са једног извора и развијале се под његовим јаким утицајима, те претстављају у неколико конвергенције. Велико обиље предњеазијских локалитета и широке могућности стратиграфске компарације тога материјала од највећег су значаја и за решавање наших проблема. Појаве у Грчкој, пак, од највећег су непосредног утицаја на наш материјал. Факта посматрана на нашој територији дају једну слику и специфичан лик културе, која, ма колико зависна од културе Грчке, има један њој својствени оквир у коме се креће. Само тако мора се она и посматрати.

Gustav Schwantes, *Die Jastorf-Zivilisation*, стр. 119—130.

Аутор детаљно разрађује материјал културе гвозденог доба у северној Европи, вежујући је за Германе.

Friedrich Sprater, *Römerstrassen und Meilensteine*, стр. 131—132.

Полазећи од неколико новооткривених миљоказа, аутор врши ревизију неких података у Tabula Peutingeriana i Itinerarium Antonini, утврђујући истовремено дужину галске миље на 2300 м.

Ernst Sprockhoff, *Chronologische Skizze*, стр. 133—149, табле 22-26.

На основу обилног компаративног материјала из гробова и остава, писац се труди да утврди синхронизме између средњеевропске културе поља са урnama и нордике културе. Притом долази до закључка да период поља са урnama одговара фазама III—V нордике културе по Монтелијусу, и то тако да фаза III и један део фазе IV одговарају халштату А, други део фазе IV и фаза V халштату В. Целокупна ова подела базирана је на упоредној појави предмета оба ова културна ком-

плекса у затвореним налазима. Такође се према нордиским елементима почиње одржавати могућност финије поделе халштата В у две фазе, иако је ово још прилично несигурно. Монтелијева фаза II поуздано одговара периоду пре поља са урnama, Рајнекеовој бронзи С, пошто су обе групе у то доба окарактерисане појавом мача са дугачком дршком.

Овај хронолошки покушај Sprockhoffa пружа несумњиво драгоцене податке за прецизније датирање извесних карактеристичних металних предмета, као и за усавршавање досадање хронолошке поделе поља са урnama. Вероватно је да би разрада материјала на другим територијама у оквиру уже ограничених локалних подручја појединих културних група такође омогућила овакву финију поделу. Тако на пример на ужој територији северне Словеније и Штајерске изгледа да се у оквиру халштата В могу разликовати две фазе, од којих је једна заступљена Птујским градом, а друга некрополама типа Марија Раст-Хајдина-Вал.

Joachim Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, стр. 150—172, табле 27-43.

Рад чији значај лежи у осветљавању једног елемента словенске културе, који је донедавна сматран германским обележјем. Интересантно је да је скоро истовремено до истог резултата дошао и Б. А. Рибакoв⁴.

Hans Zeiss *Spätmerowingisch-frühkarolingische Schildbuckel von Zuckerhutform*, стр. 173-180.

Писац издваја посебну групу умба у облику главе шећера дајући каталог налаза ове врсте и пружајући слику о њиховој распрострањености и хронологији (VII—VIII век).

Драга Гарашанин

⁴ Пр. М. Гарашанин — Ј. Ковачевић, Преглед материјалне културе Јужних Словена у раном Средњем веку (1950), 173.

Милутин Гарашанин и Драга Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији* (Прoсвета, Београд, 1951, стр. 1—288, 2 карте налазишта, 2 табле материјала у тексту и 24 табле материјала као прилог).

Међу разним недостацима које осећамо у археологији Југославије, као што су археолошка библиографија, разне монографије, студије о појединачним налазиштима, студије и расправе о појединим културама, о појединим периодима, можда је један од најболнијих недостатака археолошких карата. Данас се покушава испунити све те празнине, што међутим изискује много више времена него што то изгледа у први мах. Неке празнине су се покушавале попуњавати већ пре рата али у недовољној мери, тако да изuzev почетних побуда нисмо кренули даље. Тако се почело радити већ и пре рата на археолошкој карти Југославије у оквиру међународне уније академија. Но изuzev неколико listova (Птуј, Rogatec, Zagreb, Bitolj, Kavadarci i Prilep), који су били изрезани из једне закључне цeline, као што би ју морала представљати карта Југославије, ми нисмо добили ништа више. Мada су данас за студиј драгоцени и ти listovi,

ипак би они могли нудити прегледну слику тек онда када би била израђена цела карта Југославије у сразмери 1:100,000. Рад на тој карти је после ослобођења додуше настављен, али углавном више на прикупљању материјала, тако да до издавања појединих нових listova досада још није дошло. Посматрајући с те тачке гледишта, стoга је утолико похвалније да су оба аутора прешла на тај, наоко доста незahвалан рад и израдила преглед археолошких налазишта Србије, Војводине, Косова и Метохије. Вредност тога рада међутим лежи већ у самој замисли да немaмо ту само један list у сразмери 1:100,000, него карту која обухвата целу NR Србију заједно са аутономним областима. Већ и сам преглед Србије или Војводине био би неobiчно користан, утолико је већа вредност прегледа целе Републике.

Као што аутори сами подвлаче, „Археолошка налазишта“ имају циљ да локалним музејима пруже што бољи преглед на подручју њиховог рада. Usled toga су налазишта поделена по деоби која се поклапа са административном поделом. У погледу вremенске раздеоbe деле аутори комплетан материјал на преисторију и римску археологију, и то у два потпуно оделјена каталога. Археологије сеобе народа, бизантиске и рано славенске археологије у свом раду аутори се не dotичу.

Pred svakim каталогом локалитета дају аутори у облику увода краћи преглед досадашњег стања археологије. Тако се пред предhistorиским каталогом локалитета налази кратак преглед и опис свију културних група и приближно стање досадашњег истраживања на подручју кога аутори обрађују. Пред каталогом римских налазишта се налази сумарно римска историја као и материјална и духовна римска култура. Ти прегледи служе као уводи ради лакшег разумевања и подеље локалитета у каталозима. Главно тежиште рада међутим лежи само на каталозима. Аутори су се код тога служили postoјећом literaturom и личним топографским истраживањима, уколико су то могли usled kratкоце vremena извршити и то само у појединим sрезovima. Posve је разумљиво да су им umnogome pomogle и postoјеће музејске збирке.

Рад који су извршили аутори има наравно и своје недостатке, као што би га имао и сваки други сличан рад, који можемо чак назвати пioniрским. Тек онда када буде oткривена већа већина налазишта и када буде бар приближно истражена ce'a земља, биће могуће dati бар donekle јасну слику и коначне резултате. На тај начин „Археолошка налазишта у Србији“ претстављају засада само прву систематичку збирку скупљених локалитета, као што би га претстављао сваки други сличан рад у другим крајевима наше земље. Сvakako тај рад заслужује сву пажњу и велик napredak, те би било само жељети да у skoraшње време добијемо на сличан начин сакупљено gradivo и из других крајева.

У vezi са другим сличним прегледима налазишта у Југославији, који ће се данас-sutra издати у другим нашим крајевима, потребно је да такнemo овде неколико чисто начелних питања, која се морају решити начелно за све сличне radove. I аутори „Археолошка налазишта у Србији“ су били свесни тих, кажемо, начелних питања. Usled toga су и свој рад, који може бити само привремен рад, али који се ипак може користити decenijama, кушали издати што прегледније, те су stoga

materijal sistematizirali i razvrstali po nekim pravilima koja su postavili. Ako međutim u tome potpuno nisu uspeali, nije ni njihova krivica. Bez obzira što je to prvi rad te vrste, zapažamo razne pogreške tek onda kada su prve poteškoće već savladane i kada je rad već štampan. Tako mi izgleda da su oba kataloga ispala u nekoliko suviše razbijena. Autori su svaki katalog razdelili po pokrajinama (Srbija, Vojvodina, Kosovo i Metohija), svaku pokrajinu su dalje delili na srezove. Lokalizacije svakog sresa donose po abecednom redu, i to uvek od početka. Sa gledišta njihovog cilja da svakom lokalnom muzeju ukazuju na njegovo radno područje to bi bilo i posve ispravno. No međutim stojim na gledištu da je to rad koji daleko nadmašila lokalni karakter i da će mnogo više služiti drugim federacijama kao i inostranstvu. Ali u tom momentu kada ga želi koristiti neko izvan Srbije nailazi na mnoge poteškoće. Tako n.p.r. neko ko želi dobiti podatke o nekom lokalitetu kome zna samo ime a ne zna sresa i period u koju ga autori stavljaju, primoran je da pročita celo delo da bi našao ono što želi. Istina je da su na tu poteškoću pomišljali već i autori sami i pokušavali unekoliko tome pomoći. Usled toga su izradili i registre, koji su ovoga puta izradeni sa druge tačke gledišta. Tako je registar za prethistoriju podeljen na kulturne grupe po pokrajinama. I opet je nabiranje lokaliteta izvršeno po abecednom redu za svaku grupu posebno. Registar rimskih ostataka je međutim deljen po pokrajinama kao i po karakteru objekata, kao što su fortifikacije, epigrafski spomenici, naseobine, nekropole itd., a nabiranje lokaliteta je opet izvršeno po abecednom redu za svaku vrstu i pokrajinu posebno. Arheološke karte koje daju autori skupa su sa legendom opet deljeni po srezovima i svaki srez po abecednom redu. Nikako ne mislim da bi bili ti indeksi suvišni. No smatram da bi bio vrlo nužan još i indeks nalazišta po abecednom redu bez obzira na oblast, srez, kulturu, epohu, karakter lokaliteta itd. Smatram da bi bio još najbolji katalog koji bi se izradio na taj način, tj. po abecednom redu bez obzira na kulturu, srez itd., kao što se upotrebljava kod arheoloških karata i kao što su bili započeti i listovi Jugoslavije. Indeks bi se međutim mogao dati po kulturama, tako kao što je izraden i sada. No da bi se izišlo u susret i lokalnim potrebama, bio bi dovoljan indeks izraden po srezovima. Isto tako smatram da bi arheološka karta morala biti izradena po abecednom redu a ne po srezovima, jer je danas za arheologe izvan Srbije neupotrebljiva. Na svaki način bi bilo mnogo lakše izdvojiti iz abecednog reda lokalitete po srezovima, koji su na kartama tako i tako jasno označeni i omeđeni.

Drugo pitanje, koje je potrebno postaviti u vezi sa arheološkom kartom jeste pitanje kako bi se najlakše i najtačnije mogli označiti i lokalizirati pojedini lokaliteti. To prvenstveno iz jednostavnog razloga da bi bio svaki lokalitet označen na takav način da bi se ta oznaka mogla upotrebljavati još i nakon decenija, pa i dalje. Danas je uobičajeno da se pored imena lokaliteta da i ime sela pored opštine, sresa itd. Međutim

znamo da je stalno, ili bar ono može biti, samo ime lokaliteta i eventualno ime sela, ukoliko se i ono neće promeniti, dok je međutim sve ostalo jako nesigurno već s gledišta razvoja i promena kako u administrativnoj podeli tako i u drugim promenama. Najviše osećamo to kod nešto starijih arheoloških karata, gde se nalaze opštine i srezovi koji su se već tada menjali i koji ne odgovaraju današnjoj raspodeli. Tako imaju mladi arheolozi dosta muke dok se snađu na terenu i dok nađu na bazi starijih arheoloških karata odgovarajuće lokalitete. Međutim kako bi bilo najzgodnije za nas rešiti to pitanje za sada nije moguće dati još nekog konkretnog predloga, no na svaki način je to pitanje koje je za arheološke karte od izvanrednog značaja i koje je potrebno uzeti u razmatranje i pretres. Na svaki način smatram da će označavanje po opštinama i srezovima ma koliko se oni i menjali ostati i dalje, ali će biti potrebno pored takve opšte karte kao što je u „Arheološkim nalazištima Srbije“ dati i detaljniju kartu srezova, a možda označiti bar sumarno i opšitne. No u katalog će morati te oznake stupiti tek na drugo mesto, a ne na prvo, već iz jednostavnog razloga što su podvrgnute promenama.

Treće pitanje koje bi ovde želeo taknuti jeste pitanje naziva samih lokaliteta. Autori „Arheološka nalazišta u Srbiji“ se striktno pridržavaju imena lokaliteta, sela i gradova onako kako su danas u upotrebi, tj. upotrebljavaju najnovije nazive, što je i posve pravilno. Pa ipak će se stranac, a vrlo često i domaći radnik, teško snaći. Postoji ceo niz raznih lokaliteta koji su već poznati pod raznim nazivom. Takvi lokaliteti izazvaju priličnu pometnju kod arheologa kojima novi nazivi nisu poznati. Današnji Zrenjanin, da pomenem samo to jedno mesto, u naučnoj literaturi poznat je već pod više drugih imena koja je nekad nosio (Nagy-Becserek, Veliki Bečkerék, Petrovgrad). Vrlo rado znamo kritizirati strane naučnike i smatramo se uvređenim ako oni ne upotrebljavaju naša domaća nego upotrebljavaju strana imena, koja potiču ili iz vremena stranih vladavina u našim krajevima ili iz vremena okupacije. Međutim nikad se ne pitamo da li ti sirani naučnici neupotrebljavaju naših imena iz jednostavnog razloga što ih ne poznaju. Pa i nama samima se vrlo često dešava da umesto domaćeg naziva uobičajenog u jednoj pokrajini upotrebimo strano, mađarsko, talijansko ili nemačko ime iz prostog razloga što ga pod tim imenom poznajemo iz naučne literature, a ne poznajemo domaćeg imena. Usled toga mislim da bi bilo oportuno da se pored novog imena lokaliteta, sela, grada u katalozima i radovima bar za prvo vreme stavljaju kako domaća tako i strana imena koja više nisu u upotrebi. Na taj način upoznaćemo kako nas same tako i strance sa našim nazivima i imenima i moći ćemo od njih kasnije zahtevati da ih upotrebljavaju, ili bar u zagradi naznačuju. Na taj način izbeći ćemo i opasnost da se s obzirom na razna imena koja je preživio jedan lokalitet ne udvostručuju ili čak i utrostručuju nalazišta s obzirom na razne nazive za koje se ne zna da predstavljaju samo jedan te isti lokalitet.

Autori, koji su načinili sa svojim radom vrlo značajno i korisno delo za našu arheologiju, neka mi ne zamere gornje napomene, jer su dobronamerne i opšteg karaktera.

J. Korošec

Milutin V. Garašanin: Hronologija vinčanske grupe. Disertacija za dosego časti doktorja znanstvenih ved, izdal Arheološki seminar Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1951, 191 strani, 11 strani risb, francoski résumé. Tiskala Celjska tiskarna v Celje, naklada 600 izvodov.

Ena izmed osrednjih točak arheološke problematike neolitskega obdobja v evropskem formatu na splošno kulturno in teritorialno precej zaključene srednjeobdonskega kroga je najdišče Vinča, s tipično mlajšekamenodobno kulturo, ki jo najdemo tudi na drugih neolitskih najdiščih ob spodnjih tokih v Donavo izlivajočih se rek Save, Drave, Tise in Morave. Materialne ostaline do 10 m debele kulturne plasti najdišča v Vinči, so bile v težnji po odgovarjajoči kulturni in časovni opredelitvi deležne pozornosti mnogih arheologov (Vasić, Childe, Menghin, Fewkes, Schuchhardt, Holste, R. R. Schmidt, Tompa, Korošec, Grbić, Vulić, Milošević itd.) zavedajoč se, da vinčanske iskopenine neposredno rešujejo arheološko problematiko neolita jugovzhodnega dela srednjega obdobja. Osnovni problem je vsekakor kronologija in razmerje do neolitskih kultur ožjega področja. Posebno zadnji čas so ta vprašanja v ospredju z ozirom na Vasićevo opredelitev Vinče (Vinča — jonska kolonija). Tako tudi Garašaninovo disertacijsko delo obravnava predvsem osnovne kronološke probleme vinčanske kulture.

S kratkim toda kritičnim pregledom dosedanjih kronoloških klasifikacij neolita v Srbiji, ki imajo glavno oporo prav v kulturi Vinče, prihaja avtor do zaključka o potrebi podrobnega kronološkega sistema, ki bi bolj odgovarjajoče vskladil tvornost posameznih neolitskih kulturnih skupin in njihova medsebojna razmerja. Na podlagi zadosti pravilnega tolmačenja o vzniku, razvoju, višku in nehanju neke kulturne skupine na splošno, deli avtor neolitsko kulturo Srbije glede na tipiko gradiva v tri grupe: starčevačko, vinčansko in tiško. V tej razdelitvi nakaže za vinčansko grupo dve fazi, starjšo in mlajšo, mejo med obema pa postavi v 6.5 m kulturno plast v Vinči. Zatem prehaja avtor na najvažnejše poglavje svojega dela, v katerem obravnava materialno kulturo obeh faz vinčanske grupe. Najstarejšo vinčansko-tordoško fazo (9.1 do okoli 6.5 m) obravnava tako da polog kratke problematike o najstarejšem naselju v Vinči razdeli celotno gradivo najdišča do 6.5 m v keramične, kamnitne in koščene izdelke. Najvažnejši so seveda keramični, kjer se avtor najprej podrobno peča s tehniko dela, nato z oblikami posod ter njihovo ornamentacijo in s plastiko, nekoliko manj obširno, kar je zaradi relativno maloštevilno objavljenih najdb razumljivo, pa obravnava kamnitne in koščene izdelke. Istega, dobro preglednega načina obravnave iskopenin se avtor poslužuje tudi v drugem razdelku, pri obdelavi mlajše vinčansko-pločniške faze.

S to, do neke mere tipološko obravnavo gradiva iz Vinče, je skušal podati avtor v grobih obrisih tipičnosti posameznih globin kulturne plasti, v glavnem pa je hotel nakazati razločke med starejšo in mlajšo fazo neolitske Vinče. Te razločke je strnil v zadnjem odstavku svoje tipologije (str. 67, 68). Ta smoterno zasnovana razdelitev vinčanskega materiala je izhodišče za avtorjevo klasifikacijo tistih najdišč, ki pripadajo bodisi starejši ali pa mlajši vinčanski kulturni skupini. Avtorju je na ta način uspelo podati niz najdišč vinčanske grupe v Banatu, Sremu, Bački, Slavoniji, Srbiji, Hrvaški, Bosni, v Rumuniji in na Madžarskom. S tako široko mrežo najdišč, ki preko formalnega naštevanja združuje tudi tipiko najdb, je ob današnjem poznavanju neolitske vinčanske materialne kulture omogočen zelo širok perspektiven študij razmerja med vinčansko kulturno grupo in drugimi, z drugimi značilnostmi materialne kulture zaključenimi neolitskimi najdišči. Ta razmerja obravnava avtor v tretjem obsežnem poglavju, predvsem iz horizonta relativne kronologije, pri čemer ni izostala niti kritična presoja raznih hipotez drugih avtorjev, niti vsklajanje teh s tistimi rezultati, do katerih je prišel Garašanin na podlagi razčlenitve gradiva vinčanske kulturne grupe. V razmerjih, direktnih ali posrednih, razčlenjuje predvsem neolitski material Madžarske, Rumunije, Makedonije, Egeje, Grčije in Tesalije ter končno Hvara, kar mu da osnovo za absolutno časovno opredelitev neolitske Vinče. Pri absolutni dataciji se avtor opira na vinčanske kamnitne figure in posode, predvsem pa na terakote iz 9—8 m, katere vzporeja s takimi na Kikladih in v Troji in jih stavlja v čas okoli l. 2500 pr. n. š. Tudi pri drugih, za primerjavo dovolj utemeljenih primerih pride avtor do iste datacije, predpostavlja pa, da je začetek vinčanske grupe lahko še nekoliko starejši (okoli 2600 pr. n. š.). Veliko bolj problematičen je absolutni čas nehanja Vinčanske grupe, se pravi konec vinčansko-pločniške faze. Z indirektnimi primerjavami pride avtor do zaključka, da vinčansko-pločniška faza preneha s srednjo bronasto dobo Makedonije t.j. 1950 do 1900, v skrajnem slučaju l. 1700 pr. n. š. V sami Vinči je ta problem težje rešljiv. Upoštevajoč možnost da se spodnja meja vinčansko-pločniške faze dotika kulture Periamoš, bi utegnil biti njen zaključek okoli l. 1500 pr. n. š. Časovno mejo med vinčansko-tordoško in vinčansko-pločniško fazo postavlja avtor na osnovi paralelnih pojavov v tesalski fazi v čas okoli l. 2300 pr. n. š.

V zaključku razvije avtor nekaj problemov, ki so rezultat kronoloških opazovanj. Ti problemi zadevajo predvsem razmerja vinčanske kulturne grupe do drugih kulturnih grup Balkana, obdobja in Egeje in so napotki za bodoča tolmačenja etničnih, kulturnih, civilizatoričnih in družbenoekonomskih pojavov v neolitu jugovzhodne Evrope.

Garašanin ne bi prišel do tako upoštevanja vrednih zaključkov brez dosledne metode, ki ji sledimo list za listom. Avtorjeva kronologija je utemeljena in podprta prvič iz stališča najdišča v Vinči, drugič s klasifikacijo najdišč vinčanske grupe, tretjič pa s fiksiranjem razmerij do drugih neolitskih kultur. S tem pa avtor ni dal te kro-

nologije vinčanske grupe, ampak tudi razmeroma širok, čeprav ne podoben pregled dobršnega dela neolita srednjega obdobja in južnega Balkana, posebno v njegovih končnih fazah. Spričo tega so nekateri nedostaki Garašaninovega dela malenkostni. Omeniti je tiste, ki bi jih lahko avtor bolje rešil kljub splošno znani pomanjkljivi stratigrafiji Vinče (absolutno merjenje globin neglede na formacije kulturnih plasti). V delu pogrešamo več detajlnjšega fiksiranja tistih elementov (delno je to storjeno na str. 67, 68), ki so tipični le za vinčansko kulturno skupino in ki obenem opravičujejo njen obstoj. Pogrešamo tudi podrobne obravnave o pojavi teh elementov in o njihovem razvoju, preoblikovanju v tipiko vinčansko-pločniške faze. Skratka so nekatere pomanjklivosti v pogledu geneze materialne kulture vinčanske skupine. Delo bi veliko pridobilo, če bi namesto včasih kar nerazumljivih, spremeljale tekst utreznejše risbe. V delu pogrešamo tudi karte najdišč Vinčanske grupe, umestna bi bila tudi tipološka karta in grafična ponazoritev kronologije neolita jugovzhodne Evrope.

Dr. F. Stare

A. Benac, Prehistorisko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana 1952, str. 1—164, sa 1 planom, 8 slika i 25 tabli (résumé na francuskom jeziku).

U ovoj novoj publikaciji, ауторовој докторској дисертацији, монографски је обрађен материјал са његових археолошких испитивања на локалитету Небо у долини Биле. Већ сам значај објављеног материјала учиниће без сумње да ће овај рад привући на себе пажњу како наших тако, можда и у још већој мери, и страних археолога. Проблем бутмирске културе, који је последњих деценија почео да пада у заборав, поново је постављен пред нас са новим подацима и тумачењима која без сумње знатно доприносе његовом правилном решавању. И добра опрема књиге са неколико успешних табли у боји свакако доприноси општем одличном утиску. Но били бисмо неправедни према аутору ако бисмо само истакли ове квалитете његове књиге. Бенац се трудио да тачно фиксира положај Биле и бутмирског комплекса у оквиру суседних неолитских култура, да што је могуће детаљније обради и објасни читав низ појава и да из материјала изведе одговарајуће закључке. Иако се овде у извесним питањима не могу увек сложити са њим, сматрам да је појединим својим — констатацијама и њиховом интерпретацијом писац прешао и границе проучавања неолита у нашој земљи, да је дао извесна објашњења о неолитском животу и односима која су од ширег значаја и која су у данашњем стању науке свакако најлогичнија и најближа истини. Стога је потребно детаљније се осврнути на његов рад.

Први део књиге посвећен је обради самог преисториског насеља Неба. У кратком уводу аутор је сажето но са довољно података

осветлио сама ископавања на поменутом локалитету (9—12). У наредном поглављу он обрађује живот преисториских становника Неба, описујући откривене зграде, од којих је једна била надземна, а остале три земунице (стр. 13—23). Ни у једној од њих није било огњишта, која су установљена само ван зграда (стр. 23—24). Поред тога нађене су и јаме за које аутор сматра да је из њих добијана земља (стр. 24—25), док извесна места где је нађено више камена и кремених оруђа тумачи као радионице (стр. 24). Ископани материјал даје Бенцу повода да истакне, свакако с правом, да се становништво бавило више сточарством и ловом но земљорадњом. У оквиру рода живело се у прилично дистингвираним породицама. У даљем излагању писац третира поједине врсте налаза, и то камена оруђа и оружје (ножићи, секире, стрелице), као и земљане пршљенове (стр. 31—40). Посебна пажња посвећена је керамици, која је најпре обрађена са детаљним описима репродукованих објеката (стр. 40—57), да би се затим прешло на приказ одређених техника (стр. 57—59) керамичких објеката (стр. 59—67), и најзад орнаментике и њених принципа (стр. 67—72). И пластика, иначе малобројна, третирана је у засебном поглављу (стр. 73—80). У даљим одељцима обрађен је однос Неба према другим неолитским налазиштима, и то најпре Бутмиру (стр. 81—87), при чему је тачно уочено постојање мањих разлика између ових налазишта, иако она без сумње припадају истом културном комплексу, а затим другим налазиштима у Босни (стр. 88—92). Том приликом аутор је на босанској територији издвојио три неолитске групе, од којих једну претставља Бутмир са налазиштима његовог типа (Небо, Нови Шехер), другу Доњи Клакар и Доња Махала, а трећу новооткривена група Мујевине — Какањ. Тиме је први пут у нашој преисторији учињен покушај систематизације неолитских култура у Босни. Свакако да ће се даљим систематским радом овај систем моћи ближе одредити и разрадити. У обради веза са другим културним групама (стр. 92—106) обрађен је посебно материјал из Хрватске (Балска), Србије (Винча), Ердеља (Тордош, *Wietenberg*), Мађарске (нарочито Потиска култура), Чешке (тракаста грнчарија, *Stichbandkeramik, Jordansmühl*), јужне Немачке (нарочито *Rössen*), као и читав комплекс сликане керамике југоисточне Европе (Трипоље, Кукутени, *Erösd*), у коју писац убраја и *lengyel*-ски комплекс примећујући с правом да су са њим везе биле свакако најтежње. Осврћући се на проблем релативне хронологије, Бенац је изнео низ аргумената по којима закључује да је у оквиру бутмирске групе Небо нешто млађе од самог Бутмира (стр. 107—110).

Други део књиге посвећен је проблему бутмирске културе. У вези са тим најпре су изнета главна постојећа мишљења о овоме проблему (Васић, *Böhlau*, Гарашанин, Коросец) (стр. 113—117), да би се затим приступило њиховој критици (стр. 117—128), делом на основу материјала из Неба. Аутор је убедљиво показао контрадикције методске, техничке и

хронолошке у теоријама које Бутмир везују за микенску културу, а оправдано је одбио и моје раније гледиште да бутмирска култура претставља само локалну варијанту винчанске. У два последња поглавља Бенац заправо износи свој став и интерпретацију ове проблематике. Он сматра да су поједине неолитске групе заправо настале мешавином диспаратних културних елемената који су се међу собом мешали. Ова мешавина условљена је миграцијама које су последица тадашњих социјално-економских односа (тражење обрадиве земље, ловишта и земљишта за испашу). Тако је и бутмирска култура уствари „мешана“ (*Mischkultur* — можда би подеснији овде био израз комплексна) а састоји се од елемената средњеевропске тракасте грнчарије и комплекса сликане керамике југоисточне Европе, који се спајају и под специфичним локалним условима стварају специфични културни *facies*.

Свакако најважнију тачку Бенчевих констатација чини овај последњи део његових закључака. Аутор је правилно оценио вредност миграција у преисторији: он одбацује претеране теорије које су у појединачним сличним елементима на врло удаљеним територијама налазиле сигурне индиције за миграцију не водећи рачуна о могућности конвергенција, но исто тако устаје и против претераног става ортодоксних поборника лингвисте Мара, који је још Кричевски обележио именом „хипертрофираног аутохтонизма“¹. Схваћене онако како то чини Бенац, миграције добијају свој прави смисао: притом треба нарочито подвући да се ту не ради о организованим ратним походима великих заједница, но о покретима условљеним економским односима свог времена, у којима су учествовале углавном мање крвне заједнице, које су се на новој територији мешале са другим сличним групама. У суштини је његов став по овом питању јако сродан са концепцијом коју је недавно кроз историју првобитног човека спровео *V. G. Childe*². Он се такође слаже у многоме са мојом концепцијом комплексности неолитске културе, настале у додиру суседних културних група, узајамном мешању њихових елемената и њиховој размени³. Нарочито је занимљиво гледиште да су оваква померања морала бити особито интензивна у раном неолиту баш у вези са прелазом на нове економске односе (стр. 141—142). Тиме можемо добити и једно објашњење за појаву винчанске културе, тако уско везане за неолит у источно-медитеранској области.

Друго је питање које су заправо компоненте учествовале у формирању бутмирске културе. У овом погледу небих се у потпуности сложио са решењем које је Бенац предложио. Пре свега сматрам да питање појма елемента тракасте грнчарије у Бутмиру

треба подвргнути извесној ревизији. Сем тога мислим да би интерпретацију *lengyel*-ског комплекса као дела сликане керамике југоисточне Европе такође требало ревидирати. Осврћући се кратко на оба проблема.

Једна од потпуно правилних Бенчевих поставки је она о полигенези извесних елемената материјалне културе. Тако, аутор претпоставља полигенезу спиралног орнамента, сматрајући да је он делом могао настати у троуглу који затварају Бутмир, Егеја и Трипоље А (стр. 143). Ово потпуно одговара мојој концепцији о овом питању изнетој у вези са питањем Димини-миграције⁴. Он је такође правилно уочио да између тракасте грнчарије средње Европе и оне коју налазимо, на пример, у Кнососу нема дубље везе (стр. 139). Ово је гледиште потпуно тачно. Само један поглед на облике посућа и карактер тракасте орнаментике Крита и Винче (винчанско-тордошка фаза) довољан је да покаже да се овде мора радити о једном комплексу независном од тракасте керамике средње Европе. Од бутмирског комплекса разликује се он тиме што у њему не налазимо спиралу, а уколико се она у винчанском комплексу и јавља, пренета је овамо из средње Европе, посредством потиске културе⁵. Но треба поменути да се у каснијем развоју у винчанском комплексу појављује и спирала, у спојевима са другим орнаменталним мотивима, а у оквиру керамике са жигосаним убодима⁶. На другом месту објаснили смо ову појаву дугим одржавањем орнаменталних концепција Бојан А комплекса, пренетих и у Димини-групу, у карпатско-подонавској области (Вадастра, сликана ердељска керамика, керамика са жигосаним убодима)⁷. Говорећи пак о сродности Бутмира и Винче, поменуо сам, поред ових елемената на које се осврнуо А. Бенац, и ову сродност у орнаменталној концепцији⁸. Том приликом навестио сам да се у Бутмиру, изгледа, налазе чак и судови са урезаним орнаментима рађеним у техници жигосаних убода. Налази из Биле показују данас да је већина тих орнамената на овом налазишту заиста изведена у тој техници (стр. 43 и д., Т. Ц и д.). Но, ако је то тако, значи да постоји један комплекс са тракастим орнаментима који има сродности са Бутмиром и Небом, а географски лежи много ближе њиховој области: винчанско-плочничка фаза има данас низ налазишта у западној Србији (Јаловик, Комирић, Чучуге) а њена најзападнија тачка лежи на ушћу Дрине⁹. Да ли би се овде могла тражити компонента тракасте грнчарије у оквиру бутмирске културе? Ово ми изгледа сигурно, јер

⁴ Исти, Ка проблему Димини миграције, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву VII (1952), 27 и д.

⁵ Старинар II, 267 и д.

⁶ М. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), 58 и д.

⁷ Гласник Зем. музеја, loc. cit., 37 и д. и nap. 101.

⁸ М. Garašanin, Položaj Butmira prema preistoriskim nalazištima Srbije, Гласник Зем. музеја II (1947), 9 и д.

⁹ М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 44.

¹ Краткије соопштенія инст. ист. мат. култ. XIII (1946), 3 и д.

² V. G. Childe, The Prehistoric Migrations in Europe (1950), passim.

³ М. Гарашанин, О пореклу S спирале у винчанској групи, Старинар II (1951), 267 и д.

против додира са средњеевропским појавама говори и недостатак извесних услова које сам на другом месту поставио као методолошку основу за утврђивање миграције¹⁰. Пре свега, директна веза између бутмирског комплекса и средњеевропске тракасте грнчарије тешко се може установити. Између ова два комплекса раширена је lengyel-ска култура која не садржи те типичне елементе а и szelisz-ка у западној Мађарској нема изразити карактер спирално-меандрате орнаментике средње Европе у којој Бенац налази сличности са Бутмиром. За налаз из Богдановаца, који се приписује старијој тракастој грнчарији, показао сам већ да је прилично непоуздан¹¹. Још веће тешкоће чини нам хронологија. Показао сам већ, а у истом смислу указују и проучавања В. Милојчића¹², да старија тракаста грнчарија са типичном спирално-меандратом орнаментиком добрим делом претходи винчанско-тордошкој фази. Међутим, А. Бенац је усвојио моје релативно хронолошко датирање Бутмира у период винчанско-плочничке фазе, са којим се слаже и Ј. Корошеч (стр. 117). У томе пак случају могућност додира са средњеевропским комплексом мора отпасти из хронолошких разлога. У вези са тим поставља се и питање других винчанских елемената у бутмирском комплексу. Бенац их је сам правилно изнео (стр. 93 и д., стр. 127). Притоме он није узео у обзир пастозно бојење, crusted ware, које је, међутим, требало бар поменути, иако се у Винчи налази у другим мотивима него у Бутмиру, где се, како Бенац тачно примећује, сигурно везује за Lengyel. Но биконичне зделе и пехари на нози типични су облици винчанске културе. Ово особито важи за биконичне зделе и одлуку да је на њима горњи конус канелован, што је типично како у винчанском комплексу тако и на насељу Небо. Отуда остајем при мом мишљењу да се порекло овог облика и орнаментике, са истим орнаменталним принципом, има тражити у утицајима винчанског комплекса, у коме се такве појаве налазе од његовог самог почетка. Да резимирам: Сматрам, према свему горе изнетом, да се компонента тракасте орнаментике у бутмирској култури мора везати за винчански комплекс, или делом за његово посредништво у преношењу принципа и технике жигосаних орнамената.

Што се тиче lengyel-ског комплекса, његова улога за бутмирску културу постаје после налаза у Небу потпуно јасна. Бенац ју је одлично уочио и тачно оценио (стр. 104), те се његовом излагању у томе погледу готово не би имало шта додати. Треба само поменути да је Милојчић запазио да груба керамика у Баској потпуно одговара оној у Lengyel-у и Бутмиру, што значи и оној на Били¹³.

С друге стране, карактеристични облик ноге који везује Бутмир-Билу и Lengyel, налази се и у Баској, чиме је пут којим је овај облик доспео до Босне такође утврђен¹⁴. То само још ближе повезује оба комплекса. Али ми не изгледа оправдано што Бенац, прихватајући гледишта старијих писаца, везује Lengyel за сликану керамику југоисточне Европе. На другом месту указао сам на тесну везу у општем карактеру културе између винчанског и lengyel-ског комплекса, а и В. Милојчић, по мом мишљењу с правом, сматра да се појава lengyel-ске групе има везати за исти талас са југа који је донео са собом и винчанску културу¹⁵. Ово износим без обзира на специфичности lengyel-ског комплекса (спирала, сликање), које је он предао бутмирској групи а у чије се порекло овде не могу упуштати.

Закључио бих, дакле, да ми, нарочито после публикације материјала из Биле, изгледа сигурно да се порекло комплексне бутмирске културе има тражити у утицају два суседна комплекса који су такође везани генетском сродношћу у свом пореклу са југоистока: винчанског и lengyel-ског. Притоме је доминантну улогу свакако одиграла lengyel-ска компонента.

Осврнимо се сада кратко на још нека питања. У погледу релативне хронологије потпуно прихватам датирање Неба које је са довољно аргумената предложио Бенац. Сматрам само да је значају пастозног сликања аутор приписао сувише велику важност: овакво сликање јавља се, наиме, у разним епохама: у винчанској групи појављује се оно на кулним објектима (пластика) већ у винчанско-тордошкој фази¹⁶, док се у Бојан А групи налази и на керамици, а ова група временски одговара још старчевачкој култури¹⁷. И у Бугарској налазимо је, изгледа, још у најранијем неолиту¹⁸. То би значило да се ова појава, мада у разним облицима, појављује у разним фазама неолитског развоја. Овде ми изгледају значајнији два друга момента: 1) Дегенерација концепције распоређивања орнамената у зоне, које налазимо и у Бутмиру, отишла је на насељу Небо много даље но на овом првом налазишту (напр. Т. II, 7—8; Т. III, 1—3); 2) На насељу Небо нађено је и секира од лаког белог камена за које Бенац са пуно права сматра да су могле служити једино у кулне сврхе (стр. 32—33, Т. XXII, 6—8). Овакве секире познате су из Србије у винчанско-плочничкој фази, а налазе се у Винчи углавном у слојевима дубине 4—3 м.¹⁹

Архитектонски остаци из Неба ставили су Бенац пред врло тешке проблеме. У данаш-

¹⁴ Garašanin, op. cit., 93.

¹⁵ Mилојчић, op. cit., 107.

¹⁶ Garašanin, Hronologija, 37 i d.,

¹⁷ Исти, Bandkeramische Studien (D), Bericht der Römisch-Germ. Komm., loc. cit., 131.

¹⁸ J. H. Gaul, The Neolithic Period of Bulgaria, B. A. S. P. R. 16 (1948), 12 и д.

¹⁹ М. Гарашанин, Бакарне секире са отвором за држање, Музеји 5 (1950), 101.

њем стању нашега знања они се нису могли протумачити друкчије него што је он то учинио. Ипак ми извесне појаве изгледају несигурне. То нарочито важи за радионице и врло мале јаме, испуњене пепелом и гари које аутор сматра као јаме за вађење земље. Можда би ископавања на већој површини пружила нових момената за њихово тумачење. Не могу се отети утиску да ове јаме потсећају на јаме од коља из Bochum-Hiltrop, где се некад по два коца налазе заједно, чинећи јаму која обликом и димензијама потпуно одговара онима из Неба²⁰. Признајем међутим да сем импресије немам никаквих сигурних елемената који би ми омогућили објашњење ових јама у том смислу.

Извесних омашки у Бенчевој монографији дотичем се само узгред:

1) Судови из Бубља, које Бенац наводи говорећи о крушкастим амфорицама, заправо су питоси, како се види из публикације А. Оршић-Славетича²¹. Изгледа да овим судовима недостаје руб, те они стварно не припадају облику који аутор овде обрађује.

2) Између Неба и Тордоша не постоји онаква веза како то може погрешно изгледати према подацима старије литературе (стр. 95—96). Публикација Тормине збирке коју је дао М. Рошка пружа прецизне податке о Тордошу, показујући јасно да је ово насеље идентично са винчанским слојевима 9, 1 око 6,5 м. дубине, иако наравно са извесним локалним отступањима²².

3) Установљивање извесне формалне сличности у принципима орнаментике између Неба и комплекса Wietenberg свакако је оправдано, али оно не може имати дубљег значаја. Већ је Нестор у свакој критици Schroll-ова рада показао да Wietenberg припада бронзаном добу, што је у новије време потврђено и одличним радом D. Popescu-a.²³

4) Налазишта Magura Fetelor у Вадастри Бенац је назвао некрополом, ослањајући се на погрешну интерпретацију Кристеска (стр. 102). Новији радови показали су јасно да се овде ради о једном насељу типа тел, каква су и иначе честа у југоисточној Европи.²⁴

Дело А. Бенца отворило је потпуно нове перспективе у оцењивању и проучавању бутмирске културе. Његовим радом употпуњена је слика о тој култури и њеној распрострањености, створена је основа за њено даље

проучавање а решен је или бар правилно постављен низ проблема који се у вези са Бутмиром постављају. Тиме је учињен један велики допринос преисториској археологији, допринос чији значај прелази границе наше домаће науке. С тога ће наши археолози његову појаву поздравити искрено и са великим задовољством. У нашој послератној науци, па и у нашој археологији уопште, оно претставља један драгоцен прилог.

М. В. Гарашанин

James Harvey Gaul: *The Neolithic Period of Bulgaria*, Bulletin of American School of Prehistoric Research 16 (1948), стр. 1—252 + XXVII XXXI, T. I—LXIX.

Данас је врло тешко код нас писати о овом делу James Harvey Gaul-a, и то из два разлога:

Прво с тога што су наши стручњаци већ поновљено изражавали свој суд о Gaul-овом делу. Позитивно¹ и негативно². Па и без обзира на то што се у потпуности придружујем позитивној оцени Gaul-ова рада, морам се запитати шта заправо треба још рећи о књизи на коју се позитивна критика детаљно осврнула указујући истовремено и на њене недостатке. Друга је чињеница трагична судбина аутора који је пао као жртва крвавог терора у логору Mauthausen, у време када је крај рата већ био на видiku а уништење мрачне диктатуре која је загрозила цео културни свет неминовно. Отуда постоји извесна опасност да критичар, чак и несвесно, из чисто осећајних и људских побуда, не буде код своје оцене потпуно објективан, или бар могућност да се код читаоца створи такав утисак. Чак и онда када је Gaul-ов рад оцењен негативно, критичар је сматрао за дужност да нарочито подвуче: „С пуно пијетета и исто толико индугенције прилазим прегледу дела James Harvey Gaul-a“. Будимо стога још одмах на почетку сасвим јасни: без обзира на судбину аутора, без обзира на његову погинућу, дело James Harvey Gaul-a је више него корисно - оно је добро, заиста добро. Да је аутору било дато да сам изврши дефинитивну редакцију своје књиге, да продуби обраду извесних скицираних детаља, да разради поједине тек набачене мисли, а можда и да исправи коју ситнију грешку, верујем да би оно било потпуно беспрекорно.

За приказ садржаја и детаљан критични осврт на читав низ проблема које је Gaul покренуо или обрађивао, упућујем на већ поменути критику Драге Гарашанин, као и на ону В. Милојчића³. Општу оцену Gaul-ова рада допунио бих само утолико што сматрам

¹ Драга Гарашанин у Arheološki vestnik II, 2 (1951); 254, и д.

² М. М. Васић, Старинар Н. С. II (1951), 4 и д. Ова једина негативна оцена Gaul-ова дела у стручној литератури уопште, последица је ауторовог принципног става према проблемима преисторије и нарочито њене хронологије, који се не слаже са гледиштима Gaul-a као уосталом ни са онима преисториске археологије уопште.

³ Germania 28 (1944—1950), 108 и д.

¹⁰ Гласник Зем. музеја VII, 29.

¹¹ Hronologija, 79, 93.

¹² Ibid., 116 и д.; Mилојчић, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel und Südosteuropas (1949), 95 и д. (табела на стр. 94); Исти, Bandkeramische Studien (C), Bericht der Römisch-germanischen Kommission 33 (1943—1950), 110 и д.

¹³ Mилојчић, Chronologie, 86.

¹⁹ A. Stieren, Bandkeramische Studien (A), Bericht der Röm. germ. Komm., loc. cit., 66, Abb. 3.

²⁰ A. Oršić-Slavetić, Bujanj, eine vorgeschichtliche Ansiedlung bei Niš, Mitteilungen der prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften IV, 1—2 (1940), T. II, 1.

²¹ M. Roska, Die Sammlung Szofia v. Torma in der Numismatisch-archäologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums (1941), passim.

²² J. Nestor u Prähistorische Zeitschrift XXIII (1932), 365 и д.; D. Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen (1944), 100 и д.

²³ D. Berciu, Arheologia preistorica Olteniei (1939), 37 и д.

нужним истаћи да је аутор, поред синтетичке обраде појединих културних комплекса бугарског неолита, у дело унео и податке о свим појединим налазиштима одговарајућег комплекса. Тако је књига у исто време монографија о неолиту Бугарске и каталог налазишта те епохе. Тиме се још више подиже његова вредност.

У даљем излагању задржаћу се само на мањем делу материјала који је објавио Gaul, са неколико кратких напомена, не упуштајући се у његову детаљну обраду, што је и досадашња критика пропустила да учини. У првом реду ради се овде о материјалу објављеном у поглављу III (стр. 52—63), који припада каснијем неолиту западне Бугарске. Gaul је правилно уочио везе ових појава са комплексом Винче и Плочника, а његови критичари Драга Гарашанин и В. Милојчић задовољили су се констатацијом тачности ове оцене. Милојчић је томе још додао: „Erst jetzt erbrachten die neuesten Ausgrabungen Mikovs bei Krivodol... die Möglichkeit diese Gruppe in ihrer Gesamtheit zu erfassen“. „Критичарима је међутим промакла реченица из Gaul-ових закључака: „But the evidence seems to show that western Bulgaria developed culturally with Serbia, and that the „Middle levels“ of Vinča may best illustrate the material traits enjoyed by Middle neolithic West Bulgaria“ (стр. 233). Мислим да не би требало прећи преко овог закључка, да материјал пружа индикације о његовој оправданости и да га с тога треба нешто више продискутовати. Винчански елементи налазе се на неколико локалитета софиске котлине и горње Струме. Остављајући по страни налазе керамике са отисцима асуре из Обрешта код села Челопечене (стр. 52—58), потребно је више се задржати на материјалу из Обрешта код Горњег Богорова (стр. 52—57). Поред предмета Гумелница-групе постоје овде и објекти винчанске културе. Аналогије из Винче и Плочника које Gaul наводи за један поклопац овога локалитета указују да би налаз припадао винчанско-плочничкој фази. Аутор је такође с правом повезао са винчанском групом и три фрагмента од којих је један репродуковао (Т. XX, 4), иако ми њихова оцена као фрагмената жртвеника не изгледа сасвим оправдана: угласте траке испуњене убудима које налазимо на њима нису, наиме, типичне за жртвенике. Много би се пре радило о фрагментима четвртастих судова, какви су, без орнамената, познати и из Жаркова, док се идентични примерци са онима из Горњег Богорова налазе, изгледа, у Тордошу⁴, где припадају винчанско-тордшкој фази, но њихова хронологија у недостатку стратиграфских података не даје се ближе фиксирати. Још много занимљивији био би материјал са Могила код села Курила (стр. 54, 56—57). С пуно права везао је Gaul један фрагмент са овога локалитета за винчански комплекс (Т. XXI, 13), међутим, аутор није обратио потребну пажњу

⁴ M. Roska, Die Sammlung Szofia v. Torma in der numismatisch-archäologischen Abteilung des siebenbürgischen Nationalmuseums (1941), 230 и д. Т. XIII, 4, 6, 7, 9, 11, 12.

на неколико карактеристичних профила здела. Профиле мрких здела на Т. XXI, 5—6, он једноставно везује за bowls with incurved rim и рано бронзано доба Македоније. Међутим, према њиховом општем изгледу чини ми се вероватнијим да би се ови фрагменти могли везати за најстарије профиле биконичних здела у Винчи⁵. Насупрот томе фрагменти сивих здела у Т. XXI, 8—10, могли би вероватно припадати еволуисаним формама здела винчанско-плочничке фазе⁶. Тако бисмо на Могили имали да рачунамо са два периода живота, што није искључено ни с обзиром на сразмерно већу дебљину културног слоја (око 1 м). Последњем периоду свакако би припадао временски и фрагмент Т. XXI, 11 који бих био склон везати за бубањско-хумску групу, и то њену фазу Ib (Бубањ Ib-с по Оршићу). Од других појава желео бих да поменем два фрагмента из насеља са сликаном керамиком Кара Бујук-Дупница у сливу Струме (Т. VII, 12, 23). Један од њих припада мркој, други финој црној керамици (стр. 32—33). Својим профилем ови примерци очигледно иступају из комплекса западнобугарске сликане керамике и могу се везати за већ поменуте облике почетака винчанско-тордошке фазе. У истој области на локалитету Коца Дермен у Мурсалеви, који такође припада сликаном керамичком, нађени профили мрких и црних судова (Т. XII, 7—12) опет се јасно издвајају и могу везати за винчанску групу. На овом налазишту нађена је и канелована керамика коју Gaul није нажалост ближе описао (стр. 36—37). Вредно је помена да се ови винчански елементи не налазе међу материјалом са раније поменутог налазишта у Криводолу⁷. Бацимо ли сада поглед на мапе II—V Gaul-ова дела које илуструју распрострањеност појединих неолитских комплекса у Бугарској, заиста се нећемо моћи отети утиску: западна Бугарска, софиска котлина и област Струме издвајају се као посебна територија од других области. Док у њима цвета најпре сликану керамику а затим налазимо на још несистематски испитаним локалитетима елементе винчанске културе, налазимо на истоку локалитете најпре Боиан А културе, а затим и на нешто ширем простору оне тел (round) културе коју Gaul с правом идентификује са Гумелница-комплексом. Овоме ништа не смета чињеница што се и даље према истоку на неким локалитетима као Перуштици, Думанлију, Бањи, Брезову, Каранову, Имамовој Дупки, појављују елементи сликане керамике западне Бугарске (мапа II бр. 11—16). Како показује Gaul-ов приказ материјала са ових налазишта (стр. 42 и д.), углавном су овде у питању налазишта Гумелница-типа на којима постоје појединачни налази сликане керамике који се не дају увек ни одредити са пуном

⁵ M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), 21—22; Васић, Преисториска Винча II (1936), 19, сл. 31, по. 61.

⁶ M. Garašanin, op. cit., 51, сл. 67 и д.; Васић, op. cit. IV, 84 и д., сл. 120 по. 983—988; сл. 122, по. 1000; сл. 131, по. 978—982.

⁷ В. Миков у Раскопки и прочвания I (1948), 26 и д.

сигурношћу, те је спорно да ли је њихово приписивање западнобугарском комплексу оправдано. Такви појединачни налази винчанске групе постоје уосталом и даље према истоку. Сетимо се само фрагмента са језера Атанасово, који је без сумње винчански (Т. XXIX, 2). Гумелница култура — тел култура Бугарске — донекле је продрла и до софиске котлине. Поред поменутих појединачних налаза овде треба особито поменути материјал из старијих слојева Окол-Главе код села Њи-лана, значајне и по свом типичном материјалу бубањско-хумског типа (стр. 194 и д.).

Порекло винчанске групе са југоистока данас је несумњива чињеница, али је исто тако несумњиво да се њен пут према северу тешко може пратити преко Бугарске, већ углавном од Мале Азије (Kum Tepe, Besika Tepe, Tigani на Самосу), преко Македоније (late neolithic) и даље вардарско-моравским путем. Отуда се њена појава у софиској котлини може вероватно протумачити везама са Поморављем преко нишавске долине. На другом месту показао сам значај овога пута за бронзано доба, истичући да на ту везу указује и материјал са налазишта Стрњана код Осмакова.⁸

Код недовољне испитаности локалитета западне Бугарске био би сваки далекосежни закључак прејудуциран. Ипак, по горњим индикацијама изгледа могуће, ако не и вероватно, да се домен винчанске групе простирао до западне Бугарске, где је она дошла у додир са другим културним комплексом, на пример Гумелницом, можда исто онако као са Потиском културом у северном Банату.

Корисни су и подаци које је Gaul изнео о налазима бакарних предмета у Бугарској (стр. 94). Везивање ових налаза за анадолски комплекс у основи је потпуно тачно иако је отворен проблем у којој се мери овде може говорити о раду страних рудара или само о страном импулсу који је потакао домаћу производњу (уп. и критику дела Ugaritica II у овом броју Старинара). То нарочито важи за бакарне секире. Као да је Gaul правилно наследио овај проблем када у свом закључку, говорећи о бакарним предметима, вели: „The impetus for this revolutionary concept may have come from... the Aegean or perhaps western Anatolia“ (стр. 233). За игле нађене у Бугарској могле би се навести многе аналогије из анадолског комплекса, на пример из Thermi, Alishar-а или Ahlatlibel.⁹

Питање раног бронзаног доба у Бугарској додирнуо је Gaul само сумарно, узгред, на основу тада познатог материјала (стр. 229 и д.). Данас су ова питања већ много детаљније синтетизирана и на основу новијег материјала прецизније обрађена. Упућујемо на дело V. Milošića, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel und Südosteuropas (1949), стр. 49 и д.

⁸ M. Garašanin, Старинар Н. С. II, 12 и д., 16; Hronologija, 81—82.

⁹ W. Lamb, Excavations at Thermi in Lesbos (1936) 167 и д., fig. 48b; K. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien (1934), 49 и д.; 79, Т. 20.

Редакторима Gaul-овог дела могло би се приметити да је било нужно, с обзиром на обиље и разноврсност материјала и налазишта која је аутор обрадио у своме раду, да се књизи дода и регистар, који је изостао. Тиме би коришћење овом значајном публикацијом било знатно олакшано.

Нека ово неколико напомена буде схваћено само као мала допуна Gaul-ова дела и онога што је критика писала о њему и његовим поводом. Листајући данас по страницама књиге коју нам је Gaul оставио за собом као трајан споменик свога рада — monumentum aere perennius —, и видећи на који је начин аутор приступао проблемима на које сам се овде осврнуо, осећам да би оне биле непотребне да је он жив, међу нама: James Harvey Gaul био би их сам учинио.

M. B. Garašanin

Ch. Delvoye, Remarques sur la seconde civilisation néolithique du continent grec et des îles avoisinantes, Bulletin de correspondance hellénique, LXXIII, 1949, I, стр. 29—125.

У низу нових публикација које третирају проблеме грчког неолита појавио се и овај обимни рад Ch. Delvoye-а. Аутор је ставио себи у задатак да обради материјал неолита II у Грчкој. Под тим именом он подразумева сав неолитски материјал који на грчком копну следује Сескло-фази, изузимајући Димини-групу у ужем смислу тога појма. У својој обради аутор је целокупни материјал поделио у неколико поглавља, обрађујући посебно керамику, и то најпре њену технику (стр. 34—44), затим орнаментику (стр. 44—87) и најзад облике (стр. 87—105). Потом је обрађено и камено оруђе (стр. 110), статуете (стр. 110—111), архитектура (стр. 111—113), и погребни обичаји (стр. 113—116).

Очигледно је аутор морао за сакупљање разноврсног и многобројног материјала који обрађује да уложи врло велики труд. Стога је утолико више за жаљење што ефекат и резултати његових напора несразмерно заостају за уложеним радом. То долази отуда што су многе у делу изнете концепције неприхватљиве и застареле, што су у обради учињене крупне методске грешке, а што и иначе дело обилује омашкама, произвољним тумачењима и површним запажањима. Изнети све недостатке и грешке овога рада значило би уствари из основа га озбиљно прерадити. Стога се критика мора ограничити само на изношење неких драстичних примера који ће илустровати све слабости овога рада.

У обради материјала аутор врло често полази од основне претпоставке да су многи карактеристични елементи материјалне културе у Грчкој пореклом из Подунавља. То се нарочито односи на питање Димини-групе, чије се порекло по аутору има несумњиво тражити у области сликане керамике доњег Подунавља. Данас, када је ово питање мање-више расправљено озбиљним аргументима,

овакав став, бар изнет без дубљег аргумен- тисања звучи као анахронизам.¹ Не може се свакако пребацити писцу што се није служио радовима који су изашли отприлике истовре- мено са његовом расправом, но био је сва- како дужан да се осврне на расправу једног од најбољих познавалаца овога питања А. Ј. В. Васа-а, која је изашла још 1934 и у којој је по томе питању заузет сасвим друкчији став.² У вези са тим су и сви закључци које изводи Delvoye о овим питањима и посредној улози Димини-културе, већ из хронолошких разлога лишени сваке основе (стр. 116 и д.). Исти је случај и са пищевим гледиштем о пореклу т. зв. crusted ware са севера (стр. 73—74). Навођење аналогија из Подунавља (Боиан А, Винча) и средње Европе без ика- квог обзира на хронолошке разлике у тим комплексима практично је без доказне вред- ности. Сличан је случај и када је реч о пе- харима на нози (стр. 91 и д.): Delvoye и њих доводи из Подунавља, а прелази преко чита- вог низа оваквих појава у предњезападном комплексу. Да не говоримо о налазима из Куп-Тере, који су свакако старији од оних из Подунавља но су непубликовани, те писац није ни морао знати за њих;³ Delvoye није смео да пређе преко таквих налаза из Alishar-а и читавог низа предњезападних локалитета, напр. Тере Hissar, које публикује Cl. Schaeffer.⁴

И у методској обради материјала учињене су крупне грешке. Писац је очигледно желео да гломазни и прилично компликовани систем Васа-Thompson-а преради а у исто време да га адаптира и примени на целу Грчку. Но овај, сам по себи значајни покушај остао је без успеха. Ово је у првом реду последица сасвим формалистичког схватања извесних спољних одлика технике, орнаментике или облика посуђа, без обзира на целокупни ком- плекс одлика које један стил чине стилем и керамику једног периода типичном за тај пе- риод, без обзира на хронолошке разлике, че- сто доказане стратиграфијом, без обзира на различито генетичко порекло извесних појава. Аутор је извесне поуздано фиксирание гра- нице без икаквих аргумената просто збрисао, чиме је дошло до произвољног поштовања, из кога је, бар у неким случајевима, неминовно морао потећи потпун хаос и непоправљива конфузија. Тако се неоправдано спајају групе типа А5 и Gla (стр. 39 и д.), које немају ге- нетске везе. Исто тако не издвајају се уопште групе В3а, В3д и В3е (стр. 44 и д.), без обзира на хронолошке разлике, некада дока- зане и стратиграфијом, па се тако десило да су у исту врећу стрпани Акропотамо (иако

су овде стратиграфске разлике неоспорне из- међу две врсте сликане керамике!), Олинт, Тсангли итд. Материјал типа А3д (scraped) и Gla3 обрађени су заједно (стр. 68 и д.), чиме је настала збрка. Исто тако су заједно обрађени, без икаквог одвајања или давања оправданих разлога за овакво везивање, ти- повии А3а и Gla (стр. 76 и д.). Обрађујући заједно групе А2 и В2 (стр. 81 и д.), без обзира на то што су оне мање-више везане само заједничким називом — *décor incisé* — писац није уочио да ће група А2, по свему судећи, бити бар делом старија и од већине материјала Сескло-фазе, са којим се не јавља заједно.⁵ Исте грешке учињене су и код форми посуђа, где, например, код већ поме- нутих пехара на нози аутор заједно обрађује судове на нози Сескло-типа који одговарају онима из Старчева и млађе типове, сличне онима у винчанској култури, премда генетски ни стилски ови облици неће имати никакве везе.

У делу постоје и друге проблематичности или произвољности. Недозвољено је, например, обрађивати материјал из Македоније са ефек- тима разног интензитета печења који припада т. зв. late neolithic ове области упоредо са т. зв. rainbow ware у Коринту, односно Kunze-овом групом С, са којом ни стилски ни хро- нолошки нити уопште по својој културној припадности материјал из Македоније нема никакве везе (стр. 43 и д. уп. 44, нап. 12). Нејасно је зашто би суд из Тсанглија са ан- тропоморфном претставом припадао т. зв. не- олиту II, кад и стилски и стратиграфски при- пада ранијој фази (стр. 56).⁶ Несхватљиво је зашто се керамичке израђевине типа просо- поморфних поклопаца називају запушачима (bouchon) (стр. 94). Начин употребе ових облика јасно је показан у Васићевој Преисто- ријској Винчи II, стр. 65 и д., сл. 102 којом се уосталом аутор није ни служио. Тумачење да у неолиту II пластику од печене земље замењује камена пластика, која због теже обраде новог материјала добија стилизованије облике (стр. 110), у најмању руку је веома проблематично.

Иако се аутор у приличној мери служио аналогијама из суседних земаља, начин на који су употребљене аналогије из Подунавља по- казује недовољно познавање материјала из ове области и литературе о њему. Поред већ по- менуте произвољности у навођењу аналогија у керамици типа crusted ware, које су схва- ђене чисто формалистички, треба поменути да ни код те групе ни код бело сликане кера- мике аутор уопште не помиње Бубањ, иако је ово веома значајно налазиште публиковано у лако доступној публикацији и на страном језику.⁷ Исто тако, иако се иначе служи ма- теријалом типа Боиан А, аутор је ову групу

¹ V. Milošević, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel und Südosteuropas (1949), 37 и д.; М. Гарашанин, Ка про- блему Димини-миграције, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву VII (1952), 27 и д.

² Thessaly and Tripolie, Eurasia Septentrionalis Antiqua IX, (1934), 123 и д.

³ Milošević, op. cit. 25.

⁴ Уп. огроман материјал на таблама у његовом делу Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occiden- tale IIIe et IIe millénaire (1948).

⁵ Milošević, op. cit. 37 и д.

⁶ Wace Thompson, Prehistoric Thessaly (1912).

⁷ A. Oršić-Slavetić, Bujanj, eine vorgeschichtliche An- siedlung bei Niš, Mitteilungen der Prähistorischen Kom- mission der Akademie der Wissenschaften in Wien IV, 1—2 (1940).

Friedrich Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg a. L. 1951, 1—29, T. 1—50.

Ова публикација претставља посмртно из- дање бележака и скица материјала металног доба југоисточне Европе, тј. Румуније, Ма- ђарске и Југославије. Пошто није извршена дефинитивна обрада материјала, дело има знат- но више табли него текста. Иако није завр- шено, оно даје врло добру оријентациону слику која омогућује увид у компаративну хроноло- гију металног доба, у овоме делу Европе. Да је дело завршено, било би најдетаљнији и најпотпунији преглед у овоме смислу, који би за преисториску науку био од великог значаја.

После предговора Г. Мерхарта долази опис обрађених остава по таблама, са кратким по- дацима о налазу у литератури, у већини слу- чајева са инвентарским бројевима у музеју у коме се предмети чувају (стр. 4—27). На крају се налази и регистар налазишта (стр. 28—29), који обухвата преко 120 остава, као и списак музеја у којима се оставе чувају. Тиме је омо- гућено лако коришћење овом књигом.

Поред материјала са територије Мађарске и Румуније и онога који се чува у музејима наше земље, заступљен је у малом броју и материјал из данашњег Народног музеја у Београду. Како се из наслова књиге види, овде је реч о материјалу из остава, првен- ствено из халштатског периода (бронза D-хал- штат A-B, до почетка халштата C). Првен- ствено ћемо се осврнути на обраду овога материјала, као и на онај из музеја у Нишу и Вршцу.

Када је реч о предметима из Народног му- зеја, у питању је материјал из Рудника, Ру- доваца, које писац погрешно назива Рудовац, и из Будишића (стр. 11—12). На стр. 12 по- мињу се и предмети из Винче, што међутим такође није тачно. Овде су, наиме, под ма- теријалом из Винче (Т. XX, 36—37) публикована 2 примерка гривни из Јајчића. Оне припадају одређеном типу који је познат и из Барајева и Гучева¹, а у најновије доба откривено је и неколико примерака у околини Косјерића — данас у Ужичком музеју. Ближе датирање ком- плекса ових гривни омогућује налаз из Брзаске у Румунији, где су гривне истога типа нађене са секиром - келтом периода халштат А². Аутор не даје никакве податке о ближем датирању поменутих налаза, за које се мора поменути и то да није сигурно да припадају оставама.

Остава из Будишића публикована је са ре- продукцијама појединих типова предмета, док су предмети који се у њој понављају само поменути без репродукција. На сличан начин обрађене су и многе друге оставе (Рудник, Рудовци и наводна Винча). Остава из Будишића носи инвентарске бројеве 3312—3335, што Хол-

изоставио када је реч о најстаријим спира- лама Подунавља и о изрезаном орнаменту, иако је она, изгледа, баш за тумачење Ди- мини-групе од великог значаја. Говорећи о полихромији аутор је изоставио материјал из Старчева (стр. 63 и д.). Тврдити да је ердељ- ска сликане керамика старија од Erösd-а апсо- лутно је немогуће, већ на основу излагања J. Nestor-а, на кога се Delvoye баш у вези са тим позива (стр. 46 и нап. 5). Очигледно аутор није тачно разумео излагање румунског пре- историчара. Занимљиво је да писац свуда где је реч о комплексу Cucuteni- Трипоље наводи поименице читав низ локалитета, а никада целу групу не назива њеним општеусвојеним име- ном. Тиме се један шири комплекс сасвим не- потребно разбива на своје честице на штету опште слике о целини.

Најзад, у овој расправи постоји и низ ма- њих грешака. Ево два примера. Нетачно је да је Grundmann извршио ископавање на две хумке код Ларисе које обрађује у Athenische Mitteilungen 1932 (уп. стр. 30). Међутим Delvoye не помиње говорећи о ископавањима Hadzimis- iotiki Magoula, где је Grundmann стварно ко- пао³. Дело Татјане Пасек La ceramique tripoli- enne, 1935, није изашло на руском (како то каже Delvoye, стр. 33, нап. 3), већ на његовом матерњем језику - француском. Да ли се аутор уопште служио овом књигом коју цитира?

Но, поред свега тога, било би неправедно ако се не би истакло да у расправи постоје и извесна тачна запажања, некад врло оштро- умна, у детаљима добре поставке, прегледно и јасно обрађене партије. Многи подаци чисто техничке природе о начину обраде керамике без сумње су од значаја. Корисно је сакупљање на једном месту података о антропоморфном посуђу грчког неолита (стр. 56 и д.), иако је несумњиво претерано тврђење да је то једна од црта које неолиту II дају посебан лик. И подаци о погребним обичајима изнети су са- жето и прегледно без обзира на нека спеку- лативна и чисто апстрактна разматрања о њима. Правилно је постављен и проблем четвртате куће у Грчкој, бар утолико што се она из- дваја од нордиског мегарона (стр. 113), иако писцу, изгледа, нису била позната класична излагања K. Bittel-а о том питању⁴. Такође бих се сложио и са извесним детаљима ауто- рових интерпретација, например да је сликане керамика типа Glal, могла настати угледањем на ону са урезаним орнаментима. Апстраху- јући целину ове расправе и отклањајући низ крупних и ситнијих грешака у њој, стручњак ће још увек моћи да нађе корисних података којима ће се моћи послужити. Најзад, у делу је публиковано и доста археолошког матери- јала, што је с обзиром на непотпуност и не- равномерну расподелу археолошке литературе у нашим центрима такође од извесне користи.

М. В. Гарашанин

¹ Athenische Mitteilungen, (1933) и д.

² K. Bittel, Kleinasatische Studien (1943), 138 и д.

¹ М. Гарашанин - Д. Гарашанин, Археолошка нала- зишта у Србији (1951), 36, 39 (Гучево, Јајучић — са на- веденом литературом; 24; уп. М. Валтровић, Старинар VII, 3 (1890), 87, 92—3 и одговарајуће слике (Барајево).

² М. Гарашанин, Једна скица хронологије металног доба Србије, Историски гласник 1951, 3—4, 56.

сте није навео. За датирање ове оставе поред типичне фибуле у облику наочара (халштат В—С), важне су и фибуле са кугластим испупчењима на луку, какве су типичне за халштат С—Д (Т. 20, бр. 32).

Слично као онај из Будишића публикован је и материјал из Рудоваца. Не зна се сигурно да ли он потиче из оставе или гроба, као и да ли је стварно нађен у Рудовцима. При обиласку терена нисмо, наине, у самим Рудовцима добили никакве податке о овоме налазу. У Народном музеју предмети носе бр. 4450—4484. Материјал припада групи т. зв. трако-кимерских налаза са карактеристичним деловима коњске опреме, која се може датирати у халштат В—С, тачније у халштат С, с обзиром на гвоздене предмете, гвоздене игле на фибулама и фибуле са жљебљеним луком и конкавно издубеном плочом на нози (Т. 20, бр. 21).

Посебну пажњу заслужује остава из Рудника, која је код нас тек недавно сумарно публикована⁹. Остава је инвентарисана под бр. 888 а, б и 5265—3311. За њено датирање значајна су нарочито 2 копља (Т. 20, 5—6), која припадају периодима халштата А и В⁴. Стога цела остава припада халштату В, иако садржи још и елементе халштата А.

Треба поменути да су писцу из нама непознатих разлога остале непознате још неке оставе истог времена (бронза D до почетка халштата С), које се чувају у збиркама Народних музеја у Београду. Овде спада најпре остава са „Хладних Вода“ у Брестовику,⁵ којој припада и налаз од 6 бронзаних објеката који је публиковао М. Грбић.⁶ Недавно је Народни музеј набавио поново о бронзаних гривни са урезима које потичу са истог локалитета. (Инв. 5485—5491). Са „Белог Брега“ у Брестовику потиче и једна мала, сумарно публикована остава истог времена (инв. 4739—4741).⁷ Такође непозната Holsteu остала је и остава из Јањева са бронзаним гривнама,⁸ као и она из Тешња са орнаментисаним бронзаним гривнама, гвозденим келтом и копљем, остава из Винче која поред гривни садржи и већу крстасту пробијену плочу,⁹ а као и остава из Брестовика припада прелазу из касног бронзаног доба (D) у рани халштат (А-В). Такође Холсте не публикује ни оставу са Бежаније такође из халштата А¹⁰. (Инв. 4752—4759). Исти је случај и са раније публикованом оставом из Привине Главе код Шида.¹¹

⁹ М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *op. cit.*, 60, Т. VI.

⁴ R. Pittieni, *Urgeschichtliche Grundlagen der europäischen Kultur* (1949), 158—160; М. Гарашанин, *op. cit.*, 63.

⁵ М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *op. cit.*, 51.

⁶ Ibid., М. Грбић, *Старинар* III С. V, 1928—1930, 51 и д., сл. 1 и д.

⁷ М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *loc. cit.*, Т. VI, е.

⁸ Ibid., 62.

⁹ Ibid., 23. За коректуру овде учињеног датирања према крстастој плочи ул. М. Гарашанин, *op. cit.*, 56—57 и нап. 73.

¹⁰ М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *op. cit.*, 77, Т. VI, д.

¹¹ Ibid., 105, М. Грбић, *Старинар* III С. VI, 1931, 24 и д., сл. 1—47.

Од предмета из других музеја Н. Р. Србије изостављена је публикована остава из Великог Средишта са 112 предмета.¹² Од оставе из Малог Жама публикован је само онај део који се чува у Градском музеју у Вршцу.¹³ Са жаљењем се мора констатовати да Холсте није обишао ни музеје у Сомбору и Панчеву, који садрже интересантан материјал за фазу металног доба коју он обрађује. Овде треба особито поменути наказе са Горњоварошке циглане у Панчеву.¹⁴

С друге стране може се констатовати да на неколико места Холстеова публикација исправља забуне настале услед недовољно прецизно и нетачно публикованог материјала, као и да се у њој налази и још необјављени материјал. У ову другу групу спада напр. објављивање налаза из Попинаца, који су раније погрешно поменути као да припадају бронзаном добу, док се стварно могу приписати истом времену као и остали налази које публикује Холсте.¹⁵ Исти је случај са материјалом из Бингуле, који се према нађеном копљу (Т. 10, 15) и срповима (Т. 12), може ставити у халштат В. Holsteu је остало непознато да материјал из Шербановца по свој прилици потиче из једног гробља са урнама.¹⁶

У прву пак групу спада на пример налаз из Уљме, где Холсте даје податак да је спирала за руку заједно са још 2 гривне нађена у гробу, док су друге 2 гривне и огрлица са краја бронзаног и почетка халштатског периода нађене у остави. Тиме се исправља податак који смо у „Археолошким налазиштима“ у погледу увијене спирале с резервом преузели од О. Менгина.¹⁷ Код материјала из Месића допуњени су досадашњи подаци у археолошкој литератури: види се да се он може датирати у халштат А, а, судећи по срлу (Т. 19, 25), можда и у халштат Б. Холсте не наводи и податак да је локалитет налаза познат под именом „Шупаја“.¹⁸ Холсте — је унео и више јасноће у питање металних налаза из Вршца. Према Милекеровом податку који је контрадикторан, јер он у тексту говори о ливници — и позива се на материјалу и из гробова“, преузето је у нашем поменутом делу да предмети потичу из ливнице.¹⁹ Међутим пошто Холсте наводи други материјал као онај из оставе или ливнице, јасно је да је у своме тексту Милекер начинио грешку, те да није дао одговарајућу слику материјала на који се у тексту позива. Холсте

¹² Ф. Милекер, *Старинар* III С. XV, 1940, 27 и д., 37, Т. 19 и д.; М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *op. cit.*, 74.

¹³ Ф. Милекер, *op. cit.*, 26; М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *op. cit.*, 74.

¹⁴ Ibid., 92 и д. (са наведеном литературом); Милекер, *op. cit.*, 25.

¹⁵ М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *op. cit.*, 101 (овде датирано по податку З. Винског).

¹⁶ М. Гарашанин, *op. cit.*, 58—59, сл. 3; М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *op. cit.*, 59.

¹⁷ Ibid., 75—76 (са наведеном литературом).

¹⁸ Ibid., 74—75.

¹⁹ Ibid., 71—73 (са наведеном литературом).

међутим није у свом делу навео ближи назив локалитета налазка, који је североисточна страна Козлука.²⁰

Дело Ф. Холстеа преставља једну најалост недовршену, но потребну и корисну публикацију. У њој је, макар и сумарно, прикупљен и публикован материјал разних музеја, који је добрим делом био досада необјављен. Тако нам је бар донекле омогућен рад са веома широким и разноврсним компаративним материјалом, који пружа могућност проучавања утицаја који су се на нашој територији укрштали, а каквих је одувек морало бити, и који су култури наше земље давали њен специфични карактер. Иако недовршено, Холстеово дело испуњава сврху коју су му његови издавачи наменили: да оно што њему самом није било дато да искористи, помогне сарадницима на истом пољу да се приближе његовом и свом циљу.²¹

Драга Гарашанин

²⁰ Ibid., 72.

²¹ „Möge das, was auszuwerten ihm nicht vergönnt war, den Mitarbeitenden helfen, seinen und ihren Zielen näher zu kommen“.

Josip Korošec, *Predzgodovinska naselbina na Ptujem Gradu*. — A. prehistoric Settlement on the Castle Hill of Ptuj, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, dela 6, Ljubljana 1951, стр. 1—2/2, са 108 слика у тексту, 618 слика на таблама и 6 прилога са плановима и профилима.

Ово дело проф. Корошеца претставља последњу у низу публикација које монографски третирају резултате значајних ископавања која је аутор водио на Птујском Граду 1946 и 1947 године. По своме обиму и савесности обраде не уступа ова монографија ни у чему публикацији не мање важне словенске некрополе откривене на истом локалитету.

После кратког увода (стр. 5—7), прелази аутор на детаљан опис положаја римског насеља и карактера његових слојева (стр. 9—18), при чему истиче компликовану стратиграфију коју је створило интензивно коришћење Птујског Града као гробља и насеља у разним епохама, готово до најмодернијих времена. Аутор притоме сматра да је Птујски Град у преисториско доба претстављао утврђено насеље-градиште, иако ископавања у овоме смислу нису пружила никаквих поузданих елемената. У склопу даље систематске обраде резултата ископавања осврће се аутор на станбене остатке који се свode на две сигурно фиксиране куће, од којих је једна била јако оштећена, док о постојању других зграда говоре само неповезани налази кућног лепа. Насупрот томе нађен је велики број огњишта (укупно 23), од којих су нека имала основу од керамике, док су у конструкцији других употребљавани и валуци (стр. 24—28). При томе је посебно (стр. 22—23) обрађена велика јама обележена као А 30, за коју проф. Корошец мисли да припада античком насељу, иако у њој није нађено античких остатака, и то стога што је у јами

нађено валутака који нису били у употреби у преисториском насељу. После овога писац сумарно износи податке о културном градиву нађеном код појединих непокретних објеката и у њима, фиксирајући код свих важнијих налаза и њихов тачни положај на терену (стр. 20—72). За многе керамичке објекте он сматра да се они могу довести у везу са славонском (вучедолском) културом. У наредном поглављу писац детаљније обрађује саме покретне објекте утврђујући њихов карактер, типологију и културну припадност. У првом реду обрађена је малобројна и прилично несигурна пластика, међу којом се особито истиче једна фрагментована фигура коју проф. Корошец сасвим оправдано води у везу са познатом статуетом из Марибора, тражећи порекло њеног типа у оквиру славонске културе (стр. 73—77). Највише места посвећено је обради керамике, што је потпуно оправдано већ с обзиром на обиље керамичког материјала. Посебно су обрађени техника (стр. 77—85), облици керамике (стр. 85—114), груба керамика и минијатурно посуђе (114—120) дршке (120—124), најзад и орнаменталне технике (стр. 125—141). Притоме је истакнут читав низ елемената за које писац мисли да стоје у директној вези са славонском културом. На стр. 142—150 обрађени су други предмети израђени од печене земље. Међу каменим објектима (стр. 151—161), поред каменог оруђа и жрвња, нарочиту пажњу заслужују сразмерно честе камене секире. Металних предмета нађено је врло мало (162—164), а и други културни остаци (као остаци хране) такође су ретки (стр. 125). У закључном поглављу (стр. 166—188), аутор је синтетички сумирао све резултате својих ископавања преисториског насеља, трудећи се да свим појавама утврђеним на терену да одговарајућу интерпретацију. Изнасећи сада много афирмативније гледиште да се на Птујском Граду ради о утврђеном преисториском насељу, аутор се упушта у један користан екскурс о карактеру босанских градина. Проф. Корошец се такође труди да на основу археолошког материјала пружи слику о величини насеља, за које сматра да је имало 25—30 кућа, и о занимању становништва, које се бавило сточарством, ловом и вероватно земљорадњом, а само је израђивало разне производе којима се служило. Проф. Корошец мисли такође да су становници Птујског Града сами израђивали металне објекте које су употребљавали. На основу многобројних аналогја аутор је мишљења да насеље, које он датира у доба 1100—900 година пре н. е., припада Илирима. Интересантни су пишчеви закључци у погледу односа између славонске културе и осталог материјала са Птујског Града. Овде није било могуће установити стратиграфске разлике између славонског и осталог материјала, а и због сразмерног обиља предмета славонске културе, проф. Корошец мисли да су ова два културна комплекса стајала у тесном додиру и да је славонска култура која припада бронзаном добу била истовремена са халштатском културом. За овакав дуги живот славонске културе уопште аутор налази по-

пример: 1) спирањем слоја дејством атмосфере, како је то по правилу случај на градинама; 2) наношењем земље са неког другог терена ради нивелације, при чему је могло доћи до мешавине материјала разних култура. Класичне примере ове врсте претстављају случајеви у Tigani-у и Orchomenos-у,⁵ а како изгледа и онај у најнижем слоју Дубравице-Magum-a;⁶ 3) иста појава може наступити и онда када на једном налазишту живот у једном одређеном периоду није био интензиван, већ је оно само сасвим пролазно или повремено било у одређеној епохи настањено или коришћено. Тако се на оваквом налазишту није могао створити засебан културни слој, нити је на њему било објеката (зграда, јама) који би се сачували у слоју и по напуштању насеља. На таквим местима могло је само постојати нешто расутог керамичког и другог материјала на површини земље. Ако је, сада, касније на таквом локалитету настало дугометрајно насеље са зградама, јамама итд., које је за собом оставило културни слој, разумљиво је да се копањем и земљаним радовима на терену материјал ранијег насеља могао унети у каснији слој, те га данас налазимо измешан на том локалитету. Тако се данас сматрају несигурним т.зв. прелазни слојеви између неолитског и раног бронзаног доба на грчким налазиштима.⁷ Сличан случај постојао је и на Грацу код Злокућана, где пролазни келтски боравак није оставио засебног културног слоја изнад неолитског.⁸ Најзад, и на самом Птујском Граду нађено је нешто латенског материјала, а да не постоји засебан латенски слој. Међутим, свакако због тога овај материјал не треба сматрати истовременим са преисториским или касноантичким насељем у Птују.

с) Истовременост славонске и халштатске културе на Птујском Граду имала би се примити као чињеница само онда ако бисмо располагали затвореним налазима са материјалом нађеним *in situ* а који би припадао халштатској и славонској култури. То значи да бисмо морали имати материјала било из гробова било из зграда које су из неког разлога (пожар, изненадни напад непријатеља и др.), напуштене са целокупним својим инвентаром остављеним онако како је служио за време употребе те зграде. Но такви налази недостају на Птујском Граду. Предмети из иначе оштећених кућа који су приписани славонској култури одређени су само по својој техници, те нису сасвим сигурни. Што се пак тиче огњишта, овде нам долази помоћ савестан начин публиковања материјала. Он међутим показује да фрагменти славонске културе нису заправо налажени на огњиштима већ растурени у већој или мањој удаљености од ових. Нема поузданих елемената који би говорили за то да

су крај огњишта икада цели и поуздани судови славонске културе стајали заједно са халштатским материјалом.

Из свих горе наведених разлога морам према занимљивом гледишту проф. Корошеца, које прихватају и припадници његове школе, да заузмем засада резервисан став.

Када је реч о славонској култури, потребно је осврнути се и на листу налазишта коју је у својој последњој публикацији изнео проф. Корошец. Подела налазишта у три групе коју је аутор том приликом спровео сасвим је оправдана и свакако једина могућа, али бих код одређења и класификације појединих налазишта морао ставити неколико примедби, и то:

а) Налазишта Бобота и Оролик (стр. 181, бр. 6 и 8) мислим да није требало преузети из Шмита чак ни са знаком питања, јер је са тих налазишта познат само метални материјал, који се ни по чему не може специјално везати за славонски комплекс.

б) Исти је случај и са Старим Јанковима, који су од Шмита преузети без знака питања. (стр. 181, бр. 9).

с) Из Шмитовог нејасног податка о насељу на Вуки (стр. 181, бр. 7) не може се са сигурношћу извести ма какав закључак о налазима славонске културе на томе локалитету: „Der sogen. Pfahlbau... gehört einer Pfahlbaukultur der Bodroger Stufe (sic!) an und reicht bis in die Vučedoler Zeit“.⁹

д) Налазиште из Чоке не може се везати за славонску културу (стр. 182, бр. 25) и могло би се само приписати Корошецовој групи 3. Примерак славонске културе потиче наиме из једног гроба, а гробови на овом месту припадају Bodrogerstufe култури. Налаз је значајан једино за релативну хронологију.

е) Исто тако несигуран изгледа ми данас налаз из Прибоја. Један од судова са овога локалитета додуше се својим обликом може повезати са славонском културом. Но за други, како истиче и сам Корошец, нема директних аналогја у оквиру славонске културе. У питању је суд са две дршке који се без даљег може везати за овакве облике познате у балканско-анадолском комплексу почев од раног бронзаног доба у низу локалних варијанти, а који се даље шире и у Панонију (група Мокрин—Перјамов, Wieselburg—Gata итд.). Директне аналогје постоје у Драгачевским тумулима који су металним налазима поуздано датирани.¹⁰ Много је вероватније да се уз овај комплекс мора везати и Прибој на Лиму.

У погледу датирања насеља на Птујском Граду потпуно се слажем са оценом проф. Корошеца. У овом смислу могу се навести још неки аргументи. Они се углавном ослањају на метални материјал и, особито, на керамiku. Метални предмети са Птујског Града

⁵ R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol (1945), 145.

⁶ М. Гарашанин—Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 33 и д. (са наведеном литературом). За Прибој ун. Ј. Корошец у Glasnik Hrv. zem. muzeja LIV (1942), 51 и д., сл. 1—2.

⁵ E. Kunze, Orchomenos II, die Neolithische Keramik (1931), 4 и д.; V. Milošević, op. cit., 24.

⁶ Ђ. Мано—Зиси, Р. Марић, М. Гарашанин, Ископавања на Орашју, Старинар Н. С. I (1950), 145.

⁷ V. Milošević, op. cit., 38 и д.

⁸ M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), и д.

додуше су малобројни и лоше очувани, што знатно отежава њихово археолошко коришћење. Поред тога њихове фотографске репродукције у Корошецовом делу нису увек најуспелије па је штета што и овде, као код керамике, аутор поред фотографија није дао и цртеже самих објеката. Но и поред тога могу нам ови објекти пружити извесних индикација за датирање. Нарочито то важи за врхове стрелица, особито за примерке у сл. 162 и 426. У питању је тип стрелице који је добро познат из разних некропола раног халштата-периода поља са урнама (Urnenfelderzeit). Налазимо га на пример у некрополи у Wels-у у Горњој Аустрији, типичној за халштат A¹⁰, а Willvonseder наводи да је тај облик специфичан за период поља са урнама (Urnenfelderzeit). Исти облик познат је и из тиролских некропола, где се у гробу 77 у Wilten-у, такође појављује оваква стрелица¹¹. Овај гроб припада периоду II тиролских некропола по Wagner-у, који одговара халштату A¹². Што се тиче игле, иако је она јако оштећена, изгледа да се ради о типу игле са малом куластом главом испод које је игла хоризонтално жлебљена (сл. 99). И игла ове врсте позната је из Wels-a¹³, а у Тиролу налазимо је у гробовима 14, 81 и 88 у Wilten-у, где претставља један типичан елеменат прве групе налаза периода поља са урнама што би одговарало раном халштату A по Rajnekey¹⁴.

Много значајније податке за датирање пружа нам овде керамика. Оно што нарочито пада у очи било би да у насељу на Птујском Граду недостају типични облици посуђа везани за халштат A, какве на пример познајемо из Wels-a или из тиролских некропола.¹⁵ Насупрот томе добро су заступљени они керамички облици који су типични за крај периода поља са урнама — халштат B, који се одликује низом територијално јасно одређених и локално специфицираних варијанти као што су тип Stillfried-Gross-Enzersdorf и тип Марибор-Горња Хајдина-Вал. Тако се за групу Stillfried-Gross-Enzersdorf везују облици судова који су тамо употребљени као урна а одликују се коничним вратом и наглашеним трбухом,¹⁶ затим зделе са увученим ободом, често украшеним канелурама,¹⁷ судови са једном дршком,¹⁸ а добрим делом и суд са вишим коничним вратом.¹⁹ Птуј и Горња Хајдина

имају пак у керамици следеће заједничке елементе: лонце,²⁰ зделе са једном дршком која прелази преко обода,²¹ зделу са две дршке,²² терине.²³ У оба комплекса јавља се и пехар на нози.²⁴ Сродност Птуја са Хајдином много је јача но са Gross-Enzersdorf-ом. То је и разумљиво, јер се ради о другој локалној варијанти. Здела (или ниски пехар) са две дршке у Хајдини и Птују свакако стоји у вези са утицајима са југа и већ раније поменутих великим комплексом у коме су такви облици карактеристични још од ране бронзе. Но с друге стране не треба смести с ума да између Птуја и Хајдине постоје и извесне битне разлике. Тако, водећа форма некрополе у горњој Хајдини, амфора са две мале дршке на рамену, недостаје у Птују. С обзиром на чињеницу да су ова два налазишта удаљена свега неколико километара, искључена је могућност да се овде ради о случајности. Ова појава може се протумачити само на два начина и то:

а) разликом у керамици између некрополе и насеља;

б) хронолошком разликом.

Докле год не располажемо несумњиво истовременим некрополама и насељима периода који нас овде интересује, а најбоље би било ако бисмо уз једно систематски испитано насеље познавали и његову исто тако испитану некрополу, остало би прво објашњење спекулативно. Уопште сам мишљења да би археолози у извођењу далекосежних закључака о разлици керамике насеља и некропола без довољно сигурних аргумената требало да буду обазривији него што су то обично, јер ми изгледа да се тиме на најлакши начин избегава једна тешкоћа, при чему се стварно постојећи проблем и не начине. У данашњем стању нашег знања индикације говоре пре за хронолошку разлику. У овоме смислу указују следећа факта:

а) F. Holste датирао је комплексе Stillfried-Gross-Enzersdorf, Марибор—Горња Хајдина—Вал, тако што сматра да они отпочињу у халштату B да би се готово без прекида продужили у халштат C²⁵. У томе смислу говори и веза ових комплекса са Даљем, који већина археолога данас приписују халштату C. Интересантно је да се у Даљу јављају и амфорице са две дршке, некад у детаљима еволуисане тако да несумњиво припадају халштату C²⁶.

¹⁰ K. Willvonseder, Das Urnenfeld von Wels, Archaeologia Austriaca 7 (1950), 16 и д., Abb. 9, 1—2.

¹¹ K. Wagner, Nordtiroler Urnenfelder (1943), 40, 130 и д., T. 27, 4.

¹² Ibid., 39 и д.

¹³ Willvonseder, op. cit., 31 и д., Abb. 12, 1.

¹⁴ Wagner, op. cit., 32, 39.

¹⁵ Willvonseder op. cit.; Wagner, op. cit., 39 и д., T. 37—39.

¹⁶ Willvonseder - Hetzer, Das Urnenfeld von Gross-Enzersdorf, Archaeologia Austriaca 9 (1952), 52 и д., Abb. 9, 3; 11, 1, 13, 2. ун. Корошец сл. 205, 257.

¹⁷ Willvonseder - Hetzer, op. cit., Abb. 6, 6; 8, 2; 9, 1; 10, 5; 11, 7, 12, 2; ун. Корошец, ал. 38, 39, 65, 139, 152, 317, 318.

¹⁸ Willvonseder - Hetzer, Abb. 11, 2, 3; ун. Корошец, сл. 18, 97, 98, 226.

¹⁹ Willvonseder - Hetzer, op. cit., Abb. 10, 1; 12, 1; ун. Корошец, сл. 8, 357.

²⁰ F. Starč, Ilirsko grobišče na Zgornji Hajdini pri Ptuju, Arheološki vestnik, I, 1—2 (1950), 31 и д., сл. 2a—c, T. II, 11—12; III, 13; ун. Корошец, сл. 67, 68, 213, 325, 358, 389, 406 (Терминологија узета по Starč-у).

²¹ Starč, op. cit., сл. 3, a, b, d; T. III, 16—18, 20, 22—24; IV, 25—29; ун. Корошец, сл. 18, 59, 97—98, 226, 354, 527.

²² Starč, op. cit., сл. 3c; T. III, 19; ун. Корошец, сл. 12, 85, 138.

²³ Starč, op. cit., сл. 5, a—d; T. V—VII, 40—49, 51; ун. Корошец, сл. 16, 37, 212, 255.

²⁴ Starč, op. cit., T. V, 39; Willvonseder - Hetzer, op. cit., Abb. 6, 4.

²⁵ F. Holste, Zur Bedeutung und Zeitstellung der thrakisch-illyrischen Pferdegeschirrbrosen, Wiener prähistorische Zeitschrift, XXVII (1940), 29 и д.

²⁶ V. Hoffiller, Corpus vasorum antiquorum, Yugoslavia fasc. 2 (1938), T. 10, 5—6. Можда су еволуисани из истог типа и облици као T. 10, 3—4.

Целокупни поменути комплекс припада, дакле, халштату В, а временски очигледно гравитира ка пуном халштату - халштату С.

б) Метални налази из Птуја могу се међутим пре везати за нешто ранију фазу периода поља са урnama-халштат А. Тако, с обзиром на своју керамику типа халштат В, Птуј несумњиво припада овој фази, али, на супрот горе поменути групама некропола, гравитира према халштату А.

Отуда ми изгледа да би се Птујски Град могао временски ставити у једну ранију фазу халштата В, насупрот Горњој Хајдини, која припада нешто млађој фази тога периода. С обзиром на данас усвојене апсолутне датуме за халштат В и С, који су наравно апроксимативни, била би апсолутна датација коју проф. Корошец предлаже за Птујски Град (1100—900 пре н. е.) савршено тачна.

Технички дело проф. Корошеца добро је опремљено, као што је то случај и са ранијим публикацијама о ископавањима у Птују. Ипак бих и овде поновно замерку учињену и у вези са његовом публикацијом словенске некрополе, а наиме да је незгодна нумерација слика у тексту и на таблама истим бројевима, што отежава сналажење читаоцу. Ово утолико пре што је сада овакво обележавање проширено и на слике у прилозима.

Јасно је да су се, код обиља материјала, факата и података које је у својој публикацији проф. Корошец изнео, аутору могли поткрасти извесни лапсуси. Ја ћу се овде ограничити само на један који сам запазио, а који сматрам значајнијим, јер отежава правилно оцењивање ископаног објекта. На стр. 22 писац наводи да је у кући I нађена мања јама пречника око 0,90 м. а дубине око 18 см. У даљем излагању опет се говори о јама у кући I (по свему судећи истој), али се поред истог пречника наводи дубина од 0,50 м.

Горње излагање показало је колико је проблема покренуто у вези са савесним ископавањем једног јединог налазишта раног халштатског периода и његовим публиковањем према захтевима модерне археолошке науке. Свакако да ће тек даљи рад у овом правцу моћи да донесе дефинитивно решење низу таквих проблема. Што су ови проблеми покренути, што је рад на њиховом решавању ушао у одлучну фазу, заслуга је проф. Корошеца и његовог преданог рада у Птују. Морамо бити захвални аутору што је податке са својих ископавања изнео тако савесно и објективно да је тиме омогућено сагледање питања на чијем ће решавању имати да раде они који даље буду испитивали халштатски период у нашој земљи. Проф. Корошец је у овом правцу после ослобођења учинио први, пионирски корак.

М. В. Гарашанин

Branko B. Gavela. *Keltski oppidum Židovar*. Докtorsка дисертација. Универзитет у Београду, Београд 1952, стр. 70, прил. 63.

Међу нашим новим делима из преисторије и ова књига примењује данас уобичајену

композицију за рад о једном ископаном и проученом локалитету. У њој се са разних тачака разматра само налазиште као и налази са њега. Постављена су многа питања на која је требало дати одговор о археолошком значају Жидовара, келтског утврђења код Орешца у јужном Банату, које лежи северо-западно и недалеко од Беле Цркве. Сви ти детаљи заједно имају задатак да пруже слику о развоју и стању културе, привреде и друштва последњих столећа старе ере на овако издвојеном месту нашег Подунавља. Они само у целини потврђују да је Жидовар у једном времену био келтски и да је имао раније аутохтоне основе. Али ти детаљи рашчлањени садрже и указују на супротности и, следствено, на дубоке разлике од досадашњих археолошких поставки о развоју материјалне културе и друштва одређеног времена у нашем крају и уопште. Зато је задатак овог приказа да укратко пружи концепцију о Жидовару онакву какву ова књига разрађује и да уједно истакне те супротности, са питањем да ли је било довољно доказа за потпуно ново тумачење извесних одвојених и запажених појава на том налазишту или са њима треба бити обазривији.

Књига је подељена на седам поглавља са мањим одељцима који обрађују поједине теме. Тако су у првом поглављу врло прегледно изнети подаци о ранијим забелешкама у археолошкој литератури о Жидовару. Крупнијих радова о њему није било, јер није био систематски истраживан, све до последњих ископавања приказаних у овој књизи. Исто тако је описана топографија и геолошка структура локалитета са тумачењем топомастике Жидовара. За њу постоји више основа у нашем и словенским језицима из којих су Румуни и преузели такав назив за сличне археолошке споменике и дали име Жидовара и овом утврђењу које се уздиже усред равнице. — У другом поглављу извршена је подела археолошког материјала. За време радова 1948 и 1949 године откопано је шест ровова. У свима, изузев једног без праве археолошке садржине, откривена су по три културна слоја, дубински и временски различита и постављена један над другим, — први почиње од 1.70 до 1.60 м, други од 1.90 м, а трећи од 3.02 м. Први указује да је тада на Жидовару постојало келтско насеље збијеног типа са мноштвом латенског материјала, други садржи извесну количину латенског материјала, а трећи поред грубог посуђа са одликама неолитске керамике садржи још и панонску керамику. Али и поред тога изведен је закључак да културни материјал припада само двома културама развоја са два разна етничка елемента. Откривени културни материјал садржи више врста, керамику, архитектонске објекте, оруђе од земље, камена, кости, јелењег рога и метала. Међутим пада у очи да се камене секире, клинови и чекићи као и кремени ножићи налазе поред одљусака и једра опсијана. Исто тако објекти од гвожђа откривени су једино у другом и трећем слоју. Међу архитектонским објектима нађен је кућни леп са отисцима плетара, који чува

традицију неолитског културног степена, затим камена супструкција кућа, најзад остаци огњишта, сувог зида и палисада. Две последње врсте налазака стоје у вези са утврђивањем овог насеља. Открићу каменних оруђа у латенском стратуму, које указује на одређене временске термине, приписује се само секундарна вредност. Метални предмети су од бронзе и гвожђа, има их мало, а нађен је и један средњи римски републикански новац. — У трећем поглављу истакнуто је да откривена керамика пружа податке о келтском карактеру жидоварског опидума. Затим се тврди, да су, за разлику од других познатих великих келтских налазишта ван наше земље, на тој керамици обележени приликом ископавања стратиграфски подаци за сваки проучени објект. Она је подељена на грнчарију рађену руком и ону рађену витлом. Груба керамика која не познаје витло личи на неолитску. Тој групи припада и неколико минијатурних ваза. И панонска керамика, рађена руком, откривена је и у аутохтоном и у латенском слоју. Ова појава пружа нове основе за апсолутну и релативну хронологију панонске групе. Истакнуто је да та хронологија има важност не само за нашу земљу већ и за целу балканско-подунавску област. Посуђе рађено на витлу сиво је или бојено. Највише припада латену III, али се и у најмлађем стратуму поред њега налази и посуђе из латена II и I, као и гало-римска керамика. Засебно су обрађене орнаменталне технике и мотиви. — Општи карактер материјалне и духовне културе Жидовара изражен је у четвртном поглављу. Као главно занимање становника опидума истакнута је агрикултура, поред које су се бавили и ловом. Из изванредног обиља келтске керамике на Жидовару види се да јој је овде био индустријски центар, одакле се извозила у карподачке, илирске и трачке области. Осим тога, налази се веће количине гвоздене згуре указују на развијену металургију. Све то упућује на закључак да је Жидовар био привредно јак и да је имао развијену трговину. У вези са фрагментима једног откривеног жртвеника од печене земље говорено је о религији Келта и једва нешто о уметности, с обзиром да скромни налази те врсте нису пружили довољно основе за овакву тему. На крају овог поглавља прегледно је дат карактер и тип келтских опидума. — Свакако да је за потпуно разумевање развоја Жидовара било потребно разрадити етнички проблем у петој глави. Ту је изложена општа карактеристика ратоборних Келта, пут њихове инвазије у часу највишег културног и војничког развоја правцем према богатој Грчкој, долазак у наше Подунавље крајем IV и почетком III века старе ере и дуги боравак Скордиска у овим крајевима. У широкој области око данашњег Београда Келти су се мешали са аутохтоним илирско-трачким живљем, чији стратум постоји и у Жидовару, док дачког нема. Цело ово поглавље пуно је осврта на античке историчаре. — Странице шестог и седмог поглавља испуњава датовање Жидовара и закључак. Жидовар садржи сло-

јеве две културе, старије панонске аутохтоног становништва и млађе келтске. Најнижи стратум дао је материјал искључиво од културе прекелтског становништва, а примерци грубе керамике показују одлике старијих епоха, које се могу тражити све до неолита. Културе варварских народа на граници грчко-римског круга могу се осветлити и писаним споменицима. Због тога настаје нов однос у преисторији који све више спушта баријеру између ње и класичног доба. Панонска керамика, која се појављује за све време трајања насеља, нова је чињеница од прворазредног значаја за одређивање хронолошког положаја Жидовара према хеленистичком слоју Винче. На основу писаних извора и стратиграфије Жидовара, у нашем Подунављу млађа граница халштатског периода гвозденог доба пушта се до доласка Келта, до почетка III века старе ере. Тада почиње латенска цивилизација, која се потом меша са римском. Гвожђе је код нас могло ући у употребу почев од VIII века старе ере. Раздобље између VIII века и доласка Келта означава временске границе старијег гвозденог доба. „Све дотле упоредо са бронзаном културом одржавала се и неолитска и енеолитска култура првих сталних насеља у нашој земљи за чији се прототип може сматрати слој земунца у Винчи. То доба одговара раним вековима првог миленијума...“ У закључку је истакнуто да је тако осигурана хронолошка скала наше преисторије, у којим ће се оквирима извести поуздано датовање свих наших култура и локалитета.

У последње две реченице, од којих је прва дословно цитирана а друга у изводу тачно приказана, дат је закључак ове књиге о старости културе и њиховој етничкој разлици на Жидовару. Заједно са тим а само на основу појава добивених приликом мањих ископавања на том једином налазишту донета је у овој књизи потпуно нова концепција за релативну и апсолутну хронологију свих наших преисториских култура. По тој хронологији, у средњем Подунављу у раним вековима првог миленијума старе ере почиње живот преисториског човека, који упоредо са бронзаном културом одржава и неолитску и енеолитску. Та се појава, дакле, везује за X и IX век, јер у VIII почиње старије гвоздено доба, које траје до почетка III века, када долазе Келти са латенском културом и потом се мешају са римском. Такво тумачење је у супротности са постојећим закључцима о трајању, следу и развоју преисториских култура средњег Подунавља, донетом на основу проверених појава на десетинама археолошких налазишта и објављеним у стотинама штампаних радова. У њима се старост неолитских култура код нас цени најмање од две до три хиљаде година, и више, у старој ери, и нигде се не истиче упоредност ових култура са бронзаном као нормативна појава. Уједно се сматра да стилски почетак халштатских култура, старијег гвозденог доба, пада раније, тј. пре VIII века, без обзира што је употреба гвожђа због обиља бронзе у нашим крајевима стварно касније нестала. Једино је у складу

са досадашњом хронолошком скалом долазак у наше крајеве Келта носилаца латенске културе. Међутим ова нова систематика је у супротности чак и са издвојеним тумачењем о Винчи, иако се стратиграфија Винче помиње као паралела Жидовару на истој страни на којој се говори о датовању. Јер познато је да Винча нема латенског слоја, нити у њој упоредо иду, нити су помешане бронзане културе са неолитском и енеолитском. Бронзане културе су одвојене у т.з. хеленистичком слоју Винче и налазе се изнад старијих неолитских. С друге стране ни одвојена хронологија Винче не везује њен почетак за X век старе ере већ за VI. На овај начин су закључци из ове књиге у двострукој супротности. Генерализацијом жидоварских појава изложена концепција о датовању преисториских култура код нас не слаже се са постојећом данашњом општом систематиком, а ни са издвојеном о Винчи. Осим тога, закључци ове књиге дубоко се разликују од стварности друштвене генезе. Та не познаје дугачке прекиде — празне хијате, — после којих се из ничега опет појављују човек и друштво, нити сматра да је варварска култура само одблесак тесно везан за класични грчко-римски свет. Јер генерализацијом жидоварских појава, као што је то учињено у овој књизи, код нас се варварске бронзане културе јављају упоредо са неолитским тек на почетку првог миленијума старе ере. Према овом изгледало би да све дотле није било друштвеног живота код нас и да је прекинут ланац развоја после палеолитских и мезолитских култура леденог доба, које су код нас несумњиво постојале. А то би значило да пуних четири хиљаде година, — од престанка постгласијелних култура до појаве бронзано-неолитских на Жидовару, — у седњем Подунављу није било људског живота, друштва, ни стваралаштва. Закључци ове књиге не осврћу се ни једном речи на ове крупне проблеме и доводе читаоца у положај да осети њихову тежину и да сам тражи одговор на њих. Зато је потребно осврнути се на поједине доказе у овој књизи, испитати како су методски добивени, и утврдити зашто су довели до закључака супротних и различитих од савремене систематике у археологији и друштвене генетике. Само ће се тако моћи оценити да ли су ти закључци са Жидовара превазишли досадашње резултате археолошке науке и постали нова тековина наших радова о преисторији, или су они одраз теорија које су у савременој науци напуштене.

Већ на почетку књиге (10 и 11 стр.) сасвим исправно су доказана три културна слоја, диференцирана дубински и по садржини и чак међусобно одељена пешчаним слојем са наслагом леса. Међутим, одмах после тога (стр. 11) без исцрпнијег образложења утврђује се постојање само две културе и два разна етничка елемента. Зашто, наједанпут, две културе и два етноса место три, када и стратиграфија и типологија упућују на три културе и етноса.

Затим, запажене су камене секире, длета и чекићи. Такође су нађени крени ножићи

у дубљим слојевима са металним предметима, а и на површини, као и одљусци и једра опсидијена (стр. 12). Значи, типичан неолитски материјал, крени ножићи и опсидијан налазе се на Жидовару у свим слојевима и на површини, чак и заједно са објектима од гвожђа. Врло издвојена, чудна и изврнута појава. Неолит на површини а гвожђе у дубини. Да ли та појава оправдава можда преурањен закључак о упоредности бронзане културе са неолитском и енеолитском и о потреби уопште нижег датовања преисториских култура других наших локалитета аналогног садржаја? Или она указује на помешаност покретних предмета у јасно издвојеним слојевима из објективних разлога — усецање слоја у слој, односно из субјективних разлога, тј. из могуће недовољне пажње приликом ископавања и незапажања таквих усека. Питање је да ли аналогије са латенских налазишта изван наше земље на којима је нађено камено оруђе као на Жидовару у латенском стратуму оправдава овакве закључке (стр. 16). Ово у толико пре што ти извештаји (по цитату 48 са исте стране, сви су из времена пре 1910 године) са ископавања потичу још из времена када су методе теренског истраживања преисториских налазишта биле несавршене и када се помоћу њих није могао на задовољавајући начин издвојити слој од слоја са њиховом садржином.

Велика је штета што су приложени планови технички врло слабо израђени. Из њих се не види изразито место где су биле куће са лепом, односно оне са каменом супструкцијом (стр. 12 и 13). То није јасно исцртано ни у хоризонтални, док профили уопште недостају. Осим тога, за све овакве појаве, изузетно важне за развој архитектуре на овом налазишту нису свугде обележене потребне коте. А далекосежни закључци су донети и без та два нужна детаља. И опет су, — као код покретних предмета, — испали остаци кућа стратиграфски помешани и насеље је имало, тако изгледа, оба грађевинска типа упоредо у употреби. Исто тако недостају планови за суви зид и палисад. Због тога њихов однос и временска припадност, као и код кућа, нису јасни. А из таквих планова могло би се тачно видети којој епохи припадају ове одвојене грађевинске врсте на утврђеном насељу.

У књизи је истакнуто да је сваки проучени керамички објект са Жидовара добио стратиграфски податак (стр. 21). Иако је то основно при проучавању керамике са налазишта где има више слојева, оно само за себе није довољно да пружи неоспорне податке за систематику ако су врсте помешане, као што је то случај на овом налазишту. Такође је наведено да друга керамика технички и типолошки потсећа на керамику бронзаног и неолитског доба (стр. 21). Ту се у место речи „потсећа“ могло слободно написати да је керамика са Жидовара технички и типолошки иста као на другим налазиштима нашег Подунавља из бронзаног и неолитског доба. У томе случају датовање Жидовара не би могло бити доведено у питање због помешаних слојева, већ би се јасно видело да три слоја претстављају три

културе, латенску, бронзаног доба и неолитску, иако се панонска керамика налази у сва три слоја (стр. 24). Јер старост материјалних култура методски подједнако одређују и стратиграфски подаци и типолошки изглед нађених објеката. Али се са њима мора обазриво и сигурно манипулисати. Иначе постоји опасност да се дође до неодрживих закључака. И као што је потребно да се у типологији керамике осети разлика значења речи „потсећати“ и „бити исти“, тако исто не треба заборавити да стварати у духу традиције не значи израђивати предмете материјалне културе истоветно са оним из ранијих времена, већ само сличне, али диференциране и условљене развојем. Пошто је на Жидовару један део грубе керамике истоветан са другим налазима нашег неолитског доба, то и ова керамика припада неолиту, а није само производ рада са неолитским традицијама у млађим фазама, како се то у књизи наводи (стр. 22).

Даље се наводи (стр. 28 и 29) како се међу посуђем рађеним на витлу, које највише припада латену III, јавља већ у најмлађем стратуму и керамика латена I и II, као и галоримска. Приликом набрајања ових посуда није појединачно истакнут њихов период. Не треба, међутим, ни истаћи колико је то било потребно с обзиром на наше будуће радове на латену, када се зна да нико досада код нас није систематски обрадио латенску керамику. А књига је првенствено намењена баш тој епохи, и очекивало би се да је у том барем потпуна.

Изгледало би да је етнички проблем у књизи добро постављен и да је циљ келтских освајања била Грчка. Али ова поставка губи од своје убедљивости кад се узме у обзир и чињеница да је келтски напад на Италију извршен сто година пре похода на Грчку (стр. 47). Исто тако због временске разлике од скоро 200 година било је потпуно непотребно истицати једну констатацију која се сама по себи разуме и намеће наиме да се Жидоварски опидум разликује од дачке тврђаве Сармисегетuze из доба краља Децебала (стр. 55). Јер изглед на рељефу овог дачког утврђења потиче из II века наше ере, а Жидоварски су остаци из I века старе ере. За тих 200 година разлике било би и на Жидовару грађевинског развоја и напретка да је остао у употреби.

То би биле основне примедбе на методску обраду у овој књизи.

Због такве обраде жидоварског материјала извршена је нова, недовољно доказана систематика развоја преисториских култура у средњем Подунављу са почетком X века старе ере за наолит. За оправдање овако ниског датовања употребљени су антички извори и наглашена је потреба тумачења и везивања варварског преисториског живота за грчко-римски антички свет. За познаваоце развоја археолошке науке оваква схватања нису ни усамљена ни нова појава. Данас таква схватања припадају прошлости и свугде су напуштена, док се код нас још појединачно

подржавају као рефлекс романтике, која није разумела да је свет могао постојати, развијати се и стварати и без класичних утицаја. Исто тако је давно преброђено и питање хијата у развоју преисториских култура. Оно је раније могло постојати због недостатка довољног броја откривених налазишта. Данас, међутим, бројни локалитети доказују да су се човек, друштво и рад развијали непрекидно од најстаријих палеолитских култура у глацијалу и да никад и нигде није било дугог и осетног прекида у том развоју.

Радови на Жидовару су несумњиво утврдили велики значај овог налазишта за последња столећа с. е. Закључци који се односе на келтски период овог утврђења у складу су са материјалом добивеним на терену. То се, пак, не би могло рећи за оне закључке који се односе на претходни развој Жидовара.

Напротив, ови закључци, већ због самог начина ископавања, не могу садржати потпуно поуздане резултате. Поједине поставке, штавише, изгледају неодрживе, с обзиром да чињенице очигледно указују на то да је Жидовар живео одвојено у неолитској, панонској и латенској епохи. Стога се намеће питање: није ли и Жидовар један од оних локалитета са сложеном археолошком садржином на коме би поновна ископавања дала резултате који би сами по себи говорили у прилог ревидирања закључака изнетих у овој књизи.

М. Грбић

Antikna skulptura u Hrvatskoj. — Zagreb 1952, стр. XXXVI, табл. 80, са француским и енглеским резимеом.

У низу нових издања из археологије и историје уметности у Хрватској и ова књига заузима својом одличном техничком обрадом издвојено место. Она као таква са другим тамошњим књигама сличне садржине може послужити и код нас за углед како треба штампати репродукције да би била задовољена читаочева жеља да са текстом добије што бољи илустративни материјал. Ни на корицама ни на првој страни не пише ко је допринео да ово издање буде толико добро. Али на другој страни је истакнуто да је предговор написао Марцел Горенц, фотографије израдио Маријан Сабо, а избор репродукованих дела да су извршили Јела Тадијановић и Марцел Горенц.

Велика је заслуга именованих што је цео материјал уметнички фотографисан, па су лако добивене и добре репродукције. Но скоро на свим репродукованим објектима осећа се да су они у првом реду били подвргнути уметничком ефекту, а тек у другом научној археолошкој истини. Зато су због контрастнијег сенчења нестали додуше многи детаљи, али фотографије су одреда лепе, но нису увек и довољно истинске за науку. Што се самог избора тиче, он је добро начињен. За њега је требало и естетског смисла и стручног знања, и оба та постулата су од приређивача задо-

јући ауторима за њихову савесну обраду материјала и поставку проблема, морамо очекивати детаљну монографску студију материјала из Straubing-a.

M. B. Гарашанин

André Grabar, *Martyrium — Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique* — 1er volume: Architecture. Ed. Collège de France, Paris 1946, Fig. 135 Album LXX pl. 1943.

Дуги је низ година, поглавито период између Константина и Калвина, испунио развој једног од најраспрострањенијих архитектонских типова, мартријума, везаног за култ веровања у благотворни утицај реликвија. У првом делу ове књиге аутор расправља о питањима која се дотичу односа религиозних осећања и уметничког израза, као и о вези конкретног верског акта са грађевином или сликом. Удео верског чиниоца, кроз многе временске периоде и у различитим уметничким покушајима, вероватно није увек исти и врло је тешко одредити га. У овом је случају, када је у питању култ реликвија, та тешкоћа веома мала.

Реликвија је материјална ствар, тело или део тела свете личности, или објект који је био у вези са њом. Имала је дакле земаљски карактер, али је и као таква сматрана да служи вези између верника и божанства. То инспирише уметника да ствара иконографију и архитектонски оквир, који ју је штитио. Он не напушта традиције монументалне архитектуре која би одговарала овој високој намени, те тако антички маузолеј даје иницијативу грађевинама посвећеним мученицима. Услови који су створили маузолеј били су слични. И пагански архитект је стварао оквир, у који је смештена статуа или гроб хероја, а у суштини исти је карактер задржао и мартријум. Исто је тако у маузолеју на живопису претстављан херој или сцена из митологије, као што су се у мартријуму налазиле слике везане за историју реликвије. Велика разлика у верским схватањима паганства и хришћанства није сметала развоју хришћанских споменика на бази одговарајућих античких. Због тога је и писац један део своје студије посветио проучавању ових паганских претходника, тражећи у њима идеолошко и материјално родство.

Поред овог важног питања везе хришћанства са антиком, расправља се и о подвојености у црквеној хришћанској архитектури Истока и Запада. Одмеравајући утицај култа реликвија на развој цркава, долази се до бољег разјашњења дубоких разлога који су одвојили ове две хришћанске уметности, па се свака развијала даље, удаљавајући се од заједничке верске основе.

Прелази се затим на систематско раздвајање уметничких дела, подвлачећи већи или мањи значај религиозних поставки, које налазе свој израз у елементима архитектуре и сликарства. Наведени су у свакој групи само

најкарактеристичнији примерци, чиме је избегнуто њихово потпуно набрајање. У даљем разлагању се разликују два периода, који одговарају двема фазама у развоју споменика ове врсте. Јасно је да тачне границе између ова два раздобља не могу да се повуку, али је осетна разлика у развоју хришћанства створила разлику и у одговарајућим уметничким делима. Први је период касна антика од III до VII века, а затим рано доба Средњег века од VII до IX века.

Различите фазе живота кроз које је пролазило хришћанство у свом почетку објашњавају и разноликост хришћанских уметничких манифестација тих првих векова. Уметност се углавном надовезује на оно што је касна антика већ формирала. Но како је то вршено без система и узајамног рада у хришћанским заједницама разних провинција царства, то и нова уметност, примајући разне традиције, не претставља јединство и не може да је одређени тип. Прве школе хришћанске уметности почињу и еволуирају у оквиру касне антике. Та је уметност била дуго занемаривана. Она се међутим не може сматрати обичним дегенерисаним продужетком класичне уметности. Њена дела могу да чине извесну заједницу, у њима може да се осети богатство новина и осећајност мајстора. Заједнички карактер култа паганског хероја и хришћанског мученика осећа се у многим основним поставкама. Главна тачка им је гроб хероја или свеца мученика чија се успомена слави погребним ручком, најчешће на дан његовог рођења. Верске манифестације се одржавају на једном простору који је ограђен зидом и који се налазио обично ван зидова града, на гробљу. И тако та тема хришћанске религије, заштитивање свечевог тела или светог места, захтева одређену архитектуру и иконографију прилагођену за њихово прослављање.

Први су мартријуми, који су означавали место гроба мученика и скупљали вернике, подизани у време хришћанских прогона дуж путева и у гробљима предграђа. Такви су се споменици подизали у свим римским провинцијама, у Персији и Јерменији, и на крајњем истоку. У Палестини су већином подизани мартријуми који су штитили неко освећено место, којима је ова земља била најбогатија. Но најстарији су споменици малобројни, скоро их и нема, тако да стварну почетну фазу ове архитектуре претставља грађење које је наступило после хришћанског тријумфа. У овом поглављу аутор третира посебно сваки од различитих типова, расчлањавајући њихове индивидуалне особености. Међу првим примерима наводи оне који имају највише везе са маузолејима. Споља они имају обично изглед малог храма са фронтоном, а смештени су на доста високом постољу са великим степеништем. Обично су квадратне или правоугаоне основе, са једном засведеном просторијом, одређеном за гробницу, изнад које је била друга за вршење кулних свечаности. Та се употреба двоспратности, са одељењем за гроб и култном салом, налази у многим античким мартријумима. Из тога произилази да се спа-

јање литургије са култом реликвија одражава у самом начину конструкције. Вероватно је да су овакав тип грађевине познавале све провинције царства. Изгледа да је створен у Малој Азији, па раширен углавном на источном делу, тако да му је Орјент остао најдоследнији. Ван Сирије и Мале Азије, аутор познаје, од тих ранохришћанских примера, онај у Печују и Салони. Но могуће је да је и Запад често употребљавао тај тип. Најчешће претставе ових споменика имамо на коптским тканинама и минијатурама рукописа.

Низ грађевина које су служиле култу реликвија развија се од IV века до краја Јустинианове владавине. Константин је био њихов први велики оснивач. Његове су мартрије одиграле веома важну улогу у историји хришћанске архитектуре на Истоку, тако да су могле да одреде посебан правац и у архитектури цркава. Први пут тада видимо устаљен тип кулне зграде централног плана, нарочито у Палестини, док градње истог владара на Западу, у Риму, дају латинске мартријуме са планом базилике. Те Константинове грађевине, у Палестини, чине оквир местима која су сведоци Христових страдања, док на Западу таквих места нема, већ мартријуми штите мошти светаца. Ма да се не може рећи да ли се ова разлика централног плана Истока и базиликалног плана Запада ослања и у којој мери на личним директивама цара, ипак може да се констатује да она означава одлучан моменат у историји архитектуре. У Византији убудуће превлађује тип четвртастог плана и уписаног крста, чије примене налазимо и у епохи Јустиниана. Прокопије даје дугачку листу светилишта посвећених мученицима, но она најчешће данас не постоје и ми не знамо њихове архитектонске форме. Према томе, Јустинианова активност у извођењу грађевина покривених куполом и сводовима не негира постојање гробних капела верних базиликалног плана. После VII века наступају нове промене у условима политичког и економског живота. Религија, а тиме и култ реликвија, довољно се учвршћује и јасније означава правац у уметности, која је временом прошла кроз контролу црквене и цивилне хришћанске управе.

Из посматрања еволуције ових кулних споменика види се да базилика-мартријум чини главну карактеристику црквене архитектуре Запада, а мартријум са централним планом означава одлику архитектуре Истока. Губи се постепено разлика између архитектонских форми мартријума и цркве. Слањење култа тела свечевог тежи временом да се изједначи са службом нормалног култа. Само поштовање реликвије је привлачило доста верника, чије је мноштво захтевало простор који је одговарао величини просторија нормалних цркава. Тако се облици који су били својствени мартријумима преносе на цркве нормалног култа, које су главни претставници монументалне уметности, а сам мартријум у исто време губи своју самосталност. Писац види у овом прелазу живота мартријума главну историску етапу његовог развитка. Но у разним хришћанским провинцијама нису раз-

личити само типови мартријума који инспиришу конструкторе већ и разне потребе својствене локалним условима. Регионалне и националне традиције утврђују сада разлику, која ће даље стално постојати између хришћанских дела Истока и Запада. Локални архитекти Истока доприносе стабилизовању ограниченог броја типова кулних зграда, које ће надаље одржавати одлике регионалних школа оријенталне уметности. У свакој школи долази до избора типа мартријума који може да служи као израз монументалне архитектуре. Обележје византиских дела су цркве у облику уписаног крста, четворолисне и полигоналне основе означавају јерменске творевине, а триконхос коптске. Заједничка им је пак одлика, од Јустинианове епохе, покривање сводовима са куполом. Надаље у Средњем веку углавном видимо појаву грађевине са уписаним крстом у квадрату или правоугаонику. За то време централна Сирија не тражи планове за развој од комеморативног култа, већ остаје верна базилици. Тај је тип доживео врхунац у свом развоју у VI в. па је и даље остао много дужи да влада у Сирији дрвеним кровом.

Узимање за модел засведеног мартријума са централним планом спречило је у многоме развој конструкција већих димензија. Такве би грађевине тражиле како сводове тако и куполе великих распона, што не би могло да се изводи без дубљег техничког знања и одговарајућег материјала. Исто тако и јаче проширена основа у својим бочним деловима, одакле не може да се прати ток литургије, остаје неискоришћена, што није случај у грађевинама централног плана. То је све деловало на то да су архитекти Истока давали предност црквама скромнијих димензија, што није био случај на Западу, где је базилика дозвољавала покривање дрвеним кровом, продужавање и проширивање плана, чиме су добијали споменике већих размера.

Централне грађевине су, нарочито у Византији, могле да се продужују у западном делу, где су додавани нартекс и ексонартекс, који су захтевани и самим потребама службе. Источни део никад није претрпео неке промене. Увек је био неприступачан вернима, а што је главно, тело свеца није смештано у олтар, тако да никад није одузимало простор саме цркве, већ је обично савлањано испод олтара, или је дограђивана специјална капела. На Западу је, напротив, највећи развој у Средњем веку претрпео источни део цркве, и то само захваљујући култу реликвија, који је у том делу цркве смештао мошти светаца. Ту имамо појаву многих капелица, деамбулаторијума, па и даљу еволуацију крпите, чији је живот далеко интензивнији на Западу.

Међу многим примерима, који су сведоци утицаја и живота надгробног култа у архитектури, поменуте су и неке грађевине са наших локалитета. То су мартријуми у Марусинцу и Манастиринама у Солину па епископална црква са криптом у Стобима и велика црква у Царичином Граду. У предњим трима грађевинама је постојање тог култа доказано

и оправдано, док то није случај са црквом у Царичином Граду. Сам план те исте цркве није тачан, због куполе, која је на њему упртана, а која није могла да постоји из самих конструктивних разлога и распореда плана. Поред тога, мала скоро квадратна грађевина, дозидана уз њу, не би могла да служи толико за мартирijум, колико за баптистерijум, којем би у прилог ишла откопана писцина у центру зграде. Но без обзира на то, видимо да је аутору у његовом тумачењу послужило и наш материјал.

Овом смо студијом добили једно велико дело, које потпуно расветљава један од важних периода ранохришћанске уметности. Иако су та раздобља често досада била предмет озбиљних истраживања, ипак еволуција уметности у њима није уопште проучавана у целини, нарочито у погледу култа реликвија, као што то имамо у овој књизи.

Арх. Н. Свјетом-Петровић

Joachim Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*. Sonderdruck aus Reinecke-Festschrift, Mainz 1950 стр. 150—172, и таб. 27-43.

Још је готово неиспитана област ранословенског стварања. Већ поодавно се сумња у старо тврђење о сасвим ниском ступњу словенске културе у времену од V—VIII века. Озбиљна испитивања, која се интензивно врше, нарочито последњих педесет година, свих остатака материјалне културе т. зв. варварских народа из времена сеобе народа, донела су драгоцене податке. Појавило се и ранословенско наслеђе. Скоро ће бити педесет година како је барон J. de Baue скренуо пажњу на специјални днепроовски тип фибула, специфичан за стварање једног одређеног времена у Украјини. Њих спомине и Калигински, као засебну, издвојену групу, али не продубљује проблем, нити решава питање ко их је носио и ко их је стварао. — Спинци је први покушао да веже извесан број објеката за стварање. Анта у VI—VIII веку. Испитујући ранословенско т. зв. варварско стварање и Tallgren је тврдио да постоји једна група предмета која ће се, изгледа, морати везати за словенско стварање. Материјал је све више наметао и овај проблем. У току последње три године, независно један од другог, три научника су покренула исто питање, а двојица од њих задржали су се специјално на фибулама т. зв. днепроовског типа и словенском стварању од VI—VIII века. Француски научник Сален (Edouard. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*, I, Paris 1950, испитујући меровиншку културу дотакао се овог проблема само узгред, али је важио да га је осетио. Он скреће пажњу да извесан број предмета нађен у Чешкој, а који се обично убрајају међу меровиншке, показују одређена отступања, а настао је свакако у VII веку, кад је Чешка већ сигурно словенска земља. — И не знајући за радове Рибакана и Вернера, Сален упозорава да постоји баш варијанта фибула која се очигледно разликује од фра-

нчких, а која је постала негде на Доњем Дунају, у Црноморском приморју. Рибакан и Вернер позабавили су се опширно овим фибулама. Радили су одвојено, не знајући један за другог, а дошли су, у битном, до истих резултата.

Рибакан је проблем решавао у оквиру своје велике књиге о руском занатству. (Ремесло древней Руси, изд. Академие наук СССР). Москва—Ленинград 1948 (стр. 46—59). Проучавајући цео рани материјал који се појављује на територији Русије, пратећи територијалну распрострањеност појединих типова, он је констатовао да се фибуле т. зв. днепроовског типа концентришу у Русији на средњем Придњепровљу. Оне су несумњиво инспирисане готским фибулама сличног облика, које су израђиване у великом броју на Криму у V веку. Тај тип готских фибула настао је под утицајем фибуле касноримског стварања, на обалама Црног Мора, а Готи су га са собом пренели у Европу приликом њиховог померања на Запад. После њиховог одласка, у VI веку, формирао се, не на Криму, већ у средњем Придњепровљу, нов тип фибуле, који више не припада стварању Гота већ Словена. Прегледајући поново цео материјал, Рибакан се нарочито дуго задржао на материјалу из некрополе Суук-Су на Криму, где су нађени најтипичнији готски објекти, и чији се материјал увек користи када се обрађује култура Гота на Криму. И констатовао је да се и на овој у битности готској некрополи налази извесан број гробова чији прилози нису готски. Упоредијући податке, извештаје и материјал, лако је утврдио да су ти гробови увек релативно млађи, из времена од VI — па до краја VIII века, када Готи више и нису на Криму.

Средњеднепровске фибуле имају низ својих одлика и разликују се јасно од готских, под чијим су утицајем настале. Прво, оне су по правилу бронзане, док су готске најчешће од скупцевог материјала. Оне никад нису украшене уметнутим полудрагим камењем, што је једна од одлика готских фибула. Оне су све ливене, али је сама техника ливења једноставнија и примитивнија него она употребљена од мајстора који су стварали готске фибуле из некрополе Суук-Су. Само по једна фибула одливана је у калупима са широком применом воска. Оне имају и своју специјалну орнаментiku. Најкарактеристичнија је појава више или мање стилизоване човечије главе на врху ноге фибуле. Ове антропоморфне претставе повикад су и релативно реалистички дате (поједини примери из украјинске некрополе Пастирскоје). На ободу фибула много се употребљавала стилизована претстава птичије главе. Сама фибула целом површином украшавана је обично једноставним орнаментом најчешће утиснутим концентричним круговима. — Ове фибуле друкчије су и ношене: керчанске су учвршћиване са ногом надоле, а днепроовске са ногом нагоре. — Днепроовски тип фибула, по Рибакану, почео је да се израђује у средњем Придњепровљу у VI веку. Раде га домаћи мајстори. У току VII—VIII века ове фибуле се развијају и добијају сложене антропоморфне фи-

гуре, а украшавају се и главама птица, звери и змија. Појава позлате, и употреба жеженог злата падала би већ у VII век. У то време мајстори који су радили у средњем Придњепровљу израђују и друге делове накита, специјално извесне типове минђуша. Рибакан подмисли да су ти мајстори већ у VII веку имали доста велико чисто техничко знање: они су умели да направе модел у воску, затим да по њему израде форму у глини, да припреме метал, и да одлију форму, да припреме злато и да га ставе на готово дело.

Вернер је цео проблем захватио још дубље, и још систематскије. Остављајући по страни све остале предмете, он се детаљно позабавио само питањем фибула са маскама, посвећујући цео чланак њима. И он је почео ревизијом материјала и установљивањем распрострањености појединих типова, само док се Рибакан задржао углавном само на руском материјалу. Вернер је обрадио цео познати материјал. И констатовао је да у ствари постоји мало типова ове фибуле, али да су бројне репликае. Најкарактеристичније су оне фибуле које на врху ноге имају претставу човечије главе више или мање стилизовану, а по чијем се ободу појављују као украси главе птица у свим фазима стилизације. Орнаменти којима су ове фибуле украшене по целој површини малобројни су, једноставни су и површински су обрађени.

Један број ових фибула пронађен је под провереним условима. Неке од њих нађене су са предметима који се дају сигурно датирати уз објекте типа Чађавичког накита, уз предмете аварског стила — уз накит или новац византиски и сл. Што је још важније и убедљивије, овакви, стварима датирани налази, појављују се у разним земљама: у Русији, Румунији, Мађарској, Грчкој и сл., а увек су у питању објекти VII века. Очигледно је, не само у средњем Придњепровљу него на много места где су Словени били у VII веку појављује се ова фибула: у Србији, и Угарској, и у Грчкој све до Пелопонеза.

Продубљујући питање ових фибула, он скреће пажњу на извесне чињенице које Рибакан узгред помиње, али из којих не излази закључак, — и саме, и Вернер је прегледао поново пажљиво материјал из некрополе Суук-Су, и констатовао исто као и Рибакан, да некропола није у целини готска и исто-времена, него да је трајала некимима, — и да се, што је веома важно, чисто готски материјал налази у овим женским гробовима где се појављује бар истих фибула. И саме, и готске жене као и остале жене германских племена носиле су у то доба одело које се са две фибуле причвршћивало на раменима. У гробовима, на некрополи Суук-Су где се појављују бронзане фибуле и материјал који није готски, редовно се, са једним изузетком, налази само по једна фибула. А и кад су се по изузетку, јавиле две, у питању није био пар фибула, већ две различите фибуле. Што би значило да имамо и други начин одевња, и одело које се само на једном рамену учвршћивало. Као и Рибакан, и он подмисли да су

ове фибуле учвршћиване обротно од готских, те и то илустрира други начин украшавања. — Но и он наглашава да су фибуле са маском постале на основу готских фибула V века, али истиче да се оне саме не могу ни у ком случају везати за стварање Гота који никад, нису употребљавали антропоморфне облике на своје накит и украсу.

Расправљајући врло темељно и детаљно коме народу би требало приписати овај украс, Вернер прво искључује Готе и Германе. Затим констатира да аварске жене никад нису носиле фибуле, и да се ове фибуле не налазе никад у чисто аварским налазима, и скреће пажњу да уколико се нађе на аварској некрополи фибула, — мора се одмах рачунати на мешовиту некрополу на којој су се поред Авара сахрањивали и припадници других народа. У некрополи Сехељ Еређеђе, где постоји аварско гробље, жена која је била сахрањена са две фибуле по антрополошком налазу, није била Авара. Исто тако доказује да ове фибуле нису биле ни византиске.

Испитавши сва стварања, а ослањајући се на материјал, изворе и територијалну распрострањеност, Вернер сасвим правилно закључује да фибуле овог типа нису ни готске, ни аварске, ни византиске, већ словенске.

Задржавајући се на њиховој распрострањености и чешћим појавама на Балкану, он претпоставља да су оне израђиване од домаћих мајстора, не само у Придњепровљу већ и на Балкану. Тако да бисмо ми могли да рачунамо на словенско занатско и уметничко стварање на нашој територији већ од VII века. Подмисли и уметничко, јер стилизације појединих глава из ових фибула нису обично занатско, већ уметничкозанатско стварање. — Ова Вернерова хипотеза, ма како сама изгледала смела, у оквиру целог излагања добро је документована, те и прихватљива.

Да и т. зв. варварски народи нису били варвари у грчко-римском смислу те речи — данас је свима јасно. Нова изучавања извора нова испитивања старог материјала, нова ископавања, дају све нове доказе. — Међу осталим стварима које су данас доказане, стоји и чињеница да су та разна т. зв. варварска племена имала врло рано и своје занатлије. Оно што ће нас још више занимати, јер је у питању територија нама блиска, јест једна вест која се налази у житију светог Северина, који је ширио хришћанство у Норичу у време смрти Атилије, у којој се каже да је Гиза, жена Фелектуса, краља Руга, задржала силом златаре варваре и приморала их да израде за њу краљевски накит¹. Према овој висти, ови „варварски“ златари, који су били способни да израде и краљевски накит, кретали су се делом и нашој територијом, — и они, као вероватно и многи други о чијој делатности није заоставио овакав податак. — А он свакако говори у прилог теорији Вернера. Као и остала „варварска“ племена и Јужни Словени су могли имати овакав покретни занатлије и уметнике,

¹ Ed. Salin, *наведено дело*, стр. 179—180, 488.

који су се кретали по широј или ужој територији, и који су могли израђивати обичнији накит, па и компликованије фибуле са маском, које су носиле жене, изгледа, многих словенских племена, не само у средњем Придњепровљу већ и оних која су живела на територији Паноније, и у Србији и у средњој Грчкој, и на Пелопонезу.

Теза Вернерова, добро документована, одлично брањена, била би почетак, солидан почетак, изучавања сасвим раног словентског стварања и на нашој територији.

Задржавши се на битном, за нас најзначајнијем, нисам се осврнула на типолошки преглед, који је као и све врло савесно урађен.

Мирјана Ђоровић-Љубинковић

Eustachios Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, — издање École Française d'Athènes, VIII, E. de Boccard, Paris, 1951. 81 страна 8, са 134 репродукција и 11 табли.

Опсежна студија архитектонског типа са специфичним одликама уписаног крста који познајемо још и у Дафни, у Св. Луки у Фокиди, у Св. Софији у Монемијасији, у Св. Теодору у Мистри и другде. За настанак овога типа дата је и његова генеза, везана са старијом хришћанском архитектуром на Истоку, специјално у Месопотамији и Малој Азији.

За нас су значајне извесне аналогije које се могу поставити у конструкцији и декоративној пластици на овим споменицима и на неким од наших споменика у Србији и Македонији XI—XIII века.

Б. Б.

¹ Α. Ὁ ρά ν δ ο ς, Ἀρχιεὶς τῶν βυζαντινῶν μνημεῶν τῆς Ἑλλάδος, томови γ' и ζ', 1948 и 1951 г.

Арх. А. Орландос, професор Универзитета у Атини и познати испитивач средњовековне архитектуре у Грчкој, отпочео је још пре рата са издавањем једне серије књига о византистичком градитељству.¹ После рата изашле су две књиге ове серије, у по две свеске. У шестој књизи обрађени су споменици са острва Родоса, у првој свесци седме књиге са Тасоса и у Беотији, а у другој свесци са различитих страна Грчке.

Ова серија, илустрована изванредно прецизним архитектонским снимцима и dobrим фотографијама, пружа драгоцен упоредни материјал за студију наше средњовековне архитектуре.

Заиста је штета што је цео текст само на грчком, без резимеа на неком страном језику, тако да је прилично неприступачан доста широком кругу заинтересованих читалаца.

Б. Б.

¹ Приказе ових ранијих издања видети у предатним бројевима Старинара.

Radovan, portal katedrale u Trogiru. Predgovor: Cvito Fisković. Izdanje biblioteke likovnih umjetnosti, Zagreb 1951. 40 страна текста велике осмине, 80 репродукција у „тифдруку“.

Мада о Радовановом порталу постоји већ читава посебна литература, ипак последње штампано дело са предговором Цвита Фисковића претставља озбиљан прилог истраживању овог заиста изванредног стварања нашег даровитог мајстора из XIII века. Дело изашло у издању хрватског издавачког предузећа „Зора“, а у оквиру „Библиотеке ликовних уметности“, претставља један добар примерак солидно и смишљено опремљене књиге. Поред текста (резимираног такође и на француском и енглеском језику), који показује изванредну истанчаност укуса и темељан научан став аутора, дело обухвата близу осамдесет фотографија, изврсно снимљених и са пуно логике и укуса распоређених.

Предговор почиње једним краћим историским освртом у коме писац са неколико потеза оцртава средину из које је Радован поникло, дајући при томе једну сугестију да је сам мајстор морао бити домородац, Трогиранин. Ову претпоставку Фисковић поткрепљује чињеницом да се у натпису на порталу не помиње место одакле је Радован, што би било свакако учињено да није био мештанин. Уобичајено је на тим старим натписима да се уз имена људи који нису мештани ставља и њихово порекло, па је тако и на овом Радовановом натпису за бискупа Трегуана назначено да је „Fioris ex urbe“. Писац сматра да је природно да би слична ознака стајала и уз Радованово име да није био свима добро познат као домаћин. Веза овог домородног мајстора са средином осећа се и у његовом начину уметничког изражавања, романски неспретном у обради, али зато непосредном, свежем и живахном. Одећа, обућа и алат фигура претстављених на рељефу, свакако доста везани за народ, могли би по Фисковићевом мишљењу открити доста драгоцених података о средњовековној ношњи приморских сељака.

Идући од средине портала, из лунете, која је свакако дело самог Радована, јер је и потписана, према крајевима, који су „касније дело његових ученика“, писац вешто води читаоца од старијих делова портала ка млађим, од рељефних ка пунопластичним. У целом том врло сликовитом излагању, које је обogaћено лаганим естетским анализама, има много нових поставки, које су занимљиве и сасвим особене.

Насупрот уверљивој поставци Ђ. Бошковића¹ (коју је и Љ. Караман² са извесним допунама сасвим прихватио) о првобитном постојању трећег скулпторално обрађеног лука, чији су делови у каснијој преградњи изменили своја места, и о каснијој доградњи портала, Фисковић износи своје мишљење да је портал

¹ Две речи у порталу стоне цркве у Трогиру — Југословенски историски часопис — година III — (1937).

² Portal majstora Radovana u Trogiru — Zagreb MCMXXXVIII.

био рађен без преграђивања у једном непрекинутом току „започет око године 1240 од Радована, а употпуњен и уздигнут од његових ученика.“ Исто тако леви стубац са месецима Љ. Караман у већ поменутој публикацији држи за дело Радованово, а десни му у први мах даје утисак „да није од исте руке“, док Фисковић баш део левог ступца са месецима мартон-виноградаром и фебруаром држи за дела ученика, а десни за Радованов рад. Занимљив је и проблем округлих стубића, који су очигледно у другостепеној употреби, а које Фисковић сматра првобитним.

Међутим, свакако ради карактера књиге намењене и широј публици, Фисковић се уздржао од тога да своје заиста занимљиве поставке образложи научним доказима. Како је пак обећао да ће „научну аргументацију својих опажања на порталу,“ која је овде напоменуто, „а која се не слажу са описом ранијих писаца, изнијети доскора у једном од наших стручних часописа“, то се с обзиром да су ови проблеми само начети, њихово образложење може очекивати са толико више нестрпљења.

Још један недостатак који је такође вероватно потекао из намене ове књиге је и у томе што у целом тексту нема ни једног архитектонског снимка овог портала из чије би се основе и изгледа добила тачна претстава о мерним односима појединих делова. Иако би овакве снимке можда теже било укупновати у серију добрих фотографија, које се тако складно нижу једна за другом, стручњацима који се баве овим материјалом добро би дошли. Узгред би се могло такође напоменути на рачун Фисковићеве мисли којом каже да су од IX до XII века наши мајстори покривали своје грађевине „полуоблим каменим сводом, а остали европски народи познавали су још само дрвени строп“, да и најстарија хрватска, као и њој савремена српска архитектура на јужном Приморју, претстављају само саставни део — са извесним специфичним одликама — целокупне средњовековне архитектуре, тако да се, нарочито у погледу конструкције, не може давати овакав приоритет нашим мајсторима.

У тексту је свакако намерно изостављена шире обрађена иконографска проблематика и изношење упоредног материјала, што је и оправдано чињеницом да се овде ради о једном предговору популарно-научног дела, а не о продубљеној стручној студији.

Сагледана у целини ова књига поред извесних већ поменutih недостатака, који свакако потичу из њене намене, претставља једно значајно спремно дело, које ће човек пожелети да увек изнова узме у руке.

Арх. Анка Стојаковић-Мандарић

Cvito Fisković, *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 1, Zagreb, 1949, str. 143—249+11 t; 80

Основна два разлога која су навела писца да се позабави питањем дубровачких златара

XIII—XVII века јесу: а) чињеница да се ситном уметничком занату код нас поклања мало пажње, док с друге стране постоје праве ризнице непроучених хисториских докумената; б) већ овештали обичај, чак и код неких наших старијих истраживача, да се значајније уметничке израђевине у нашем приморју приписују талијанским и уопште страним радницима. Проучити ствар и уклонити на овом пољу раније заблуде које нису остајале само у домену науке већ су се погодно експлоатисале на културном и политичком плану, могло се само вредним истраживањем архивских фондова и свих сачуваних уметничких објеката. Пошто није могао да обради све преостале споменике, писац је тежиште бацио на терен архивских проучавања. Проблемом уметничког занатства у Дубровнику и Далмацији писац се и раније бавио (каменари па и даље на томе ради, ситносликари, сада обрађује питање дуборезаца).

Писац најпре доноси податке које је о златарима нашао у старој хрватској држави. Само излагање о развиту златарства XIII—XVII века почиње са напретком рударства у Србији и Босни. Ово је најважнија претпоставка за развој златарства у Дубровнику. Други важни услов био је развијено тржиште у Дубровнику. Но златарска вештина неговала се и у осталим приморским градовима, у Котору, Сплиту, Сењу, Шибенику, Трогиру, на Корчули, Рабу и Хвару. У Дубровнику је она, због посебног трговачког и политичког положаја, била најразвијенија. Дубровачко златарство као и млетачко развијало се под утицајем развијенијег златарства у Византији. Остали утицаји били су минимални, јер су страни уметници били врло ретки у великом броју домаћих мајстора. Фисковић не негира млетачки утицај, али га налази тек на уметнинама XVII и XVIII столећа. Критикујући мишљење Гелчића, који је западним утицајима придавао пресудну улогу, Фисковић каже: „Не могу се порицати историјски оправдани утјецаји италијанске уметности на развој уметности нашег приморја, али је погрешно када се нијече свака уметничка способност нашег народа на Јадрану, непознавајући довољно природно кретање уметничких утјецаја“ (152). Фисковић правилно упоређује развита златарске уметности у Дубровнику и у Млечима с обзиром на утицаје. „Дубровачким златарима не може се порећи уметничка способност, иако они нису створили ремек-дјела. Нису могли у свом занату остати слободни од страних утјецаја, једнако као што ни млетачки нису могли да се ослободе најприје бизантинских, а затим у XV и XVI столећу француских и њемачких стилских утјецаја. И у Млечима су љепше златарске уметнине израђивали често странци, али ни ту се, као и у Дубровнику, не може мимоићи и занијекати успјешан и устрајан рад мјесних радионица“ (152). Дубровачки златари стилем своје израдке нису временски много заостајали за талијанским, који су им најближи. Готичким стилем започели су да раде вјероватно крајем XIII столећа и наставили да ките своје рукотворине све до сре-

дине XVI столећа једнако као и талијански. Упореди ли се сачуване умјетнине XV и XVI столећа које су се сачувале у дубровачким ризницама и за које претпостављамо да су домаћи радови, видјеће се да својим ликовима и композицијом цјелине не заостају за већином златарских радња тога времена у Италији. Иако им је теже приписати поједине умјетнине, ипак, на темељу података о њиховом разгранатом и непрекидном раду, може се закључити да су они извели већину сачуваних радова на читавом опсегу некадашње Републике“ (152).

После ових општих разматрања писац приказује сам развитак златарског заната. У другој половини XIII века било је у Дубровнику већ неколико златара. Године 1306 утемељена је братовштина, која је почетком XV века обновила свој правилник а почетком XVI столећа удружила се са сродном братовштином кујунџија који су тањили злато у плочице. Многи златари бавили су се и трговином. Живели су у заједничкој улици, али их је било који су становали и ван ње. Од 1327 године златари у Дубровнику имају свог посебног конзула који је одржавао везу између братовштиника и државних власти. Чешће интервенције настајале су у вези са кварењем сребра. Ништа нису помогле статутарне одредбе. Најзад је Република почела ударати жиг, чији се калуп до данас очувао. Почетком XIV столећа продаја сребрнине била је тако снажно развијена да се влада 1327 године морала побринуту да сузбије конкуренцију, и то на захтев самих златара.

Златарским шегртима писац је посветио доста простора (160—166). Из уговора који су мајстори закључивали при примању дечака на занат види се: а) да је шегрт и у златарском занату у старом Дубровнику био тешко експлоатисан, тако да је у XIV веку нормално било 12-годишње, у XV столећу бар 7-годишње, а у једном уговору из 1299 чак и 15-годишње школовање; б) златарски су шегрти били врло често младићи из ближег и даљег словенског залеђа. Бежање шегрта није била усамљена појава. Ислужени шегрт могао је постати компањон свога мајстора или којег другог златара. Оваква друштва нису била ретка. Некад је у друштво ступао и грађанин који није био златар тиме што је улагао новац као обртни капитал. Поред дечака радиле су и жене, и то на сукању златне и сребрне жице. Некад су склапана друштва између домаћих и страних златара. Од страних мајстора нису у Дубровник долазили само познатији уметници, него и обичне занатлије, пошто су овде могли наћи запослења. Као год што су странци долазили да раде у Дубровнику, тако су и дубровачки златари за стално или на краће време боравили по рудничким или већим местима и дворovima у Босни и Србији, у Угарској и у Млечима. (169—175). Медаљер Павко Антојевић био је европски познат. Исто тако, Ђурађ Радовановић радио је за ферарског војводу.

Подаци о имовном стању и друштвеном положају дубровачких златара (175—182) су

од немалог интереса за науку. У другој половини XV века златари су већ имућни и граде лепе куће. Намештај у њиховим кућама није оскудан, у дому држе послугу, а и одело им је и скупочено. Они гаје стоку, обрађују земљу, али су и трговци и власници-удеоници бродова. У тестаментима завештавају златне и сребрне предмете. Дубровачки златари уживају поверење власти, те их је Мало веће често током XIV столећа именovalo за скрбнике незабринуте деце а користило их је и у другим државним пословима. Златари као судије и конзули улазе у Републичине органе по насеобинама. Као и остале занатлије златари су били пучани, али врло угледни, тако да су неки имали и својих грбова.

Златарски алат се не помиње често. Наковањ, чекић, двоструки чекић, маказе, растезачи, калупи и игле стајали су на расположењу дубровачким златарима.

„Рад дубровачких златара је разнолик. Добијали су наруџбе од државе, цркве и приватника, те су према њиховим потребама ковали различите предмете. За државу су ковали новац и стони прибор, који се употребљавао у Кнежевом двору или се уз харач слао султану и уз данак угарском краљу, а у различитим пригодама и другим владарима и личностима који су задужили Републику неком услугом, или су имали да бране неки њен потхват и заступају њену корист. За цркву су израђивали моћнике и литургиски прибор, а за приватнике накит, оружје, стони прибор, посуде за умивање, украсе одјеће изведене златном и сребрном жицом, завјетне плочице и остало“. Још је Решетар утврдио имена читавог низа златара који су израђивали калупе за новце Дубровнику и околним владарима. Поред калупара посебну врсту златара претстављали су асиріctores, који су сликали иглом златним и сребрним нитима украсе на оделу и црквеном руху. Ова област уметничког деловања доста је самостална, и она тек тражи посебна проучавања. Дубровачки златари китили су разно оружје, па понекад и израђивали муницију. Њихов рад је био врло значајан у изради опреме за невесту; ту су игла, маказе и напрстак, дугмад, сребрне колајне, прстење, копче за жене, појасеви мали и велики (у XV веку чести су помени „босанских“ појасева), минђуше (нарочито „словенског типа“). У Дубровнику се масовно израђивало сребрно и позлаћено посуђе, које се односило на стране дворове, сребрне чаше, на које су особито локални турски управници били лакоми, поклони владарима приликом венчања, сребрни крчизи и посуде за умивање, украси на седефним кутијама, позлаћен сребрни стони прибор.

Писац наводи архивске вести о значајнијим радовима познатијих дубровачких златара, као Прогоновића, Хераковића и других. Онда даје описе и означаје намену сачуваних споменика дубровачког златарства у нашој земљи (194—196): зделице из трезора ЈАЗУ, двеју зделица из манастира Савине. О њима писац вели: „Својим стилем сјећају на млетацке ковинске здјеле и тањуре XV столећа, наро-

чито низ лишћа на Академијиној налик је на сличан мотив млетацких емаљираних и ковинских тањура из тога времена, који су допирали и у Дубровник, те се још ту налазе. Тај мотив је иначе преузет из њемачких здјела XV столећа, те је код нас морао да стигне изравно из Њемачке.“ (196)

За проучавање самих артефаката значајна је бележница коју је писац нашао у каптолској књијници на Корчули, у којој су поред нацрта клесарских радова и ренесансних и барокних украса унесена и три цртежа ренесансних крчага. Црквене ризнице са својим моћницима и посуђем су значајне збирке сачуваних споменика дубровачког златарства. Знаменит је рад била рељефна пала на главном олтару фрањеваца коју је израдио Венецијанац Бартоло дела Дона, а која је вероватно пропала у земљотресу 1667 године. Нову позлаћену палу за главни олтар столне цркве узео је да изради (1457) Стјепан Мартиновић. Бројни су помени радова Ивана Прогоновића. Но, да се не би повредила научна објективност, изложени су подаци и о страним уметницима: Талијанима и северњацима. Консултациони су и извори писани нашим језиком који говоре о раду дубровачких златара за дворове у залеђу. Сандаљ Хранић је био особити поручивалац израђевина дубровачких мајстора.

Средином XVI века делатност дубровачких златара почела је да опада. У XVII столећу страни утицај је већ доминантан.

У тексту се налази 12 слика и цртежа и 6 копија натписа и грбова. Иза текста приложен је 61 докуменат на 25 страница. Једнаест лепо сачуваних табли претстављају најзначајније сачуване споменике који се сада налазе у Дубровнику. Попис златара од XIII до XVII столећа (241—246) садржи 413 имена златара.

Општи суд о самом делу умногоме је дао сам писац. Он пише: „Иако сам због недостатка досад објелодањених вијести спомену оvdје и многу неважну ситницу, ипак ће ова грађа тек дјеломично приказати значај, и замашни рад дубровачких златара. Из ње ће се ипак моћи разабрати да то бијаху већином људи чистог народног имена, понајвише из Дубровника, и осталих наших мјеста. Њихов рад јасно показује, да је златарство особито у XIV и XV столећу, када је умјетнички обрт цвао, било оvdје у нашим рукама и да Република није требала да доводи златаре, нити да увози златарске умјетнине из туђине.“ (150) „О раду дубровачких златара наћи ће се у богатој архивској грађи још много нових и занимљивих података, који ће потпуније приказати њихов устрајан рад. Овим прилогом желио сам тек да покренем проучавање ковинског блага, које се сачувало на нашем приморју, а које је још непописано, непроучено и необјелодањено, а већим дијелом и запуштено“ (214). „Требат ће стога у ризницама оних земаља и градова, са којима су Дубровчани били повезани, потражити сребрнину са дубровачким печатом“ (198). Основни задатак да се одбрани и нама поврати уметничко

наслеђе које су нам не само странци него и неки наши старији научници оспоравали Фисковић је, савесно и акрибично, извршио. Његова критика, наоружана огромним бројем архивских података из свих наших приморских архива, неодољиво руши ранија гледишта. Али на овој теми има још доста да се ради и архивски и на уметничким објектима, јер је овај рад ипак само прилог, како сам писац каже, иако врло добар и документаран. У овим речима садржи се већ први приговор писцу: зашто његова свест о томе колико је захватио његов рад, који он означава као прилог, није добио адекватног одраза и израза у самом наслову чланка?

Рад о коме је реч је типично архивски рад; стилско-уметничке и естетске анализе овде готово и нема. Архивски рад је заиста најважнији и једино несумњиво поуздано средство за оно питање које Фисковић настоји да реши. Фисковић је без икакве сумње наш најбољи познавалац приморских архива из радова хисторијара уметности, чак и без икакве озбиљније конкуренције. Зналачки и стрпљив архивски рад постао је просто манир Фисковићев, будући да се свог основног питања држао као свог научног задатка у свим својим делима. Али зар то није само један део посматраног проблема? Не очекујемо ли ми и нешто друго у студији која носи кратак назив? Нико не може кривити писца што није имао прилика да обиђе све оне градове и збирке где би нашао и другачијег материјала за своју студију. Али писцу се мора пребацити што није изводио више закључака и што није проширивао своје научне захтеве. Онај читалац који није кадар да сам врши сажимања, нужна да се ствар перципира и задржи, или који не би хтео да о прочитаном делу размисли и када остави књигу, тешко ће се ослободити утиска да се овде налази само грађа, и то грађа лишена чак и оне помоћи коју даје вешта композиција рада. Закључци се овде дају само као коментар уз нови чињенички материјал. Такав је рад увек неопходан, али оно што је прокоментарисано не може имати особину да је све једнако значајно и једнако упутно за даље постављање нових питања и развијања проблема. Многе је налазе требало издвојити или им бар дати јачи акценат; овако је све као упијачем упијено, без индивидуалног и „реченичног“ акцента. Због овог, помало и ужурбаног рада, остаје нереализована једна значајна пишчева особина: да уме да запази, да одмери ствар и да осети стварне услове неке појаве или развитака.

Писац је добро урадио што је рекао да овде ни архивска страна у раду на проблему није обрађена. За разлику од неких других истраживача који су радили у Дубровачком архиву он зна шта би где још требало погледати и што се у којој збирци још може наћи. Али неће требати проверавати наводе у процентима да би се утврдило да нису ни приближно уједначено обрађени сви временски отсеци. Док је XV век солидно обрађен, грађа за XVI столеће је, например, искоришћена

тога су сукнарске братовштине играле велику улогу. Велико Вијеће, које је изражавало интересе трговаца, одлучило је 1530 г. да ни један гасталд вунарских братовштина не смије да сазове скупштину своје братовштине без дозволе официјала Коморе⁴ (43). — О Петру Пантели дата је права студија. Врло је инструктивно што Ролер налази за Пантелу: „... Петар је има много новаца, а није му се исплатило да га уложи у индустријске сврхе. Под крај свог живота почиње да се баве претежно посуђивањем новца. Камати од посуђеног новца носили су већи приход од мануфактуре“ (49). Када анализира рад и одлуке појединих братовштина, писац показује фино чуло и нимало није нормирант и схематичар.⁴ Он у првом реду говори о технологији рада појединих занатлија, али даје и друштвену страну, нарочито када говори о братовштинама. Братовштина бојадисара била је „једно интересантно удружење бојадисара у борби против трговаца“ (66). Писац налази да је „братовштина гребенара сукна била најреволуционарнија братовштина у Дубровнику. Она је била право удружење сиромашних занатлија у борби против владајуће класе трговаца“ (69). Треба признати да Ролер има смисла да запази оно што је важно по својој функционалности. „... Праонице и бојадисонице, пише он, су биле кључне позиције у производњи сукна. Њих је презузела у своје руке опћина давајући их на лиценцију у најам мајсторима бојадисарима. Тим је опћина спријечила даљи развој мануфактуре у Дубровнику. Послије смрти Petra Pantella није више никоме у Дубровнику успјело ујединити под једном командом толико одијељених производних процеса ни толико најмљених радника...“ (67) Ваља, најзад, похвалити писца када покушава да из уломака матрикуле гребенара који су расути по књигама Малага већа репродукује садржине изгубљене матрикуле. (51).

Међутим, поред позитивних, писац је показао и низ негативних страна. Као највећи број младих истраживача, Ролер је дозволио да га грађа понесе, те је као заборавио да се мора гледати и на пропорције. Тамо где су његови извори подробни он је веома детаљан; друга, пак, и суштинска питања уопште није узео у разматрање. Зашто је, на пример, било потребно да се поглављу о официјалима и Комори додели преко девет страница (рачунајући и фус-ноте), дакле 5,3% целокупног текста о дубровачким занатима? Даље, често се даје само сирова грађа и без успутног коментара. У поменутом поглављу грађа без коментара износи 92%, у поглављу испред овога 80%.

⁴ Један пример, кад говори о чешљачима вуне: „... Влада је, сузбијала закључке братовштине о спречавању доласка нових радника, јер није било у интересу развоја сукнарства да се ограничи број мајстора вунара. На овај сукоб можемо гледати као на сукоб сиромашних радника са владом, а не као на закључак богатих цеховских мајстора, који настоје да спријече стварање нових мајстора ради свог богаћења. Чешљачи вуне нису били прави занатлије, већ приучени радници, они су се удружили у братовштину, да би се лакше борили за боље увјете живота, јер су им плаће заиста биле јадне...“ (стр. 53).

Касније се ситуација поправила пре свега зато што је грађа за постављања питања била више развијена, Читалац се, отуда, тешко ослобађа утиска да пред собом има грађу, а не студију. Томе доприноси и то што писац није развио оне мисли до којих је сасвим правилно и не без проицљивости дошао.

У поглављу „Сировине“ ранији недостатак се понавља, али се показује и нешто друго. Говорећи о разним врстама вуне, писац о вуни из непосредног залеђа и из осталих јужно-словенских земаља говори у 20 реди са 2 фус-ноте. О вуни из Италије, међутим, он пише у 60 реди са 14 фус-нота, о француској у 37 реди са 7 фус-нота, о шпанској у 75 реди са 8 напомена испод текста. Судећи по простору излагања добио би се сасвим погрешан утисак да је вуна са Балканског Полуострва имала сасвим малу улогу у дубровачком сукнарству. Истина је, међутим, да помена о овој вуни у књигама на основу којих је писац радио има врло мало а да се белешке о вунама са Запада срећу врло често. Но, већ на овом питању стручни познавалац дубровачке архивске грађе увидеће колики велики недостатак претставља то што је писац књиге необавештен у погледу архивске грађе из збирка текућих послова Републике. (Колико је пишечево архивско искуство недовољно нека послужи само чињеница да он под Romania у Дубровнику XV и XVI столећа разуме Румунију!) Али зашто није поменути поред солунске вуне вуна из Пловдива, кад о њој има вести у књигама које је писац врло детаљно обрадио?⁵ Да је потпуније проучио литературу о Дубровнику, писац би нашао вести о дубровачком увозу вуне из Бугарске, где је трговински била позната „lana di Slatica“ и „lana di Dobruca“⁶. При прегледању архивских књига за XVI век писац би морао, поред „lana di Bossina“, наћи и податке о дубровачком извозу скопске, новопазарске (са Пештера), пећке „фине“ вуне. Слично је и са осталим сировинама. О свили писац каже да се увозила из Италије и Бугарске (83). Међутим, из литературе и из архивске грађе могло се наћи да се свила у XV столећу (чак и по доласку Турака) увозила и из Србије, на пример из новопазарског краја. Код излагања о бојама исти је случај. Ролер нигде не помиње да се скрлетна боја, чак и она која се употребљавала у Фиренци и Венецији, добијала у XV веку (чак и по доласку Турака) од црвца из Босне и Србије, о чему се он врло детаљно могао обавестити код К. Јиречека.

⁵ „... possi lavorare lane di Salonichio, Plovdivo et altri lane fine de Levante...“ (год. 1549) Liber Croceus, volumen exscriptum anno domini 1725, Ragusii, per d. Matheum Dom. Ghetaldis (препис се налази у Хистор. институту ЈАЗУ, fol. 226).

⁶ И. Сакжзов, Стопански вези међу Дубровник и бугарски земи пре 16 и 17 столетия, София, 1930, 149.

Године 1619 дубровачки и јеврејски трговци гложе се око извоза вуне из два бугарска села — Горње и Доње Лознице. J. Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo, „Benevolencija“, 1937, 217.

Потпуно непознавање грађе из великог броја књига архивске грађе текућих послова велики је минус у делу Драгана Ролера. Оно долази, више или мање, до изражаја готово код сваке главе или поглавља. На пример, у поглављу „Сукна“, да је писац познавао грађу из „ситних“ збирка, могао је дати лепу партију о томе које се боје код тканина и када (ту је од значаја долазак Турака) најчешће купују, дакле: каква је у погледу боје и тканина била мода на Балкану, тржишту за тканине дубровачке трговине. Даље, код цена тканина могло би се дати посебно поглавље с обзиром на дубровачко тржиште на Балкану. (Успут напомињемо да су на Балкану скупе тканине дубровачке трговине од 40-их година до краја XVI века скочиле за један и по пута, јевтине тканине поскупеле су до три пута, док је вредност турског новца за то време пала за 100%). Нешто о ценама тканина у јужнословенским земљама могло се наћи и у литератури.

Главни и суштински недостатак књиге јесте у томе што се није потпуно развило и нашло решење за основни проблем који је писац лепо осетио, па делом и обрађивао. Реч је о односу дубровачких занатлија и трговачке аристократије која има власт у својим рукама. Пре свега, у књизи су занатлије обрађене само колико је то у вези са братовштинама. Како су они изгледали у свакодневном животу и акцији, који су њихови породични и друштвени кругови, шта поседују и шта купују од некретнина, шта остављају у наслеђе и колико им кћери носе у мизан, какав је њихов додир са трговином и трговцима, да ли и како друштвено прерастају — о свему томе у Ролеровој књизи нема ни слова. Међутим, о сваком од горњих питања (да се узму само ова) могле би се написати претходне (или и — потоње!) студије на основу великог обиља материјала. Но грађу прво треба наћи. Потписани отворено изражава сумњу да је писац књиге знао шта му која архивска збирка (и за који период) може пружити у обради теме. Уосталом, писац је сасвим отворено и искрено обележио шта је прегледао.

У проучавању положаја и услова за развој заната у држави трговачке аристократије Ролер посматра један сложен хисториски процес. У том процесу постоје супротне снаге (занатлије и трговачка аристократија). Ролер је лепо запазио појаве класне борбе односно борбе ових супротних снага. Он је извео тачан закључак да се ова борба завршила поразом занатлија, чему је као резултат настало пропадање и нестајање мануфактура у XVII столећу. Но писац није јасно и дијалектички увидео противречности у положају и једне и друге стране. Мануфактуре се појављују као потреба трговачког капитала. И држава као колективна власт трговачке аристократије и трговци као појединци, сваки са своје стране и сваки својим средствима, формирају развој ткачке радиности. Но у класном интересу трговачке аристократије налази се и ограничење могућности развоја сукнарства. „С друге стране властела су настојала

низом прописа да ограниче ширење мануфактуре, а заступали су у првом реду интересе трговачког капитала, којег су били представници. Напријед наведеним прописима они су на вјешт начин онемогућили стварање индустријског капитала, који би био у стању да превлада над трговачким капиталом, а тим би угрозио власт, коју су трговци — властела чврсто држала у својим рукама“ (49—50). Ролер је осетио оба момента, али он их није дијалектички повезао. Ништа мања противречност постоји и на другој страни. Занатлије се боре против интереса трговачке аристократије који их гуше. Но веома многи међу њима, и то никако не само врхови, како би било најприродније, стотинама нити били су повезани за трговину или су, најчешће одлазећи у насеобине на Балкану, и сами постали трговци. Писац књиге нас о томе није обавестио ни једном речју, а то је половина основног проблема. Један занимљив и подацима обилат рад могао би и треба да се начини о улажењу занатлија у трговину. Али за ово треба солидно разбацити сву архивску грађу, нарочито из оних „ситних“ збирка текућих послова Републике. Ролер је сасвим правилно устао против досадашњег једностраног рада на економици Дубровника. „Истичана је, пише он, трговачка важност Дубровника, али, није расвијетљено питање колико је у тој трговини било дубровачких производа“ (стр. V). Међутим, Ролер је упао управо у исту грешку, само је отишао у крајност по страни која је преостала. Чак ни о томе у којој су пропорцији дубровачки производи учествовали у дубровачкој трговини писац књиге нигде не обавештава читаоце, осим што је напоменуо да „у Дубровнику осим сукнарства и златарства ни један занат није производио у првом плану за извоз, већ првенствено за домаћу потрошњу“ (стр. 1).

Две ствари треба да су јасне. Млади истраживачи данас не треба да публикују рад — целину док он није сазрео, бар док се није исцрпио изворни фонд. Сваком уже стручном истраживачу привредне историје који ради на основу дубровачке архивске грађе биће јасно какав може бити Ролеров рад, када само прегледа архивски фонд на који се он позива. Пошто је он једностран, ни закључци донесени на основу њега не могу бити свестрани и пуни, а само такви закључци могу се сматрати као завршни и правилни. Друго, данас није правилно доносити у редовима — целинама само чињенички материјал и успутне закључке а не донети и сва она могућа решења до којих може довести методолошки правилан рад на основу добро припремљене грађе. Млађи позитивни истраживачи, а међу њима Ролер, бесумње ће заузети лепо место,

⁷ Пажљиво прегледана научна документација књиге пружа следећу слику: 9,75% навода у апарату је из литературе, 3,74% је из објављених извора и из Mattei-a, по 27,71% отпада на „Liber Viridis“ и „Croceus“ и на одлуке Beha, 18,48% је из Diversa Canc. и Not., са 0,41% заступљене су остале архивске збирке, 7,89% фус-нота користи материјал који се доноси у Прилогу (Матрикула кројача), 4,31% чине напомене без новог позивања на документацију.

али морају учинити напор да до краја савладају и спроводе модерну научну методологију и да разбију фаму која се појављује, да истраживачки рад, коме је у првом реду циљ да што више новог и провереног чињеничког материјала избаце на светло дана, никако није спојив или је тешко спојив са захевима за „филозофско“ развијање проблема.

Друга половина књиге посвећена је осталим занатима. У металској струци говори се о ковачким занатима, о производњи хладног (90—99) и ватреног оружја (99—105), о фабрикацији барута (105—6), а у остале металске занате (106—8) уврстани су: ливци звона, ливци цинка, који су изливали и оловне плочице, радници из ковачнице бакра на Ријеци. О Паскоју Милићеву, ливцу бакра и грађевинару, дата је лепа целина.

Дрводеље су најстарије занатлије у Дубровнику. Своју братовштину имала су већ пре 1266 год. Она добија световни карактер око 1478, када и већина братовштина у Дубровнику. У ову групу улазе разне занатлије: тесари, столари, бачвари, бродоградитељи, веслари, занатлије које израђују сандуке и пресе за вино и уље.

У Дубровнику су се почеле масовно градити камене зграде од XIV столећа. Велики радови запошљавали су бројне мајсторе: градитеље, зидаре, мајсторе сводова, клесаре; у вези са припремом материјала јављају се циглари (год. 1437 њих двојица раде чак у Београду) и кречари.

У хемиску струку писац је увео: апотекаре, свећаре, сапунџије, стакларе и стаклоресце и занатлије које су производеле оловно белило. Нису поменути као посебне занатлије у XVI веку лојари, о којима се могло објавити и из публиковане грађе.⁸ У фус-ноти писац ставља примедбе на неке тврдње, К. Јиречека и И. Божића о стакларском занату. Осим производње лекова, ови се занати јављају спорадично, и по својим производним трошковима нису могли поднети страну конкуренцију. Они нису могли да покрију ни домаћу потрошњу; стакло које се помиње као дубровачки извозни артикал страног је порекла.

Занати у вези са обрадом коже врло су стари. Кожа се од најранијих времена доносила из залеђа богатог стоком. Обућарски занат био је у Дубровнику лепо развијен већ у XIII веку. Обућари су сами штавили кожу у предграђу Колорни. Иначе, посебни штавиоци звали су се табакари. Током времена у оквиру обућарског заната занатлије се специјализују: ципелари, цревљари, опанчари, цоколари, папуџије и *cerdonei*, које писац не помиње а који су кројили кожу за обућу.⁹ Можда је занатлија и „*artator pellium de calligario*“ — онај што спрема и сакупља коже за обућаре.¹⁰ О дубровачким крзнарима писац каже да „су

били у првом реду трговци крзном, а тек су у мањој мјери вршили свој занат“ (159). Овој групи занатлија припадали су и седлари, мајстори који су израђивали бисаге, појасеве, новчанике, рукавице и коњску опрему.

У прехранбену струку писац је уврстио млинаре (Ријека, Жула), месаре, који се врло рано јављају, пекаре и крчмаре.¹¹ Њихове су братовштине, пише он биле врло неугледне и нису имале никакав утјецај на власт, као што је то било у Италији, гдје су на примјер месари имали понекад најмоћније и најугледније братовштине (157). Можда би се у ову групу могао уврстити удицар, израђивач удица.¹²

У групу „услуга“ писац је сврстао: кућну послугу, носаче, бербере и лекаре. Лекара је било две врсте: хирурзи — за спољне болести, — и физици — за унутрашње болести, који су били по десетину и више пута боље плаћани од хирурга (166). Иако бербери не припадају директно продуктивним занатлијама, они су били „у цеховском смислу, најразвијенија братовштина у Дубровнику, у којој је и дубровачка влада допустила да кочи развитак нових занатлија и радионица. Она је то допуштала баш стога што је тај занат у приличној мјери био ирелевантан трговачким интересима властеле“ (165). Код бербера треба забележити појаву помоћника, што је у Дубровнику било реткост.

У раније категорије нису сврстани: конопари, лончари, сликари, свирачи, сајџије и књиговесци. За сликаре писац каже да су 1492 год. основали своју братовштину; међутим, њихова братовштина се јавља већ десетак година раније.¹³ О музикантима пишево излагање је испод нивоа општег саопштења К. Јиречека.

У другом делу књиге, где се обрађују занати изузимајући оне из текстилне струке, саопштења се доносе углавном на основу одлука Већа и на основу анализе статута и матрикула братовштина. Из овог материјала, међутим, тешко се могло закључивати о разрастању и диференцирању унутар заната. Током XIV века долази до појаве низа заната и до знатног напретка у правцу специјализације. На овом питању радио је пок. М. Петерковић. Његове исписе који се сада налазе у Историском институту САН требало је свакако консултовати. После објављивања канцелариске грађе за првих пет година постојања архивских књига (1278—82) може се реконструисати ситуација у занатима и за другу половину XIII века. Помени се налазе о два кројача, о чешљачу вуне, о тридесет *zuparijus*-а (израђивачи сукна за одела) и о једном кlobучару, о осам златара, једном котлару и о шест ковача, о четири бачвара, о једном дрводељу и о два шупера, о двадесет и два обућара и о пет крзнара, о два

⁸ Ј. Тадић, Дубровачка архивска грађа о Београду, књ. I, Београд, 1950, стр.: 175, 177, 179—183.

⁹ Један помен: Div. not. 26, 178 из год. 1449. У књизи *Lamenta de foris* (1480) има седам података (fol. 3, 120', 121', 156', 160', 161', 172).

¹⁰ Један помен: Deb. not. 32, 151 из год. 1458.

¹¹ Један помен: Matchus Vozchovich, *udizarius*, de *Ombra* дугује првога априла 1477 сликару Ивану Огњановићу 40 перпера. (Deb. not. 45, 152').

¹² О овоме нас је обавестио колега Воја Ђурић, асистент београдског Филоз. факултета, који у својој тези обрађује дубровачке сликаре.

зидара и два каменара, о једном месару и о једном млинару, о једном берберину, о три лекара (хирурзи?) и о два физика.¹³

Сама композиција рада, садржи у себи крупан недостатак. Писац је после кратког увода одмах прешао на излагање које би се могло означити као „посебно“, на обраду заната по производним струкама. Много би било боље да је дао и један „општи“ део, био он и краћи, где би говорио о општим историјским условима у оквиру којих се одвија историја дубровачких заната у XV и XVI столећу. Ту се могла резимирати и историја дубровачког занатства пре почетка XV века, као и све најоштрије и заједничке појаве у развоју заната у посматрано време. У овом „општем“ делу могло се дати теоретско решење за питање међусобног односа заната и трговачког капитала, јер то не важи само за тачке занате а спада у услове, опште могућности у развиту заната.

Даље, писцу треба замерити и за сам назив дела. Књига коју је дао, иако је врло значајан прилог економској историји наших народа, ипак није решила питање дубровачких заната XV и XVI столећа. Да би се одговорило на ово питање треба још много архивског рада. Вероватно, ово неће бити посао само једног човека. Правилан пут за једно коначно дело о дубровачком занатству, па и за ограничено временско раздобље, јесте монографски рад по линији појединих заната. Да је користио сву постојећу „ситну“ архивску грађу, писац би без великих тешкоћа могао дати књигу приближног обима само о сукнаству. Овако, поред тога што треба обрадити читав отсек до XV века, треба за читав низ питања и у низу нових поглавља допунити Ролеров рад и за период XV и XVI века. Ипак, Ролер је дао врло солидну основу за даљи рад за једну коначну студију о дубровачком занатству.

Још једну озбиљну замерку треба ставити Ролерову раду. Из читаве књиге добија се утисак као да је Дубровник неко острво, и то острво много ближе Западу него словенском, балканском залеђу, са којим је он био нарочито у XV и XVI столећу везан са тисућу нити. Нико не сумња да је животна атмосфера у самом Дубровнику и у посматрано време била пре свега медитеранска; али, када се говори о економици Дубровника и о његовом привредном значају у XV и XVI веку, онда поређење између јужнословенских земаља и Запада уопште не долази у питање. Пошто није прегледао збирке текућих послова Републике, писац ни претставе нема како би, подацима крцат а по тему о дубровачком занатству занимљив рад био например рад о дубровачким занатлијама (као занатлијама и, много чешће, као о људима из трговине) у јужнословенским земљама у XV и XVI столећу. Код питања о узроку оваквог поступка потписани је далеко од помисли да писцу изнађе да се ради о евентуалним индиректним монтажама, које не би имале са науком

¹³ *Spisi dubrovačke Kancelarije*, књ. I, prepisao i uredio: dr. Gregor Čremošnik, Zagreb, JAZU, 1951.

никакве везе. Он сматра да писац просто није обавештен онолико колико је то било потребно.

Када се говори о истраживачком раду, треба видети како аутор ради са изворима. Најпре долази питање колико је грађе и какве сакупљено. О томе је већ било речи. Књизи ипак даје вредност чињеница да су искоришћене све важније збирке и кодекси. Можда би извесног резултата пружио покушај да се извори за постављену тему траже ван домена докумената, — у материјелним остацима и евентуално у књижевности или народном усменом благу. У једном раду са *краћим* насловом можда би се очекивало да писац да и карактеристику своје грађе и оцену ранијег рада на питању које обрађује.

Ролер добро сређује грађу. Он је одмах разбацује по одредницама које је поставио на основу круга свог интересовања. Када прибере чињенички материјал, доследно се држи хронолошког реда излагања као начелно неопходног.

Веома је важно питање колико снаге аутор показује у коришћењу извора. Долепотписани је проверио пишев рад на кодексу „*Libri sconsens*“ који обухвата највећи временски отсек теме. Ролер уноси ексцентрики податак у књигу готово истим редом како се он налази у кодексу. Текст извора добро разуме и сналази се у шуплинама преписа и исказа. Изостављао би само санкцију која се предвиђа код појединих случајева. Неки су пасуси ваљда накнадно изостављени, пошто им писац није нашао „нумеру“ под коју би их подвео. Недостатак се појављује само код цитирања, пошто писац увек цитира почетну страну документа, а не страницу на којој је податак стварно нађен.¹⁴ Ролер одмах настоји да коментарише документ и да закључке провери и пренесе на што више питања. У тој појави налази се методски сасвим правилан рад који доприноси истовременој анализи и синтези на самом извору. Резултат оваквог рада је грађа у интересовању, проширивање домена у раду. Но можда би се у том правцу могли постићи и бољи резултати од оних до којих је дошао писац књиге.

Б. Храбак

¹⁴ У фус-ноти 23 на стр. 155 писац није доследан, те не цитира страницу преписа него број „карте“ текста оригинала.

C. Fisković — K. Prijatelj, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dubrovniku*. Izdanje Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, knj. 6, Split 1950, 32+VI, 80

У шестој књизи својих посебних издања Конзерваторски завод у Сплиту издао је књижицу са три прилога познавању комплекса ликовне уметности у Дубровнику. Уствари, она не чине јединствену целину ни по хронологији ни по садржају. То су три прилога двојице познатих од немалог броја ревнох проучавалаца уметности у Далмацији. Цвито Фисковић пише преглед *Dubrovački sitnoslikari*

(5—21 стр.) и Lazanićević kipovi u Dubrovniku (27—31 стр.), a Круно Пријатељ Novi prilog o Andriju Alešiju (23—26 стр.).

Полазећи од досадашњих знања о дубровачким минијатуристима, Фисковић додаје мношину докумената за те мајсторе објашњавајући њихову делатност, радове, уколико су се очували, и елементе за биографије-те организује све то у један општи преглед.

Писац почиње свој рад са почетком XV века, а завршава средином XIX. Из прегледа се види да су већина мајстора ове врсте ликовне уметности домаћи људи, у највећем броју случајева свештеници који илуминирају књиге (мисале, бревијаре, корале итд.) за потребе цркве.

Највећи процват минијатуре доживео је Дубровник у XV и XVI веку, у време када тај процват доживљавају и друге врсте уметности тога града. Број наших уметника, међутим, био је много већи у XV веку него у идућем. Иако се све до краја XV века не може ни један рукопис везати за име неког минијатуриста познатог по документима из Дубровачког архива, ипак њихов број, у то време, говори о развијености те врсте заната. Свештеник Марин Ковачић са краја XIV и поч. XV века ради неколико мисала, и то не само за Дубровник већ један и за Шибеник, свештеник Марин Ратковић пише два за Дубровник, а Андрушко један. Сва тројица су из првих деценија века. Око средине раде двојица свештеника: Никола Антунов пише и украшава градски статут, а Иван Округлић један мисал за цркву св. Нилоле на Пријеком. У другој половини века, деведесетих година, радила су у граду и два странца, Апулца. Негде из тога времена је и прво сачувано дело дубровачког минијатуриста. То је мартирологијум из библиотеке Мале браће у Дубровнику, који је написао у манастиру на острву Дакси франевац Бернардино Гучетић. Неколико великих иницијала рађених црвеном, плавом, а понегде и зеленом, бојом су у готичко-ренесансној стилској мешавини са јасним венецијанским обележјима, која долазе од млетачких узора.

У XVII веку радио је доминиканац Игнације Мартелини, али је своја дела оставио на Апенинском Полуострву у Santa Maria della Sanità у Напуљу.

У XVIII веку познати дубровачки хроничар Серафим Пријевић украсио је минијатурама без неке нарочито уметничке вредности свој превод живота бл. Озанае Которске. Ликови и маске носе све особине барокног стила, док су иницијали још увек готички.

У последњој фази минијаторског рада у Дубровнику, у првој половини XIX века, ради франевац Бернардин Вучић, ученик Италије, немиран дух и луталица, који украшава један антифонариј тек пред крај живота. Композиције и иницијали јасно показују потпуно опадање минијатуре.

Знатно лепши део минијаторског рада није ушао у овај преглед зато што нису познати њихови мајстори. Исто тако у недостатку

документарног материјала писац је изоставио и преглед минијатуриста XIV века. Мада су се сачувала свега два помена — сликар Микеле из Болоње илуминира један антифонариј 1318 г. за дубровачку катедралу, а сликар Марко из Апулије један мисал, 1351, за Циву Тудизића, који истовремено исписује и увезује (Јорџо Тадић, Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII—XVI века, изд. Историског института САН, IV, стр. 5 и 9) — ипак она су од знатне важности за развој наше минијатуре с обзиром на утицаје који су долазили из Италије преко приморских градова. Сигурно је да један Болоњац доноси, својим радом, елементе болоњске минијаторске школе, која у то време доживљује свој пуни процват. Можда би тако требало посматрати и оне, типично болоњске по обради минијатура, али са домаћим примесима, рукописе задарске франевачке библиотеке.

Драгоценост овога Фисковићевог прилога чине и белешке у којима су изнета неколика документа и погледи не само за Дубровник већ и за неке градове осталог дела Далмације. Ту су добила објашњење и нека досада непозната имена далматинских уметника.

Круно Пријатељ, који је и раније писао о Алешију, у свом новом прилогу о овом мајстору објављује још три рељефа св. Јеронима, од којих су два у Дубровнику (један сада у Кнежевом двору, а други у породици Халер-Пуљези, док је раније припадао породици Гучетића), а трећи је над главним вратима франевачког манастира у Крању на Пашману. Компарацијом са сплитским рељефима истога свеца, које је раније приписао овом вајару, Пријатељ утврђује да сва три припадају његовој радионици, а да су знатно рустичнији у обради од његових радова. Композициона и иконографска сличност наводи писца на закључак да је мајстор сарађивао на овим делима.

У трећем прилогу, — Лазанићеве кипови у Дубровнику, — Ц. Фисковић додаје нове податке из архива о раду овог ренесансног скулптора. Његове кипове св. Влаха и св. Јеронима у цркви св. Влаха везује за докуменат, из 1589 год., о наруџбини камена за рад, те их тим документом и датира. Други, из 1591, уговор је о примању једног которског ђетића на изучавање вајарског и сликарског заната у његову радионицу, а он даје потврду једној ранијој хипотези по којој би Лазанић, досада познат као скулптор ренесансне пуне пластике, био и сликар. У овом раду Фисковић даје и анализу његовог уметничког стварања. Тако је у последње време, заслугом Ц. Фисковића, скулптору Лазанићу заокружен уметнички лик. Од једне доста резервисане атрибуције у његовој књизи „Naši graditelji i kipari XV i XVI stoleća u Dubrovniku“ (стр. 165—167), он је овим радом прешао на утврђивање његовог уметничког дела и тиме заокружио своја изучавања.

Још би се нешто, за познавање мајстора Лазанића, могло додати. Наиме у Дубровачком архиву у збирци Diversa kancelariae 182, 145 налази се један уговор Николе Лазанића,

скулптора, којим он продаје сер Николу Сфондрату кип св. Рока, који би ваљало потражити у дубровачким црквама. Ту је речено и где се налази кипарева радионица — она је у делу града где су и остале клесарске радионице — испод цркве св. Себастијана, уз доминикански манастир, на месту данашње радионице дубровачких клесара. У том атељеу налазио се и готов кип св. Рока, када је откупљен 23 јула 1592 године.

Са ова три прилога историја уметности у Дубровнику добила је неколико значајних података.

В. Ђурић

A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, La Basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano, издање Fondazione Trecchani degli Alfieri per la Storia di Milano, 1952, — 295 страна велике осмине, са 100 табли у фототипији и 51 пртежем.

Значајно дело о археолошким, историским, архитектонским и конзерваторским радовима, изведеним од стране тројице писаца на овом знаменитом споменику, чији најстарији делови потичу још из IV века, али који је, касније, током времена, доживео већи број преправки, преграђивања и дограђивања.

За нас је од већег интереса нарочито фреска са композицијом Скидања са крста, са краја XII или из прве половине XIII века. Гест Богородице, која, приликом Христовог скидања са крста, љуби Исуса у руку, може се везати и за познате композиције из Нереза и Милешеве, што упућује свакако на заједничке иконографске изворе.

Ђ. Б.

А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, издање Просвете, Београд 1950.

Марта 1950 године изашла је из штампе, у издању „Просвете“ велика публикација проф. А. Дерока „Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији.“ Књига је изванредно укусно опремљена у крутом повезу, који је аутор декоративно украсио са натписом у средњовековној обради слова на подлози имитације пергамента. Штампана је на 214 страница, са једном прецизно датом географском картом средњовековних градова. Карта садржи преко 200 локалитета на подручјима која је у својој књизи аутор обухватио.

Било је и раније штампаних приказа о средњовековним градовима у нашој земљи, али, углавном, ниједна дотадашња публикација није обухватала подручја на којима је проф. А. Дероко један дужи низ година исцрпно прикупљао материјалне податке. 1904 године Ђ. Трухелка је написао о „Нашим градовима“ у Босни и Херцеговини. Ђ. Сабо је 1920 године издао књигу о „Средовјечним

градовима у Хрватској и Славонији“. М. Димић је 1934 године издао студију о градовима у „Земљама Херцего од св. Саве“. Проф. Ђ. Бошковић и Р. Шмит 1939 године штампају студију о градовима у Војводини. И најзад имамо од проф. Ђ. Бошковића кратку студију о средњовековним градовима у његовој задњој публикацији „Основи средњовековне архитектуре“.

Дело проф. А. Дерока је прво које исцрпно обухвата територије НР Србије, Црне Горе и Македоније. И баш због тога што се за њим одавно осећала потреба оно је добило двоструку вредност, а посебно и признање. Ово дело је само за себе једна енциклопедија или, како сам аутор каже у предговору, „инвентар најзначајнијих споменика“ који су до данашњих дана остали најмање поштеђени.

Материја је подељена на два дела, и то на први „Општи део“ и други „О појединим споменицима“. Писано једноставним кратким реченицама и лаким стилем, дело је добило научно-популаран карактер, другим речима, постало је приступачно и ширем броју читалачке публике.

У првом, „Општем делу“ књиге аутор реконструише живот и друштвене прилике које се везују за средњовековна утврђења. Посебно поглавље овог дела књиге почиње доласком Словена на Балкан. Читалац међу првим редовима очекује да се упозна, бар укратко, са оним што је претходило једној новој историској епохи. Међутим, аутор није имао за циљ, нити је пак ставио у „задатак књиге“ да она постане „инвентар свих археолошких и историско-архитектонских споменика уопште“. Истина, овај део студије би захтевао, с једне стране обимнији рад на познавању културних достигнућа које су Словени донели собом, а са друге стране упознавање материјала о приликама које су затекли својим доласком. Али оно што би умногоме допринело једној овако обимној студији, то је објашњење укрштања, прерастања, наслеђа и веза, — до чега је, у сваком случају, морало доћи и што се морало мање или више одразити на будући развој једног младог, свежег и снажног народа који ступа у контакт са традицијама античке, односно касноантичке, културе.

Аутор означава XI век као „почетак борбе за државну и политичку независност“, односно „време када су друштвени односи сазрели за формирање једне државне организације“. Затим, наставља, друштвени су се „односи од тога доба развијали у смислу формирања класног друштва са све већим експлоатисањем рада сељака, док најзад не буду примили одлике феудалног уређења (нарочито у XIV веку)“. Међутим, напуштањем родовског, односно племенског, живота настаје скоковито прерастање у феудални поредак, што је, нарочито, карактеристично за словенске народе. Одмах по доласку на Балкан словенска племена, из борбе за самоодржање, била су принуђена да се ујединују у новој друштвеној средини. Отуда ми можемо пратити феудализирање српских земаља још почетком пр-

вих борби за уједињавање и организовање првих друштвених јединица, односно феуда. Сазревањем услова за формирање једне такве друштвене организације и појавом класне диференцијације ударени су темељи феудализму, који се за време Немање снажи, да би у XIV веку достигао кулминацију.

Аутор изванредно лако, користећи се постојећом историском литературом, анализира поједине друштвене класе, објашњава њихове функције и зависности, које су текле једним одређеним хронолошким редом. Најпре је у грубим потезима подељена друштвена структура на власнике земље, односно владара, властелу и цркву с једне стране, а са друге стране сељака, који је био дужан да обрађује њихову земљу. Ови сељаци, „себри“ или „мали људи“, разликовали су се од властеле, односно „великих људи“. У низу набројених „малих људи“ помињу се „пронијари“ или стални војници, који су у виду награде добијали земљу за доживотно коришћење. Ова земља је давана сељацима који су такође били зависни. И на крају на најнижој скали феудалне друштвене структуре стајали су „отроци“, као нека врста робова са којима се трговало и који су морали радити без икакве награде све што им господар нареди.

Цркве и манастири су били даровани земљом, о чему нам сведоче многе повеље — даровнице. Они су сами за себе били феуди, а црквене старешине феудалци. Овај стари средњовековни систем управе над црквеним или манастирским добром сачувао се доскора. Аутор напомиње да владари и феудалци нису помагали цркву увек само из побожности, већ чисто из личних интереса, како би користећи њену политичку снагу одржавали постојећи друштвени поредак. Отуда је Бањска некада држала под својим феудом 180 села, св. Арханђели код Призрена, 93 села, Раваница 90 села итд.

У даљем излагању приказане су друштвене прилике и стање у земљи, као и питање безбедности путника, странаца или трговаца. Градови на већим раскрсницама комуникација имали су улогу „станица безбедности“.

Затим, аутор дефинише појам средњовековног града. Он каже да су средњовековни градови служили као „зидана заштита“ у доба изненађења, каквих је било често у Средњем веку. Они су најчешће били сазидани да штите стан владоочев или властелинов, какав „управни центар“ или граничну линију од упада непријатеља у земљу, затим, комуникације, приступе клисурама, жупне и плодне покрајине, подграђа, тргове, руднике, манастирске комплексе итд.

Бавећи се питањем утицаја са стране који су могли да делују на развој нашег средњовековног града, писац их налази углавном на Оријенту. Утицаје са ове стране, према писцу, пренели су крсташи у повратку са Оријента (1093—1270 г.). Аутор каже да „наши стари градови ни по својем облику ни по основној концепцији“ нису били „директни наследници варварских утврђења“, јер су развијали „у

другачијим приликама“. Затим, наилазимо на текст Ане Комнене, која је крајем XI и почетком XII века писала „да је на српско-византиској граници било и утврђења од дрвета“. Потом су наведена имена градова који су грађени од дрвеног материјала као што су „Дрвенград“ код Призрена, „Брвеник“ на Ибру и Лабу, затим Немањини дворови по опису Кинама и Никите Акомината. Истина, ми до данас сем ових текстова и имена који су се сачували немамо никаквих материјалних трагова, али зато нема сумње да су Словени доласком на Балкан пренели и један изванредан период времена користили своју мајсторску вештину грађења у дрвету, које су дуго кроз Средњи век у највећој мери употребљавали. Са друге стране Словени у свом силовитом рушилачком налету пробијају византиске „Лимесе“, а затим освајају одбранбени систем утврђених градова. На неким од њих, као на пример на Царичином Граду, налазимо потом и трагове њихова живота. Можемо ли све ово оставити по страни и изоловано посматрати развој једне културе? Прилив нових и свежих снага у једну нову средину са јако укоревљеним домаћим традицијама мора да се одрази на њихов културни развој. Том приликом неминовно настаје размена, често и поред отпора. Сасвим други услови живота у новој домовини условили су да се, и поред јаке традиције донете собом, искоришћавају затечена искуства домородаца, а пошто су Словени ступили у ближи контакт са суседима, да прихвате и стране утицаје.

Затим аутор објашњава начин ратовања, врсте оружја и ратних машина, од чега су у многоме зависили архитектонски облици средњовековних градова, који су били подешени да се супроставе нападу непријатеља. Постојало је неколико врста војних јединица, међу којима запажамо и различите начине наоружања. Оклопници и коњаници били су углавном властела. Пронијари су били, такође, коњаници, а обични војници, односно грађани и сељаци ратовали су о својој трошци и у својој одећи.

Основна подела средњовековних градова извршена је према оружној техници и начину ратовања, углавном, на градове из доба хладног оружја и градове из доба ватреног оружја. Постепени прелаз из једног система грађења у други наглашен је појавом и употребом барута, који је утицао на измену неких облика.

Градови у доба хладног оружја дати су врло исцрпно. Аутор оживљава текст низом интересантних историских података у вези са начином напада и одбране.

Урбанистичка диспозиција градова зависна је од конфигурације терена на коме је град постављен. Међутим, уколико су градови на равнијем земљишту, наставља аутор, онда је правилније основе, у виду каквог четвороугаоника, слични облицима римских и византиских градова.

У следећем поглављу наставља се са приказом градова под ватреним оружјем. Њихови облици ће се мењати постепено, онако

како се развија и усавршава техника оружја. Све дотле они ће задржати старе форме. Кроз општу карактеристику ове врсте градова писац књиге се задржава на њиховим основним променама. Подижу се нарочите куле за топове у основи полигоналне ниже и шире са јаким зидовима, све у циљу да се смањи мета топовској ватри.

Најзад општи део писац завршава анализом просторија за становање у средњовековним градовима на основу података, истина, врло оскудних, затим приказом технике зидања, естетске обраде и прилика при грађењу.

У другој глави своје књиге писац дели средњовековне споменике по народним републикама, а потом их сврстава азбучним редом по систему неке врсте „инвентара“, односно енциклопедије. О многим од ових споменика, како он сам каже „не зна се ко их је и у које време саградио“, те према томе није ни могао да изврши поделу по неком хронолошком реду, мада би један такав покушај много више вредео. Примећује се, а то и сам аутор напомиње у предговору, да није обухваћено неколико веома важних средњовековних градова из разлога што се данас налазе ван територију НР Србије, Црне Горе и Македоније. То су они градови који су некада били у оквиру наше средњовековне државе, а који су свакако могли да допуне једну овако обимну студију.

Покушај да се материјал среди хронолошким редом омогућио би аутору да реконструише и комуникациони однос међу појединим градовима.¹ Такође у изложеном материјалу можда би се нашло нешто више могућности за мало ширу анализу урбанистичког лика средњовековних градова. Неоспорно, у доба грађења о њиховој урбанистичкој диспозицији није се много водило рачуна, јер су подизани, како каже аутор, из чисто утилитарних разлога. Међутим, детаљнијом упоредном анализом свакако да би се дошло до неких резултата.

У својој излагању споменика по азбучном реду аутор се на познатијим и важнијим споменицима задржава нешто више него на мање важним и мање познатим. И поред тога што он даје њихов опис у најкраћим цртама, у већини случајева текст прати богато уметнички илустрован и научно документован материјал са терена. Ту су прегледно исцртане „скице основа“, које су редовно праћене текстуралним објашњењима, одличне фотографије, затим на жив и лак начин приказани ликови владара, властеле или феудалаца. Књига је илустрована и лепим бројем авионских снимака, који уз архитектонске снимке основа оживљавају пластику терена. Наилазимо и на изванредан број старих бакореза. Неколико јако нетачних и шематизованих основа коришћених по Каницу и Мишковићу могле су бити замењене тачнијим снимцима (као што су градови, Драшковацки, Калети-

¹ Проблем обухваћен у монографији „Гралац“ од Ђ. Бошковића и С. Ненадовића на страни 1.

нац, Иванова Кула, Жупањевац, Град на Јелици и Град на Руднику).

Оно што је неопходно једном оваквом делу, прожето од прве до последње странице великим бројем научних података, је позивање на коришћену литературу уз сам текст. Напротив, ми тек на крају књиге налазимо библиографију књига којима се служио аутор. У предговору се напомиње да би у том случају „текст био претрпан примедбама, чиме би се изгубила прегледност“. Међутим, да је исцрпније наведена и литература дело би било напротив прегледније за ужи стручни круг људи, а опет остало приступачно и „широј јавности“.

Но, и поред тога што је аутор желео да буде приступачнији широј публици, каква намера је и те како пожељна, ми у делу „Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији“ добијамо више могућности за проучавања из ове области културног наслеђа. Дело као такво чини заокружену целину једне драгоцене студије, која ће дужи низ година служити као основ за даља проучавања.

Бранислав Вуловић

Arh. Nikola Dobrović, *Urbanizam kroz vekove, I, Jugoslavija*. „Научна књига“ издavaчко предузеће НР Србије, Београд 1950 год. стр. 416, сл. 955. (формат 23,5×30 см).

Урбанистичка литература у нашој земљи је још увек малобројна. Стога се може поздравити појава књиге арх. Николе Добровића, редовног проф. ТВШ у Београду, која је свакако леп прилог изучавању урбанистичког лика наших градова у прошлости. Полазећи од чињенице да је наша земља пуна споменика културе, писац је дошао до закључка да архитектонски споменици и насеља на нашој територији пружају могућност да се напише студија о развоју грађевинарства у Југославији независно од културног наслеђа других земаља. У књигама страних аутора врло мало се пише о нашој архитектури. Студенти боље познају архитектуру страних земаља од наше, јер се на факултету у Београду предаје само незнатан део градива из области домаћег грађевинарства. Као пример наводи да грађевинарство Турака, који су у нашој земљи оставили приличан број монументалних грађевина, није уопште обухваћено наставним програмом на београдском факултету.

С друге стране однос према споменицима културе је још увек незадовољавајући. Није редак случај да се они унакажују или поруше због недовољног познавања њихове вредности. Архитекти урбанисти су често у тешком положају када наиђу на затечено стање, једну урбанистичку целину из прошлости, која још није довољно проучена. Наћи прави однос између нове архитектуре и затеченог стања је према томе не само културни проблем већ редовно и економски фактор савременог урбанизма.

Због тога се писац жури иако је свестан тешкоћа. Ту празнину треба попунити што пре. Читаоци треба да се најпре упознају са вредностима споменика културе и да преко њих уђу у проблематику савременог грађевинарства и урбанизма. Малобројна стручна литература, нарочито растуреност материјала по многобројним стручним књигама и часописима, захтевала је напоран рад дуго времена да се тај хетерогени материјал по садржају сакупи и претвори у јединствено урбанистичко градиво. Сам писац о томе каже: „Све у свему, књига је резултат извесне проверене стручне одважности и њој адекватних напора уложених у проналажење, сређивање, приказивање градива и обилажење великог мноштва објеката на лицу места.“

У књизи арх. Добровића је према томе сакупљена грађа за изучавање урбанистичког лика наших градова у прошлости. Материјал је подељен у пет делова, обухватајући целу територију ФНР Југославије. У првом делу (стр. 9—84) изнети су историски чиниоци који су имали утицаја на развој градова у Југославији. У осталим деловима дат је велики број илустрација пропраћених кратким описима и објашњењима. Тако су у другом делу (стр. 85—220) приказани градови на приморју, у трећем (стр. 221—344) градови у унутрашњости, у четвртм (стр. 345—374) градски паркови, вртови у историским дворцима, национални паркови и природне лепоте Југославије, а у петом делу најзначајнија архитектонска дела наших мајстора у земљи и иностранству. На крају књиге налази се „Поговор“, на који ћемо се осврнути на крају.

По мишљењу проф. Добровића проучавање насеља у Југославији са гледишта практичног урбанизма корисно је тек од периода када су основане прве грчке колоније на нашем тлу. Али тај период не пружа довољан материјал јер су остаци малобројни и не дају могућност да се реконструише изглед тих насеља. Међутим римска епоха пружа већ далеко више могућности бар за градове на приморју, те писац наводи Пулу, Пореч, Задар, Сплит и друге градове. За Диоклецијанову палату, у којој се данас налази град са око 3000 становника, каже да је то проблем за савремени урбанизам који још није довољно пречишћен. Једни су за то да се све руши, јер остаци разних епоха коче напредак савремених градова, док су други за то да се сачувају само поједини важнији објекти из прошлости. Арх. Добровић назива оба решења сумњивим и предлаже да се та целина сачува у свом данашњем облику. Такво решење може се остварити у социјалистичком друштву, које из акумулација вишкова може да одвоји потребне суме за одржавање нерентабилних зграда и насеља, која би се претворила у урбанистички музеј.

За насеља у Средњем веку не може се ништа рећи док се не изврше откопавања. Засада на основу писаних извора може се констатовати несумњиво постојање урбанизације у престоницама владара и у трговиштима. Градови које нису освојили Турци имали су

нормалан развој као слободни краљевски градови. Напротив, градови који су пали у руке Турцима нису доживели пун развој. Разбегло становништво ојачало је градско становништво у слободним градовима, док су градови под Турцима опустели. Тек доцније у њима се насељавају Турци, који уносе нове елементе градске архитектуре и урбанизма. Ти су градови у XVI и XVII веку доживели пун развој, али су добили турско-источњачки изглед. Те складне урбанистичке целине брзо су нестале. Грађење нових зграда и уређење тих насеља данас довело је до нарушавања постојећег склада. Арх. Добровић је тачно уочио да турски споменици ишчезавају пред очима савременика а да нису снимљени нити проучени. Нове зграде које их на брзу руку замењују не могу надокнадити нарушени склад.

По ослобођењу од Турака, наши градови падају под утицај западноевропске архитектуре. У Србији грађевине и извесни урбанистички потези кнеза Милоша брзо падају у заборав. Ниште се потурчени градови, али нова архитектура, не могавши успоставити везу са архитектуром из своје прошлости, пада под утицај еkleктицизма европске архитектуре.

Из укупног прегледа историског процеса урбанизације Југословенских земаља кроз векове арх. Добровић је утврдио следеће:

„Ниједан од друштвених система није био у стању да на територији Југославије искује одговарајуће вишкове за стварање великих градова. Производна и стваралачка снага југословенских земаља под туђинским властима служила је претежно за унапређење туђих култура, постанак великих градова у политичко-привредним центрима и културним жариштима ван граница данашње Југославије. (Будимпешта, Цариград, Рим, Венеција, Беч).“

Тек у новој Југославији створени су услови да се у нашој земљи створе велики градови. А сад да се осврнемо на „Поговор“, за који и сам писац каже да многи сматрају да је поговор излишна ствар. Међутим арх. Добровић је имао специјалних разлога да то учини. У њему су најпре изнете објективне тешкоће које су утицале да је од почетка рада па до изласка књиге из штампе прошло две и по године. Тако дуг размак утицао је на то да су неке ствари изнете у уводу измењене у односу на данашњу стварност. Писац је за то време увидео и неке омашке, за које каже да би их било мање да је временски размак био краћи. Већ одмах уочио је арх. Добровић да поједини крајеви и градови нису довољно приказани. За то су одговорне установе и појединци који су пропустили да аутору помогну. Писац је био усамљен у својим напорима, а цео посао обавио је ван редовног обимног задужења. Због тога није имао времена да више посвети пажње свом рукопису. Најзад и само питање штампе, које се такође отегло у недоглед, доводиле су писца у ситуацију да каткад изгуби интерес за свој рукопис.

У погледу својих конкурсних радова и пројеката које је писац унео у ову књигу,

сматра да свако има права да своју књигу користи као гласило својих идеја, које могу бити предмет критике. Такав став довео је арх. Добровића да се осврне и на свој пројект Народнoг музеја у Београду, који је био критикован, и да цео тај случај изнесе пред ширу јавност, образлажући тај став следећим речима: „Изнео сам довољно отворено овај поучан, а вероватно изузетан случај из наше животне праксе, у уверењу да је отвореност умесна, јер игра жмурке не иде у корист архитектуре.“

По нашем мишљењу проф. Добровић је могао да изостави поговор и да га објави у неком од следећих издања у коме би поред својих радова објавио и радове других архитеката на том пољу, јер нам је то и обећао. „Савремена проблематика југословенских градова је мањевише само додирнута. Том питању као језгру новог урбанизма који је тек у свом обликовању посветиће се посебно стручно дело,“ — вели арх. Добровић на крају увода.

Арх. Драг. М. Јовановић

Арх. Nikola Dobrović, Urbanizam kroz vekove, — II, Stari vek. „Научна књига“, издавачко предузеће NR Srbije Beograd 1951 god. стр. 192 сл. 490 (формат 23,5×30см.).

Друга књига из серије „Урбанизам кроз векове“ обухвата период предкласичног и класичног Старог века, али без територије Југославије, која је приказана у првој књизи. Арх. Добровић је у овом приликом употребио свој начин излагања који назива „упоредни систем излагања“, по коме је у одвојеном делу у сажетом облику дат „општи културно-историски фонд старовековног грађевинарства“. У другом делу књиге дате су многобројне фотографије које „сврстане у смислу упоредног и органског низа развоја доприносе на свој начин легитимичном илустративном уочавању и схватању развоја старовековног урбанизма.“

У првом текстовном делу дата су следећа поглавља: Општа разматрања о Старом веку и развојној нити грађевинарства с обзиром на Старовековно робовласничко друштво; Грађевинарство и урбане тековине Старог века; Египат; Дворечје — Месопотамија; Хетити и њихово грађевинарство; Егејска просвећеност; Грађевинарство и урбане тековине Феничана; Урбанизам Палестине-Јудеје; Персија и њено грађевинарство; Грађевинарство и урбане тековине древне Хеладе и Јелинизма; Етрурци и значај етрурског грађевинарства; Римљани и постигнућа римских градитеља на пољу урбанизма; Истриски развој Бизанта. Оснивање Новог Рима-Константинополиса у доба Паганско — хришћанског робовласништва; Развој уметности вртова и најзад Наводи старовековних историчара.

Друштво Старог века успело је благодарећи производној снази робовласничког система да оствари велика и многољудна насеља

и да том многобројном становништву осигура правилно снабдевање свим потребама. Поред великих метропола плански основаних, било је и много других градова бесплански подигнутих. Археолошким ископавањима потврђени су наводи грчких историчара о величини и значају тих градова. Ти градови се међусобно разликују не само по величини и положају већ и по намени. Самоникли или плански основани градови имају своје структуралне схеме већ према томе да ли је град трговачки или седиште владара. Градови Месопотамије показују са урбанистичког гледишта потпуно сређену функционалну целину.

Насупрот великим метрополама Блиског Истока, на територији Грчке нема великих градова. Грци су вишак становништва исељавали у нове градове, који су због тога били плански оснивани у свим областима Средоземља и Црноморског приморја. Грци су тиме ширили своју просвећеност у нове области и допринели бржем развоју просвећености. За њих се може рећи да су претече западноевропске просвећености.

Римска империја на свој начин шири ту просвећеност и у додир са источним народима и њиховом цивилизацијом долази до корисног утицаја на даљи развој градова. Ново друштво осећа потребу за новим урбанистичким облицима већ према садржају којим је ново друштво прожето. Али касније, поремећајем који је настао у робовласничком систему, доводи до пропасти Римске Империје и до осиромашења и опадања градова. У том судбоносном часу за народе Европе ново Византиско Царство на југоистоку Балканског Полуострва постаје жижа нове просвећености. Тиме се завршава историја урбанизма Старог века.

Овом књигом писац се првенствено обраћа студентима Архитектонског факултета, јер су питања људских насеља постала све сложенија и јер се њиховом решавању не може приступити без темељног познавања прошлости. Имајући пред очима ранија искуства, савремени архитекти ће у духу новог времена тежити да оствари боља решења, и да не губи време у решавању извесних проблема који су већ пре неколико хиљада година савршено решени. Овим је писац само учинио први корак са жељом да скрене пажњу надлежним да се архитекти поред познавања тековина у технички напредним земљама и на градилиштима морају слати и у земље где би упознали старовековну културу.

Кроз обе књиге арх. Добровић се афирмирао као велики поборник чувања споменика културе, и ми га као таквог и познајемо. Али у њему постоји каткад и друго лице, архитекта јаке архитектонске особености. Његови снажни потези на преуређењу извесних потеса у Београду одају савременог архитекту, али када је у питању једини споменик из прошлости Београда, мислимо да није у праву када тај потес решава онако како је предложио. У питању је Београдска тврђава и Калемегдан, на коме треба подићи једну огромну грађе-

вину само ради тога да би се урбанистички потес београдског гробена завршио „уздигнута чела а не оборене главе.“

Арх. Драг. М. Јовановић

Василије Симић, *Историјски развој нашег рударства*. Београд 1951, стр. 438, сл. 154.

Пред читаоцем је први покушај ове врсте код нас историске обраде нашег рудног блага у целој Југославији, систематски и синтетски, и због тога врло користан и занимљив. Књига је рађена од геолога-економисте, како сам аутор каже за себе, а ипак је у свом првом делу обилно и вешто користила историску литературу и повољно је била зато оцењена од историчара у приказима. Већ на почетним странама књиге истакнуте су две врсте извора по којима је она могла бити израђена. То су писани документи и многобројни остаци старих рударских и топионичарских радова. Баш ти остаци материјалне културе интересују археолозију и због њих је ова књига важна за археолога, колико за историчара и геолога. Али само неколико редака даље написано је да истина има много видљивих археолошких рударских трагова, као што су напуштена окна, и остаци троски у великим громадима, и да је нађено безброј реквизита, алата неопходног за рударски и топионички рад. Но о томе се ни раније нико није бринуо, а још ни сада се нико не брине, нити то истражује. Тако ти остаци пропадају, а реквизити су сви одреда нестали. Нема институције, нема истраживача, за овако озбиљан и потребан рад на археолозији једне од најважнијих грана наше привреде. Писац дословно каже: „У држави, чије је само једно рудиште дало преко 600.000 тона металног бакра за 40 година рада, не постоји ни један предмет макар и најмањи, за документацију рударства које траје не 40 већ неколико хиљада година.“ Ове речи ауторове треба да су опомена археолозима, да приступе проучавању и ове материје и да прикупе одговарајуће предмете рударства по музејима, како би на тај начин расветлили развој једног важног дела наше привреде у прошлости и помогли тако самом геолошком истраживању старих налазишта руда. Разуме се да се ово може остварити на тешкој сарадњи са геолозима који су вољни забавити се и историјом своје струке. Јер баш ти остаци напуштених рудника, громаде троски и рударски алати уједно указују да је на месту где су нађени било услова за рударски рад и да их можда и данас још има, што се брижљивим геолошким истраживањем може утврдити.

У поглављу о древном и античком рударству само су кратко и у најосновнијим цртама поменути случајни археолошки налази. Несразмерно је већа историска грађа поред археолошке. И из ње извире какав су значај давали у радном погледу Римљани нашим земљама и како су овде организовали експлоатацију рудника. Та несразмера између археолошке и историске грађе наставља се даље и у поглављу о рударству Средњег века, па

и поред тога добивена слика је убедљива и јасна. Пре свега, после пропасти античких рудника после једног интервала од 300 година обновљени су наши средњовековни рудници. Аутор доказује да тај процват и обнова не стоје само у вези са доласком Саса у XIII веку, већ да смо ми и раније, истина мање, па чак и да су стари Словени имали своје рударство. Засебни су затим одељци о Сасима, па о раду и рудницима и топионицама оних времена, као и о нашим ковницама. Оне, са историским изворима потврђују да су српска и босанска рудишта била тада центри напредног рударства и топиоништва. Издвојено је истакнута улога Дубровчана, као финансијера и трговаца нашег рударства, као и навика наших владалаца да дарују манастирима велике приходе са рудника. На крају овог поглавља су врло реално протумачени узроци опадања и пропасти нашег рударства под Турцима. Они леже у назадности њихове привреде која је немилосрдно експлоатисала затечено стање. Технички је заостала и назадовала. Убивствено се односила према рударима, и кочила је сваку иницијативу, напредак и предузимљивост на рудницима. После ових одељака, књига обрађује наше рударство у Новом веку.

М. Гр.

Споменици културе, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. Издање „Просвете“ Београд 1951 год., стр. 393.

Већ одавно осећала се потреба за једним водичем наших споменика културе у коме би заинтересовани посетилац нашао најосновније податке о споменику који је пред њиме. Ту празнину попунио је овај водич, који је обухватио само споменике културе НР Србије. Водич су приредили службеници и сарадници Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије.

Водич је подељен у два дела. Први део је општи, у коме се са неколико уводних чланака читалац упознаје у општим цртама с нашим археолошким богатством, српском средњовековном уметношћу, градовима-тврђавама, брвнарама и грађанском архитектуром. Други део садржи податке о самим споменицима у Србији, Војводини и на Космету. Тај део подељен је на више итинерера, који се поклапају са данашњим комуникацијама и у оквиру једног таквог итинерера дати су они споменици на које би путник могао да наиђе. На крају је дат и регистар објеката по азбучном реду и садржај, тако да се објекат у књизи може лако пронаћи.

Приређивање оваквог водича не претставља нимало лак и једноставан рад. Док за извесне споменике имамо доста података, дотле о многим немамо ни најосновније: ко их је градио и из кога су времена, те многи историски проблеми о њима још нису ни у науци расправљени или има и опречних мишљења. Прикупљање и проверавање тих података

који су унети у водич претставља делом резултат вишегодишњег рада Завода, рада кога се он прихватио од свога постанка. Стога се у водичу налази и такав материјал о многим споменицима који до данас није публикован ни у једном нашем стручном часопису, као напр. о црквици Св. Николе у Студеници, Богородици Љевишкој у Призрену и др. Начин на који су ти подаци обрађени и изложени, нарочито оне партије о срењевикуј архитектури и живопису или о Београдској тврђави, прелазе оквир једнога обичног водича и дају му место једне стручне публикације, чији се подаци са сигурношћу могу користити и у стручне сврхе.

Водич је обухватио врло велики број споменика, али има их још много који нису ушли у њега. Међу њима има и таквих који су значајнији од многих који су у њему. Али за њих свакако није било још довољно података да би се бар нешто могло рећи, и прикупљање тих података биће још дуг посао, који ће службеници Завода морати да обаве, да би се следећа издања овога водича могла да попуне њима.

Податке о споменицима прате већином фотографије које су укусно распоређене. Велика је штета што оне нису свуд првокласног квалитета, какав је највећи број и какве публикације ове врсте захтева. На почетку сваког итинерера је мала стилизована ситуациона карта распореда споменика, но можда би добро било да друго издање овога водича буде снабдевано и са неколико детаљнијих карата, које ће моћи да покажу и стварну удаљеност једног споменика од другог.

С. М. Ненадовић

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII 1950—1951 стр. 287.

Из кратког предговора овој свесци нашег најстаријег археолошког часописа види се да је извршена промена његовог уредништва. Нови уредници веле да се неће ништа мењати у начину уређивања часописа, али садржај прве свеске коју су они уредили показује да се проширује област којој је часопис намењен, пошто у њој има чланака у којима се проучавају језици Илира и Келта, каквих раније није било у *Vjesniku*. То проширење интереса часописа и на лингвистичка питања може се само поздравити, а уредницима пожелети да уређивање продуже у правцу којим су пошли, јер се најстарија прошлост наше земље не може расветлити само проучавањем археолошког материјала и оскудних података античких писаца, него се морају узети у обзир и сачувани трагови језика којима су говорили људи који су некада становали у њој.

Најновија свеска *Vjesnika* садржи следеће чланке и расправе:

М. Budimir, *Iliri i Prailiri*. — В. Žganjer, *Kelti u Iliriku* (две мале расправе о Келтима у нашој земљи. У првој аутор проучава сачувана лична имена и називе места у римској Дал-

мацији за која се претпоставља да су келтска (*Barocio, Caturus, Lavius...*) па долази до закључка да није тачна Пачева хипотеза како су се Келти измешали с Далматима. У другој студији испитује постанак имена *Singidunum* које је, по њему, келтизирани облик неког преиндоевропског назива пошто се у индоевропским језицима не налази основа *sing*, чије би значење, судећи по томе што су Сингидунум и Сегедин, у чијим је именима налазимо, били на ушћима река, било „ушће“, „положај према ушћу“. Ова етимологија, међутим, неће бити тачна већ по томе што се Сингидунум, као што сам показао у раду *Дали грчки писци спомињу Сингидунум преримског доба?* (напред, стр. 35 и сл.), није налазио на ушћу Саве на којој је, на десној обали узводно од ушћа, постојало насеље чије је име заиста било *Yuhe (Confluentes)*, али се оно налазило око 10 км узводно од састава Саве и Дунава. Име *Singidunum*, уствари, као што сам показао у већ споменутом раду (напред, стр. 39²⁸) значи *Град на реци Синги* онако као што *Ἰστρὸς* значи *Град на реци Истру*, *Pinus* *Град на реци Пинку* а *Margum* *Град на реци Маргу*. *Синга* је, међутим, река Болешица чијом је долином рудник цинабарита на Авали био везан с Дунавом и код чијег се ушћа, у Винчи, налазило преримско насеље из којег се развио римски Сингидунум. Чињеница да име прекектског насеља, сачувано у првом делу имена *Singidunum*, налазимо и у именима неких насеља у Галији и Германији (*Singiacum, Singone*), на Халкидици (*Σίγγος*), у Комагени (*Σίγγα*) и Месопотамији (*Singara*) не доказује да сва та имена потичу из истог језика и да је, на целој територији на којој налазимо те називе, некада станао исти народ јер су она могла постати и од различитих основа које су еволуцијом на крају дале исти облик. Такви случајеви нису ретки, чак се, понекад, код оваквих речи и значење поклапа (в. напр. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*⁶ 3). — Дује Рендић-Мирошевић, *Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji* (проучава лична имена на грчким натписима из Далмације и констатује да међу њима има имена и балканских Илира и људи илирског порекла који су са грчким колонистима у Далмацију дошли из јужне Италије). — Мате Сујић, *Liburnski nadgrobni spomenici („Liburnski cipus“)* (проучава надгробне ципусе из Далмације — они се ту налазе у области Либуерна због чега су названи либурнским — и долази до закључка да је то нарочита врста надгробних споменика употребљаваних у прва три века наше ере која претставља стан покојника израђен по угледу на стан живих. Треба, међутим, напоменути да ти споменици својим изгледом потпуно одговарају грчким омфалима, који су такође надгробни споменици (Саго, *Dagernberg-Saglio* IV 197 и сл.) — ту сличност повећава рељефна претстава мреже (*ἀγρῶν*) на горњем, купастом делу ципуса, коју Сујић сматра претставом борове шишарке и, можда, претстава прекривача од текстила испод мреже на ципусу у сл. 7 за коју аутор вели да је

обрнута корпа од прућа (сличне претставе на грчким омфалима у BCH 24, 1900, 254 idd. и Daremberg-Saglio I 165). Због тога ципуси из Далмације, у којој су већ почетком IV в. ст. е. постојале грчке колоније, нађени на територији градова на обали и у њиховој непосредној околини у којима је било досељеника из разних крајева римског царства, неће бити у вези с погребним обичајима домаћег илирског становништва него *survivals* старих грчких погребних обичаја). — Lovre Katić, *Vjerodostojnost Tome Arcidakona i poslednji dani Salone* (сматра да је Тома Архијакон свој опис пропасти Салоне израдио према добрим изворима и да верно претставља догађаје пошто се његово причање слаже с подацима из преписке папе Гргура I, а потврђују га и археолошки налази). — Vlado Mirosavljević, *Nalaz heladske kulture u špilji Pokrivenik na Hvaru* (даје кратак извештај о ископавању вршеном у пећини Покривеник на Хвару, у којој је нађена керамика из бронзаног доба). — Kruno Prijatelj, *Nekoliko rimskih nadgrobni portreta u Arheološkom muzeju u Splitu*. — Branimir Gabričević, *Dva priloga poznavanju urbanističkog razvoja antike Salone* (објављује римски натпис с оградe неког приватног имања, нађен 1949 године *in situ* изван градских зидина Салоне — истој оградни припада и један сличан натпис, објављен већ у *Bull. Dalm.* XXXIV 24, нађен такође *in situ* на стотину метара далеко од овог новог, и проучава вотивни натпис CIL III 3095 који је на Брачу Нимфама поставио центурион Квинт Силвије Сперат који је водио надзор над изградњом једног позоришта, па долази до закључка да се тај натпис односи на грађење позоришта у Салони). — Josip Posedel, *Zadarski žrtvenik carice Faustine* (објављује ару коју су становници Аквилеје поставили у Задру — слична ара била је, у исто време, постављена и у Аквилеји — у част царице Фаустине после њене смрти. Ара је оштећена па се сада не може одредити којој је Фаустини била подигнута, Анији Галерији Фаустини или Анији Фаустини). — Duje Rendić-Miočević, *Tri povjesna natpisa iz Dalmacije* (објављује један грчки надгробни натпис у стиху из Фара, подигнут неком борцу погинулом у борбама које су с Илирима водили становници овог града после његовог оснивања, затим латински натпис на фрагменту архитрава, нађеног у подземним просторијама Диоклецијанове палате, који се, како аутор мисли, налазио на храму што су га Август и Тиберије подигли на форуму у Салони по угушењу панонског устанка. Из трећег, млетачког натписа, писаног године 1601, дознајемо да су тада били обновљени градски бедеми Сплита и једна градска врата). — Cvito Fisković, *Utjecaj Dioklecijanovog mauzoleja na kasnije graditeljstvo* (описује цркве св. Климента и св. Луке у Ситном као и цркву св. Луке у Дубрави, једну цркву у Бискупји и капелу Безгрешног зачећа у сплитском манастиру св. Фрање [прва од њих срушена у XIX в. а друга почетком овог века], грађене по угледу на Диоклецијанов маузолеј). — Cvito Fisković, *Rušenje i raznošenje solinskih spomenika* (даје

архивске податке о одношењу остатака античких грађевина у Солину и употреби тих остатака у грађевинама из најновијег доба). — Edvin Andrović, *Analiza sadržine koštane kutije iz zadarskog Arheološkog muzeja*

У *Epigrafičkom vjesniku* су објављени натписи из Далмације (Duje Rendić-Miočević, *Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije* [43 надгробна, вотивна и почасна натписа]; Mate Suić, *Novi natpisi iz Sjeverne Dalmacije* [36 надгробних, вотивних и почасних натписа из Северне Далмације, сада у Археолошком музеју у Задру]). —

Izvještaji садрже саопштења о археолошким истраживањима у Сењу (Ivica Degmedžić, *Arheološka istraživanja u Senju* — у овом месту, при оправци катедрале, нађени остаци неколико грађевина, међу њима и делови једног Кибелиног храма; J. P., *Arheološki radovi u Zadru 1950 i 1951 god.* — при ископавањима, вршеним 1951 године, на југо-источној страни форума, откривени су остаци једне грађевине; Lovre Katić, *Tragovi starokršćanske nekropole u Cisti*; Ivan Mavrović, *Novi antikni nalazi u okolini Splita* — извештај о римским гробовима нађеним у Сињу и Каштел-Сућурцу и делу мозаика откривеног у Солину.

P. Maruš

Зборник заштите споменика културе, књига I, свеска I. Савезни институт за заштиту споменика културе. Издање Научне књиге, Београд 1951, стр. 207.

Са доношењем Закона о заштити споменика културе и организовањем установа које тај закон и у дело спроводе наша заштитна служба делује већ више година ефикасно на самоме терену. Али она је још увек врло млада, без довољно искуства и попуњена младим кадром који тек кроз сопствени практични рад и литературу мора себе да изграђује. Досада ми нисмо имали један часопис који би се свестрано бавио проблематиком заштите споменика културе и у коме би баш ти људи који ту службу већ и практично обављају могли да измењују своја искуства и да о своме раду обавештавају и стручну јавност, која са своје стране критиком умногоме може да помогне и олакша њихову службу. И зато је покретање овога Зборника дошло у прави час и он ће умногоме допринети да се наша заштитна служба на терену правилно одвија и да они који је остварују имају јасну оријентациону линију у своме раду, које треба да се придржавају. Тај главни задатак Зборника, који се и из уводне речи може да прочита, он је почео да испуњава већ својим првим бројем. Са низом чланака који говоре о разним проблемима заштитне службе код нас и извештајима шта је на томе сектору до сада урађено читалац ће имати јасан преглед стања наше заштитне службе и принципа на којима се она изграђује и одвија. Онај здрави критички дух који је наговештен у уводној речи Зборника видимо већ у чланку Радивоја Љубинковића: Стање

и проблеми заштитне службе у ФНРЈ, где је укратко изнето стање њенога развоја њено данашње постављање на једну солидну основу, али и тешкоће са којима се она још мора да бори. Франце Стеле у чланку: Основни принципи рестаураторства указује да је и наша техничка заштита већ усвојила савремени и научни принцип заштите и да се тога принципа треба и даље да придржава у своме раду, а то је: чувати, конзервирати, а не рестаурирати. Читалац ће моћи да види да се тај принцип код нас и практично остварује у чланку Александра Дерока: О конзервацији наших средњовековних градова и извештајима др. Цвита Фисковића: Заштита и поправак споменика у Далмацији 1945—1949 године, Ива Перчића: Рад конзерваторског завода на Риједи, Олге Батављевић: Кратак преглед рада Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије и др.

Зборник доноси још неколико чланака о чишћењу и конзервацији фресака, икона и других слика, која је вршена код нас. Како су наши задаци на овом пољу врло велики, озбиљни и тешки с обзиром на богатство и стање ове врсте наших споменика, а искуства у томе погледу мала, то је сасвим уместан и за похвалу позив Здравка Блажића на крају његовог чланка: Чишћење и конзервација фресака у цркви св. Климента у Охрид, да се за ове радове заинтересују шири слојеви наших научних радника, како би се кроз дискусију и добронамерне сугестије помогло нашој младој конзерваторској науци.

У Зборнику се налазе и чланци за које се на први поглед не би рекло да су у тесној вези са заштитном проблематиком, али су они међутим за једнога практичара рестауратора и конзерватора врло важни, јер претстављају онај претходни рад, који они морају најпре да обаве, да би на основу њега могли да донесу правилно решење. Тако из чланка Немање Бркића: Техника Крачунових слика рађених уљаном бојом на платну будући конзерватор тих слика може да нађе солидну полазну тачку како ће тај посао добро обавити или како је у примедби Уредништва правилно постављено поводом прилога Милена Николића: Београд тридесетих година прошлога века: да тај „прилог не припада изразито проблематици конзерваторске праксе“, али да су „оваква и слична коришћења архивске грађе од драгоценог значаја и самој заштитној тлужби, особито у њеном раду на евиденцији споменика, реконструкцији старих инвентара културне вредности као и при реконструкцији урбанистичких целина“.

Са издавањем оваквог Зборника наша заштитна служба учинила је још један крупан корак напред и на пољу њене популаризације.

Техничка опрема Зборника је солидна и укусна. Текст је проткан потребним цртежима и фотографијама, које су чисте и јасне. Нешто већи број тог илустрованог материјала можда би још боље употпуњавао текст.

Леп избор стручних чланака, њихова разноврсност и озбиљност са којом су рађени

чине да је овај часопис својим првим бројем заузео лепо место у нашој стручној литератури и жеља нам је да и будући његови бројеви буду тако исто добро обрађени као и овај.

Арх. С. М. Ненадовић

Рад војвођанских музеја I, Нови Сад 1952, стр. 1—256.

Ово је први број часописа који треба да буде огледало рада углавном музејских стручњака Војводине. Часопис се бави поред музејско-конзерваторских питања још и публикавањем материјала и третирањем проблема из археологије, етнологије, историје итд. Већ обиље радова и број учесника показује оправданост покретања оваквог једног часописа.

Друго је питање, међутим, да ли се могло допустити да један часопис који, судећи по резимеима на страним језицима, претендује да иде и у иностранство, што и заслужује према публикованим радовима, буде тако немарно штампан. Поред мноштва грешака у тексту, испуштене су читаве напомене, у резимеима поред ортографских грешака има испреметаних редова, тако да су они практично неупотребљиви, међу фотографијама има толико лоших да су далеко од тога да могу послужити намени. Мора се приметити још и то да су резимеи исувише кратки према важности појединих радова, о којима би било потребно да се научни свет у иностранству подробније обавести. Надати се да ће у даљим бројевима ове грешке бити поправљене те да ће на тај начин користан и конструктиван рад сарадника бити на одговарајући начин и презентован.

У сваком случају мора се овај часопис поздравити, јер по изнетом материјалу и квалитету радова он претставља датум у раду војвођанских музеја, после Другог светског рата.

Ја ћу се ограничити само на краћи приказ прилога из области археологије. Овде се мора одмах истаћи као веома позитивна страна, што су такође сви ови радови извођени колективним трудом војвођанских музеалаца. Предности оваквог рада многоструке су и дају гаранцију за објективно посматрање и тачност наведених података. Поред тога, многострука стручна помоћ омогућава извлачења максимума запажања и коришћење свих теренских података.

Расправе и чланци.

Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и Варвара из доба Сеобе народа у Бачкој и Банату*, стр. 7—37. Писац на њему својствени из ранијих радова познати начин интерпретира историју Војводине у римско доба, као и у време Сеобе народа. Закључује да су ровови о којима је реч фортификационог карактера, а могу се приписати углавном Римљанима и Словенима. Чудно је да при решавању овога проблема није употребљен чланак из Paulu-

Wissowa, Realencyclopädie, који претставља озбиљан прилог за расветљавање овога проблема.

Рајко Л. Веселиновић, *Бронзана оства из Гаја*, стр. 38—47. Писац публикује оставу која се састоји од 242 објекта од бронзе откривених у Гају, Срез ковински, на дубини од 0,90 см испод површине. Предмети су се налазили у једном суду, но овај су налазачи уништили. Писац дели објекте на оруђа и друге предмете практичне намене, и затим на украсне предмете. У прву групу спада шупља бронзана секира (келт), затим нож, тестерице, павте и дугмад. У другу групу, коју је према начину орнаментисања поделио на А са рељефним орнаментима, долази украс за коњску опрему, лулула, огрлице (торквеси) и нарук-вице; и на Б, — са урезаним орнаментима међу које долазе 7 врста наруквица, и најзад на предмете без украса В, где спадају нарук-вице, неки атипични фрагменти, колуту са ушницом за низање, карике. Дат је добар опис објеката са свим потребним мерама, па чак и хемиском анализом појединих објеката. Нажалост, табле дате уз текст потпуно су неупотребљиве, јер су смањене до недозвољених размера, а отисци су нејасни, тако да се ниједан број не може прочитати, нити се може пратити текст. На крају писац датира своју оставу у крај бронзаног доба, узимајући датум 850—650 годину пре н. е.

Међутим, на рад се морају ставити неколике замерке. На прво место дошло би питање у вези са аналогјама за дати материјал. Писац се трудио да им нађе аналогје међу материјалом Мађарске и Румуније. Притоме употребљава највећим делом мађарску литературу, чиме се може објаснити да му је промакло да је третирао једно исто налазиште са два имена и као два разна налазишта. Такав је случај са налазом из Спалнаке, која се на мађарском пише као Испанлака, а на румунском као Спалнака (на пример стр. 38 бр. 1, нап. 6 и стр. 44 бр. 6, нап. 50). Треба такође напоменути да материјал из ове радионице или оставе нема вредности за датирање, јер припада разним периодима, са временским размаком од око 200—300 година. Писац међутим ниједном речју не помиње аналогје са материјалом из Србије, који је за свакога посетиоца приступачан и налази се изложен у збирци Народног музеја. Такав је случај на пример са, како ми изгледа одличним аналогјама које би за пицеве гривне са жлебљеним луком претстављале оставе гривни из Јајчића, Барајева, затим Жаркова итд. Овде је реч о гривнама претстављеним лево и десно горе на табли II, и другом типу гривне усправно испод ових постављене на истој табли (цитирање је отежано јер не видим бројеве. Ради се вероватно о сликама 11,1 и 11,2, затим 11, можда 15 гривни испод фрагмента вертикално постављеној). Такође нису наведене адекватне аналогје за торквесе на табли I, које се налазе међу материјалом из Коњуше, која се поуздано може датирати, на основу песцијера фибула које су се међу материјалом налазиле али су нестале у Првом

светском рату, у Халштат А. На исту датацију наводи нас и материјал из Бизовца у Срему, у коме се налази келт сасвим сличан ономе из Гаја. Остатак из Бизовца може се датирати према келтовима и копљу у Халштат А¹. Гривне сличне жарковачким познате су из Tírelerh Urnenfelder, где се датирају у II период по Wagner-у, а који одговара Халштату А². Такође сличан материјалу из Гаја био би и онај из Берзаске, од кога су нарочито сличне гривне, а који се по типичном келту може датирати такође у Халштат А³.

Не желећи да детаљно исцрпим цео материјал, обратићу пажњу још само на хронолошко опредељење које је овоме материјалу дато. Као што се и из наших аналогја види, материјал је од стране аутора тачно релативно хронолошки фиксиран. Међутим, то се не би могло у потпуности рећи и за апсолутну хронологију. Наиме, иако правилно упозорава да се Абергова хронологија код нас не може употребити, писац се не ослања на нове Merhardt-ове резултате, који се такође најбоље могу применити и на наш материјал. Према његовим резултатима могла би се ова остава датирати од краја XIII до XI столећа пре н. е.⁴

Бранко Б. Гавела, *Келтски оидум Жидовар*, стр. 48—59. Жеља је ауторова да истакне важност овога локалитета за хронологију преисторије у нашој земљи, при чему наглашава да се панонска керамика јавља и у халштатском и у латенском слоју. Писац износи своја тврђења без документације а када су у питању непокретни објекти (куће, палисаде) и без димензија, фотографских или техничких снимака.⁵ Почетак наших преисториских култура ставља у 1000 пре н. е., док по њему халштат почиње око 700 године. Није јасно колики би временски период требало да заузимају остале преисториске културе.

Марија Славнић, *Предмети из античких гробова код Кузмина у Срему*, стр. 60—63. Писац је добро датирао објекте, односно гробове о којима је реч, а такође правилно опazio стилско обележје које овај материјал показује.

Драга Гарашанин, *Један преисториски суд у облику птице из Старчева*, стр. 64—68. У погледу претставе птице уочио је аутор недавно интересантна запажања међу материјалом који се чува у музеју у Дипилону у Атини. Нарочито је интересантна претстава једне птице из протогеометриског периода која је сачувана у целини, а има на пример на исти начин изведену претставу растав-

¹ F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn, 1951, T. 3—4, 1—17.

² K. Wagner, *Nordtiroler Urnenfelder, Römisch-germanische Forschungen* 1943, 39 и д. T. XXXVIII, 10.

³ M. Moga, *Depozitul de bronz dela Berzasca*, Anuarul Institutii de studii clasice IV, 1941—43, 262—266, и одговарајуће слике.

⁴ G. v. Mehrhart, *Donauländische Beziehungen der Frühisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens*, Bonner Jahrbücher 147, 1942, 1 и даље.

⁵ На исти начин поступљено је и у монографској публикацији ових радова, која претставља ауторову докторску дисертацију.

љених ногу, чије је стопало при дну проширено, тако да је објекат имао већу стабилност.

Извештаји:

Растко Рашајски, *Преисториско насеље на Матејском Броду* (Претходни извештај о систематским археолошким откопавањима на Матејском Броду код Н. Бечеја у Банату 1951 године), стр. 104—116. Веома интересантан извештај о радовима на Матејском Броду, са врло сређеним и систематски изнетим подацима. Нарочито су интересантни закључци у вези са техником градње, односно украшавања откопаних зграда. Међутим, иако постоји разлика између извештаја датог у научном зборнику I Матице српске и овога којим се моментано бавимо, у корист овог последњег, како у погледу јасноће излагања тако и у бољој документацији, ипак се мора замерити донекле непотпуна илустрација, и то како фотографска тако и у техничким снимцима. Ово утолико пре што се о неким од помених објеката не би могло много шта ново рећи ни у дефинитивном извештају (на пример пиластри или схематизована пластична претстава коњске главе), док би фотографије омогућиле и другима боље учешће у питању решавања проблема. Такође се осећа недостатак скице или плана рада, тако да се читалац не може оријентисати у погледу локализације појединих објеката о којима је реч. (Уколико је слика 2 имала ову намену — ова би примедба спадала у ред горенаведених пропуста редакције часописа). Иначе, рад је озбиљан, и колико се из излагања може судити, правилно хронолошки постављен.

Др. Мирко Шулман, *Сарматско-јазички гробови у Таванкушу и Масарикуву* (Извештај о археолошким ископавањима у току 1951 године на подручју Градског музеја у Суботици), стр. 117—126. Солидан извештај из кога пада у очи педантан рад. Описи објеката и закључци до којих је аутор дошао исправни су. Друго је питање да ли је систем блокова неопходно и најбоље применити приликом ископавања некрополе.

Рајко Веселиновић, *Налази из Раковца у Срему*, 127—129. Аутор говори о неколико интересантних налазака које везује за средњевековни град Думбово. У питању је део водовода, једна опека и нарочито полукапител са интересантним претставом распећа.

Нестор Вуков, *Налази из доба антике и Сеобе народа у Мољу и Ади* (Извештај о рекогносцирању у лето 1951), стр. 130—131. Реч је о мањим ископавањима у Мољу и Ади на циглани „Пионир“, где је установљен три пута обнављани под куће и велика количина пужева, поред неких ситнијих предмета и два аварска суда VI—VII века н. е., фрагменат terra sigillata и фрагменат зделе са отиснутим орнаментом у облику рибе и таласном линијом. Писац се не позива на литературу, цртежи нису довољно документарни, те остаје да се прихвати пицев навод. Ипак би требало бар за значајније објекте, као што је фрагменат са орнаментом у облику рибе, навести разлоге из којих се ставља у I—II век н. е.

Biserka Nad, *Grobovi iz VI-VII veka kod Aradca u Banatu*, str. 132—135. Овде се ради о извештају са заштитних ископавања на локалитету Мечка код Араца. С обзиром на интересантне објекте том приликом нађене, очуваност костура, као и поуздане индиције за датацију, требало би или ставити терен под заштиту или извршити систематска ископавања целе некрополе. Приликом дефинитивне обраде добро би било када би се писац послужио новијом литературом.

Павле Веленрајтер, *Словенска некропола из VII-VIII века у Богојеву* (Претходни извештај о ископавањима у Богојеву од 28 маја до 10 јуна 1951 године), стр. 135—143. После добро датог прегледа ранијих радова, писац излаже начин на који се дошло до некрополе о којој је реч. Поред описа објеката и места налазак, потребно би било да су изнете димензије сонди и бунара, док су датуми и часови откривања објеката без интереса. Уколико се не ради о жељи за употпуњавањем збирки Сомборског музеја, изгледа да овај посао не би био од првенствене важности, поготову с обзиром на већи број познатих, са овога места ископаних објеката. Можда би било интересантније приступити испитивању локалитета старчевачке односно Kórbó — културе, са кога потиче један ванредан примерак антропоморфне вазе.⁶

Рајко Веселиновић, *Ранословенске лончарске пећи и гробови код Мошорина у Бачкој*. (Извештај о археолошким проучавањима у 1951 години), стр. 143—159. Извештај о значајним радовима од којих су свакако најзначајнији налази лончарских пећи, а затим белобрдских гробова. Радови су пружили интересантне податке у вези са којима писац већ после кампање о којој реферире може да изведе поуздане закључке. Такав је на пример закључак у вези са традицијама и утицају аутохтоног елемента на словенско становништво. Наставак радова свакако ће довести до употпуњавања већ добијене слике, као и вероватно потврду за досада изнете претпоставке. Овај рад свакако ће претстављати значајан прилог проучавању распрострањености, животних и осталих услова у вези са Словенима на територији Војводине, као и расветљавању неких елемената који сачињавају комплексност овога проблема.

Шандор Нађ, *Пробно археолошко испитивање Селишта код Тараша*, стр. 159—161. На локалитету Селиште код Тараша вршио је музеј у Зрењанину пробна ископавања, којом је приликом откривено нешто неолитске грнчарије, као и неколико словенских гробова. И поред добро изнетог тока радова и логичног закључка, мора се ставити озбиљна замерка димензијама, боље рећи ширини (0,70 м) пробних ровова. На овај начин извршено копање и није могло дати других резултата осим који фрагменат керамике без других података, јер се на тако малој ширини не могу пратити појаве у слоју, те се у мето-

⁶ Arch. Értesítő, 1908, стр. 284, сл. а, б.

дици археолошких ископавања овакав начин рада не употребљава.

Прилози и грађа.

Рајко Веселиновић, *Преисториска заветина гривна*, стр. 162—164. Реч је о једној вотивној сакастој гривни из Мале Врбице (Срез гружански) која се налази у музеју у Панчеву. Овај објекат интересантан је као нов примерак из исте области (доње Поморавље) као и познати публиковани примерци који се налазе у Народном музеју. Писац је добро уочио орнаментику и везао објекат за жутобрдску групу, док се са његовом апсолутном хронологијом не могу сложити. Овим проблемом детаљније сам се позабавила на другом месту, где сам се определила за раније датирање него што га предлаже аутор, утолико пре што се прототипови ових објеката могу ставити још у средње бронзано доба.⁷

⁷ Д. Гарашанин, Студије из металног доба Србије I, реферисано на седници Археолошког института САН фебруара 1952.

⁸ М. Ђоровић-Љубинковић, Преглед ископавања у ФНРЈ од 1945-50 године, Зборник заштите споменика културе, Београд 1951.

Коста Петровић, *Карловци и карловачка поља у римско доба*, стр. 164—166. Писац даје кратку историју Карловаца у римско доба, везујући је за археолошке налазе из овога периода. Поред објективних посматрања ипак је тешко претпоставити да опеке из Карловачког поља претстављају под римског пута, а не делове неких грађевина.

Павле Веленрајтер, *Нов рељефни камен из Бачког Моноштера*, стр. 166. Аутор реферише о једном камену са рељефном претставом људског погрса, који датира у XIII век. Добро би било да је фотографија објекта дата уз белешку, а не 40-ак страница даље.

На крају књиге дат је преглед археолошких ископавања на територији Војводине од 1947—1951 године (стр. 215—217) у који је унет већи број радова, са напоменом да се приличан број не налази у чланку Мирјане Љубинковић⁸. Такође се налази белешка о археолошким течајевима у Војводини, коју даје Марија Славнић. На крају је библиографија археолошких радова који се тичу Војводине и библиографске белешке.

Драга Гарашанин

IN MEMORIAM

LUBOR NIEDERLE

(1865—1944)

Умро је за време окупације. Нечујно растао се тада од археологије овај великан чешке и уопште словенске науке. Због тога му је за каснио помен у самој домовини, па се ево и код нас тек сада оживљава успомена на човека који је у нашој археологији дао свој допринос, пишући о њој и дижући јој сараднике. Пореклом од рано умрлог оца истакнутог зналаца класичних језика, одличан као гимназиста и студент, одлучио се на универзитету да изучава класичну филологију, иако је имао великог смисла за сликарство и упоредо на њему радио. Т. Г. Масарик утицао је да се определи за науку и после доктората помогао му је да добије стипендију за путовање ради студија у иностранство где се као археолог упознао још са антропологијом и етнографијом. Тако широко спремљен, даровит и врло вредан, вратио се у Праг и отпочео на универзитету своју велику и многострану делатност. Сјајан као предавач, плодан у оспособљавању млађих за рад, писац класичних дела из словенске археологије, стваралац великих научних установа, активан политички и у друштву, Нидерле је био тип радног човека и изузетно великог научника, какве је имала већ раније словенска наука о старинама у Шафарiku и Добровском.

На својим предавањима, он је од доласка на универзитет износио резултате властитих проучавања о дотичној материји. Тај рад је увек био штампан у књизи, и таква књига била је основа његових предавања. Тако је врло рано за уџбеник преисторије написао књигу „Lidstvo v době předhistorické“, у којој су били скупљени резултати тадањег стања науке о овој епохи археологије. Исти је случај био на његовим предавањима за словенску археологију. Може се рећи да је Нидерле прво припремио дело и штампао га и тек потом по њему предавао, на убедљив и врло разложен начин. Његова тако спремљена предавања су била оличење научне истине и говорничке лепоте; зато су до данас остала у употреби.

Није се чудити, зато, да је привлачио многе слушаоце на своја предавања и да их

је снажно заинтересовао за археологију. Наставио је даље да упућује у стручан рад оне који су се одлучили да постану археолози. Због тако пожртвованог рада сви старији чехословачки археолози прошли су кроз Нидерлеову школу, а и у осталом словенском свету има скоро свугде његових ученика.

Своје студије о словенским старинама поред безбројних расправа и чланака објавио је у једанаест књига, поделивши их на историјски део „Slovanské starožitnosti“ (1902—1924) и културни „Život starých Slovanů“ (1911—1925). Главни задатак првог историјског дела био је показати где је била праколевка Словена и њихова најстарија историја, а другог културног, дати слику целог словенског живота. Нидерле је први и основни словенски научник који је у овом опсежном и класичном делу скупљено огроман материјал и протумачио га на основу историјских извештаја, упоредне антропологије, археологије, етнографије и делимично лингвистике. Због свог изванредног значаја ове књиге у изводу објављене на француском језику у две свеске „Manuel de l'antiquité slave“ (1923—1926). Завршан извод на чешком са додатком најновије литературе штампан је у једној књизи „Rukovět slovanské archeologie“ (1932).

Његов велики научни и школски рад није му сметао да најактивније учествује у стварању, организовању и администрацији три знамените научне чешке установе Етнографског музеја, Археолошког института и Словенског института.

Но најдражи је Нидерле као човек. Својом личношћу моћно и незаборавно је деловао на сваког ко га је познавао. Био је благ, реалан, дружељубљив, приступачан, вољан да помогне сваком и да нађе времена за сваког, иако је тако силно био заузет својим плодним стручним радом. Нестанком његовим словенска археологија је изгубила несвакидашњег научног радника, великог човека, који се само од времена до времена јавља у појединим срединама, а чија дела остају трајне тековине културе и човечанства.

М. Грбић

МАРИЈА СЛАВНИЋ

(1911—1952)

Рођена у Дубровнику где је свршила класичну гимназију, касније се на универзитету одлучила за класичну групу и све до после рата предавала је по разним гимназијама као професор латинског и грчког језика. Али је стално желела да ради археологију и да у неком музеју пређе на ову струку. Тако је приликом премештаја после ослобођења у Нови Сад била прво додељена Војвођанском музеју на рад, а потом 1949 године постављена је за кустоса археолога у тој установи. Но већ тада неизлечива болест показивала је своје знаке и недуго затим отргла ју је од живота и археологије, коју је толико волела. Тако је војвођанска археологија после рано умрлог Косте Новаковића изгубила већ другог свог младог сарадника и претрпела осетне губитке које није лако надокнадити.

И за тако кратко време свога археолошког и музејског рада Марија Славнић имала је видне резултате који показују њене способности и уједно перспективе које би по-

стигла да је остала у животу. У новооснованом Војвођанском музеју устројила је археолошки инвентар, све приспеле објекте је инвентарисала и у примерном реду депоновала у складиште. Учествовала у припремању археолошких збирки за посетиоце приликом отварања музеја у матичној згради. Извршила је више ископавања од којих су најзначајнија она на гробљу вршачког типа са прелаза бронзаног доба у железно у Иланди, као и у римској згради са мозаиком у Сремској Митровици. Осим тога, она је имала смисла и за брзо и концизно публикување резултата донетих са терена. Тако је дала неколико својих извештаја прилога и бележака у Научном зборнику Матице српске. Раду Војвођанског музеја и Музејима. Губитак овако плодног и позитивног радника велики је уопште за нашу археологију а тешко ће се моћи надокнадити, јер су код нас археолози са класичном спремом реткост.

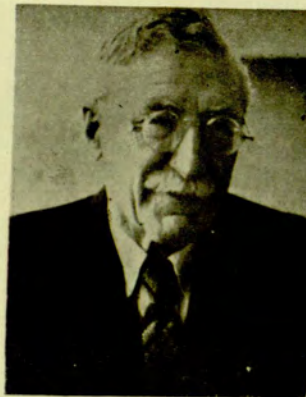
М. Грбић

GABRIEL MILLET

(1875—1953)

Осмог маја 1953 год. умро је, у осамдесет и седмој години живота, један од најпознатијих и најзнаменитијих византолога и медијева-листа, професор на *Collège de France*-у и члан Академије, дописни члан САН, доктор honoris causa Београдског универзитета, *Gabriel Millet*. Живео је животом човека чији је сваки тренутак био испуњен радом. Његово изванредно, широко и необично продубљено познавање проблема византиске и оријенталне уметности, а нарочито иконографије, омогућило му је не само да за собом остави више научних дела, која ће још задуго сачињавати базу даљег научног проучавања ових области, већ да у својој школи формира и читав низ млађих научних радника, међу којима више њих и из наше земље.

Био је један од првих који је правилно уочио и изнео пред међународну научну јавност богатство и вредности средњовековне уметности, архитектуре и зидног сликарства у Србији и Македонији. Ово је нарочито учинио у својим значајним делима *Recherches sur l'Iconographie de l'Evangile*, (1916), и *L'Ancien Art Serbe, Les Eglises*, (1918), као и у низу других чланак и студија. Путовао је у више махова по нашим крајевима и том је приликом заволео и нашу земљу и наше људе. Тој је љубави остао веран све до смрти.

Gabriel Millet

Свој први, пионирски пут по Србији и Македонији направио је још 1906 год. Тада су га на овом путу пратили проф. Влад. Петковић и арх. Пера Поповић. Материјал са овога пута послужио му је као подлога за рад све до 1923 год. када је био у пратњи др. М. Кашанина, и 1927, када сам му био додељен као сапутник. Најзад имао сам прилике да 1934 и 1935, као његов сарадник, проведем оба пута по читавих шест месеци на терену, обилазећи чак и најзабаченије споменике по нашој земљи. Иако већ у годинама, — било му је тада близу седамдесет, — професор *Millet* показивао је још увек изванредне способности за истрајање, неуморан рад,¹ прожман необичном свежином запажања и коришћења сваке и најмање индиције при подношењу и формулисању научних закључака. Ве-

¹ Сетам се свога првог радног дана са њим. Било је то 1927 год. у Грачаници. Дигао сам се рано и већ око шест сати пошао у цркву да припремим све за рад. Био је већ тамо, у пуноме раду, заједно са својим нераздвајним сарадником, са својом супругом Софијом Мије. Попрвенео сам и зарекао се у себи да ме више неће претити. Сутра дан био сам у цркви већ у пет сати. Затекао сам их опет обоје на послу. Тек када сам почео свакодневно да се дижем у четири, нисам више морао пред собом да првенем.

ома богат и исцрпан материјал прикупљен овом приликом под доста тешким условима теренског рада, није још публикован. Нешто рат, нешто године, нешто хиперподвучена акрибичност, учинили су да је професор *Millet* стигао да среди само *congrus* фресака XII—XIII века, који се сада налази у штампи у Паризу. Од неоцењиве је штете што цео материјал о нашем зидном сликарству није стигао да разради, јер је нашу

уметност не само необично много волео, већ и изванредно високо ценио², што није пропуштао да подвуче у свакој прилици.

Изгубили смо у њему искреног пријатеља и великог научног првоборца.

Ђурђе Бошковић

² Његову оцену наше уметности види у С. К. Гласнику за 16 новембар 1935 год., стр. 475—477.